

Nederlandse Taalkunde. Jaargang 2

bron

Nederlandse Taalkunde. Jaargang 2. Martinus Nijhoff, Groningen 1997

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_ned020199701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

Nederlandse
Taalkunde

[Nummer 1]

* Van de redactie

De afronding van de eerste jaargang van Nederlandse taalkunde was voor de redactie en redactieraad aanleiding om in een gezamenlijke vergadering terug te blikken op het gevoerde redactiebeleid en om zich te bezinnen op mogelijke nieuwe accenten in de tweede jaargang, waarvan het eerste nummer nu voor u ligt.

In het eerste jaar heeft de redactie sterk de nadruk gelegd op de kwaliteit van de artikelen. Dit 'strengere' beleid heeft ertoe geleid dat de start van het tijdschrift met enige vertraging gepaard ging. We hebben gegronde hoop de opgelopen achterstand in de loop van de tweede jaargang te kunnen wegwerken, zonder daarbij concessies te hoeven doen aan het nagestreefde niveau.

Naast opname van artikelen die verslag doen van recent onderzoek, heeft de redactie van het begin af aan een groot belang toegekend aan het informeren over verschenen publicaties op het gebied van de Nederlandse taalkunde. Dit gebeurt in de rubrieken 'Boekbeoordelingen', 'Signalementen', 'Uit de tijdschriften' en 'Ontvangen boeken'. Reacties van lezers hebben duidelijk gemaakt dat deze informerende functie van het tijdschrift zeer op prijs gesteld wordt. Genoemde rubrieken zullen derhalve in de tweede jaargang gehandhaafd blijven. Ook werd waardering uitgesproken voor het overzichtsartikel over Optimaliteitstheorie. We zullen artikelen van dit type blijven bevorderen. Zo geeft in het voor u liggende nummer Hans Broekhuis in 'Twee typen subject' een overzicht van de stand van zaken in het onderzoek naar verschillende soorten subjecten in het Nederlands. Over proefschriften hopen we de lezers o.a. te informeren door taalkundigen die onlangs hun proefschrift afgerond hebben, te vragen een artikel over hun onderzoek voor Nederlandse taalkunde te schrijven. Voor een voorbeeld daarvan verwijzen we graag naar de openingsbijdrage van Marc van Oostendorp in dit nummer.

Met behoud van wat in de eerste jaargang begonnen werd, willen de redactie en redactieraad in de tweede jaargang ernaar streven om deelgebieden van de Nederlandse taalkunde die in de eerste jaargang nog niet vertegenwoordigd waren, aan bod te laten komen. We denken o.a. aan de lexicologie, psycholinguïstiek, historische taalkunde en de geschiedenis van de taalwetenschap. De bijdrage van Marijke van der Wal in dit nummer is een eerste stap, die, naar wij hopen, navolging zal vinden.

Over onderwerpen die naar het oordeel van de redactie bijzondere aandacht verdienen, zullen themanummers samengesteld worden. Zo zal de derde aflevering van de tweede jaargang gewijd zijn aan het onderzoek naar functionele categorieën in taalverwerving en taalgebruik. Initiatieven voor dergelijke themanummers hoeven uiteraard niet alleen van de redactie uit te gaan. We nodigen organisatoren van themadagen en kleine symposia uit om contact met de redactie op te nemen als ze menen dat de lezingen van zo'n bijeenkomst een mooi themanummer zouden kunnen opleveren.

Meer variatie in het type bijdragen zal tot uiting komen door korte artikelen met opiniërende functie te gaan opnemen. De naar voren gebrachte standpunten kun-

nen betrekking hebben op kwesties die binnen de taalkunde spelen (gewenste en ongewenste ontwikkelingen in het vak) alsook op onderwerpen die op het raakvlak liggen van taalkunde en maatschappij. Te denken valt aan discussies over actuele en potentiële toepassingsvelden zoals het onderwijs, de maatschappelijke meningsvorming over taal en taalpolitiek, taal in de informatietechnologie, etc.

De voorgenomen accenten kunnen uiteraard alleen vorm krijgen op basis van de ingezonden kopij. Vandaar dat we afsluiten met een oproep aan allen die Nederlandse taalkunde graag willen zien uitgroeien tot een bloeiend en boeiend tijdschrift, om door inzending van kopij daartoe bij te dragen.

* Enkele eigenschappen van de Nederlandse sjwa^{*}
 Marc van Oostendorp

Abstract

Schwa plays many roles in the Dutch vowel system: it is the epenthetic vowel, it is the target of vowel reduction and it is also an underlying vowel. In each of these roles, schwa displays special properties which set it apart from the rest of the Dutch vowel system. In this paper it is argued that several interesting properties of schwa - most importantly the fact that it only occurs in unstressed position, and the fact that it does not occur in a closed syllable - can be explained if we make the following two assumptions: first, that schwa is a vowel which is (almost) empty, i.e. devoid of feature content; and secondly, that the grammar contains a set of constraints requiring a 'connection' between features of a segment and the prosodic structure headed by that segment. It is shown that these two assumptions, formalized in the framework of Optimality Theory, can account for quite a few facts about schwa.

1 Klinkers en lettergrepen

Er zijn meerdere redenen om aan klinkers een bijzondere status toe te kennen binnen de lettergreep. Zo bevat elke lettergreep in een taal als het Standaard-Nederlands in ieder geval een klinker, terwijl medeklinkerloze lettergrepen allesbehalve een uitzondering zijn; te denken valt onder meer aan de onderstreepte lettergrepen in *uniek*, *oma*, *egaal*, *apart*, *remia*, *menu*, *karate*, etc. Er zijn talen en dialecten waarin de eis op klinkers ook niet absoluut is - zoals sommige Oostnederlandse streektaalen (Nijen Twilhaar 1990) en, in extremer mate, het Berber (Dell en Elmedlaoui 1985) - maar in dergelijke gevallen kan worden aangetoond dat de eis dat elke lettergreep een klinker dient te hebben in bepaalde gevallen zijn werk doet, zij het als preferentie en niet als absolute eis (Prince en Smolensky 1993).¹ Er zijn in ieder geval geen talen waarin de omgekeerde eis geldt: in de fonologische kartotheek is nog geen beschrijving van een taal aangetroffen waarin elke lettergreep in ieder geval een medeklinker moet bevatten, terwijl klinkers optioneel zijn.

Een ander argument om aan klinkers een bijzondere status toe te kennen kan

* Dit artikel werd geschreven nadat mij de dissertatieprijs van de AVT en de Anéla was toegekend. Ik voel me zeer vereerd door deze toekenning. De bedoeling van dit artikel is een deel van mijn proefschrift (Van Oostendorp 1995b) samen te vatten. Dank aan Ben Hermans, Harry van der Hulst en Henk van Riemsdijk, Geert Booij, Roeland van Hout, René Kager, Craig Thiersch en de redactie van *Nederlandse Taalkunde* voor commentaar. Uiteraard is geen van hen verantwoordelijk voor enige fout of slordigheid in dit artikel.

1 Om wille van de toegankelijkheid heb ik in dit artikel slechts een klein aantal verwijzingen naar de literatuur opgenomen. De geïnteresseerde lezer zij verwezen naar Van Oostendorp (1995b) voor een volledig overzicht.

worden ontleend aan de fonetiek. Fonetisch kan een lettergreep worden omschreven als een klankeenheid die bestaat uit een stijgende, gevolgd door een dalende sonoriteitscurve. Een woord kan in deze zienswijze worden verdeeld in meerdere sonoriteitstoppen; elke top correspondeert met een lettergreep; en elke top wordt in het Nederlands gevormd door een klinker. Bovendien kan worden aangetoond dat de articulatoire 'gesture' van een klinker zich uitstrekt over een hele lettergreep. De gestures van medeklinkers hebben daarentegen een veel beperkter bereik (Browman en Goldstein 1992).

Er zijn nog enkele criteria om klinkers van medeklinkers te onderscheiden binnen een lettergreep, maar hierop zal ik nu niet ingaan. Het is nuttig om over een term te kunnen beschikken waarmee we de bijzondere status van klinkers kunnen beschrijven. Een voor de hand liggende term, zeker in het kader van de generatieve grammatica dat ik gehanteerd heb in mijn dissertatie, is *hoofd* (zie bijvoorbeeld Dresher en Van der Hulst 1995): We kunnen zeggen dat een klinker een (prototypisch) hoofd is van een lettergreep, zoals een categoriebepalend suffix dat is van een woord en zoals een zelfstandig naamwoord het is van een zelfstandig-naam-woordsgroep.

De hoofdigheidsgedachte is allesbehalve nieuw, maar wordt in de literatuur verrassend zelden aangewend tot verklaring van fonologische verschijnselen. Dit is de stand van zaken die ik met mijn proefschrift heb willen veranderen. Ik ben daarbij uitgegaan van één karakteristiek van hoofden die met name bekend is uit de syntactische en morfologische literatuur: dat de eigenschappen van hoofden de aard en hoeveelheid van elders in de groep voorkomende elementen kunnen bepalen. Een categoriebepalend kenmerk op een suffix bepaalt bijvoorbeeld aan welk soort stam dat suffix zich kan hechten en aan- of afwezigheid van een transitiviteitskenmerk op een werkwoord bepaalt (in ieder geval ten dele) aan- of afwezigheid van een direct object in de werkwoordsgroep. Op dezelfde manier zouden kenmerken van de klinker de structuur van de omringende lettergreep kunnen bepalen. Ik stel voor om de relatie tussen kenmerken van een hoofd en de structuur van de prosodie te formaliseren met behulp van twee conditieschema's, hieronder weergegeven als (1a) en (1b):

(1)	a	<u>Project (K,P)</u> Als een klinker V de kenmerkwaarde K heeft, vertakt de prosodische knoop P waarvan V het hoofd is
	b	<u>Project(P,K)</u> Als de prosodische knoop P vertakt, heeft het hoofd van P de kenmerkwaarde K

In de meeste gevallen kunnen de twee condities worden samengeklapt tot één bidi-rectionele conditie:

(1)	c	<u>Connect (K,P)</u>

Een klinker V heeft de
kenmerkwaarde K, dan en
slechts dan als de
prosodische knoop P
waarvan V het hoofd is
vertakt.

K is hierbij een variabele die kan staan voor kenmerkwaarden als [+laag] en
[+gedekt], terwijl P kan variëren over de prosodische knopen nucleus, rijm, letter-

greep en voet. Hoe meer kenmerken van de vereiste soort een segment heeft, des te geschikter is het om op de hoofdpositie in een constituent te staan, en omgekeerd: hoe prominenter een positie, des te strikter zijn de eisen die aan het hoofd gesteld worden. Ik dien hier overigens bij aan te tekenen dat ik de condities in (1) interpreteer als condities in de optimaliteitstheorie (Prince en Smolensky 1993, McCarthy en Prince 1993 en veel volgend werk). Dat wil zeggen dat de condities geacht worden te werken op de fonologische *oppervlaktestructuur* en dat ze geacht worden in bepaalde, welomschreven, gevallen geschonden te kunnen worden.

In Van Oostendorp (1995b) probeer ik deze gedachten aan de hand van enkele concrete voorbeelden te illustreren. De twee belangrijkste zijn waarschijnlijk het verschil tussen gespannen en ongespannen klinkers in het Nederlands (Van Oostendorp 1995a) en de sjwa. Op de laatste fascinerende klinker wil ik hieronder kort ingaan.

2 R-sjwa

De sjwa is in het in de vorige paragraaf geschetste kader van bijzonder belang omdat deze klinker zowel fonetisch als fonologisch nagenoeg inhoudsloos is (Koopmans-Van Beinum 1993/1994). Ik representeer dit (in een theorie die uitgaat van onder-specificatie) door de sjwa te representeren als in (2).

- (2) [-consonantisch]

De sjwa heeft het kenmerk [-consonantisch] omdat het immers een klinker is. Hij bezit echter geen plaats- of hoogtekenmerken en is daarmee letterlijk de minimale klinker. Een theorie die uitgaat van de condities in (1) voorspelt dan dat de prosodische structuur die op deze klinker gebouwd wordt zeer beperkt zal zijn.

Nu is het zinnig om onderscheid te maken tussen drie vormen van sjwa in het Nederlands. De eerste sjwa varieert met volle klinkers, afhankelijk van het stijlregister waarin gesproken wordt. Dit is het soort klinker dat we vinden in de informele uitingen [fon@legie], [m@ziek], [t@jater] enzovoort. Deze sjwa noem ik *r-sjwa*; de *r* staat hierbij voor (klinker-) *reductie*, de meest waarschijnlijke verklaring voor het opduiken ervan. De tweede sjwa duikt eveneens op in de meer informele registers. Deze sjwa wordt in formelere stijlniveaus echter niet zozeer vervangen door een volle klinker alswel weggelaten. Voorbeelden hier zijn vormen als [ker@k] en [fll@m]. Deze sjwa noem ik *e-sjwa*, waarbij de *e* gezien kan worden als *epenthese*. De derde soort sjwa, *u-sjwa*, tenslotte, is een restcategorie. Alle voorkomens van sjwa die stabiel zijn over de verschillende registers reken ik hiertoe. Voorbeelden hier zijn de sjwa's in *mede*, *terrein*. De *u* staat hier voor *underlying* 'onderliggend' omdat het erop lijkt dat deze klinker reeds in de onderliggende vorm aanwezig is (zie echter Zonneveld 1993 voor een andere mening).

Wanneer we ervan uitgaan dat fonologische condities gedefinieerd zijn op oppervlaktestructuren, zoals gebruikelijk is in de optimaliteitstheorie, voorspellen we in feite dat alle drie de soorten van sjwa zich op dezelfde manier gedragen. Een sjwa aan de oppervlakte is nu eenmaal een sjwa aan de oppervlakte, wat de onderliggende bron ervan ook mag zijn.

Laten we onze aandacht eerst richten op *r-sjwa*, een van de twee soorten van sjwa die niet voorkomen in de onderliggende vorm en die dus zijn afgeleid. In het onder-

staande wil ik onderzoeken in hoeverre het gedrag van deze klinker - alsmede dat van de *u-sjwa*² - overeenkomt met onze verwachtingen wanneer we aannemen dat natuurlijke taal beschikt over condities als (1).

Op klinkerreductie bestaan in het Nederlands vele restricties. Sommige van die restricties zijn eenvoudigweg niet te vatten in een standaardmodel van generatieve fonologie. De introductie van (1) heeft hierin geen verandering gebracht. Zo is het bekend dat reductie vaker voorkomt in frequente woorden dan in minder frequente (Martin 1968). Woordfrequentie is echter niet als parameter in te bedden in een generatief kader. Dergelijke factoren heb ik dan ook helaas als onbegrepen terzijde moeten schuiven in Van Oostendorp (1995b).

Andere factoren zijn echter zeer gemakkelijk te begrijpen. Zo wordt reductie zoals bekend alleen toegepast op onbeklemtoonde lettergrepen. Lettergrepen die primaire of zelfs secundaire klemtoon bevatten worden in het Nederlands nimmer gereduceerd. Dit feit nu valt vrij gemakkelijk te begrijpen uit de interactie tussen de instantie (3) van het conditieschema in (1c) en de conditie op respect in (4):

(3)	<u>Connect(K,Voet)</u> Een klinker V heeft de kenmerkwaarde K, dan en slechts dan als de voet waarvan V het hoofd is vertakt.
(4)	<u>Respect-voor-Kenmerken</u> Alle onderliggende klinkerkenmerken dienen aan de oppervlakte te komen.

De K in (3) kan staan voor elk kenmerk van klinkerplaats of klinkerhoogte.

Indien we nu aannemen dat (3)>>(4)³, dan voorspellen we een contrast in reduceerbaarheid tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde klinkers. In het onderstaande tableau ga ik ervan uit dat vormen met incorrecte klemtoon al zijn uitgefilterd door andere condities:

(5)	/fonolox/	<u>Connect(K,Voet)</u>	<u>Respect-voor-Kenmerken</u>
a	fònlóx	*!	OK
b	fònəlóx		*
c	fènolóx	*!	**
d	fènalóx		

De kandidaten (5a) en (5c) schenden allebei de conditie Connect: de onbeklemtoonde *o* heeft immers op zijn minst een plaatskenmerk (rond) die niet projecteert tot de hoofdpositie van een voet. Een dergelijke positie correspondeert immers volgens standaardaannamen met klemtoon. De enige serieuze overgebleven kandidaten zijn nu (5b) en (5d). Deze worden nu geëvalueerd in het licht van de

2 Ik heb ervoor gekozen de *e-sjwa* in dit korte artikel buiten beschouwing te laten omdat het in gedrag enigszins afwijkt van de andere twee. Bespreking ervan zou daarom meer ruimte vereisen dan mij hier gegeven is. Ik verwijs de lezer naar Van Oostendorp (1995b) voor een uitgebreide bespreking.

3 Ik verwijs de geïnteresseerde lezer naar Prince en Smolensky (1993) en Zonneveld (1996) voor een uitleg van de hier gebruikte notatie van optimaliteitstheoretische concepten.

conditie Respect. Deze conditie geeft dan de voorkeur aan (5b) omdat in deze vorm meer

klinkers aan de oppervlakte trouw zijn gebleven aan hun onderliggende vorm.

Uiteraard geldt dit tableau alleen voor het informele register.⁴ In formele spraak is de ordening van condities waarschijnlijk omgekeerd:

(6)	/fonolox/	<u>Respect-voor-Kenmerken</u>	<u>Connect(K,Voet)</u>
a	fònlóx	OK	*
b	fònəlóx	*!	
c	fènlóx	*!*	*
d	fènəlóx	*!***	

In dit register wordt de keuze uniek bepaald door de conditie Respect. Deze bepaalt dat de beste kandidaat de meest respectvolle is. Dit is (6a) waarin alle klinkers hun onderliggende vorm behouden.

Een andere restrictie op klinkerreductie in het Nederlands valt eveneens gemakkelijk te begrijpen. Booij (1981) observeerde dat klinkers in gesloten lettergrepen nauwelijks gereduceerd kunnen worden. Reductie lijkt alleen mogelijk voor klinkers in open lettergrepen. Alleen als de sluitende medeklinker verdwijnt, kan de klinker gereduceerd worden:⁵

(7)	benzine	*[bɛnzinə] [[bɛzinə], [bɛnzinə]
	portier	*[pɔrtir], [pɛtir], [pɔrtir]

We kunnen deze feiten verklaren met behulp van de volgende instantie van (1):

(8)	<u>Connect(Rijm,K)</u>
	Een rijm R vertakt dan en slechts dan als het hoofd van R de kenmerkwaarde K heeft.

Net als in het voorafgaande geval kunnen we voor de K in dit geval elk willekeurig klinkerplaats of klinkerhoogtekenmerk lezen. De sjwa heeft geen van allen. In Van Oostendorp (1995b) laat ik zien dat een gesloten lettergreep altijd een vertakkend rijm heeft, terwijl het rijm van een open lettergreep niet vertakt. Ik laat daar overigens ook zien dat we in dit geval een zeer concrete aanwijzing hebben over wat K is, namelijk het kenmerk [gedekt], dat ik gelijkstel aan [Retracted Tongue Root].

(8) zegt nu dus dat een vertakkend rijm een hoofd moet hebben met een klinkerplaats- of klinkerhoogtekenmerk. De sjwa ontbeert beide. Indien de conditie in (8) in het Nederlands nu hoog genoeg geplaatst is, verklaren we waarom een

4 Het is een bekend feit dat er een verschil is tussen de twee onbeklemtoonde klinkers in een woord als *fonologie*. Er zijn registers waarin men [fon@logi] zegt, en andere waarin men [fonologi] zegt. De uitspraak [fonoləgi] wordt echter niet aangetroffen. De verklaring voor dit verschil wordt gegeven in Van Oostendorp (1995b); uitwerking ervan voert hier te ver.

5 Hierbij moet worden aangetekend dat de hier gegeven feiten worden aangevochten door Kager (1989) voor wie [bɛnzinə], [pɔrtir], etc. even welgevormd zijn als de tegenhangers zonder consonant. In een optimaliteitskader is dit wat we verwachten. Door een minimale herschikking van de conditie die reductie begunstigt kunnen we de grammatica van Kager relateren aan die van Booij. Overigens komen mijn eigen oordelen op dit punt overeen met die van Booij.

onderliggende klinker in een gesloten lettergreep niet gereduceerd mag worden tot sjwa.

3 U-sjwa

We richten nu onze aandacht op de u-sjwa, de stomme *e* in woorden als *mode* en *genot* die niet varieert met enige andere klinker. Zoals eerder is opgemerkt verwachten we dat deze klinker een soortgelijke distributie heeft als de sjwa die het gevolg is van reductie.

Nu zijn er inderdaad opvallende parallellen. Zo komt ook de onderliggende sjwa, net als de r-sjwa in het Nederlands niet voor in beklemtoonde positie. Dit kan in beide gevallen worden verklaard onder verwijzing naar dezelfde conditie, namelijk (3), die ik hieronder herhaal:

(3)

Connect(K,Voet)

Een klinker V heeft de kenmerkwaarde K, dan en slechts dan als de voet waarvan V het hoofd is, vertakt.

Deze conditie zegt - onder andere - dat een klinker die hoofd is van een (vertakkende) voet, een bepaald kenmerk K moet hebben. De sjwa heeft geen enkel kenmerk, en dus ook niet het kenmerk K, wat dit ook mag zijn. Een sjwa als hoofd van een voet geeft dus altijd een schending van (3).

Een van de vele voorbeelden van het klemtoonontwijkend gedrag van de u-sjwa is het volgende. Er zijn in het Nederlands woorden met een uitzonderlijke klemtoon op de laatste lettergreep zoals *fobie*, *chocola*, enzovoort. Ik neem aan dat deze exceptionele klemtoon verantwoord kan worden onder aanname van een lexicale voet die op de laatste lettergreep geplaatst wordt. Een conditie van respect dwingt vervolgens af dat deze onderliggende klemtoon blijft staan (zie Van Oostendorp 1997 voor een uitwerking van dit idee).

(9)

Respect-voor-Voeten

Een onderliggende metrische voet dient aan de oppervlakte te komen.

Wanneer een vorm onderliggende metrische structuur heeft, wordt elke verandering aan deze metrische structuur beschouwd als een schending van (9).

Het geval wil nu echter dat het Nederlands geen enkel woord heeft waar de hoofdklemtoon of een bijklemtoon op de sjwa ligt. Zelfs exceptionele klemtoon op een dergelijke klinker is niet toegestaan. Er moet dus een conditie zijn die geordend is boven alle andere condities op klemtoon. Mijn voorstel is dat dit wederom conditie (3) is.⁶ Zelfs als we een vorm /modé/ zouden hebben met onderliggende klemtoon op de sjwa, dan zou deze nog niet aan de oppervlakte komen:

6 Men kan zich afvragen waarom er in dit geval geen stijlafhankelijke herschikking van condities mogelijk is, zoals in het geval van de r-sjwa. Een dergelijke herschikking zou tot gevolg hebben dat in meer formele stijlen op sommige woorden een onderliggende klemtoon op de sjwa zou opduiken. Het antwoord zou in dit geval kunnen verwijzen naar het verschil tussen lexicale en postlexicale fonologie, dat we ook in het kader van de optimaliteitstheorie nog kunnen maken (Booij 1996). Reductie is duidelijk een geval van postlexicale, de plaatsing van woordklemtoon van lexicale fonologie. Het is vrij onomstreden dat stijlgevoelige fonologische processen hun domein hebben in het postlexicon (Kiparsky 1985).

(10)	/modé/	<u>Connect</u>	<u>Respect</u>
	módé/		*
	modé	*!	

Een sjwa is altijd uitgesloten als hoofd van een voet, omdat dit een een schending geeft van de conditie Connect in (3). Dit geldt zelfs als de sjwa onderliggend de hoofdstatus van de voet verkregen heeft.

Ook de restrictie tot open lettergrepen geldt voor *u-sjwa* net zo goed als voor de *r-sjwa*. Deze bewering heeft enige uitwerking. In de literatuur wordt immers meestal aangenomen dat sjwa in principe gevolgd kan worden door elke combinatie van medeklinkers die ook andere klinkers kan volgen. Kager en Zonneveld (1986) geven bijvoorbeeld de volgende lijst:⁷

(11)	-ən	-əm	-əs
	<i>wapen</i>	<i>bezem</i>	<i>gratis</i>
	<i>baken</i>	<i>bodem</i>	<i>vonnis</i>
	<i>zegen</i>	<i>bliksem</i>	<i>kermis</i>
	<i>oefen</i>	<i>goochem</i>	<i>dreumes</i>
	-ək	-uw	-əCC
	<i>havik</i>	<i>schaduw</i>	<i>wereld</i>
	<i>monnik</i>	<i>zwaluw</i>	<i>arend</i>
	<i>perzik</i>	<i>zenuw</i>	<i>mosterd</i>
	<i>hinnik</i>	<i>peluw</i>	<i>mieters</i>
	-ət	-əf/- əp	-əl
	<i>lemmet</i>	<i>tinnef</i>	<i>dubbel</i>
	<i>pocket</i>	<i>sheriff</i>	<i>koppel</i>
	<i>racket</i>	<i>hennep</i>	<i>wikkel</i>
	<i>ticket</i>		<i>tokkel</i>

Bij nadere beschouwing blijkt echter dat we een groot aantal van deze categorieën terzijde kunnen schuiven. Allereerst zijn alle consonantclusters van een zeer bijzonder soort: ze eindigen altijd op een cluster van een sonorant en coronale obstruent. Woorden als **ademp*, **dubbelk*, **aderf* of zelfs **monnikt* (als ongelede vorm) worden niet aangetroffen.

In de restrictie dat de tweede consonant alleen een coronaal mag zijn, lijkt de sjwa op de gespannen klinkers van het Nederlands. Ook deze komen immers wel voor in woorden als *paars*, *zwoerd*, *steels* en *beeld*, maar hypothetische tegenhangers als **paarf*, **zwoerk*, **steelp* of **roemp* zijn in deze taal niet welgevormd. Ik stel in Van Oostendorp (1995b) voor dat rijmclusters met een niet-coronaal aan het eind een bijzondere structuur hebben die alleen is toegestaan wanneer het hoofd van de let-

⁷ Om onbegrepen redenen zijn er nauwelijks woorden die uitgaan op -ət. Met betrekking tot de woorden op -uw wordt door Kager en Zonneveld (in navolging van Trommelen 1983) aangenomen dat deze zijn afgeleid van onderliggend /əw/. Ik ga hier verder niet op in.

tergreep het kenmerk [gedekt] draagt. Ook de conditie die hiervoor verantwoordelijk is kan weer worden gezien als een invulling van (1c). Het punt is nu dat zowel gespannen klinkers als de sjwa geen kenmerk [gedekt] hebben en dus de benodigde structuur niet kunnen dragen.

Voor woordfinale coronale consonanten is daarentegen geen speciale structuur nodig; deze kunnen buiten de eigenlijke lettergreep staan en komen zelfs voor in vormen als *herfst* en *angst*. Omdat deze consonanten per hypothese niet in een lettergreep hoeven te staan, vereisen ze ook geen kenmerken. Ze kunnen daarom zelfs na een sjwa staan.

Ook de groep vormen die eindigen op *-ep* en *-ef* wil ik hier terzijde schuiven; ten eerste betreft het een zeer kleine groep met voornamelijk leenwoorden en ten tweede is er reden om aan te nemen dat deze klinkers niet werkelijk onderliggend zijn, maar zijn afgeleid via epenthese of mogelijk zelfs een vorm van reductie.

Dat laatste wil ik in ieder geval beweren voor de groep woorden op *-ek* en *-ech*.⁸ In Van Oostendorp (1995b) betoog ik dat deze vormen fonologisch geen sjwa hebben maar een /l/, die in sommige dialecten fonetisch wordt gereduceerd in de richting van een sjwa onder invloed van de naastliggende velaire obstruent. Ik geef meerdere argumenten voor deze stelling in Van Oostendorp (1995b).⁹

Op dit moment heb ik de vormen die eindigen in een coronale, labiale of velaire obstruent terzijde geschoven en een andere analyse gegeven. Er blijft nu echter een zeer grote klasse woorden over die eindigen op de combinatie van sjwa met een sonorant, eventueel gevolgd door een extrasyllabische coronaal. De vraag is nu hoe we deze vormen (*ader*, *adem*, *adel* en dergelijke, alsmede *wereld*, *mosterd* enzovoort) analyseren. Ik stel voor dat we ook in deze gevallen niet te maken hebben met een onderliggende sjwa. In de lexicale fonologie hebben deze woorden een syllabische sonorant. De fonologische vorm van deze woorden is dus [adr], [adm], [adl], enzovoort. Pas in de postlexicale fonologie wordt een sjwa geïnserteerd. We hoeven niet ver af te wijken van standaardaannamen om te kunnen geloven dat het Standaard-Nederlands syllabische sonorante consonanten heeft. Per slot van rekening hebben verwante talen als het Duits en het Nedersaksisch ook dergelijke consonanten en kunnen we zelfs op sommige plaatsen in de standaardtaal aanwijzingen vinden voor deze aanname. Te denken valt dan aan paren als *filter-filtreer*, *theater-theatraal*, etc. (Booij 1995).

De aanname dat deze vormen lexicaal een syllabische sonorant hebben, kan ook een gat in ons paradigma verklaren dat anders een raadsel zou blijven: de sjwa kan niet worden gevolgd en voorafgegaan door instanties van dezelfde consonant (behalve als die consonant *n* is):

8 Van de laatste klasse geven Kager en Zonneveld (1986) geen voorbeelden in hun tabel, vermoedelijk omdat er weinig vormen zijn die oncontroversieel monomorfemisch zijn. Het dichtst in de buurt komen woorden als *korzelig* en *heftig*.

9 Zo lijkt de keuze van de allomorfen *-er* en *-aar* van het agentieve suffix gevoelig voor de kwaliteit van de klinker in de laatste lettergreep. Is deze een sjwa, dan wordt de voorkeur gegeven aan *-aar* boven *-er*, getuige vormen als *beoefenaar*, *wandelaar*, *luisteraar* enzovoort versus *spreker*, *bezetter*, enzovoort. Werkwoorden die eindigen op *-ik* kiezen echter juist alle de vorm *-er*: *prediker*, *punniker*, *zaniker*, *frunniker*.

(12)	rəl	rən	rəm	rər
	<i>kerel</i>	<i>toren</i>	<i>hareem</i>	-
	məl	mən	məm	mər
	<i>stamel</i>	<i>samen</i>	-	<i>marmer</i>
	nəl	nən	nəm	nər
	<i>panel</i>	<i>binnen</i>	<i>ponem</i>	<i>toner</i>
	ləl	lən	ləm	lər
	-	<i>molen</i>	<i>golem</i>	<i>trailer</i>

Het is op dit moment niet van belang waarom de *n* een uitzondering vormt op de hier gegeven regelmaat. Het is wel van belang in te zien dat het verbod op gelijke consonanten voor en na sjwa ook geldt in afgeleide vormen. Het ongemarkeerde comparatiefsuffix van het Nederlands is bijvoorbeeld *-er* (*kwaad-er*, *mooi-er*, etc.). Wanneer een stam op */r/* eindigt, wordt echter gekozen voor *-der* (*zwaar-der*). Helaas zijn er geen Nederlandse achtervoegsels *-el* of *-em*, zodat we het gedrag van de sjwa in die konteksten niet kunnen observeren.¹⁰

Deze merkwaardige conditie op het voorkomen van sjwa kan uitstekend begrepen worden als we aannemen dat in deze gevallen sprake is van een syllabische consonant. In dat geval is er immers in het lexicon sprake van een configuratie CiCi, waarbij de eerste consonant in de aanzet van de lettergreep staat en de tweede de nucleus vormt. Het Nederlands kent echter een zeer sterke conditie op combinaties van aanzet en nucleus: deze mogen niet te veel op elkaar lijken. Deze conditie (ontleend aan Noske 1992) heb ik Contour gedoopt:

- (13) Contour
 *XX, waarbij X in de aanzet staat en X in de nucleus en X en X dezelfde segmentele inhoud hebben.

De conditie in (13) heeft een groot empirisch bereik. Ze kan bijvoorbeeld verklaren waarom het Nederlandse lexicon geen woorden heeft met een lettergreep [ji] (terwijl er wel enkele woorden zijn met [jl], zoals *jiddisch* en *jicht*). De standaardaanname is immers dat *j* en *i* dezelfde segmentele inhoud hebben en alleen verschillen in syllabische positie. Volgens (13) is de gewraakte lettergreep dan uitgesloten.

Ook het ontbreken van lettergrepen van de vorm *[hə] in het Nederlands kan worden verklaard aan de hand van (13), als we aannemen dat de */h/* net als */ə/* een vrijwel kenmerkloos segment is. Het verbod op deze combinatie is in het Nederlands absoluut, zodat de *e* in *helaas* bijvoorbeeld niet gereduceerd kan worden.

We kunnen nu ook het verbod op **-ləl*, **-məm* en **-rər* uit deze conditie laten volgen, maar alleen als we aannemen dat de sjwa niet in de relevante fonologische representatie aanwezig is.

De enige woorden waar we nu nog een onderliggende sjwa aannemen, zijn *mode*,

10 Er is uiteraard wel een achtervoegsel *-ing* dat zich gemakkelijk laat combineren met stammen die eindigen op een veldaire nasaal: *verdringing*. Ik neem echter aan dat dit achtervoegsel fonologisch geen sjwa heeft maar een */l/* die mogelijk fonetisch gereduceerd wordt in de richting van sjwa, net als dat het geval is bij */l/* voor andere veldaire consonanten.

vrede, *adelaar* en hun gelijken. In al deze vormen staat de sjwa in een open lettergreep. Dit is nu juist hetgeen ik moest aantonen. De *u-sjwa* mist immers net als de *r-sjwa* de nodige klinkerkenmerken. Volgens (8), hieronder herhaald, kan hij daarom geen gesloten lettergreep ondersteunen.

(8)

Connect(Rijm,K)

Een rijm R vertakt dan en slechts dan als het hoofd van R de kenmerkwaarde K heeft.

4 Conclusie

In dit korte artikel heb ik slechts enkele van de vele eigenschappen van de Nederlandse sjwa kunnen behandelen. De twee belangrijkste zijn: sjwa staat exclusief in onbeklemtoonde posities, en sjwa staat bij voorkeur niet in een gesloten lettergreep. Deze eigenschappen worden gedeeld door *r-sjwa* en *u-sjwa*. Het dient opgemerkt dat dit soort fenomenen pleit voor een aanpak van de fonologie die gebruik maakt van condities op oppervlaktestructuur zoals (3) en (8) en niet op transformatie- en herschrijfgeregels die hetzelfde effect zouden hebben. We zouden bijvoorbeeld onze klemtoonregels zo moeten formuleren dat ze onderliggende sjwa altijd overslaan. Deze regels zouden dan geordend moeten worden voor een set reductieregels die onbeklemtoonde klinkers zouden reduceren. Op deze manier zouden we de generalisatie missen dat er een relatie is tussen klemtoon en klinkerkwaliteit.

Bibliografie

- Booij, G. (1981).** Generatieve Fonologie van het Nederlands. Utrecht & Antwerpen: Het Spectrum.
- Booij, G. (1995).** *The Phonology of Dutch*, Oxford:Oxford University Press.
- Booij, G. (1996).** Cliticization as Prosodie Integration: The Case of Dutch. *The Linguistic Review* 13, 219-242.
- Browman, C. en L. Goldstein (1992).** 'Targetless Schwa': an Articulatory Analysis. In: G. Docherty en R. Ladd (eds.) *Papers in Laboratory Phonology II: Gesture, Segment, Prosody*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 22-56.
- Dell, F. en M. Elmedlaoui (1985).** Syllabic Consonants and Syllabification in Imdlawn Tashliyt Berber. *JALL* 7:105-130.
- Dresher, E. en H. van der Hulst (1995).** Head-Dependent Asymmetries in Phonology. In: H. van der Hulst en J. van de Weijer (eds.) *Leiden in Last; HIL Phonology Papers I*. Den Haag: Holland Academic Graphics, pp. 401-431.
- Kager, R. (1989).** *A Metrical Theory of Stress and Destressing in English and Dutch*. Dordrecht: Dordrecht.
- Kager, R. en W. Zonneveld (1986).** Schwa, Syllables and Extrametricality in Dutch. *The Linguistic Review* 5, 197-221.

Kiparsky, P. (1985). Some Consequences of Lexical Phonology. *Phonology* 2, 85-138.

Koopmans-Van Beinum, F. (1993/1994). What's in a Schwa? *IFA Proceedingss* 1992, 16, 53-62. Ook verschenen in *Phonetics* 5.

Martin, A. (1968). Klinkerreductie: Een Casus. Manuscript Universiteit Utrecht.

- McCarthy, J. en A. Prince (1993).** Prosodic Morphology I. Manuscript University of Massachusetts at Amherst en Rutgers.
- Nijen Twilhaar, J. (1990).** *Generatieve Fonologie en de Studie van Oostnederlandse Dialecten*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
- Noske, R. (1992).** *A Theory of Syllabification and Segmental Alternation; With Studies on the Phonology of French, German, Tonkawa and Yawelmani*. Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Oostendorp, M. van (1995a).** Klinkerkwaliteit en Rijnstructuur in het Nederlands. *Spektator*.
- Oostendorp, M. van (1995b).** *Vowel Quality and Phonological Projection*, Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Oostendorp, M. van (1997).** Lexicale Variatie in Optimaliteitstheorie. Manuscript, Universiteit van Massachusetts.
- Prince, A. en P. Smolensky (1993).** *Optimality Theory*. Manuscript Rutgers en Colorado.
- Trommelen, M. (1983).** *The Syllable in Dutch*. Dordrecht: Foris.
- Zonneveld, W. (1993).** Schwa, Superheavies, Stress and Syllables in Dutch. *The Linguistic Review* 10, 59-110.
- Zonneveld, W. (1996).** Optimaliteittheorie: vanwaar waarheen? *Nederlandse taalkunde* 1, 89-125.

* Grotius' taalbeschouwing in contemporaine context

Marijke J. van der Wal*

Abstract

Grotius' early linguistic ideas, as presented in his Latin treatise *Parallelon Rerum Publicarum*, reveal both his interest in current linguistic discussions and his familiarity with previous publications. He was involved in the contemporary linguistic debate on the purity of the Dutch language and pleaded for its elaboration of function. He also took sides in the question of whether language is a matter of nature or convention. His views on the origin of language show striking similarities with ancient statements on this matter. His evaluation of language, his rule governing compounding and his remarks on the creation of new compounds reveal his indebtedness to Stevin. Grotius also proves to be familiar with relatively new linguistic discoveries: the presence of the Gothic language in the Crimea and the lexical similarities between Persian and Dutch.

1 Inleidend

In de zestiende en zeventiende eeuw toont een divers gezelschap geleerden in verscheidene West-europese landen belangstelling voor taal in het algemeen of voor de moedertaal in het bijzonder. Hun taalopvattingen en -beschrijvingen zijn niet alleen te vinden in geschriften met een taalkundig karakter, zoals grammatica's, maar ook in andersoortige werken, die in de volkstaal of in het Latijn, het internationaal wetenschappelijk communicatiemiddel, werden geschreven. Tot het in taal geïnteresseerde gezelschap van verschillende pluimage moet ook Hugo de Groot (1583-1645) gerekend worden, het Delftse wonderkind, dat in 1594 op elfjarige leeftijd aan de Leidse universiteit ging studeren en later Europese faam verkreeg op het gebied van het internationale recht en de politieke theorie. Eén van zijn vroege werken, de Latijnstalige historische verhandeling *Parallelon rerum publicarum*, is zo'n niet-taalkundig werk, waarin enige aandacht aan taal wordt besteed.

Parallelon werd waarschijnlijk omstreeks 1602 voltooid, dat wil zeggen nadat Grotius zijn voornamelijk filologisch gerichte studie in Leiden had beëindigd en in het internationale centrum voor rechtsgeleerdheid, Orléans, zijn doctoraat in de

* Adres van de auteur: Vakgroep Nederlands, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA Leiden; E-mail: mjwal@rullet.leidenuniv.nl. Ik dank dr. Els Elffers voor haar nuttige commentaar bij een eerdere versie van dit artikel.

rechten had verkregen.¹ Het werk, dat een uitvoerige vergelijking tussen de Griekse, Romeinse en Nederlandse staten, politiek, gewoonten en gebruiken biedt, circuleerde vervolgens in manuscriptvorm in kringen rond Grotius. Pas twee eeuwen later werd het met een vertaling uitgegeven door Johan Meerman onder de titel *Vergelijking der gemeenebesten*. Ondanks het feit dat de tekst in Grotius' tijd ongepubliceerd bleef, is het toch, ook vanuit een taalkundig perspectief, de moeite waard om deze verhandeling in de contemporaine context nader te bezien. Grotius behandelt namelijk naast godsdienst en allerlei takken van geleerdheid ook het verschijnsel taal. Zijn hoofdstuk over taal is van belang voor de historiografie van de taalwetenschap, enerzijds omdat de daar gepresenteerde ideeën bijdragen tot ons inzicht in zeventiende-eeuwse taalopvattingen en anderzijds omdat via Grotius' taalbeschouwing invloeden van bepaalde personen en publicaties zichtbaar worden. Een interessant aspect van de invloedskwestie is de relatie tussen de Latijnstalige en de Nederlandstalige 'traditie'. Terwijl over het algemeen Latijnstalige geschriften en Nederlandstalige werken binnen verschillende circuits functioneerden, zijn er ook wel aanwijzingen voor wederzijdse beïnvloeding. Grotius' Latijnse tekst is een voorbeeld van het laatste, want bij nadere bestudering wordt invloed vanuit het volkstalige circuit zichtbaar.

Ik zal in dit artikel de belangrijkste aspecten van Grotius' taalopvattingen in *Parallelon* bespreken en de relatie met contemporaine ideeën over taal nagaan. Allereerst zal de vraag worden gesteld of de zo geheten klimaattheorie van belang is geweest voor Grotius' taalbeschouwing (par. 2). Vervolgens zal de plaats van Grotius' opvattingen ten opzichte van verschillende discussies die plaatsvonden binnen het contemporaine standaardisatieproces, worden bepaald (par. 3 en 4). Ook zullen zijn ideeën over de ouderdom en oorsprong van talen en zijn standpunt in de natuur-conventie-kwestie aan de orde komen (par. 5). Tenslotte zullen Grotius' schatplichtigheid aan de in het Nederlands publicerende Simon Stevin (par. 6) en zijn bekendheid met enkele recente, zestiende-eeuwse taalwetenschappelijke ontwikkelingen (par. 7) worden onderzocht.

2 Parallelon en de klimaattheorie

Zeer onlangs is in Meijer Drees (1996) aangetoond dat Grotius bekend moet zijn geweest met de klimaattheorie, een hedendaagse benaming voor een complex van opvattingen waarin een causale relatie tussen omgevingsfactoren binnen een bepaald gebied - ligging, bodem- en luchtgesteldheid - en fysieke en mentale eigenschappen van de inwoners wordt aangenomen. Volgens de klimaattheorie, die teruggaat op de antieke medici Hippocrates en Galenus, was de wereld in drie zones verdeeld: naast de gunstigste, gematigde zone, waarin Hippocrates en Galenus zelf leefden, waren de koude, noordelijke en de warme, zuidelijke zones te onderscheiden. Met elke zone correspondeerden bepaalde karaktertrekken en vermogens. Aan

1 Voor biografische gegevens zie Eyffinger (1988:16-25) en voor de datering van *Parallelon* Eyffinger (1981) en Eyffinger (1988:46). Alleen het derde en laatste boek van *Parallelon* is in een apograaf overgeleverd, die door Eyffinger rond dezelfde tijd als de voltooiing van het werk zelf, namelijk september 1602, wordt gedateerd. De vermelding in de tekst van het feit dat Stevins *Wisconstige gedachtenissen* aan het verschijnen zijn - ze werden gepubliceerd van 1605 tot 1608 - is voor mij echter een aanwijzing dat in elk geval de apograaf later gedateerd moet worden.

bewoners van de noordelijke zone bijvoorbeeld werden niet alleen positieve kenmerken als moed, vrijheidszin en ambachtelijke talenten, maar ook negatieve als domheid, wreedheid en drankzucht toegeschreven. Ook uiterlijke kenmerken van volkeren kregen aandacht, want die zouden volgens de leer van de fysionomie mentale eigenschappen weerspiegelen. De antieke klimaatopvattingen werden in de zestiende eeuw verder uitgewerkt en ook op eigentijdse naties toegepast.²

Grotius geeft in zijn *Parallelon* aan dat hij voor wat de zeden van volkeren betreft veel toeschrijft aan de invloed van bodem en luchtstreek en hij verbindt eveneens uiterlijke kenmerken met zeden en aangeboren karaktereigenschappen. Zo wordt een relatie gelegd tussen de rechte gestalte van de Hollanders en hun moed en tussen hun zuivere, wit-rode kleur en hun trouw. Bekende ongunstige Hollandse eigenschappen zoals drankzucht, die gewoonlijk in verband gebracht werd met de kou en vochtigheid van het Hollandse klimaat, worden overigens gerelativeerd. Tegen het vooroordeel dat noordelijke en westelijke volkeren - en dus ook de Hollanders - een beperkt denkvermogen hebben, voert Grotius aan dat een bepaalde groep kan afwijken van de voor een volk geldende regel. Zoals binnen het beschaafde Griekenland de als dom beschouwde Thebanen woonden, zo hebben de Batavieren, de voorouders van de Hollanders, ten opzichte van de andere Germaanse volkeren in schranderheid uitgemunt, een positieve eigenschap die met de ligging van hun gebied aan zee in verband wordt gebracht.³ Het wekt dan ook geen verbazing dat de typering van de Batavieren en Hollanders bij Grotius uiteindelijk zeer positief uitvalt: ze zijn schrander, moedig, eenvoudig, trouw en eerlijk.⁴ De klimaattheorie speelt dus een rol in *Parallelon*, maar wat ons interesseert is of deze theorie ook voor Grotius' taalbeschouwing van belang is geweest.

Dat er in de zestiende en zeventiende eeuw (en zelfs nog later) wel degelijk verbanden zijn gelegd tussen de klimatologische gesteldheid en de taal, laten voorbeelden in Zacharasiewicz (1977) zien. Zo zouden bewoners van noordelijke en zuidelijke streken verschillende articulatoirische eigenschappen bezitten: noorderlingen zouden in de koude lucht hun mond niet graag wijd openen in tegenstelling tot zuiderlingen in hun warme klimaat. Als gevolg daarvan bevatten noordelijke talen

2 Zie Meijer Drees (1996:60-61) voor een overzicht van de klimaattheorie en voor enige Nederlandse voorbeelden.

3 De parallel tussen Grieken en Germanen werd vaker getrokken, bijvoorbeeld door Richard Verstegan (1565-1620), die zich overigens in zijn *Restitution of Decayed Intelligence* van 1605 tegen de klimatologische opvatting verzet dat 'the temperature of the aire of any region doth make the inhabitants more or lesse learned or ingenious' (zie Zacharasiewicz 1977:143). Een van zijn argumenten is dat, bij gelijkblijvend klimaat, in het vroeger zo geleerde Griekenland nu alleen maar barbarij is te vinden, terwijl in het eertijds zo ongecultiveerde gebied van de Germanen de wetenschappen nu een enorme vlucht hebben genomen (Zacharasiewicz 1977:144). James Howell (1594-1666) beschouwt in zijn *Instructions for Forreine Travell* (1642) de Nederlanders als producten van een ongunstig milieu. De opmerkelijke Leidse geleerdheid verklaart hij door, onder verwijzing naar Cicero's oordeel over Atheners en Thebanen, Leiden aan Athene gelijk te stellen (Zacharasiewicz 1977:303-4).

4 Zie Meijer Drees (1996:61-64) voor de klimatologische opvattingen in Grotius' *Parallelon*.

veel consonantverbindingen en zijn zuidelijke talen rijk aan vocalen.⁵ Een klankverandering wordt zelfs verklaard uit de verplaatsing van een volk naar een gebied met een ander klimaat.⁶ Uitspraken waaruit dergelijke opvattingen zouden blijken, treffen we niet bij Grotius aan. Hij vermeldt weliswaar dat de uitspraak enigszins de aard en zeden van volkeren doet kennen en dat minder gearticuleerde klanken duiden op 'wildheid', dus onbeschaafdheid (Par. 81).⁷ Die constatering wordt echter niet verder uitgewerkt of geïllustreerd en er wordt geen expliciet verband gelegd met klimaat of zone. Grotius legt wel bij het signaleren van diversiteit onder sprekers van eenzelfde taal een verband met volkskarakter en zeden, die beide op hun beurt te maken hebben met klimatologische factoren, zoals we eerder zagen. De regionale verschillen in het Grieks bijvoorbeeld geven hem aanleiding op te merken dat de weke klank van de taal van de Ioniërs overeenstemt met het karakter van dat volk. Voor het Latijn constateert hij chronologische verschillen, die hun parallel hebben in veranderde zeden: eerst was het Latijn ongevormd en ruw, vervolgens ernstig en statig en tenslotte teder en verwijfd (Par. 82). Voor de Nederlanden wordt slechts zonder verdere 'verklaring' opgemerkt dat er verschillen zijn tussen dicht bij elkaar liggende steden; verschillen die niet op één lijn zijn te stellen met de variatie tussen de dialecten van het Grieks, maar met variatie binnen één bepaald dialect, bijvoorbeeld in het Dorisch. Ter illustratie van de Nederlandse verschillen wordt een bepaalde krachtige eenvoud in de woorden genoemd, die kenmerkend zou zijn voor de streek grenzend aan (West)-Friesland.⁸ Uit die vage typering valt op zichzelf niet veel op te maken, maar uit het vervolg zal duidelijk worden dat hiermee korthed ofwel monosyllabiciteit is bedoeld (zie ook par. 6). Verder worden verschillen in taalzuiverheid gesignaleerd die zijn te relateren aan de mate van omgang met buitenlanders (Par. 82).

Samenvattend kunnen we vaststellen dat de klimaattheorie voor Grotius' taalbeschouwing geen evident belang heeft gehad. Die theorie speelt hoogstens indirect een kleine rol, namelijk via de gelegde verbanden tussen taal en volkskarakter of

5 Zie Zacharasiewicz (1977:574). Articulatorische verschillen worden ook in verband gebracht met de constitutie van de sprekers in noordelijke of zuidelijke gebieden en dan met name met de verhouding tussen de lichaamsvochten (bloed, slijm, zwarte gal en gele gal) en met de mate van inwendige warmte (zie Zacharasiewicz 1977:262-3;265; 300-301).

6 Zo werd bijvoorbeeld aangenomen dat de Saksen, toen ze zich verplaatst hadden, onder invloed van een ander klimaat de affricaat in gevallen als *Pferd* hadden vervangen door een plosief (*Perd*) (Zacharasiewicz 1977:263). Iets van deze voor huidige taalwetenschappers zo merkwaardige opvattingen is nog te vinden bij de neogrammatici en bij de Engelse foneticus Henry Sweet (1845-1912). De laatste stelde dat de ronding van *ā* tot *ō*, zoals die is opgetreden van het Oudengels *stān* naar *stone*, het resultaat was van 'unwillingness to open the mouth widely in the chilly and foggy air of the North' (Sweet 1908:32).

7 Vergelijk het Latijn: *Nam quae nationes minus articulate loquuntur, ad feritatem magis accedunt* (Par. 54). De Latijnse tekst getiteld 'De lingua' is te vinden op pagina 54 tot 73, de Nederlandse vertaling 'Over de taal' op pagina 81 tot 109 van Grotius (1801-1803), 3e deel. Ik zal over het algemeen - met de afkorting Par. en pagina-aanduiding - naar de vertaalde tekst verwijzen. De Latijnse tekst komt soms ter verduidelijking van een passage ter sprake.

8 De Latijnse tekst luidt: *Pars Frisiae contermina fortem quandam simplicitatem prodit in verbis* (Par. 54). *Pars Frisiae contermina*, letterlijk 'het gedeelte dat aan Friesland grenst', wordt door Meerman vertaald als 'het gedeelte van ons Gewest dat aan Friesland grenst' (Par. 82). De naam Frisia werd zowel voor het huidige Friesland als voor West-Friesland gebruikt. Ik neem aan dat het laatste gebied hier bedoeld is.

zedes. Verscheidene andere contemporaine discussies en opvattingen hebben wél belangrijke sporen achtergelaten. We moeten ons in dat verband realiseren dat omstreeks 1600 het standaardisatieproces in de Nederlanden in volle gang was. Vanuit een positieve attitude ten opzichte van de moedertaal vond codificatie in spellinggeschriften, grammatica's en woordenboeken plaats. Er waren pleidooien voor en pogingen tot functieuitbreiding, want het Nederlands moest ook gebruikt worden op terreinen waarop het eerder niet gehanteerd werd. Er werd eveneens gehamerd op taalzuivering of purisme, dat bij de taalopbouw als een belangrijk principe gold.⁹

3 Taalzuiverheid

Met zijn opmerking over verschillen in taalzuiverheid roert Grotius een gevoelig onderwerp aan. Al in de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraak vande Nederduitsche Letterkunst* van 1584, had de rederijkerskamer In Liefde Bloeiende in haar opdracht aan de burgemeesters van Amsterdam de nadruk gelegd op de zuiverheid van 'onze alghemene Duytsche taal' en dat zelfde geluid is nog vaak te horen in de zeventiende eeuw.¹⁰ 'Onze alghemene Duytsche taal' is een overkoepelende term voor het Nederlands en het Duits samen.¹¹ De *Twe-spraak* (1584:317) gaat met de Antwerpse arts Joannes Goropius Becanus (1518-1572), aan wie ze ook op andere punten schatplichtig was, uit van één taal ('Ick spreek (...) int ghemeen [= over het algemeen] vande *duytse taal, die zelve voor een taal houdende*'; cursief MvdW), die evenwel verschillende dialecten kende. Deze taal en daarmee dus ook het Nederlands waren in principe zuiver, onvermengd, maar in de praktijk viel daar wel iets op af te dingen. Dirk Volkertsz. Coornhert (1522-1590) spoorde niet voor niets in zijn voorwoord bij dezelfde *Twe-spraak* zijn landgenoten aan om het Nederlands te zuiveren van bastaardwoorden. Het ging bij het streven naar taalzuivering om het vervangen van Romaanse leenwoorden; ontlending aan het Duits (in de huidige betekenis), waarmee het Nederlands immers een 'alghemene Duytse taal' vormde, werd juist als iets positiefs gezien.¹²

Grotius, die eveneens de taal van Duitsers en Nederlanders als dezelfde beschouwt, geeft daarmee dus een opvatting weer die vrij algemeen was in de zestiende en zeventiende eeuw.¹³ Hij voegt er als kanttekening aan toe dat de taal van de Duitsers 'harder' is, de Nederlandse 'zachter' (Par. 82). De hardheid van het Duits en de zachtheid van het Nederlands zouden op het meer respectievelijk min-

9 Een overzicht van de factoren en fasen in het standaardisatieproces, dat zich niet alleen in de Nederlanden, maar ook in andere West-europese landen afspeelde, is te vinden in Van der Wal 1995a.

10 Evidente reminiscenties aan de *Twe-spraak* zijn bijvoorbeeld te vinden bij Petrus Scriverius in 1616 en bij Arend van Slichtenhorst in 1653. Zie hiervoor Van der Wal (1995a:38-39; 44).

11 Zie Dibbets (1992) voor de interpretatie van de term 'Duyts' in grammaticale geschriften uit de zestiende en zeventiende eeuw.

12 Slechts een enkeling als Pontus de Heuter wilde ook Duitse leenwoorden weren. Zie Van der Wal (1994a:195-198).

13 Die visie is ook al vóór Becanus te vinden bij Conrad Gessner (1516-1565) in zijn voorrede bij Josua Maalers woordenboek *Die Teütsch sprach* (1561), een in Zürich verschenen Duits-Latijns woordenboek, dat invloed op Kiliaans woordenboeken heeft gehad (zie Dibbets 1992:22).

der geaspireerde kunnen slaan.¹⁴ Ook Grotius hecht belang aan taalzuivering. Hij verwijt zijn tijdgenoten dat zij het echte en zuivere Nederlands bezoedelen met een exotische mengelmoes van woorden. Hij laakt dergelijke schijngeleerdheid en legt de schuld bij het hof en de rechtbanken, wat niet ongebruikelijk was.¹⁵ Coornhert wees eerder beschuldigend in de richting van buitenlandse heren, anderstalige landvoogden en hun hofhouding en Vondel zal bijna een halve eeuw na Grotius de taal van Den Haag en Amsterdam, gesproken door 'lieden van goede opvoedinghe' ten voorbeeld stellen met de restrictie 'indien men der hovelingen en pleiteren onduitsche termen uitsluite'.¹⁶ Bij Grotius zijn naast rechtspraak of advocatuur en hovelingen ook de koophandel en de omgang met vreemde volken de boosdoeners (Par. 85).

Taalzuiverheid, die volgens Grotius moet worden nagestreefd, speelt een belangrijke rol in de zestiende- en zeventiende-eeuwse taalopbouw. Taalopbouw vooronderstelt, net als het hele standaardisatieproces, een positieve attitude tegenover de eigen taal en deze wordt eveneens bij Grotius aangetroffen.

4 Taalattitude en functieuitbreiding

Wat taalattitude betreft kunnen de Nederlanders naar Grotius' mening nog wel iets van de Grieken en Romeinen leren, die veel zorg aan hun moedertaal besteedden en niet op het standpunt stonden dat alleen het buitenlandse goed is (Par. 82-83). Nederlanders uit voorafgaande eeuwen kunnen eveneens ten voorbeeld worden gesteld: zij eisten met een beroep op oude privileges dat de graven hun verzoeken om geld in de moedertaal tot hen zouden richten. Met die privileges moet wel het Groot Privilege zijn bedoeld, dat Maria van Bourgondië in 1477 de Staten-Generaal had moeten toestaan en waarnaar in de laatste decennia van de zestiende eeuw nog herhaaldelijk werd verwezen (zie Van der Wal 1994b). Dat alles staat in schrille tegenstelling tot de eigentijdse Nederlandse houding tegenover de moedertaal, die Grotius geheel onterecht vindt, gezien de rijkdom en de gebruiksmogelijkheden van de Nederlandse taal. Grotius schaart zich, door het gebruik van de wij-vorm, retorisch onder degenen die hij bekritiseert: wij maken onszelf wijs dat wat wij in het Nederlands te boek stellen, verloren gaat en de vrees om weinig gelezen te worden, weerhoudt ons ervan onze taal uit te breiden (Par. 84). Met die uitbreiding wordt, getuige ook *occasionem propagandi sermonis* in de Latijnse tekst, functieuitbreiding bedoeld, dat wil zeggen het op nieuwe terreinen gebruik maken van de moedertaal.

Nu waren er al herhaaldelijk pleidooien voor functieuitbreiding gehouden. Een belangrijk gebied waarop de moedertaal in plaats van het Latijn gehanteerd zou moeten worden, was dat van de wetenschap. De rederijkerskamer In Liefde Bloeiende brak al in 1585 in haar, op de grammatica volgende, logica, het *Ruygh-bewerp vande Redenkavelingh*, een lans voor het gebruik van het Nederlands aan de Leidse

14 Het kenmerk 'hard' is dan vergelijkbaar met de typering 'hogere' en 'zwaarder', die volgens Dibbets (1992:30) voor het meer geaspireerd zijn van het Hoogduits werden gehanteerd.

15 Vergelijk zijn uitroep: 'Weg liever met het Hof en met de Rechtbanken, die ons zoo veel onheils berokkend hebben' (Par. 85).

16 Coornherts passage is te vinden in de Twe-spraack (1584:71). Zie Vondel (1977:39-40) voor Vondels uitspraak in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* van 1650.

universiteit. Tevergeefs, het Latijn handhaafde zijn positie, al werd het Nederlands wel voertaal op de aan de universiteit gelieerde ingenieursschool, die in 1600 werd opgericht door prins Maurits (1567-1625) en Simon Stevin (1548-1620). Stevin was een uitgesproken voorstander van het gebruik van de volkstaal in de wetenschap en publiceerde zelf vrijwel al zijn wetenschappelijke geschriften in het Nederlands. Overigens was al eerder in de zestiende eeuw bewezen dat het gebruik van het Nederlands als wetenschapstaal mogelijk was, onder meer op botanisch, medisch en cartografisch gebied.¹⁷ Grotius noemt in *Parallelon* Stevin als de eerste die onze taal in belangrijke mate heeft verrijkt door zijn Nederlandstalige wiskundige publicaties. Hij verheelt niet dat hij in een vriendschappelijke relatie tot deze veelzijdige ingenieur en wetenschapper staat (Par. 102).¹⁸ Grotius voert Stevins *Wisconstige gedachtenissen*, die zowel in het Nederlands als in een Latijnse en Franse vertaling verschenen, als bewijs aan voor de buitengewoon grote geschiktheid van het Nederlands 'om de eigenschappen van alle dingen uit te drukken' (Par. 103). Hiermee begeeft hij zich in de discussie over de wetenschapstaal, maar hij gaat nauwelijks in op de daarmee verbonden problematiek van de ontbrekende Nederlandse vakterminologie. Dat probleem voor de functieuitbreiding van het Nederlands kon men oplossen door de bestaande Latijnse of Griekse terminologie te hanteren, al dan niet in de uitgangen aangepast aan het Nederlands, of door nieuwe Nederlandse termen te creëren. Zoals bekend heeft Stevin het laatste gedaan op het gebied van de wiskunde.¹⁹ Grotius stelt de twee keuzemogelijkheden niet aan de orde en merkt slechts op dat men zich niet moet laten afschrikken door nog niet ingeburgerde vaktermen: ook de Griekse en Latijnse termen zijn immers een keer nieuw geweest (Par. 103-104).

Na zijn oproep om zaken van algemeen belang in de eigen taal te boek te stellen, brengt Grotius nog enkele overwegingen met betrekking tot de wetenschapstaal naar voren. Het gebruik van de eigen taal zou een belangrijk gevolg hebben, want steeds is de grootste vooruitgang geboekt, wanneer kennis en wetenschap in de dagelijkse landstaal voor allen toegankelijk waren gemaakt (Par. 104). Zo was het bij de Grieken en bij de Romeinen, maar door gebruik te maken van hun taal gaan wij geheel aan dat gegeven voorbij. De Grieken hebben geen tijd verspild met het leren van een andere taal en daaruit is hun rijke oogst op het gebied van de wetenschappen te verklaren. Wij (Grotius sluit weer retorisch zichzelf in) daarentegen zijn onverstandig en gebruiken tijd die aan de beoefening van wetenschappen besteed zou kunnen worden, om talen te leren, die ons niets wijzer maken, terwijl ze ons wel zeer veel jaren kosten (Par. 105). Wat is de reden dat wij de Grieken niet navolgen? Zijn wij misschien bang dat de wetenschappen te algemeen worden en proberen wij zo de toegang ertoe voor geringeren onder onze landgenoten af te grende-

17 In 1554 verscheen Rembert Dodoens' *Crujide Boeck*, een botanisch werk, in het Nederlands. Vijftien jaar later, in 1569, verdedigde Jan Wouters in zijn vertaling van het *Epitome* van Andreas Vesalius het gebruik van het Nederlands in medische werken. In 1570 verscheen de Nederlandse editie van *Theatrum orbis terrarum*, door de cartograaf Abraham Ortelius zelf vertaald.

18 Stevin was een huisvriend van Grotius' ouders en deelde zijn wetenschappelijke belangstelling met Grotius' vader. Zij verrichtten zelfs samen zwaartekrachtproeven vanaf de toren van de Nieuwe Kerk te Delft.

19 Zie Van der Wal (1995a:87-90) voor het probleem van de vakterminologie in de zeventiende eeuw in het algemeen en voor Stevins bijdrage in het bijzonder.

len (Par. 105)? De tijdverspilling en het elitaire zijn geluiden die in de tweede helft van de zestiende eeuw en de hele zeventiende eeuw regelmatig zijn te horen, bijvoorbeeld in het *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling* (Ruygh-bewerp 1585:68) en honderd jaar later nog zeer uitvoerig in Adriaan Koerbaghs *Bloemhof* (Koerbagh 1686:*2r-*3r). Grotius wenst zijn vaderland overigens geluk met het feit dat al een begin gemaakt is met het college geven en het schrijven van wetenschappelijke publicaties in de taal die niet in de scholen, maar in de wieg wordt geleerd (Par. 107). Bij zijn verwijzing naar het college geven in de moedertaal moet hij de praktijk van de al genoemde ingenieursschool op het oog gehad hebben, waar echter geen sprake was van een blijvend succes (in 1670 zou het Nederlands worden vervangen door het Latijn). Grotius kon niet weten hoelang de strijd om het Nederlands als wetenschapstaal nog zou duren. Hij blikte optimistisch vooruit en legt een direct verband tussen de gehanteerde taal en het niveau van wetenschapsbeoefening: als het met het gebruik van de moedertaal zo voortgaat, zal men ongetwijfeld een allervolmaakste kennis van alle wetenschappen verkrijgen (Par. 107).²⁰

Het lijkt op het eerste gezicht opmerkelijk dat Grotius in een Latijnstalig geschrift zo krachtig voor het publiceren in het Nederlands pleit. Om dit gegeven goed te interpreteren moeten we ons realiseren dat het stimuleren van het Nederlands als wetenschapstaal geen pleidooi voor het *uitsluitend* in de moedertaal publiceren hoefde in te houden. Zowel aan het gebruik van het Nederlands als aan dat van het Latijn zaten voor- en nadelen. Tegenover de toegankelijkheid van publicaties in de moedertaal voor degenen die het Latijn niet machtig waren, stond het voordeel van het Latijn als internationaal communicatiemiddel, dat wetenschappers in heel Europa in staat stelde om elkaars werk te lezen.²¹ Waar het Latijn voor de ene categorie lezers een barrière was, was het Nederlands dat voor de andere groep. Het is dan ook niet verwonderlijk dat niet alleen Latijnstalige wetenschappelijke geschriften in het Nederlands werden vertaald, maar ook Nederlandse werken in het Latijn. Zo werden bijvoorbeeld Stevins belangrijke *Wisconstige gedachtenissen* (1605-1608) door Willebrord Snellius in het Latijn vertaald en werd Stevins *Havenvinding* (1599), een publicatie over de navigatie op zee, wereldkundig gemaakt met een Latijnse vertaling van de hand van de jonge Grotius zelf.

Wil men het Nederlands op allerlei terreinen, waaronder dat van de wetenschap, hanteren, dan moet deze taal aan kwalitatieve eisen voldoen. Zonder dit verband expliciet te leggen, komt Grotius in zijn taalbeschouwend hoofdstuk over de ouderdom van talen, één van de criteria voor hun beoordeling, te spreken.

20 Grotius spreekt hier overigens van verkrijgen óf terugkrijgen. Dat laatste moet gezien worden tegen de achtergrond van de opvatting dat er in vroeger tijden wetenschappelijke kennis van hoog niveau zou hebben bestaan, die helaas verloren is gegaan. Deze opvatting is ook te vinden bij Stevin, die die vroege periode aanduidt met de 'wijzentijd'. Grotius veronderstelt voorzichtig dat er in het verre verleden 'een volkomene kennis der Weetenschappen' heeft bestaan in de voortreffelijke Nederlandse taal, die zo geschikt is voor de wetenschap (Par. 106).

21 Voor de problematiek rond de wetenschapstaal in de zestiende en zeventiende eeuw zie Pörksen (1983) en Van der Wal (1995a:79-90; 97-100).

5 Ouderdom en oorsprong van talen en natuur versus conventie

Talen werden in de zestiende en zeventiende eeuw beoordeeld naar fonetische, morfologische en lexicale kenmerken.²² Ook functionele criteria als leerbaarheid en de geschiktheid om als medium voor de wetenschap te dienen speelden een rol. Daarnaast was ouderdom een bijzonder belangrijk kwaliteitscriterium: immers hoe ouder de taal, des te meer deze de kwaliteiten van de eerste, ongetwijfeld volmaakte, taal bewaard zou hebben.

Grotius blijkt over kennis van zaken te beschikken, wanneer hij vermeldt dat iemand uit de zuidelijke Nederlanden zijn eigen taal, door deze figuur Cimbrisch genoemd, nadrukkelijk heeft durven aanprijzen en zelfs heeft beweerd dat de Hebreeuwse taal ervan afstamt (Par. 85). Het is duidelijk dat hier alleen maar Goropius Becanus kan zijn bedoeld, die zowel in zijn historiewerk *Origines Antwerpianae* (1569) als in zijn posthuum verschenen *Opera* (1580) het Nederlands (en Duits), waarvoor hij afwisselend de benamingen *lingua Cimmerica*, *Cimbrica* of *Teutonica* gebruikte, als de oudste en beste taal ter wereld beschouwde. Grotius begeeft zich hier in een discussie die al eeuwen werd gevoerd en die ook in de zeventiende eeuw wordt voortgezet. De vraag was of het Hebreeuws danwel enige andere taal als de eerste, oorspronkelijke taal moest worden beschouwd. De *Twe-spraack* (1584: 103-104) gaf de opvatting van Becanus weer, maar ging niet verder op de ouderdomskwestie in. Velen aarzelden, zelfs wanneer ze hun moedertaal een warm hart toedroegen, om deze boven het Hebreeuws te stellen. Het hoogst bereikbare leek voor hen dat het Nederlands ná het Hebreeuws de oudste taal zou zijn of dat beide talen de oudste waren. Abraham van der Mijle (1558-1637) beargumenteerde in zijn *Lingua Belgica* (1612) het eerste standpunt uitvoerig. Later werd de tweede opvatting onder meer bij Johan de Brune de Oude (1588-1658) aangetroffen (zie Van der Wal 1990:55-57). Van der Mijle's standpunt werd overgenomen door Arend van Slichtenhorst (ca. 1615-1657), die in 1653 met een sneer naar 'de scherpzinnighe beuzelaer *Goropius Becanus*' nadrukkelijk het idee dat het Nederlands ouder dan het Hebreeuws zou zijn, verwierp als iets wat 'van alle verstandighe, en mede van de boeken Mosis, word gewraekt en wedergesproken' (Van Slichtenhorst 1653:23). Ook de dominee-grammaticus Petrus Leupenius (1607-1670) wees in datzelfde jaar 'het gevoelen der geener die voorgeeven dat onse Neederduitsche (=Nederlandse M.W.) taal de eerste en oudste soude weesen' nadrukkelijk af (Leupenius 1653:20).

Grotius moet ook aan de kant van de sceptici geplaatst worden: hij meent dat Becanus met zijn ouderdomsthese de goede zaak van de Nederlandse taal niet heeft bevorderd. Zijn kritische houding ten opzichte van Becanus roept de vraag op wat Grotius' eigen opvatting over de ouderdom van talen was. We treffen in *Parallelon* beweringen aan die onverenigbaar lijken. Aan de ene kant noemt Grotius en passant het Hebreeuws de oudste bestaande taal ('de oudste die 'er is' Par. 85), aan de andere kant beweert hij dat zijn eigen taal (waarvan hij zegt dat ze gelijk is aan de Duitse) de vroegste tijden (de 'Oudheid') het best vertegenwoordigde, de grootste

22 Syntactische criteria werden nauwelijks gehanteerd. Zie voor taaloordelen Hüllen (1995), Van der Wal (1995a:43-48) en Van der Wal (1995c).

verspreiding kende en niet teruggevoerd kon worden op een andere taal (Par. 86).²³ Zowel de aangevoerde ouderdom als het verspreidingsgebied zijn kenmerken van goede talen, die we ook elders, bijvoorbeeld in de *Twe-spraak* (1584:53), tegenkomen. Als het Nederlands volgens Grotius niet van een andere taal afstamt en bovendien wat ouderdom of de weergave van de oudste toestand betreft zo goed scoort, komt zijn opvatting dan niet in de buurt van Becanus' ideeën? Zijn opmerkingen over de oorsprong van taal wijzen in een andere richting.

Volgens Grotius is de aarde na de zondvloed onder de overlevenden verdeeld, die, toen zij uitgroeiden tot diverse volkeren, van ongearticuleerde geluiden een taal gemaakt hebben en wel door 'den drang der noodwendigheid', die allen voelden (Par. 87).²⁴ Zij zouden woorden hebben uitgevonden en namen voor dingen hebben bedacht. Daardoor kregen de klanken, die in eerdere instantie een onbestemde betekenis hadden, een bepaalde betekenis. Die oorsprong van taal zou geplaatst moeten worden in de periode dat er voor het eerst steden gebouwd en wetten gemaakt werden. Talen en staten, de twee bindmiddelen van de menselijke samenlevingen, zouden, zo concludeert hij, tegelijkertijd ontstaan zijn (Par. 87-88). Taal is dus een menselijk product, gemaakt toen er behoefte aan ontstond. Wij hebben taal te danken aan het inzicht van onze voorouders; het gedurende vele eeuwen heersende idee van een goddelijke gave wordt niet eens genoemd. Omdat volkeren verschillende capaciteiten toonden bij het 'maken' van taal, zou taal als maatstaf voor het verstand van een volk kunnen dienen: de natie die de meest geschikte woorden verzonnen heeft om zaken uit te drukken zou ook de wijste zijn (Par. 81). Helaas vermeldt Grotius hierbij niet, wat die geschiktheid van woorden precies inhoudt. Later noemt hij echter korthed als een belangrijk criterium (zie par. 6).

Naar aanleiding van de kwestie van het ontstaan van taal neemt Grotius eveneens een helder standpunt in de discussie over de natuurlijke of de conventionele relatie tussen woorden en de aangeduide objecten in, een discussie die al vanaf Plato's *Kratylos* wordt gevoerd.²⁵ Grotius is overduidelijk de conventie-opvatting toegedaan en voert argumenten aan tegen de natuur-opvatting. Als er sprake zou zijn van een natuurlijke relatie, zouden alle volken dezelfde taal hebben, aangezien dezelfde zaken zich overal bevinden. Ook zou men één zaak niet met verschillende woorden kunnen aanduiden. De consequentie zou dus, in onze bewoordingen, afwezigheid van synonymie zijn. Eén woord zou evenmin meerdere betekenissen kunnen hebben, wat inhoudt dat ambiguïteit eveneens niet zou bestaan. Slechts in één opzicht komt de natuur er aan te pas. De menselijke schranderheid bootst 'de natuur zelve der dingen' na bij het afleiden van het ene woord uit het andere en het verbinden van woorden met elkaar (Par. 88). Afleiding en samenstelling worden dus gepresenteerd als handelingen, waarbij de stand van zaken in de werkelijkheid wordt

23 De zelfstandigheid van de taal die Nederlanders en Duitsers gemeenschappelijk hebben (in Grotius' Latijnse tekst *lingua Germanica* genoemd), wordt verduidelijkt door vermelding van de communis opinio dat de Germanen of Teutonen oorspronkelijke bewoners zijn, die niet van een ander volk afstammen of ergens anders vandaan komen.

24 De overgang naar taal wordt als volgt beschreven: zij 'schijnen een wild geluid, en klanken die eene onbestemde betekenis hadden, en nader bij die der dieren dan der menschen kwamen (...) te hebben omgeschapen tot een duidelijker soort van uitspraak, 't geen wij eene taal noemen' (Par. 87).

25 Zie voor de *Kratylos*-discussie bijvoorbeeld Lepschy (1994:15-25).

afgebeeld. Ik merk hier op dat Stevin eveneens een bepaalde natuurlijke relatie tussen het woord en de aangeduide zaak veronderstelde. Hij beweerde dat complexe zaken in de werkelijkheid door samenstellingen in taal werden weergegeven (en dat niet-complexe zaken in de werkelijkheid correspondeerden met eensyllabige woorden in taal).

Grotius voert ambiguïteit en synonymie in taal aan tegen de natuur-opvatting, zonder in positieve of negatieve zin over deze eigenschappen van taal te spreken. Ambiguïteit werd door verscheidene zestiende- en zeventiende-eeuwers als een negatief kenmerk beschouwd. Becanus bijvoorbeeld, die kritiek had op de vele ambiguïteiten in het Hebreeuws, nam aan dat in de oorspronkelijke taal geen ambiguïteit voorkwam. Ook de wiskundige en bouwkundige Jacob Willemsz. Verroten (1599 - na 1638) nam een één-op-één verhouding tussen woord en betekenis aan en veronderstelde afwezigheid van synonymie en ambiguïteit in de door Stevin veronderstelde 'wijzentijd', een onbestemde periode in het verleden waarin allerlei wetenschappen tot grote bloei zouden zijn gekomen.²⁶

Grotius presenteert zijn ideeën over de oorsprong van taal zonder naar bronnen te verwijzen, wat niet betekent dat die er niet waren. Voorzover ik het nu kan zien, vertonen zijn uiteenzettingen opvallende overeenkomsten met beweringen uit de oudheid over deze materie. Al in Plato's *Protagoras* wordt het standpunt aangetroffen dat taal een product is van menselijk vernuft en gerelateerd moet worden aan het ontstaan van samenlevingen. De opvatting dat taal tegelijkertijd op diverse plaatsen is ontstaan, wordt in een antieke bron uit de eerste eeuw voor Christus, te weten de algemene geschiedenis van Diodorus Siculus, als een bekende 'theorie' naar voren gebracht. Een recente weergave van die theorie zoals die bij Diodorus Siculus is te vinden, luidt:

Starting from a vocal expression that was meaningless and confused, they [men] gradually articulated words and agreed on a token for every object, so that there was an accepted form of communication. This happened separately in many different places, and therefore there exist forms of speech (dialektoi) of diverse kinds (Lepschy 1994:22).

De meeste elementen uit Grotius' verklaring komen in dit citaat voor: de eerste, betekenisloze geluiden, de uitvinding van tekens en het ontstaan van taal op verschillende plaatsen. De parallellie is zodanig dat een zekere schatplichtigheid aan klassieke teksten bij Grotius wel verondersteld mag worden.

Wat betekent Grotius' opvatting over het ontstaan van taal nu voor de, in zijn tijd netelige, vraag welke taal de oudste was, voor de positie van het Hebreeuws en voor die van het Nederlands of van wat hij de lingua Germanica noemt, net als *Duyts* in de *Twe-spraack*, de benaming voor het Nederlands en het Duits samen? Terzijde merken wij op dat Grotius' Germaans dus niet dezelfde inhoud heeft als de hedendaagse term. In het vervolg wordt Germaans steeds in die afwijkende betekenis

26 Zie voor Verrotens taalbeschouwingen Van der Wal (1993).

gebruikt.²⁷ Wanneer er na de zondvloed verschillende talen op verschillende plaatsen, tegelijk met de staten, zijn ontstaan of, beter gezegd, gemaakt, zou dat dan niet impliceren dat we over verscheidene ‘oudste’ talen moeten spreken? Grotius geeft daarover geen uitsluitsel en laat zijn lezers zitten met de eerder gesignaleerde tegenstrijdigheid: volgens de ene opmerking zou het Hebreeuws, volgens de andere het Nederlands (of Germaans) de oudste taal zijn. Aan het eind van zijn leven heeft Grotius een heel ander licht op de vraag naar de oudste taal geworpen door te stellen dat geen van de bestaande talen als de eerste en oorspronkelijke taal beschouwd kan worden. De eerste taal zou zijn opgegaan in latere talen (zie Borst 1957-1963: 1298).

6 De voortreffelijkheid van onze taal: monosyllabiciteit en samenstellingen

Een algemene beschouwing over de manier waarop taal werkt, moet de lezer uiteindelijk overtuigen van de voortreffelijkheid van de moedertaal. Grotius zet uiteen dat de gedaante van de dingen gewaarwordingen in onze geest vormen, die op hun beurt uitgedrukt worden door woorden, die een samenstel van uitgesproken letters zijn. Evenals het snel kunnen bevatten van zaken een voortreffelijk kenmerk van onze geest is, zo is het ook een belangrijk pluspunt van een taal als zij de denkbeelden in een zo kort mogelijke tijd kan meedelen. Men bespaart tijd wanneer zaken met weinig tekens kenbaar worden gemaakt. Omwille van de korthed zou Grotius wel elk woord uit één letter willen laten bestaan, wat uiteraard niet mogelijk is. De optie die daar het dichtst bij komt is dat werkwoorden en de voornaamste naamwoorden een grondwoord of wortel hebben van één lettergreep (Par. 96).

Het interessante van zijn opmerking over éénlettergreepigheid is dat Grotius niet de eerste was die monosyllabiciteit als een ideaal zag. Becanus had monosyllabiciteit bij de oorspronkelijke taal verondersteld en dit kenmerk en het woordvormend vermogen als voortreffelijke taaleigenschappen gepresenteerd. Dat gebeurde ook in de *Twe-spraack*. Simon Stevin maakte monosyllabiciteit samen met het vermogen om samenstellingen en afleidingen te vormen zelfs tot kernpunt van zijn taalevaluatie. In zijn ‘Uytspraeck van de weerdicheyt der Duytsche tael’ van 1586 stelde hij dat in een taal korthed nodig was om het denken goed weer te geven en dat die korthed het best tot stand kon komen door afzonderlijke, enkelvoudige zaken met éénsyllabige woorden aan te duiden. Het economische van dit monosyllabisch principe wordt ook door Stevin benadrukt: minder is onmogelijk en meer is nutteloos. De monosyllabische woorden moesten ook geschikt zijn voor het vormen van samenstellingen en afleidingen, zodat daarmee complexe zaken konden worden weergegeven. In Stevins eigen woorden (Stevin 1955-1966, I:88), die worden gevolgd door mijn modern Nederlandse vertaling:

Anghesien wy duer t'behulp van tong, lippen, tanden, verhemelt, keel,
bycans oneindelicke verscheyden eensilbighe gheluyden connen uyten,
soo ist billich dat wy yder ynckel saeck een eensilbich gheluyt
toe-eyghenen (want min is onmueghelick,

27 In feite dient men per publicatie na te gaan waar *lingua Germanica*, *lingua Teutonica* of *Duyts* voor staan. Soms omvatten de betreffende termen slechts het Nederlands en het Duits, soms ook het Engels, zelden worden de Skandinavische talen inbegrepen.

meer is onnut) ende van sulcker aert, dat sy de Tsaemvoughing bequamelick lijden, op dat wy daer duer niet alleen de ghemeene dinghen, maer oock de wonderlicke die de Natuer daghelicx baert, bevallick ende verstaenlick uytbeelden mueghen.

(Aangezien wij door middel van de tong, lippen, tanden, het verhemelte en de keel een vrijwel oneindige verscheidenheid van monosyllabische geluiden kunnen uitbrengen, is het juist dat wij met iedere enkelvoudige zaak een monosyllabisch geluid verbinden (want minder is onmogelijk, meer is niet nuttig); [monosyllabische geluiden] van zodanige aard dat ze geschikt zijn voor het vormen van samenstellingen en afleidingen, zodat wij daardoor niet alleen de gewone dingen, maar ook de vreemde dingen die de Natuur dagelijks voortbrengt, aangenaam en begrijpelijk kunnen weergeven).

Anders gezegd: eenvoud en complexiteit in de natuur zouden corresponderen met eenvoud en complexiteit in de taal. Ook Grotius meent dat we in taal niet genoeg hebben aan monosyllabische grondwoorden of wortels²⁸:

Intusschen, daar *het getal der dingen oneindig* is, en, hoe stellig en bepaald het ook uit de handen der Natuur kome, door het menschelijk verstand en de kunst evenwel altoos in 't onmeetelijke aanwast en zich ontwikkelt: zoo is het deswegen noodig, dat 'er *een afleiding en verbinding der woorden* bijkomen (Par. 96; cursief MvdW).

De overeenkomst met Stevin, tot in de formuleringen, is treffend. Grotius prijst het Nederlands, waarin bijna alle oorspronkelijke woorden éénsyllabig zijn. Wanneer dat niet het geval is, is er een verklaring voor. Zo zou men bij naamwoorden en werkwoorden die uit meerdere syllaben schijnen te bestaan, de oorspronkelijke éne lettergreep in meerdere hebben gesplitst om de uitspraak te verzachten (Par. 99). De verbazingwekkende korthed van woorden die in de Germaanse en dus ook in de Nederlandse taal in het algemeen valt te signaleren, komt in het bijzonder in de taal van Noord-Holland voor, een gewest dat de taal zuiverder dan andere landstreken bewaart (Par. 99-100). Dit moet wel de krachtige eenvoud zijn die eerder door Grotius voor de streek grenzend aan West-Friesland werd opgemerkt (zie par. 2). De opmerking is treffend, omdat ook Stevin, vanwege de monosyllabische woorden *vaar, moer, broer, zus* (tegenover *vader, moeder, broeder, suster* in de overige Nederlandse dialecten), in zijn *Wisconstige gedachtenissen* (1605-1608) het dialect van Noord-Holland als het beste Nederlands van zijn tijd beschouwt (zie Stevin 1605-1608, I:24).

De waarde van een taal vindt Grotius ten nauwste samenhangen met de in die taal mogelijke afleidingen en samenstellingen (Par. 97). Hiermee sluit hij, zonder dat te zeggen, nauw aan bij Stevin, die talen beoordeelde op korthed en het gemak waarmee samenstellingen en afleidingen gevormd konden worden. Naast deze twee structurele eigenschappen noemt Stevin nog twee functionele kwaliteiten, te weten

28 Grotius licht de monosyllabiteit als volgt toe: '(...) dat de woorden (=werkwoorden MW) en de voornaamste naamen (=naamwoorden MW) in ééne lettergreep bevat worden, te weeten wat het grondwoord betreft'. Uit een verwijzing naar wortel (*radix*), een term die in de Hebreeuwse grammaticale traditie voor het eerst werd gebruikt, wordt duidelijk wat Grotius hier met grondwoord bedoelt.

geschiktheid voor wetenschappelijk werk en het vermogen om emoties uit te drukken en mensen te overtuigen. Volgens Stevin beantwoordt het Nederlands het meest van alle talen aan deze vier eigenschappen van een ideale taal. Om de korthed van het Nederlands te bewijzen verzamelde hij statistisch materiaal. Zijn lijsten met 742 monosyllabische Nederlandse werkwoorden zoals *lc acht, blijf* etc. en met 1428 monosyllabische Nederlandse naamwoorden zoals *ampt, bed, bloot, bril* etc. staan tegenover respectievelijk 5 Latijnse werkwoorden en geen enkel werkwoord in het Grieks en tegenover 158 Latijnse en 220 Griekse voorbeelden. De talrijke Nederlandse monosyllabische woorden kunnen naar Stevens oordeel heel gemakkelijk samenstellingen vormen, waardoor het Nederlands zeer geschikt is om de werkelijkheid weer te geven. Het Latijn en Grieks scoren lager dan het Nederlands: ze hebben veel minder monosyllabische woorden en alleen het Grieks bezit de mogelijkheid om samenstellingen en afleidingen te vormen, een mogelijkheid die evenwel geringer is dan die van het Nederlands. Grotius neemt precies hetzelfde standpunt in (Par. 97-98). Hij ziet de korthed - net als Stevin - als een geschikt uitgangspunt voor woordvorming (Par. 100). Hij maakt ook een vergelijking met het Grieks en Latijn, waar de aaneenkoppeling van lange woorden, naar zijn mening, iets wanstaltigs oplevert. In het Nederlands kunnen echter gemakkelijk vier, vijf, of zelfs meer woorden aaneengeschaeld worden; met als resultaat een woord van niet meer dan even zo veel syllaben (Par. 100).

Het blijft niet bij deze overeenkomsten tussen Grotius en Stevin. Ook de regel die Grotius formuleert voor het vormen van samenstellingen (zie Par. 100), stemt overeen met die van Stevin. Stevin stek dat nieuwe samenstellingen heel gemakkelijk begrepen kunnen worden, uitgaande van de regel dat het eerste element de bepaling en het tweede de kern is. Hij illustreerde dit met voorbeelden als *putwater - waterput* en *jachthondt - hondjacht*.²⁹ Grotius voegt hieraan toe dat deze regel ook geldt bij samenstellingen van meer dan twee woorden. Hij benadrukt ook dat er geen speciaal vernuft voor nodig is om nieuwe samenstellingen te creëren. Het is een vermogen dat men zich eigen heeft gemaakt tijdens het taalverwervingsproces. Het procédé is in feite zo eenvoudig dat spelende kinderen zich vaak zulke nieuwe woorden, die onmiddellijk begrepen worden, laten ontvallen (Par. 101). Het kan geen toeval zijn dat Stevin in verband met samenstellingen al eerder uitvoeriger had verwezen naar spelende kinderen, namelijk in zijn *Dialectike* van 1585. Vergelijk het volgende citaat, met mijn toelichtende vertaling³⁰:

(..) de Kinderen die noch op de strate spelen, maecken t'samegevouchde woorden daer alle de Oude Gheleerden van d'ander Natien, in de hare niet machtich en sijn mede deur te gheraecken, als TOPWEER (...) SCHAETSTYT, KYFBAL, ende duysent dierghelijcke (...).

(de kinderen die op straat spelen maken samengestelde woorden die alle oude geleerden van andere volkeren in hun taal niet voor elkaar kunnen krijgen, zoals

29 Stevin (1955-1966, I:84). Stevin en Grotius blijken slechts een regel te geven voor samenstellingen die uit substantieven zijn gevormd.

30 Ik citeer naar de editie van 1621, pp. 154-155.

topweer 'tolweer', *schaetstyt* 'schaatstijd', *kyfbal* 'een bal waarover men kijft', en duizend dergelijke woorden meer).

Ook Grotius' opmerking dat een vertaler vier of vijf woorden nodig zou hebben om een nieuw samengesteld Nederlands woord van twee syllaben weer te geven (Par. 101), heeft een parallel in Stevins vergelijking van het Nederlandse *topweer* 'een goede tijd om te tolleren' met Latijnse, Franse en Spaanse vertalingen (*Commodum tempus trocho ludendi*; *Temps commode de toupier*; *Tiempo oportuno para peonçar*). Tenslotte lijkt Grotius' conclusie dat [in een samenstelling MW!] de namen van dingen ook de definitie ervan bevatten ('de naamen der dingen voeren de bepaling (=definitie) der dingen met zich'), sterk op de opmerking van Stevin 'overmits der dinghen namen daer duer oock haer corte bepalinghen zijn' (Stevin 1955-1966, I:82). Volgens Grotius is deze eigenschap heel nuttig in de wetenschap, in het bijzonder in de wiskunde, waar ondubbelzinnige woorden vereist zijn (Par. 102).³¹

De opvattingen over de voortreffelijkheid van de Nederlandse taal geven niet alleen een beeld van Grotius' taalbeschouwing, maar laten eveneens overduidelijk de overeenkomsten in de opvattingen van Grotius en die van Stevin zien. Grotius heeft de invloed ondergaan van Stevins ideeën, die deze al in publicaties van 1585 en 1586 had geformuleerd.³²

De evidente invloed van het Nederlandstalige circuit, in de persoon van Stevin, moet ons echter niet doen vergeten dat Grotius ook het Latijnsstalige circuit goed kende. Hij schreef zijn *Parallelon* nadat hij aan de Leidse universiteit had gestudeerd, waar veel beroemde wetenschappers, zoals Josephus Justus Scaliger, Franciscus Raphelengius en Bonaventura Vulcanius, hoogleraar waren. Grotius blijkt in zijn geschrift op de hoogte te zijn van een aantal relatief nieuwe taalkundige ontdekkingen die Leidse wetenschappers in hun correspondentie en hun Latijnse publicaties bespraken.

7 De verspreiding en verwantschap van talen: Gotisch en Perzisch

Grotius meende dat de in vroegste tijden op verschillende plaatsen ontstane talen hun gebied op verschillende manieren hadden uitgebreid: door veroveringen, door kolonisatie of doordat sommige naties meer gecharmeerd waren van de taal van hun burens dan van hun eigen taal (Par. 88). Hij is niet de enige in zijn tijd die ten onrechte aannam dat de Germaanse of Nederlandse taal zich vroeger over een bijzonder groot gebied had verspreid. Ook in zijn foutieve opvattingen over de woorden die het Nederlands en het Latijn gemeenschappelijk hebben, bevindt hij zich in het gezelschap van onder meer de auteurs van de *Twe-spraack* en Stevin. De Romeinen zouden woorden als *rectus* 'recht', *calvus* 'kaal', *herus* 'heer', *carrus* 'kar', *puteus* 'put', *boja* 'keten, boei', *bestia* 'beest' etc. aan het Germaans hebben ontleend onder toevoeging van een Latijnse uitgang aan de Germaanse pendants (Par. 90). Dat zou

31 De relatie tussen taal en wiskunde gaat kennelijk zo ver dat de Romeinen nooit in het (gebrekkige) Latijn de wiskunde hebben beoefend (Par. 102). Stevin merkt op pagina 24 van zijn *Wisconstige gedachtenissen* hetzelfde op.

32 Stevins latere *Wisconstige gedachtenissen*, die verschenen in 1605-1608, worden in de overgeleverde *Parallelon*-tekst genoemd (zie ook noot 2). De bekendheid met deze publicatie werpt licht op de passage over het Noordhollands, die zowel bij Grotius als bij Stevin voorkomt.

de meest waarschijnlijke toedracht van het ontleningsproces zijn, waarschijnlijker dan ontlening waarbij uitgangen verloren gingen. Grotius blijkt dus geen idee te hebben van afslijting van onbeklemtoonde syllaben in het algemeen en van uitgangen in het bijzonder, net zo min trouwens als velen van zijn tijdgenoten.³³

Bij zijn bespreking van de verspreiding van de Germaanse taal komen het Krimgotisch en het Perzisch aan de orde. Dat is interessant, omdat belangrijke gegevens met betrekking tot deze twee talen pas in de tweede helft van de zestiende eeuw ontdekt waren en geleidelijk bij wetenschappers bekend waren geraakt. Nadat het belangrijkste Gotische handschrift, de Codex Argenteus, door Georgius Cassander en Cornelius Gualtherus omstreeks het midden van de zestiende eeuw was herontdekt, circuleerden afschriften van Gotische tekstfragmenten onder geleerden. Becanus nam in zijn *Origines Antwerpianae* fragmenten uit de Codex Argenteus op. Ghislain de Busbecq (1522-1592), gezant in Constantinopel, ontdekte dat op de Krim nog een vorm van Gotisch werd gesproken.³⁴ De Krimgotische woorden die hij had opgetekend, werden opgesomd in Bonaventura Vulcanius' boek over het Gotisch, getiteld *De literis & lingua Getarum sive Gothorum* van 1597. Grotius blijkt bekend te zijn met de aanwezigheid op de Krim van een Germaanse taal, waarvan hij aannam dat het Nederlands was. Hij merkt namelijk op dat daar de taal en diverse eigenschappen van de Hollanders, te weten netheid en schranderheid, worden aangetroffen, wat hij verklaart door emigratie te veronderstellen (Par. 92).

De verspreiding van het Nederlands zou zelfs verder gegaan zijn dan de Krim. Grotius is stellig in zijn opmerkingen over de verwantschap tussen het Perzisch en het Germaans: er zijn zulke opvallende overeenkomsten tussen beide talen dat een vermenging van de twee volken in het verleden moet hebben plaatsgevonden. Daarom moeten óf de Perzen het grondgebied van onze voorouders hebben veroverd óf onze voorouders dat van de Perzen (Par. 94). Wat het waarschijnlijkst is, zegt Grotius aan deskundigen over te laten. Wanneer hij echter over de gemeenschappelijke woorden spreekt, blijkt hij de Nederlandse woorden toch als de oorspronkelijke te beschouwen, gezien de formulering 'de woorden, die wij van de Persiaanen, of *eigentlijker* de Persiaanen van ons ontleend hebben' (Par. 94-95). Bij die overeenkomsten gaat het niet om zeldzame woorden, maar om woorden die in iedere taal als de meest noodzakelijke beschouwd worden - in hedendaagse terminologie: woorden die tot de centrale woordenschat behoren. Grotius geeft daar niet onmiddellijk voorbeelden van, maar verwijst allereerst naar de vijf boeken van Mozes (de Pentateuch) in het Perzisch (over deze verwijzing straks meer). Hij signaleert vervolgens dat de Grieken hun woord voor vader en moeder en de Romeinen hun woord voor broeder aan de Perzen hebben ontleend. De Latijnse woorden *cista* 'kist', *dens* 'tand', *labium* 'lip', *mustum* 'most, wijn', *mors* 'dood', *novus* 'nieuw' zouden eveneens een Perzische oorsprong hebben. Over deze laatste voorbeelden merkt Grotius en passant op dat deze alle, 'levi mutatione', dus met een geringe verande-

33 Zie voor de argumenten van de *Twe-spraack* en Stevin in de ontleningskwesities Van der Wal (1995b en 1995c).

34 Zie voor de lotgevallen van de Codex Argenteus Van Bree (1995) en verder, ook voor het Krimgotisch, Van de Velde (1966: 24-25; 68).

ring, 'Germanica, Persica, Latina', Germaans, Perzisch en Latijn, zijn (Par. 63; 95).³⁵

Germaans-Latijns-Perzische overeenkomsten zijn voor de hedendaagse taalbeschouwer met kennis van de Indo-europese taalfamilie geen verrassing. Van de door Grotius opgesomde voorbeelden behoren *dens*, *labium*, *mors* en *novus* tot de gemeenschappelijke Indo-europese woordenschat en datzelfde geldt voor de niet genoemde, maar wel aangeduide voorbeelden, het Griekse *pater* 'vader', *mèter* 'moeder' en het Latijnse *frater* 'broeder'. De niet vermelde Perzische pendanten zijn respectievelijk *dandan*, *lab*, *murd*, *nau*, *phedar*, *madar*, *berader*. *Cista* 'kist' en *mustum* 'most' (Perzisch: *casti* en *must*) heeft het Nederlands ontleend aan het Latijn.³⁶ Grotius legt hier dus juiste verbanden en de vraag rijst hoe zijn constatering zich verhouden tot de taalwetenschappelijke kennis van zijn tijd. Grotius' korte verwijzing naar de vijf boeken van Mozes in het Perzisch, die zonder achtergrondkennis niet te begrijpen is, is in dit verband van belang.

Begin zestiende eeuw was er in Europa nog nauwelijks enige kennis van de lingua Persica, zoals het Perzisch werd genoemd. Dat veranderde snel toen in 1584 Franciscus Raphelengius (1539-1597), een kenner van oosterse talen, een Pentateuch in handen kreeg die in 1546 was uitgegeven door een joodse drukkerij in Constantinopel.³⁷ Het was een polyglot, waarin rondom de centrale tekst in het Hebreeuws versies in drie andere oosterse talen, waaronder het Perzisch, waren afgedrukt. De Perzische vertaling van Jacob ben Joseph Tâvus was, zoals gebruikelijk bij de Iraanse joden, geschreven in een Hebreeuws alfabet, dat was uitgebreid met enkele diacritische tekens voor specifiek Perzische klanken. Achter die Hebreeuwse letters ontdekte Raphelengius een taal die verrassende lexicale overeenkomsten vertoonde met het Nederlands.³⁸

Raphelengius stelde verscheidene collega-wetenschappers op de hoogte van zijn ontdekking. Hij schreef onmiddellijk naar de latinist Justus Lipsius (1547-1606), die toentertijd niet veel aandacht aan deze gegevens besteedde.³⁹ Scaliger (1540-1609), Lipsius' opvolger in Leiden en Grotius' belangrijkste leermeester, had veel belangstelling voor het Perzisch: hij heeft zich er intensief mee beziggehouden, in het bijzonder ook toen hij de wetenschappelijke erfenis van de in 1597 overleden Raphelengius beheerde.⁴⁰ Bonaventura Vulcanius (1538-1614), die de leerstoel Grieks bekleedde en eveneens een leermeester van Grotius was, nam een lijstje Per-

35 Grotius noemt in de Latijnse tekst deze voorbeelden in de accusatiefvorm (*cistam*, *dentem*, *labium*, *mustum*, *mortem*, *novum*) (Par. 63). In de Nederlandse vertaling (Par. 95) staat als storende zetfout *deus* in plaats van *dens*. De Perzische en Germaanse/Nederlandse corresponderende woorden staan niet bij Grotius vermeld.

36 Ik geef hier de Perzische woorden in de vorm zoals ze in Grotius' tijd bekend waren (zie Vulcanius 1597:87). De Bruijn (1990:8) heeft erop gewezen dat *casti* verkeerd is gelezen voor *kashtî* 'schip' en dat het Perzisch woord dan ook ten onrechte met het Nederlandse *kist* wordt vergeleken.

37 Raphelengius was in Leiden de academiedrukker. Vanaf 1586 tot aan zijn dood op 20 juli 1597 heeft hij ook het professoraat in het Hebreeuws vervuld (zie Juynboll 1931:39).

38 Zie voor de ontdekking van het Perzisch De Bruyn (1990:5-8).

39 Raphelengius' brief dateert van 18 mei 1584. Pas in de jaren 1598/1599 komt het onderwerp weer ter sprake in Lipsius' correspondentie met de Antwerpenaar Henrik Schott (zie Lipsius 1605:41-62).

40 Zie De Bruyn (1990:10). Scaliger heeft een netschrift van het *Lexicon Persicum Pransisci Raphelengii* verzorgd, dat onuitgegeven is gebleven.

zische woorden en het begin van het boek Genesis in de Perzische vertaling op in zijn al genoemde boek over het Gotisch (zie Vulcanius 1597: 87-88). Dit boek werd in 1597 uitgegeven door het Leidse filiaal van de drukkerij van Plantijn, dat wil zeggen door Franciscus Raphelengius, die tevens universiteitsdrukker was, en schoonzoon van de bekende Antwerpse drukker Christoffel Plantijn. De wetenschappelijke wereld was klein. Vulcanius had zijn Perzische gegevens van Raphelengius zelf gekregen, wat hij ook uitdrukkelijk vermeldt door op te merken dat zijn lijstje slechts een paar voorbeelden bevat van woorden die in het Perzisch en de 'Teutonica lingua' overeenkomen, tegenover de vele andere die Raphelengius had verzameld.

In de late zestiende eeuw was dus kennis van het Perzisch aanwezig in Leidse wetenschappelijke kringen. Daar moet Grotius zijn informatie over het Perzisch vandaan hebben gehaald. Met deze constatering is de vraag nog niet beantwoord uit welke bron hij precies heeft geput. Scaliger zou de aandacht van zijn student op het Perzisch en de overeenkomsten met het Nederlands gevestigd kunnen hebben. Grotius kan ook de Perzische gegevens hebben leren kennen uit publicaties of wetenschappelijke correspondenties. Wanneer ik de Perzische voorbeelden in Raphelengius' brief aan Lipsius en die in Vulcanius' lijst in *De literis & lingua Getarum sive Gothorum* vergelijk, signaleer ik dat slechts een enkel woord dat Grotius noemt, overeenkomt met de woorden in de brief aan Lipsius, terwijl al zijn voorbeelden zijn terug te vinden bij Vulcanius.⁴¹ Zonder het belang van eventuele mondelinge communicatie te onderschatten, zou ik daaruit willen concluderen dat Grotius zijn Perzische gegevens waarschijnlijk aan Vulcanius dankte.

Vanuit ons hedendaags perspectief kunnen we ons afvragen of de gelegde verbanden tussen het Perzisch en de 'Teutonica lingua' of de 'Germanica lingua' een vroeg inzicht in de Indo-europese taalfamilie impliceerden. Hoewel in de zestiende en zeventiende eeuw veel gegevens naar voren kwamen die achteraf bezien in die richting wijzen, moeten we toch constateren dat hier nog slechts relaties tussen een beperkt aantal talen werden opgemerkt en dat een systematische vergelijking, zelfs van een geringe aantal talen, ontbrak.

8 Conclusies

Grotius' vroege opvattingen over taal laten zien dat hij in menig opzicht een kind van zijn tijd was. Hij begaf zich in discussies over de zuiverheid van de Nederlandse taal, had een duidelijk standpunt over de functieuitbreiding van het Nederlands en was op de hoogte van Becanus' ideeën. In zijn opvattingen over de oorsprong van taal sluit hij aan bij niet genoemde klassieke bronnen. In de natuur-conventie-kwestie is hij een aanhanger van de conventie-opvatting en presenteert hij argumenten tegen een natuurlijke relatie tussen woorden en zaken. Zijn beschouwing over samenstellingen en zijn standpunt over monosyllabiciteit laten invloed van Stevin zien, wat opnieuw een voorbeeld is van de nog altijd niet voldoende belichte doorwerking van Stevin bij tijdgenoten. Uit *Parallelon* is ook op te maken dat Grotius bekend was met recente taalwetenschappelijke ontdekkingen op het gebied van het Gotisch en het Perzisch; ontdekkingen die verbreid en besproken werden in het

41 Zie voor Raphelengius' brief aan Lipsius Burmannus (1727:I,184-185).

Latijnstalige circuit. Uit Grotius' taalopvattingen in *Parallelon* wordt duidelijk dat hij zich in twee werelden bevond: hij was vertrouwd met de latinistische humanistische geleerdenkring en met de niet-latinistische kring (die hier vertegenwoordigd wordt door Stevin). Taalgegevens en ideeën over taal ontleende hij aan beide groepen.

Grotius positieve houding ten opzichte van de eigen taal, die tot uiting komt in het pleiten voor wetenschap in de moedertaal, zou niet afnemen. Vele jaren later bracht hij zijn pleidooi voor functie-uitbreiding in praktijk met het schrijven van verhandelingen over het recht in het Nederlands en het scheppen van een Nederlandstalige rechtsterminologie.⁴² *Parallelon* laat ook zien dat de basis voor die latere bijdrage al in zijn jeugdwerk aanwezig was.

Bibliografie

Borst, Arno (1957-1963). *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker.* Stuttgart: Hiersemann, 4 delen.

Bree, C. van (1995). *Lotgevallen van de Codex Argenteus. De wisselende waarde van een handschrift.* Amsterdam: De Buitenkant.

Bruijn, J.T.P. de (1990). *De ontdekking van het Perzisch.* inaugurele rede RUL. Leiden: Rijkuniversiteit.

Burmamnus, Petrus (1727). *Sylloge epistolarum a viris illustris scriptarum.* Leiden.

Caron, W.J.H. (ed.) (1962). Hendrik Laurensz. Spiegel, *Twe-spraack - Ruygh-bewerp - Kort Begrip - Rederijck-kunst.* Groningen: Wolters.

Dibbets, Geert R.W. (1992). 'Duits' und Hochdeutsch bei niederländischen Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 2, 19-40.

Eyffinger, A. (1981). Some marginal notes to Wolfgang Fikentscher, *De Fide et Perfidia* etc.. *Grotiana*, N.S. 2, 116-122.

Eyffinger, A. (1988). Inleiding bij H. Grotius, *The Poetry of Hugo Grotius. Original Poetry 1602-1603*, ed. Arthur Eyffinger. Assen etc.: Van Gorcum.

Goropius Becanus, Joannes (1569). *Origines Antwerpianae.* Antwerpen: Christoffel Plantijn.

Goropius Becanus, Joannes (1580). *Opera.* Antwerpen: Christoffel Plantijn.

Grotius, Hugo (1801-1803). *Parallelon rerum publicarum* [...]. H. de Groot, *Vergelijking der gemeenebesten* [...]. uitgeg. door J. Meerman. 3 delen + register. Haarlem: Bohn.

Hüllen, W. 1995. Good language - Bad language: Some Case Studies on the Criteria of Linguistic Evaluation in Three Centuries. In: *History and Rationality. The Skövde Papers in the Historiography of Linguistics*, Klaus D. Dutz & Kjell-Ake Forsgren (eds.) (1995). Münster: Nodus Publikationen, 315-334.

Juynboll, W.H.C. (1931). *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland.* Utrecht: Kemink.

42 Zijn *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid*, geschreven tijdens zijn gevangenschap op Loevestein en verschenen in 1631, was een juridisch handboek waarmee hij bewees dat ook op het gebied van de rechtsgeleerdheid in de moedertaal geschreven kon worden.

- Koerbagh, Adriaen 1668.** *Een bloemhof van allerley lieflykheyd sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond.* Amsterdam: voor den Schrijver.
- Lepschy, Giulio (ed.) (1994).** *History of Linguistics. Classical and Medieval Linguistics.* London & New York: Longman.
- Leupenius, Petrus (1653).** *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale.* Amsterdam: Hendryk Donker. W.J.H. Caron (ed.) (1958). Groningen: Wolters.
- Lipsius, Justus (1605).** *Justi Lipsi epistolarum selectarum centuria tertia ad Belgas.* Antwerpen: Plantijn.
- Meijer Drees, Marijke (1996).** Holland en de Hollanders in de zeventiende-eeuwse beeldvorming. *Nederlandse letterkunde* 1, 57-70.
- Pörksen, Uwe (1983).** Der Übergang vom Gelehrtenlatein zur deutschen Wissenschaftssprache. Zur frühen deutschen Fachliteratur und Fachsprache in den naturwissenschaftlichen und mathematischen Fächern (ca. 1500-1800). *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 13, Heft 51/2, 227-258.
- Ruygh-bewerp (1585):** zie Caron 1962.
- Slichtenhorst, Arend van (1653).** *Alle de XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen.* Arnhem: Jacob van Biesen.
- Stevin, Simon (1585).** *Dialectike ofte Bewysconst.* Leiden: Christoffel Plantijn.
- Stevin, Simon (1586).** Uytspraak van de Weerdigheyt der Duytsche Tael. In: *De Beghinselen der Weeghconst*, Leiden 1586. In facsimile afgedrukt in Stevin (1955-1966), dl. I., 58-93.
- Stevin, Simon (1605-1608).** *Wisconstige Gedachtenissen.* Leiden: Jan Bouwensz.
- Stevin, Simon (1621).** *Dialectike ofte Bewysconst.* Rotterdam: Jan van Waesberge de Jonge.
- Stevin, Simon 1955-1966.** *The Principal Works of Simon Stevin.* Ernst Crone e.a. (eds), 5 vols. 's-Gravenhage: Swets & Zeitlinger.
- Sweet, Henry (1908).** *History of Language.* London: Aldine House, 3e dr.
- Twe-spraak van de Nederduitsche letterkunst (1584).** **G.R.W. Dobbins (ed.) (1985).** Assen/ Maastricht: Van Gorcum.
- Velde, R.G. van de (1966).** *De studie van het Gotisch in de Nederlanden. Bijdrage tot een status quaestionis over de studie van het Gotisch en het Krimgotisch.* Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.
- Vondel, J. van (1977).** *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*, uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici. Utrecht: Instituut De Vooy.
- Vulcanius, Bonaventura (1597).** *De Uteris & lingua Getarum sive Gothorum.* Leiden: officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium.
- Wal, Marijke J. van der (1990).** Taalidealen, taalnormen en taalverandering: Johan de Brune in linguïstisch perspectief. In: *Johan de Brune de Oude (1588-1658), een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*, deel 6 van de Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Middelburg, 54-68.
- Wal, Marijke J. van der (1993).** Verrotens taalbeschouwing: een onbekend voorbeeld van Stevinreceptie. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 109, 328-347.
- Wal, Marijke van der (1994a)** (in samenwerking met Cor van Bree). *Geschiedenis van het Nederlands.* Utrecht: Spectrum 1994, 2e dr.

Wal, Marijke J. van der (1994b). De Opstand en de taal. Nationaal bewustzijn en het gebruik van het Nederlands in het politieke krachtenveld. *De Zeventiende Eeuw* 10, 110-117.

Wal, M.J. van der (1995a). *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, reeks Nederlandse cultuur in Europese context. Den Haag: SDU.

Wal, Marijke J. van der (1995b). Logic, linguistics, and Simon Stevin in the context of the sixteenth and seventeenth centuries. In: *History of Linguistics 1993*. Kurt R. Jankowski (ed.). Amsterdam/ Philadelphia: Benjamins, 147-156.

Wal, Marijke J. van der (1995c). Early Language Typology: Attitudes Towards Languages in the 16th and 17th Centuries. In: *History and Rationality. The Skövde Papers in the Historiography of Linguistics*. Klaus D. Dutz & Kjell-Ake Forsgren (eds.). Münster: Nodus Publikationen, 93-106.

Zacharasiewicz, Waldemar (1977). *Die Klimatheorie in der englischen Literatur und Literaturkritik von der Mitte des 16. bis zum frühen 18. Jahrhundert*. Wien/Stuttgart: Braumüller (Wiener Beiträge zur englischen Philologie LXXVII).

* Twee typen subject

Hans Broekhuis*

Abstract

In this paper, the evidence from Dutch in favor of Perlmutter's Unaccusative Hypothesis is reviewed. It is argued that a descriptively adequate description of Dutch can only arise if this hypothesis is adopted in some form; only then, we can account for the fact that a subclass of intransitive verbs takes a subject that has several properties of the regular direct objects. Further, the tests that have been proposed in order to establish unaccusative/unergative status are investigated. It is shown that these tests fall into two groups: passing the tests in the first group is a sufficient (but not a necessary) condition for assuming unaccusative status, whereas passing the tests in the second group is a sufficient (but not a necessary) condition for assuming unergative status.

1 Introductie

In dit overzichtsartikel zal ik betogen dat het voor elke taalkundige stroming zinvol is een onderscheid te maken tussen twee typen subject, omdat alleen dan een descriptief en verklarend adequate beschrijving van o.m. het Nederlands mogelijk is. Omdat het tweede type subject een aantal eigenschappen gemeen heeft met het direct object, zal ik de twee typen aanduiden met de termen SUBJ-SUBJECT en DO-SUBJECT. In de Relationele en de Generatieve Grammatica, waar het hier bedoelde onderscheid sinds Perlmutter (1978) gebruikelijk is, heeft het gebruik van deze termen niet alleen een beschrijvende waarde, maar ook een theoretische inhoud: het SUBJ-subject is daar een echt, 'onderliggend' subject, terwijl het DO-subject beschouwd wordt als een 'afgeleid' subject, d.w.z. dat het 'onderliggend' inderdaad een direct object *is*: aangenomen wordt dat de DO-subject werkwoorden niet in staat zijn accusatief naamval toe te kennen, waardoor het 'onderliggend'

* Hans Broekhuis, Katholieke Universiteit Brabant, werkverband Vergelijking van Grammaticamodellen, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg, e-mail: hans.broekhui@kub.nl. Dit artikel is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van NWO, onder projectnummer 300-75-010, ten behoeve van het project 'A Modern Grammar of Dutch'. Dit overzichtsartikel is geschreven in het kader van de 'consensus'-discussie, welke gehouden wordt tussen een aantal stafmedewerkers van het *Center for Language Studies* te Nijmegen en Tilburg, en waarmee beoogd wordt te onderzoeken in hoeverre vertegenwoordigers van de verschillende taalkundige stromingen het met elkaar eens kunnen worden over zaken betreffende taalkundige theorievorming in het algemeen en de beschrijving van het Nederlands in het bijzonder. Ik dank de deelnemers aan deze discussie en de anonieme besprekers van *Nederlandse Taalkunde* voor hun kritische en nuttige commentaar.

direct object verschijnt als nominatief, net als in de passieve constructie.¹ Omdat het niet voor de hand ligt dat over deze theoretische claim overeenstemming bereikt zal kunnen worden, zal ik er hier niet al te diep op in gaan; het artikel is vooral beschrijvend van karakter. Verder moet niet verwacht worden dat de data in dit artikel nieuw of oorspronkelijk zijn; het leeuwendeel ervan is te vinden in de reeds bestaande literatuur. Bovendien zal de discussie zich beperken tot een beperkt aantal syntactische verschijnselen in het Nederlands (zie Burzio 1986 voor de Romaanse talen).

2 Enkele testen

Het onderscheid tussen het SUBJ-subject en het DO-subject is voor het Nederlands voor het eerst besproken in Koster (1978) en Hoekstra (1984). Zij onderscheiden vier eigenschappen waarin de werkwoorden die deze twee typen subject selecteren zich van elkaar onderscheiden, welke worden weergegeven in tabel I (zie ook Kern 1912, waarin de verschijnselen in (i) en (iii) al gesignaleerd zijn).

Tabel I

Eigenschappen van SUBJ-subject en DO-subject werkwoorden

		SUBJ-subject werkwoorden	DO-subject werkwoorden
(i)	hulpwerkwoord van tijd	<i>hebben</i>	<i>zijn</i>
(ii)	Modificatie van nomen dat correspondeert met het subject m.b.v. een attributief gebruikt voltooid deelwoord	niet mogelijk	wel mogelijk
(iii)	(onpersoonlijke) passief	wel mogelijk	niet mogelijk
(iv)	volgorde object-subject (indien van toepassing)	niet mogelijk	wel mogelijk

Deze verschillen worden hieronder kort geïllustreerd. De vraag is of het vertonen van de relevante eigenschappen een *noodzakelijke* voorwaarde is om te kunnen spreken van een SUBJ- of DO-subject werkwoord. Op deze vraag zullen we in de volgende paragrafen nader ingaan.

1 Vanwege het veronderstelde onvermogen accusatief naamval toe te kennen, worden de DO-subject werkwoorden vaak *onaccusatieve* werkwoorden genoemd. Een andere term die wel gebruikt wordt voor deze werkwoorden, is *ergatief*, welke staat tegenover de term *oneratief*, die gewoonlijk voor de SUBJ-subject werkwoorden gebruikt wordt.

2.1 Selectie van het hulpwerkwoord van tijd

Het eerste verschil heeft te maken met hulpwerkwoordselectie. We illustreren dit hier aan de hand van het SUBJ-subject werkwoord *lachen* en het DO-subject werk-

woord *arriveren*; het DO-subject werkwoord *arriveren* selecteert het hulpwerkwoord van tijd *zijn*, terwijl het SUBJ-subject werkwoord *lachen* het hulpwerkwoord *hebben* selecteert. Hetzelfde onderscheid is te vinden bij bijv. de Italiaanse tegenhangers van deze werkwoorden. Een aantal andere werkwoorden van het type *arriveren* zijn: *smelten*, *sterven*, *struikelen*, *vallen* en *zinken*.

(1)	a	De man is/*heeft gisteren gearriveerd.
	b	De vrouw *is/heeft gelachen.

2.2 Attributief gebruik van het voltooid deelwoord

Het tweede verschil is dat het voltooid deelwoord van het DO-subject werkwoord *arriveren* attributief gebruikt kan worden, terwijl dit niet mogelijk is in het geval van het SUBJ-subject werkwoord *lachen*.

(2)	a	de (gisteren) gearriveerde man
	b	* de gelachen vrouw

Zoals in (3) geïllustreerd is, kan ook het voltooid (of passief) deelwoord van een transitief werkwoord attributief gebruikt worden, mits het een nomen modificeert dat overeenkomt met het direct object van het corresponderende actieve werkwoord. Dit is één van de redenen om aan te nemen dat DO-subjecten 'onderliggende' direct objecten zijn.

(3)	a	De jongen heeft het boek gelezen/Het boek werd gelezen.
	b	het gelezen boek
	c	* de gelezen jongen

2.3 Het onpersoonlijke passief

Het derde verschil is dat het SUBJ-subject werkwoord *lachen* (in het Nederlands) kan voorkomen in het zgn. onpersoonlijke passief, terwijl dit uitgesloten is (of in ieder geval een zeer gemarkeerd resultaat oplevert) in het geval van het DO-subject werkwoord *arriveren*. Dit is geïllustreerd in (4).

(4)	a	* Er wordt (door de man) gearriveerd.

b

Er wordt (door de vrouw)
gelachen.

2.4 Woordvolgorde

In de hierboven besproken gevallen hadden de werkwoorden steeds maar één argument. Te verwachten is echter dat soortgelijke verschillen eveneens optreden in het geval dat er andere argumenten aanwezig zijn. We vergelijken hiervoor het transitieve SUBJ-subject werkwoord *knuffelen* met het DO-subject werkwoord *overkomen*, dat (als we het tenminste mogen vergelijken met zijn Duitse tegenhanger *passieren*) een datief object neemt. Voor het gemak zullen we deze werkwoorden

NOM-DAT werkwoorden noemen.² Een aantal andere werkwoorden van het type *overkomen* zijn: *bekomen* (+adv), *bevallen*, *bijblijven*, *lukken*, *meevallen*, *ontgaan*, *ontschieten*, *ontvallen*, *opvallen*, *overkomen*, *tegenlopen*, *tegenvallen*.

Als we de voorbeelden in (5) nader beschouwen, blijkt dat het werkwoord *knuffelen* zich op soortgelijke wijze gedraagt als het intransitieve SUBJ-subject werkwoord *lachen*, dat we eerder besproken hebben: het selecteert het hulpwerkwoord *hebben* in het perfectum (vgl. (5b)); het voltooid/passief deelwoord kan niet gebruikt worden om een nomen te modificeren dat correspondeert met het subject (vgl. (5c)); passivisatie leidt tot een grammaticaal resultaat (vgl. (5d)).

(5)	transitieve SUBJ-subject werkwoord
a	dat de jongen de kat knuffelt.
b	dat de jongen de kat heeft geknuffeld.
c	* de geknuffelde jongen (onder bedoelde agentieve interpretatie)
d	dat de kat (door de jongen) geknuffeld wordt.

Het NOM-DAT werkwoord *overkomen* in (6), daarentegen, gedraagt zich op gelijksoortige wijze als het DO-subject werkwoord *arriveren*: het selecteert het hulpwerkwoord *zijn* in het perfectum (vgl. (6b)); het voltooid deelwoord kan gebruikt worden om een nomen te modificeren dat correspondeert met het subject (vgl. (6c)); passivisatie is niet aanvaardbaar. Passivisatie ligt overigens wat ingewikkelder, omdat we waarschijnlijk niet met een accusatief maar met een datief object te maken hebben. Daarom verwachten we sowieso niet dat het object in (6a) als nominatief subject verschijnt: de ongrammaticaliteit van het eerste voorbeeld onder (6d) is daarom niet verrassend. Het onpersoonlijke passief in (6d') blijkt echter ook niet mogelijk. Merk op dat ook het zgn. *krijgen*-passief in (6d'') niet mogelijk is. (Anders dan algemeen wordt aangenomen, moet het *krijgen*-passief worden gezien als een produktief syntactisch verschijnsel in het Nederlands, vgl. Broekhuis en Cornips 1994).

(6)	DO-subject werkwoord met (datief) object
a	dat de ergste rampen dat meisje overkomen.
b	dat de ergste rampen dat meisje zijn overkomen.
c	de (haar) overkomen rampen

2 Het feit dat het object van deze werkwoorden datief heeft en geen accusatief, is natuurlijk relevant voor de stelling dat het DO-subject eigenlijk een 'onderliggend' direct object is (vgl. noot 1 en de daarbij behorende passage in de hoofdttekst).

d	* dat zij (door de ergste rampen) overkomen wordt.
d'	* dat er haar (door de ergste rampen) overkomen wordt.
d''	* dat zij de ergste rampen overkomen krijgt.

Voor de volledigheid moet opgemerkt worden dat wel betoogd is dat passivisatie alleen mogelijk is als het subject een levende of zelfs wel een menselijke entiteit aanduidt. Men zou daarom kunnen aannemen dat dit de ongrammaticale voorbeelden in (6d) uitsluit. Merk echter op dat dit niet verantwoordt dat passivisatie ook onmogelijk is met DO-subject werkwoorden als *opvallen*, die een menselijk subject kunnen nemen:

(7)	a	dat haar die jongen opviel.	
	b	* dat zij (door de jongen) is opgevallen.	(onder bedoelde lezing)
	b'	* dat haar (door de jongen) is opgevallen.	
	b''	* dat zij (door de jongen) kreeg opgevallen.	

Een ander opmerkelijk verschil tussen werkwoorden van het type *knuffelen* enerzijds en het type *overkomen* anderzijds is dat, wanneer we te maken hebben met definitieve NPs, het subject en het object in het eerste geval alleen in de in (5a,b) gegeven volgorde kunnen voorkomen, terwijl zij in het tweede geval ook (of misschien zelfs bij voorkeur) in de omgekeerde volgorde voorkomen (Lenerz 1977, Koster 1978, Den Besten 1985). Dit is geïllustreerd in respectievelijk (8a) en (8b).

(8)	a	* dat de kat de jongen knuffelt. (onder bedoelde agentieve lezing van <i>de jongen</i>)
	b	dat het meisje/haar de ergste rampen overkomen.

Hetzelfde verschijnsel als bij *overkomen* doet zich voor in het geval dat we te maken hebben met een passieve constructie van een bitransitief werkwoord als *aanbieden* in (9). Omdat het in het geval van de lijdende vorm (betrekkelijk) oncontroversieel is te spreken van een 'onderliggend' direct object dat fungeert als subject, is deze overeenkomst opgevoerd als een tweede reden om het DO-subject in (8b) op te vatten als een 'onderliggend' direct object.³

(9)	a	dat Jan het meisje/haar de gestolen fiets aanbod.

3 Er zijn echter werkwoorden die aantoonbaar niet behoren tot de klasse van NOM-DAT werkwoorden waarvan beweerd is dat de object-subject volgorde toegestaan is. Dit betreft vooral werkwoorden die een psychologische gesteldheid uitdrukken van de entiteit genoemd door het object, zoals *ergeren* en *amuseren* in (i) (hoewel m.i. de volgorde object-subject in deze gevallen toch iets minder goed is dan in het geval van de NOM-DAT werkwoorden). Dat de werkwoorden in (i) niet behoren tot de klasse van NOM-DAT werkwoorden blijkt o.m. uit het feit dat hun Duitse tegenhangers accusatief toekennen aan het object. Een soortgelijk verschijnsel doet zich voor bij resultatieve constructies die een psychologische gesteldheid uitdrukken van de entiteit genoemd door het object, zoals de gevallen in (ii).

(i)	a	? dat de jongens de muziek ergert.

b	dat het meisje/haar de gestolen fiets aangeboden werd.
c	dat de gestolen fiets het meisje/haar aangeboden werd.

Ten einde onduidelijkheid te voorkomen dient benadrukt te worden dat woordvolgorde alleen een duidelijk resultaat geeft wanneer we te maken hebben met twee

	a'	dat de muziek de jongens ergert.
	b	? dat de jongens het verhaal erg amuseert.
	b'	dat het verhaal de jongens erg amuseert.
(ii)	a	? dat de jongens die opmerking kwaad maakt.
	a'	dat die opmerking de jongens kwaad maakt.
	b	? dat de jongens die opmerking overstuurt maakt.
	b'	dat die opmerking de jongens overstuurt maakt.

Voor de subjecten in (i) en (ii) is betoogd dat deze ook behoren tot de klasse van DO-subjecten, zij het dat zij van een andere soort zijn dan de gevallen besproken in de hoofdtekst. Helaas zou het mij te ver voeren dit werkwoordtype in dit artikel uitgebreid te bespreken (zie hiervoor Bennis 1986, Broekhuis 1992, Den Besten 1985 en Hoekstra 1991 en de daar aangehaalde literatuur).

definiëte NPs. De DO-subject werkwoorden staan de volgorde OBJ-SUBJ bijvoorbeeld niet toe wanneer het DO-subject een pronomen is; blijkbaar moet het pronomen altijd in de reguliere subjectpositie geplaatst worden. Hetzelfde geldt voor de passieve constructie. Dit is geïllustreerd in de voorbeelden in (10).

(10)	a	* dat het meisje/haar zij overkomen.
	a'	dat zij het meisje/haar overkomen.
	b	* dat het meisje/haar hij aangeboden werd.
	b'	dat hij het meisje/haar aangeboden werd.

Bovendien komt de OBJ-SUBJ volgorde ook wel voor bij SUBJ-subject werkwoorden indien het object (maar niet het subject) een pronomen is. Dit is het gemakkelijkst wanneer het subject een indefiniëte NP is (vgl. (11a)), gemodificeerd wordt door een zgn. focus-partikel als *zelfs* (vgl. (11b)), of focusaccent draagt (vgl. (11c); focusaccent is aangegeven met hoofdletters). Onder neutrale intonatie, als in (11d), is deze volgorde echter niet mogelijk. Voor de volledigheid kan opgemerkt worden dat het Duits de volgordes in (11a-c) gemakkelijker toestaat dan het Nederlands.

(11)	a	dat hen niemand wil knuffelen.
	b	dat hen zelfs mijn moeder niet wil knuffelen.
	c	? dat hen mijn MOEder wil knuffelen.
	d	?* dat hen mijn moeder wil knuffelen.

Onder dezelfde voorwaarden kan ook een definiëte NP wel voor het subject geplaatst worden. Dit wordt geïllustreerd in (12).

(12)	a	? dat dat boek niemand wil lezen.
	b	? dat dat boek zelfs mijn moeder niet wil lezen.
	c	?? dat dat boek mijn MOEder wil lezen.
	d	* dat dat boek mijn moeder wil lezen.

2.5 Samenvatting

Hierboven hebben we een aantal verschijnselen besproken, waarin de SUBJ-subject en de DO-subject werkwoorden verschillen. De verschillen kunnen samengevat worden als in tabel I, welke hier in enigszins gewijzigde vorm herhaald wordt als tabel II (zie p. 41). In de volgende paragrafen zullen we bespreken of het vertonen van alle eigenschappen in deze tabel een noodzakelijke voorwaarde is om te kunnen spreken van een SUBJ-subject of een DO-subject werkwoord.

3 Hulpwerkwoordselectie

In deze paragraaf zullen we nader ingaan op criterium (i) in tabel II. Als dit criterium enige waarde heeft, moeten we concluderen dat sommige werkwoorden zowel als SUBJ-subject als als DO-subject werkwoord gebruikt kunnen worden (Hoekstra en Mulder 1990). Dit geldt met name voor de klasse van bewegingswerkwoorden als *lopen*, *wandelen*, etc. Beschouw de volgende voorbeelden in respectievelijk (13) en (14).

Tabel II**Eigenschappen van SUBJ-subject en DO-subject werkwoorden**

		SUBJ-subject werkwoorden	DO-subject werkwoorden
(i)	hulpwerkwoord van tijd	<i>hebben</i>	<i>zijn</i>
(ii)	Modificatie van nomen dat correspondeert met het subject m.b.v. een attributief gebruikt voltooid deelwoord	niet mogelijk	wel mogelijk
(iii)	(onpersoonlijke) passief	wel mogelijk	niet mogelijk
(iv)	volgorde object-subject van definiete NPs (indien van toepassing)	niet mogelijk	wel mogelijk
(13)	a	Het paard liep naast de weg.	
	b	Het paard heeft/*is naast de weg gelopen.	
(14)	a	Het paard liep de weg over.	
	b	Het paard is/*heeft de weg over gelopen.	

De werkwoorden in (13) en (14) vertonen een verschil in betekenis, dat vaak aangeduid wordt als respectievelijk *niet-telisch* en *telisch* (of *imperfectief/immutatief* en *perfectief/mutatief*). Laten we beginnen met het telisch gebruikte (DO-subject) werkwoord *lopen* in (14). Dit gebruik van het werkwoord impliceert dat voltooiing van de handeling resulteert in het bereiken van een zeker eindpunt (of zekere staat), m.a.w. het perfectum in (14b) impliceert dat het paard zich aan de andere kant van de weg bevindt. Het niet-telisch gebruikte (SUBJ-subject) werkwoord *lopen* in (13) heeft een dergelijke implicatie niet: het perfectum in (13b) drukt alleen maar uit dat het paard een tijdlang gelopen heeft en dat dit plaatsvond naast de weg. Als het bewegingswerkwoord telisch gebruikt wordt, moet het eindpunt in het algemeen expliciet gemaakt worden door het gebruik van een lokationele adpositionele woordgroep, wat verantwoordt dat voorbeeld (15) ongrammaticaal is met het hulpwerkwoord *zijn*.

(15) Het paard heeft/*is gelopen.

In overeenstemming met de stelling dat we in (13) te maken hebben met een SUBJ-subject werkwoord is (i) dat het voltooid/passief deelwoord niet attributief gebruikt kan worden en (ii) dat (13a) een passieve tegenhanger heeft. Dit is geïllustreerd in (16). Het DO-subject werkwoord in (14), daarentegen, gedraagt zich als een DO-subject werkwoord: het voltooid deelwoord kan wel attributief gebruikt worden (hoewel dit tot een wat 'stroeve', 'zware' constructie leidt) en passivisatie is uitgesloten. Dit is geïllustreerd in (17).

(16)	a	* het naast de weg gelopen paard
	b	Er wordt naast de weg gelopen.
(17)	a	het de weg over gelopen paard
	b	* Er wordt de weg over gelopen.

Opgemerkt moet worden dat het bewegingswerkwoord *wandelen* in een voorbeeld als (18a) zowel opgevat kan worden als SUBJ-subject als als DO-subject werkwoord. In het laatste geval wordt geïmpliceerd dat de handeling een eindpunt heeft, m.a.w. het perfectum met *zijn* in (18b) drukt uit dat de jongen de hei overgestoken is. In het eerste geval, daarentegen, geldt deze implicatie niet (noodzakelijk), m.a.w. het perfectum in (18c) drukt alleen maar uit dat de jongen een tijdje gewandeld heeft en dat hij dit deed op de hei.

(18)	a	De jongen wandelt over de hei.
	b	De jongen is over de hei gewandeld.
	c	De jongen heeft over de hei gewandeld.

Merk voor de volledigheid op dat de PP noodzakelijk vooraf gaat aan het (voltooid) deelwoord in het geval dat het perfectum met *zijn* gevormd wordt, terwijl het er ook op mag volgen als *hebben* gebruikt wordt.

(19)	a	* De jongen is gewandeld over de hei.
	b	De jongen heeft gewandeld over de hei.

Gezien het feit dat (18a) ambigu is, wekt het geen verwondering dat zowel het attributief gebruik van het voltooid/passief deelwoord als de onpersoonlijke passief tot een aanvaardbaar resultaat leidt. De aanvaardbaarheid van (20a) weerspiegelt het gebruik van *wandelen* als DO-subject werkwoord. Het feit dat het werkwoord in dit gebruik verplicht vergezeld gaat van een lokationele PP, verklaart tevens dat het laten vallen van de PP *over de hei* tot ongrammaticaliteit leidt: **de gewandelde jongen*.⁴ De aanvaardbaarheid van (20b), daarentegen, weerspiegelt het gebruik van *wandelen* als SUBJ-subject werkwoord; het feit dat het werkwoord in dit gebruik

4 Ook voor (20a) geldt dat het een enigszins 'zware', 'stroeve' constructie is en het is dan ook niet verwonderlijk dat niet alle sprekers van het Nederlands, waaronder één van de besprekers van dit artikel, deze zin als volledig aanvaardbaar zullen karakteriseren (hetzelfde geldt voor de voorbeelden in (17a) en (36e)). Van belang is echter dat er een duidelijk contrast bestaat tussen de gevallen met en de gevallen zonder adpositionele woordgroep.

toestaat dat de PP volgt op het (passief) deelwoord, verklaart tevens de aanvaardbaarheid van *er wordt gewandeld over de hei*.

(20)	a	de over de hei gewandelde jongen
	b	Er wordt over de hei gewandeld.

Hoewel de bespreking hierboven suggereert dat de selectie van het hulpwerkwoord *zijn* en de mogelijkheid om het voltooid deelwoord te gebruiken om een nomen dat correspondeert met het subject van het werkwoord te modifieren, noodzakelijke

voorwaarden zijn om te kunnen spreken van een DO-subject werkwoord, zijn er redenen om aan te nemen dat dit toch niet het geval is (Mulder en Wehrmann 1989). Vergelijk om te beginnen de voorbeelden in (21). Er is alle reden om aan te nemen dat het niet-causatieve werkwoord *breken* in (21b) een DO-subject werkwoord is: het selecteert het hulpwerkwoord *zijn* in het perfectum (vgl. (22a)) en het onpersoonlijk passief is uitgesloten (vgl. (22b)). Het voltooid deelwoord kan natuurlijk ook attributief gebruikt worden, maar dit hoeft niet direct een argument ten gunste van een DO-subject status van *breken* in (21b) te zijn, omdat dit ook zou kunnen samenhangen met het transitieve gebruik van *breken* in (21a). Opgemerkt moet echter worden dat het gebruik van *vanzelf* alleen tot een volkomen aanvaardbaar resultaat leidt in (21b); het feit dat *vanzelf* ook mogelijk is in (22c), laat zien dat het voltooid deelwoord van het niet-causatieve werkwoord inderdaad attributief gebruikt kan worden.

(21)	a	Jan breekt het glas (*vanzelf).
	b	Het glas breekt (vanzelf).
(22)	a	Het glas is/*heeft gebroken.
	b	* Er wordt gebroken (door het glas).
	c	het (vanzelf) gebroken glas

In (23) en (24) vinden we een soortgelijke alternantie als in (21). We zouden daarom misschien mogen verwachten dat ook de niet-causatieve werkwoorden in (23b) en (24b) behoren tot de klasse van DO-subject werkwoorden.

(23)	a	Jan legt het boek op tafel.
	b	Het boek ligt op tafel.
(24)	a	Jan hangt de jas in de kast.
	b	De jas hangt in de kast.

Deze gedachte wordt nog versterkt door het feit dat de lokationele PPs in (23b) en (24b), net als in het geval dat de bewegingswerkwoorden als DO-subject werkwoord gebruikt worden, (min of meer) verplicht aanwezig moeten zijn (vgl. (25)) en moeten voorafgaan aan het voltooid deelwoord (vgl. (26)). Toch selecteren de werkwoorden het hulpwerkwoord *hebben* in het perfectum.

(25)	a	?? Het boek ligt
	b	?? De jas hangt
(26)	a	Het boek heeft op tafel gelegen.
	a'	*? Het boek heeft gelegen op tafel.

b	De jas heeft in de kast gehangen.
b'	*? De jas heeft gehangen in de kast.

Dit heeft geleid tot de gedachte dat de DO-subject werkwoorden niet noodzakelijk het hulpwerkwoord *zijn* selecteren, maar dat de keuze afhankelijk is van de aspectuele eigenschappen van het werkwoord. Dit heeft vervolgens aanleiding gege

ven tot de generalisatie in (27) m.b.t. hulpwerkwoordselectie, die uitdrukt dat de selectie van *zijn* een voldoende, maar niet een noodzakelijke voorwaarde is om te besluiten dat een zeker werkwoord behoort tot de klasse van DO-subject werkwoorden.⁵ Natuurlijk is (27) niet bedoeld als volledige beschrijving van de distributie van de hulpwerkwoorden; andere factoren spelen daar zeker een rol bij.

- (27) *Hulpwerkwoordselectie:* Het hulpwerkwoord *zijn* wordt uitsluitend gebruikt, als het werkwoord behoort tot de klasse van DO-subject werkwoorden en als het werkwoord telisch is: *hebben* wordt in alle overige gevallen gebruikt.

Of de generalisatie in (27) voldoende ondersteund wordt door de feiten in (24) tot (26) valt echter te betwisten, vooral ook omdat het voltooid deelwoord van het niet-causatieve werkwoord niet attributief gebruikt kan worden (we komen hierop

- 5 Zoals elke generalisatie, kent ook deze zijn uitzonderingen. Scheidbaar samengestelde werkwoorden als *uitgaan van*, *ingaan op*, *ajgaan op*, *dootgaan op/met* en *vooruitlepen op*, bijvoorbeeld, selecteren het hulpwerkwoord *zijn* in het perfectum, maar lijken zich toch als SUBJ-subject werkwoorden te gedragen, hetgeen blijkt uit het feit dat ze voor veel sprekers kunnen voorkomen in de lijdende vorm. Dit lijkt ook te gelden ook voor het werkwoord *stoppen*.

(i)	a	De onderzoeker is uitgegaan van de volgende hypothese.
	b	Er wordt in dit onderzoek uitgegaan van de volgende hypothese.
(ii)	a	Jan is met roken gestopt.
	b	Er wordt de laatste tijd steeds meer met roken gestopt.

Benadrukt moet worden dat volgens (27) niet alle telische constructies het werkwoord *zijn* selecteren; het werkwoord zelf moet ook nog behoren tot de klasse van DO-subject werkwoorden. Dit verklaart het contrast m.b.t. hulpwerkwoordselectie in de voorbeelden in (iii) uit Everaert (te versch.). Als het werkwoord *vertrekken* telisch is, moet dit ook gelden voor de idiomatische uitdrukking in (iiib). Toch selecteert (iiib) het werkwoord *hebben*. Dit hangt samen met het feit dat er syntactisch gezien in dit voorbeeld een direct object aanwezig is, m.a.w. dat het werkwoord *pakken* niet tot de klasse van DO-subject werkwoorden behoort.

(iii)	a	Jan is vertrokken.
	b	Jan heeft zijn biezen gepakt.

terug in de volgende paragraaf): de deelwoorden in (28) lijken een handeling te impliceren en derhalve eerder gerelateerd te zijn aan de transitieve werkwoorden in (23a) en (24a). Dit wordt nog duidelijker als we de bijwoordelijke bepaling *al tijden* toevoegen. Bepalingen als deze, welke een langer interval op de tijdsas aanduiden, zijn (alleen) te combineren met de niet-causatieve werkwoorden in (23b) en (24b), maar leiden tot ongrammaticaliteit in (28).

(28)	a	de (*al tijden) op tafel gelegde boeken
	b	de (*al tijden) in de kast gehangen jas

Er bestaat echter overtuigender evidentie voor de juistheid van de generalisatie in (27). In Den Besten (1985) worden verscheidene NOM-DAT werkwoorden opgesomd die voldoen aan de eigenschappen (iii) en (iv) van de DO-subject werkwoorden in tabel II, maar desondanks toch het hulpwerkwoord *hebben* selecteren. Deze werkwoorden selecteren, net als de eerder besproken werkwoorden die objectsubject permutatie toestaan, een datief object in het Duits (zie de voetnoten 1 en 2). Enige voorbeelden worden gegeven in (29) en (30). De a-voorbeelden laten zien

dat het subject kan volgen op het object. De b-voorbeelden laten zien dat het onpersoonlijke passief niet mogelijk is, en de b'-voorbeelden laten zien dat hetzelfde geldt voor het *krijgen*-passief. Deze feiten laten waarschijnlijk overtuigender zien dat de generalisatie in (27) min of meer correct is.

(29)	a	dat mijn broer/hem die boeken niet aanstaan.
	b	* dat hem niet (door die boeken) wordt aangestaan.
	b'	* dat hij niet (door die boeken) krijgt aangestaan.
	c	dat mijn broer die boeken hebben/*zijn aangestaan.
(30)	a	dat de leraar/hem de leerlingen tegenstaan.
	b	* dat hem (door de leerlingen) wordt tegengestaan.
	b'	* dat hij (door de leerlingen) krijgt tegengestaan.
	c	dat de leraar de leerlingen hebben/*zijn tegengestaan.

Een aantal andere werkwoorden van het type *aanstaan* en *tegenstaan* zijn: *behagen, berouwen, betamen, bijstaan, duizelen, mishagen, misstaan, ontbreken, voldoen, voorstaan*.

Merk ter afsluiting van deze paragraaf op dat, als we met de generalisatie in (27) op het juiste spoor zitten, niet uit te sluiten valt dat werkwoorden als bijvoorbeeld *bloeden* en *drijven* ook gerekend moeten worden tot de klasse van DO-subject werkwoorden: hoewel zij het hulpwerkwoord *hebben* selecteren, kunnen zij bijvoorbeeld niet gepassiviseerd worden. Het werkwoord *bloeden* is overigens zeer illustratief, doordat het telisch gemaakt kan worden door toevoeging van een (resultatief) adjectief als *dood*; in dat geval verschijnt in overeenstemming met (27) het hulpwerkwoord *zijn* in het perfectum. Iets dergelijks geldt voor *drijven* na toevoeging van het partikel *weg*.

(31)	a	Jan heeft/*is gebloed.
	b	* Er wordt gebloed.
	c	Jan is dood gebloed.
(32)	a	De band heeft/*is gedreven.
	b	* Er wordt gedreven.
	c	De band is/*heeft weggedreven.

Een aantal andere werkwoorden die mogelijk behoren tot het type *bloeden* en *drijven* zijn: *branden*, *groeien*, *rotten*, *smeulen* en *stinken*. Merk op dat bijv. *branden*, gezien het feit dat de volgorde object-subject mogelijk is in het volgende (idiomatische) voorbeeld, ook gebruikt lijkt te kunnen worden als NOM-DAT werkwoord: *dat Peter/hem het geld in de zak brandt*. Aangetekend dient te worden dat de hier veronderstelde DO-subject status van deze werkwoorden nooit (goed) onderzocht is en dat derhalve de nodige voorzichtigheid gewenst is.

4 Attributief gebruikte deelwoorden

In deze paragraaf gaan we wat dieper in op het attributief gebruik van de deelwoorden. De deelwoorden worden onderverdeeld in de tegenwoordige deelwoor-

den, zoals *slachtend*, en voltooid/passieve deelwoorden, zoals *geslacht*. Beide typen kunnen attributief gebruikt worden. De logische relaties die uitgedrukt worden door middel van het attributieve gebruik van de twee typen verschillen echter. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de voorbeelden in (33): als we het tegenwoordig deelwoord van het transitieve werkwoord in (33a) attributief gebruiken, dan moet het gemodificeerde naamwoord corresponderen met het onderwerp van de zin (zie (33b,b')); als we daarentegen het voltooid/passief deelwoord *geslacht* gebruiken, moet het naamwoord corresponderen met het direct object (33c,c'). Merk op dat het tweede argument uit (33a) optioneel uitgedrukt kan worden: in (33b) kan het direct object van (33a) verschijnen als een NP die voorafgaat aan het tegenwoordig deelwoord en in (33c) kan het subject van (33a) uitgedrukt worden door middel van een *door*-bepaling.⁶

(33)	a	De slager slacht de lammeren.	
	b	de (de lammeren) slachtende slager	
	b'	* de slachtende lammeren	(onder bedoelde interpretatie)
	c	de (door de slager) geslachte lammeren	
	c'	* de geslachte slager	(onder bedoelde interpretatie)

Omdat het voltooid/passief deelwoord niet attributief gebruikt kan worden als het naamwoord correspondeert met het subject van het transitieve werkwoord, verwachten we dat in het geval van een intransitief SUBJ-subject werkwoord alleen het tegenwoordig deelwoord attributief gebruikt kan worden. Zoals geïllustreerd wordt in (34), blijkt deze verwachting uit te komen.

(34)	a	De jongen droomt.
	b	de dromende jongen

6 Dit geldt niet alleen voor het subject en het direct object, maar ook voor het indirect object en de prepositionele objecten. Dit is in (ib) gedemonstreerd voor het indirect object, waarbij aangetekend moet worden dat veel sprekers een duidelijke voorkeur lijken te hebben voor het omschreven boven het onomschreven indirect object, tenzij het indirect object een pronomen is, als in (ic).

(i)	a	Jan geeft de jongen een boek.
	b	het ?(aan) de jongen gegeven boek
	c	het (aan) hem gegeven boek

b'	* de gedroomde jongen	(onder bedoelde interpretatie)

De klasse van DO-subject werkwoorden gedragen zich echter anders dan het SUBJ-subject werkwoord *dromen*: zowel het tegenwoordig als het voltooid deelwoord van DO-subject werkwoorden als *sterven* of *struikelen* blijken gebruikt te kunnen worden om een nomen dat correspondeert met het DO-subject te modifieren.

(35)	a	De jongen sterft.	d	De jongen struikelt.
	b	de gestorven jongen	e	de gestruikelde jongen
		'de jongen die gestorven is'		'de jongen die gestruikeld is'
	c	de stervende jongen	f	de struikelende jongen
		'de jongen die sterft'		'de jongen die struikelt'

Zoals de parafrases in (35b,e) en (35c,f) suggereren, is het verschil tussen het gebruik van het voltooid en tegenwoordig deelwoord aspectueel van karakter: terwijl het voltooid deelwoord perfectief aspect uitdrukt (het proces van sterven/struikelen is beëindigd), drukt het tegenwoordig deelwoord eerder een duratief of iteratief aspect uit (het proces van sterven/struikelen is nog niet beëindigd). Merk op dat de voltooide/passieve en tegenwoordig deelwoorden in (33) en (34) dezelfde aspectuele eigenschappen hebben.

Zoals we in de vorige paragraaf al hebben gezien kunnen bewegingswerkwoorden als *wandelen*, mits zij vergezeld gaan van een richtingsbepaling, ook gebruikt worden als DO-subject werkwoorden. En zoals te zien is in (36) staat alleen het DO-subject werkwoord attributief gebruik van zowel het tegenwoordig als het voltooid deelwoord toe.

(36)	a	De jongen heeft gewandeld.
	b	* de gewandelde jongen
	c	de wandelende jongen
	d	De jongen is naar Groningen gewandeld.
	e	de naar Groningen gewandelde jongen
	f	de naar Groningen wandelende jongen

Andere werkwoorden waarvoor we betoogd hebben dat zij een DO-subject nemen, zijn de zogenaamde NOM-DAT werkwoorden. De gebruiksmogelijkheden voor de deelwoorden zijn in dit geval echter wat ingewikkelder dan in het geval van de werkwoorden in (35) en (36). De tendens lijkt te zijn dat, als het NOM-DAT werkwoord in het perfectum het hulpwerkwoord *zijn* selecteert, zowel het tegenwoordig als het voltooid deelwoord attributief gebruikt kunnen worden (vgl. (37)), terwijl het attributief gebruik van het voltooid deelwoord leidt tot een marginaal resultaat indien het werkwoord het hulpwerkwoord *hebben* selecteert (vgl. (38)).

(37)	a	De vakantie is ons goed bevallen.
	b	de ons goed bevallen vakantie
	c	de ons goed bevallende vakantie
(38)	a	Haar gedrag heeft ons mishaagd.
	b	* het ons mishaagde gedrag
	c	het ons mishagende gedrag

De onmogelijkheid om het voltooid deelwoord te gebruiken in (38), lijkt deel uit te maken van een meer algemeen patroon en treedt ook op bij de positie-werk-woorden, zoals *liggen* en *hangen* (vgl. de bespreking van de voorbeelden in (28)), en werkwoorden van het type *bloeden* en *drijven*, die evenals het NOM-DAT werkwoord *mishagen* het hulpwerkwoord *hebben* selecteren.

(39)	a	De jongen heeft gebloed.
	b	* de gebloede jongen
	c	De band heeft gedreven.
	d	* de gedreven band

We hebben echter gezien dat de werkwoorden *bloeden* en *drijven* telisch gemaakt kunnen worden door toevoeging van respectievelijk het adjectief *dood* en het partikel *weg*. In dat geval is het attributief gebruik van het voltooid deelwoord *gebloed/gedreven* wel mogelijk.

(40)	a	De jongen is dood gebloed.
	b	de dood gebloede jongen
	c	De band is weggedreven.
	d	de weggedreven band

Dit suggereert dat het attributief gebruik aan een soortgelijke restrictie onderworpen is als de selectie van het hulpwerkwoord *zijn*, m.a.w. dat het kunnen gebruiken van het voltooid deelwoord om een nomen te modificeren dat correspondeert met het subject van het actieve werkwoord, geen noodzakelijke voorwaarde is om te kunnen spreken van een DO-subject werkwoord (contra Ackema en Schoorlemmer 1995).⁷

De bevindingen hierboven zijn samengevat in tabel III: de tegenwoordige deelwoorden drukken alle duratief of iteratief aspect uit, de voltooide/passieve deelwoorden perfectief aspect.

Tabel III

Werkwoordelijke typen en attributief gebruikte deelwoorden

	tegenwoordig deelwoord	verleden deelwoord
	duratief/iteratief aspect	perfectief aspect
intransitief SUBJ-subject werkwoord	subject	n.v.t.
transitief SUBJ-subject werkwoord	subject	direct object
DO-subject werkwoorden die <i>zijn</i> selecteren (telisch)	DO-subject	DO-subject
DO-subject werkwoorden die <i>hebben</i> selecteren (niet-telisch)	DO-subject	-

⁷ In dit verband kan opgemerkt worden dat het voltooid deelwoord van sommige werkwoorden die een accusatief object nemen, ook niet attributief gebruikt kan worden. Enkele voorbeelden zijn gegeven in (i). Merk op dat deze werkwoorden ook niet gepassiviseerd kunnen worden (zie ook de volgende paragraaf).

(i)	a	Jan heeft/weet/kent de oplossing.
	b	*de gehadde/geweten/gekende oplossing

5 Passief en woordvolgorde

Hierboven hebben we gezien dat selectie van het hulpwerkwoord *zijn* en de mogelijkheid het voltooid deelwoord te gebruiken om een nomen te modificeren dat correspondeert met het subject van het actieve werkwoord, geen noodzakelijke maar wel voldoende voorwaarden zijn om te concluderen tot een DO-subject status van het subject. Anders ligt dit in het geval van het passief: DO-subject werkwoorden lijken nooit gepassiviseerd te kunnen worden.⁸ Dit betekent echter niet dat de onmogelijkheid van passivisatie een voldoende voorwaarde is om te besluiten tot een DO-subject status. De werkwoorden *krijgen* en *hebben* in (41), bijvoorbeeld, kunnen niet gepassiviseerd worden, maar nemen (in het Duits) een accusatief object en behoren dus tot een andere klasse dan de hier besproken werkwoorden (zie Broekhuis en Cornips 1994 voor een recente bespreking van deze klasse werkwoorden). Kortom, de onmogelijkheid van passivisatie is een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde om te besluiten tot DO-subject status van het werkwoord (zie ook voetnoot 1).

(41)	a	Jan krijgt/heeft het boek.
	b	* Het boek werd gekregen/gehad.

Iets soortgelijks geldt voor de woordvolgorde indien het werkwoord een object heeft. Om te besluiten tot DO-subject status van een werkwoord dat een object neemt, moet het subject kunnen volgen op het object. Er zijn echter werkwoorden die aantoonbaar niet behoren tot de klasse van DO-subject werkwoorden die we hier besproken hebben, maar waarvan toch wel beweerd is dat de object-subject volgorde toegestaan is. Dit betreft vooral werkwoorden die een psychologische gesteldheid uitdrukken van de entiteit genoemd door het object, zoals *ergeren* en *amuseren* (zie de voorbeelden en bespreking in voetnoot 3).

6 Besluit

In dit artikel heb ik betoogd dat het zinvol is een onderscheid te maken tussen (tenminste) twee soorten subject, welke voor het gemak aangeduid zijn als resp. het SUBJ-subject en het DO-subject. Het laatste type onderscheidt zich o.m. van

8 Aangevend dient hierbij wel te worden dat sommige DO-subject werkwoorden in bijzondere gevallen wel gebruikt worden als SUBJ-subject werkwoord. Een werkwoord als *vallen* bijvoorbeeld verwijst meestal naar een niet opzettelijk gebeurtenis; wanneer het wordt gebruikt om wel naar een opzettelijke gebeurtenis te verwijzen (bijv. clowns in het circus) keuren sommige sprekers en het gebruik van *hebben* in het perfectum en de passieve constructie goed.

(i)	a	?De clowns hebben urenlang gevallen.
	b	?Er werd door de clowns urenlang gevallen.

het eerste doordat het een aantal overeenkomsten vertoont met het direct object. We hebben ons m.n. geconcentreerd op een aantal syntactische verschillen. Van de vier tests die in tabel II onderscheiden worden, blijken de eerste twee een voldoende, maar niet noodzakelijke voorwaarde te zijn om te besluiten tot DO-subject status van een werkwoord: (i) indien het werkwoord het hulpwerkwoord *zijn* selecteert of (ii) indien het voltooid/passief deelwoord attributief gebruikt kan worden, dan heb-

ben we te maken met een DO-subject werkwoord. De twee overblijvende tests zijn een voldoende, maar niet noodzakelijke voorwaarde om te besluiten tot SUBJ-subject status van het werkwoord: (i) als het werkwoord passivisatie toestaat of (ii) als de object-subject volgorde onmogelijk is met definiëte NPs, dan hebben we te maken met een SUBJ-subject werkwoord.

Behalve voor de syntaxis is het onderscheid tussen het SUBJ-subject en DO-subject ook relevant voor de beschrijving van semantische en morfologische verschijnselen. Semantisch kunnen de DO-werkwoorden van de SUBJ-werkwoorden onderscheiden worden, doordat (in de regel) bij niet-metaforisch gebruik alleen de eerste een niet-levend subject kunnen nemen (ook in dit opzicht lijkt het DO-subject dus op het lijdend voorwerp). Dit is geïllustreerd in respectievelijk (42a,b) en (42c,d). Een ander semantisch domein waarvoor het onderscheid van belang lijkt, is de beschrijving van de interpretatie van de reflexieve en reciproque pronomina (zie Broekhuis 1994 voor een bespreking hiervan).

(42)	a	Jan/het boek is gearriveerd.
	b	Jan/het boek is me meege gevallen.
	c	Jan/???het water vecht.
	d	Jan/???het water zingt een lied.

Morfologisch kunnen de twee werkwoordtypen o.m. van elkaar onderscheiden worden, doordat aanhechting van de persoonsvormende suffixen *-er* en *-aar* alleen bij de SUBJ-subject werkwoorden mogelijk is (zie De Haas en Trommelen 1993), hetgeen mogelijk te maken heeft met het feit dat bij de DO-subject werkwoorden in veel (maar lang niet alle) gevallen geen bewuste activiteit van het subject voorondersteld is.

(43)	a	Jan heeft geslapen	a'	slaper
	b	Jan is ontwaakt	b'	*ontwaker
(44)	a	Jan heeft gewandeld	a'	wandelaar
	b	Jan is verouderd	b'	*verouderaar

De belangrijkste conclusie voor dit moment is echter dat het verschil tussen het SUBJ-subject en DO-subject het mogelijk maakt een groot aantal schijnbaar ongerelateerde verschijnselen adequaat te beschrijven, en dat het dus voor elke taalkundige stroming van belang is dit onderscheid op een of andere manier over te nemen.

Bibliografie (Gebruikte en aanbevolen literatuur)

- Ackema, P. & M. Schoorlemmer (1995).** Middles and Nonmovement. *Linguistic Inquiry* 26, 173-197.
- Algemene Nederlandse Spraakkunst. G. Geerts e.a. (red.) (1984).* Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bennis, H. (1986).** *Gaps and Dummies*. Dordrecht/Riverton: Foris.
- Bennis, H. & P. Wehrmann (1990).** On the Categorical Status of Present Participles. In R. Bok-Bennema e.a. (red.). *Linguistics in the Netherlands 1990*. Dordrecht/Providence (USA): Foris, 1-12.

- Besten, H. den (1985).** The Ergative Hypothesis and Free Word Order in Dutch and German. In J. Toman (red.), *Studies in German Grammar*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.
- Broekhuis, H. (1992).** *Chain-government. Issues in Dutch Syntax*. Diss. Amsterdam: HIL Dissertations.
- Broekhuis, H. (1994).** The Referential Properties of Noun Phrases I. The Distribution and Interpretation of the Reflexive, Reciprocal, Personal and Possessive Pronouns (Binding Theory), *Modern Grammar of Dutch Occasional Papers 1*, Katholieke Universiteit Brabant.
- Broekhuis, H. (in voorbereiding).** Adjectives and Adjective Phrases. *Modern Grammar of Dutch Occasional Papers 2*, ms. Katholieke Universiteit Brabant.
- Broekhuis, H. & L. Cornips (1994).** Undative constructions. *Linguistics* 32, 173-189.
- Burzio, L. (1986).** *Italian Syntax. A Government-Binding Approach*. Dordrecht/Boston/Lancaster/Tokyo: Reidel.
- Everaert, M. (te verschijnen).** The Encoding of the Lexical Semantic Structure of Verbs; The Case of Auxiliary Selection in Idioms. In E. Weigand (red.), *Lexical structure and Language Use*. Tübingen: Niemeyer.
- Haas, W. de & M. Trommelen (1993).** *Morfologisch Handboek van het Nederlands. Een overzicht van de woordvorming*. 's-Gravenhage: SDU uitgeverij.
- Hoekstra, E. (1991).** *Licensing Conditions on Phrase Structure*. Diss. Universiteit van Groningen.
- Hoekstra, T. (1984).** *Transitivity. Grammatical Relations in Government-Binding Theory*, Dordrecht/Cinnaminson: Foris Publications.
- Hoekstra, T. & R. Mulder (1990).** Unergatives as Copular Verbs; Locational and Existential Predication. *The Linguistic Review* 7, 1-79.
- Kern, J.H. (1912).** *De met het Participium Praeteriti omschreven Werkwoordsvormen in 't Nederlands* (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam; Afdeeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel XII,2). Johannes Müller: Amsterdam.
- Koster, J. (1978).** *Locality Principles in Syntax*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.
- Lenerz, J. (1977).** *Zur Abfolge nominaler Satzglieder im Deutschen*. Tübingen: Narr.
- Mulder, R. and P. Wehrmann (1989).** Locational Verbs as Unaccusatives. In H. Bennis & A. van Kemenade (red.), *Linguistics in the Netherlands 1989*. Dordrecht/Providence: Foris, 111-121.
- Perlmutter, D. (1978).** Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. In J.J. Jaeger e.a. (red.), *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 157-89.

* De minimaliteit van betekenis

Guido Vanden Wyngaerd*

Barbiers, Sjef (1995). *The Syntax of Interpretation*. Diss. RU Leiden.

Abstract

***The Syntax of Interpretation* presents a set of highly original ideas, new insights and innovating analyses. Central to it is the principle of *economy of interpretation*. Assuming that meaning is compositionally determined by syntactic structure, the logic of economy can be applied to this claim. This implies that each step in a derivation contributes to the meaning of a sentence, or, put differently, that each step in a derivation, be it projection or movement, is semantically motivated. Projection lets a head establish a semantic relation between its specifier and its complement. Movement is triggered by the need to establish the semantic relation of qualification. This theory is applied to three empirical domains: Dutch focus particles, Dutch PP-extraposition, and Dutch modal verbs. In each case it is argued that movement takes place to establish a qualification relation: in the case of focus particles, a VP or NP moves into the Spec of a FocusPhrase headed by the focus particle; as a result, the particle is interpreted as a qualifier of the NP or VP, yielding either a temporal reading (if the Spec is VP) or a numeral-associated reading (if the Spec is NP). In the case of extraposed PP's, it is the VP that moves into the Spec of PP, so that PP functions as a qualifier of VP. Modals head a ModalPhrase, into which the complement of the modal moves, thus making the modal function semantically as a qualifier of its complement.**

0 Inleiding

Met *The Syntax of Interpretation* heeft Sjef Barbiers een dissertatie van uitmuntende kwaliteit afgeleverd. Het uitgangspunt is volstrekt origineel, het levert nieuwe en verrassende inzichten op met betrekking tot bekende problemen, en als kers op de taart worden ook nog nieuwe, tot dusver onbestudeerde, feitencomplexen aangehaald. Barbiers' werk heeft als kader het generatief-syntactische onderzoek, en dan met name in de recentste variant daarvan, het minimalisme. In enge zin geïnterpreteerd verwijst deze term naar de reeks van assumpties en analyses zoals uiteengezet in Chomsky (1995); in ruimere zin opgevat betekent minimalisme niets meer dan dat alle aannames die traditioneel gemaakt worden (bv. het bestaan van een niveau van S-structuur) aan een kritisch onderzoek worden onderworpen, met het oog op het eventueel opgeven van die aannames, om zo tot een zo minimaal moge-

* Adres: K.U.Brussel, Vrijheidslaan 17, B-1081 Brussel. E-mail: guido.vandenwyngaerd@kubruksel.ac.be. De auteur is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het *Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen*.

lijke set van basisassumpties te komen. Onderzoek dat Chomsky (1995) als uitgangspunt neemt is niet zelden slechts in zuiver technisch opzicht minimalistisch; minimalisme is in dat geval helaas al te vaak een loze kreet die beter omschreven wordt als oude wijn in nieuwe zakken dan als de komst van waarlijk nieuwe inzichten. Barbiers' werk is minimalistisch in de goede betekenis van het woord, d.w.z. het probeert een analyse te bouwen op een zo spaarzaam mogelijke set van uitgangspunten. Bij hem treft men dan ook geen modieus gekoketteer aan met minimalistisch jargon, geen zondvloed aan nieuwe functionele projecties en de erbij horende sterke en zwakke kenmerken, maar een waarlijk minimalistische aanpak, consequent doorgevoerd, en leidend tot tal van nieuwe inzichten en analyses.

1 Economie van interpretatie

Het uitgangspunt van *The Syntax of Interpretation* is economie van interpretatie: de bedoeling van een syntactische structuur is uiteindelijk het bouwen van een complexe betekenis uit een aantal primitieve lexicale betekenissen van morfemen. Elke stap in de derivatie moet gericht zijn op dat doel, d.w.z. moet direct bijdragen aan de interpretatie, of anders uitgedrukt, moet semantische relevantie hebben. Derivaties betreffen twee processen: projectie en verplaatsing, of, in een kader dat gebruik maakt van Gegeneraliseerde Transformaties (Chomsky 1995), *Merge* en *Move*. De operatie *Merge* bestaat erin dat twee constituenten samengevoegd worden tot een nieuwe constituent. Ze is het derivationele equivalent van de vroegere Phrase Structure-regels, en zorgt voor een *bottom-to-top*-opbouw van een syntactische structuur. *Move* is de bekende verplaatsingstransformatie, die echter daarin met *Merge* overeenkomt dat er door verplaatsing iets aan de bestaande structuur toegevoegd moet worden, met name de landingsplaats van de verplaatsing. Er zijn in Barbiers' wereld twee semantische relaties, die grosso modo overeenstemmen met de twee syntactische operaties *Merge* ('projectie') en *Move* ('verplaatsing'). Deze worden weergegeven in het centrale principe in (1).

(1)	<i>Principle of Semantic Interpretation</i> (PSI)
I	A node Z establishes a S(ematicic)-relation between a node X and a node Y iff X c-commands Z and Z immediately c-commands Y
II	A node Z is a qualifier of a node X iff Z establishes a S(ematicic)-relation between X and Y, and X and Y are coindexed.

De eerste semantische relatie is een ternaire: ze betreft een hoofd, een specificeerder, en zijn complement, een structuur die weergegeven is in (2), en ontstaan is ten gevolge van de werking van de operatie *Merge*.

- (2) [XP [Z YP]]

De inhoud van deze relatie wordt bepaald door het hoofd, en wel als volgt: 'er is een Z-relatie tussen XP en YP'. Een abstracte structuur als in (3) bv.

(3) [Jan [voor Marie]]

wordt geïnterpreteerd als 'er is een voor-relatie tussen Jan en Marie'.

De tweede semantische relatie is binair, relateert dus twee elementen aan elkaar, en wordt omschreven als de kwalificatierelatie (ook wel als predicatierelatie op te vatten). Deze ontstaat wanneer in de voorgaande structuur XP en ZP gecoïndiceerd zijn, in welk geval Y de XP kwalificeert. Deze coïndicering kan op twee manieren tot stand komen: door verplaatsing (als in (4a)), of door Spec-Head agreement in een AGR-projectie, als in (4b):

(4)	a	$[XP_i [Z t_i]]$
	b	$[XP_i [Z Agr_i]]$

Concreet zal de structuur in (4b) ook steeds verplaatsing impliceren (adjunctie van Z aan Agr, substitutie van XP in Spec,Agr), omdat Spec,Agr zelf geen argumenten bevat die gekwalificeerd zouden kunnen worden.

Waar treffen we nu dergelijke kwalificatierelaties aan? Beschouw nogmaals het voorgaande voorbeeld: de interpretatie 'er is een voor-relatie tussen Jan en Marie' is symmetrisch, d.w.z. er is niet uit af te leiden of *Jan* nu voor *Marie* was of omgekeerd. Om deze asymmetrie in de relatie af te leiden, zal een kwalificatierelatie gelegd moeten worden, waardoor de P (*voor*) kan gelden als kwalificeerder van *Jan*. Concreet gebeurt dit door verplaatsing van P en XP (*Jan*) naar een agreement-projectie, wat de structuur in (4b) oplevert (met $Z=P$ en $XP=Jan$). De semantische kwalificatie-relatie die aldus gelegd wordt tussen P en XP bepaalt dat Jan 'voor' is, aldus zorgend voor de vereiste asymmetrie. Een zinnetje als 'Jan is voor Marie' wordt dus ontleed in twee semantische relaties:

(5)	a	er is een voor-relatie tussen Jan en Marie
	b	Jan is voor

Met deze twee semantische relaties corresponderen twee stappen in de derivatie: simpele projectie, die resulteert in (2) (te interpreteren als (5a)), en verplaatsing van XP en het hoofd Y naar een Agreement-projectie, die resulteert in (4b) (te interpreteren als (5b)). Op die manier is aan de minimalistische eis voldaan dat elke stap in de derivatie moet bijdragen tot de semantische interpretatie. Wat meer is, Barbiers biedt een verrassend nieuw inzicht op de motivatie voor verplaatsing: verplaatsing vindt plaats uitsluitend in die gevallen waar ze vereist is om een kwalificatierelatie te leggen. Ook de aanwezigheid van agreement wordt inzichtelijk vanuit dit perspectief: agreement is nodig voor het creëren van de nodige configuraties waarin kwalificatie mogelijk is. Een andere consequentie, die Barbiers evenwel niet bespreekt, is de mogelijke eliminatie van de Casustheorie. Tot dusver werd immers aangenomen dat de motivatie voor A-verplaatsing in de Casustheorie resideerde. Kan er echter, zoals Barbiers voorstelt, een alternatieve motivatie voor verplaatsing gevonden worden, dan wordt meteen een belangrijk stuk empirische legitimatie onder de Casustheorie vandaan gehaald.

Als kritische kanttekening bij Barbiers' voorstel kan wel aangemerkt worden dat de manier waarop hij de semantiek van bovenstaand voorbeeld afleidt zijn uitgangspunt van economie van interpretatie enigszins geweld aandoet. Gegeven binaire vertakking introduceert een combinatie van drie elementen (als in 'Jan is voor Marie') noodzakelijk een asymmetrie tussen argumenten, zoals blijkt uit (2). De logica van economie van interpretatie volgend, lijkt het merkwaardig dat deze

syntactisch *asymmetrische* verhouding aanleiding zou geven tot een *symmetrische* interpretatie in de semantiek. Indien de semantiek van (2) echter asymmetrisch is net zoals de syntaxis, dan hoeft er ook geen additionele kwalificatierelatie meer gelegd te worden om die reden. Indien echter, om redenen van empirische aard, men toch van oordeel zou zijn dat een kwalificatierelatie gelegd moet worden in (2), zal de noodzaak daarvoor elders gezocht worden. Nu schijnt het mij toe dat in geen enkel van de concrete gevallen die Barbiers bespreekt het er precies zo aan toe gaat als in (3)/(5). Dit zal duidelijk worden bij de bespreking van de drie empirische domeinen waarop Barbiers zijn theorie toepast: focuspartikels zoals *pas*, *slechts*, *maar*, *nog*, *al*, enz., PP-extrapositie, en modale hulpwerkwoorden. In elk van deze gevallen wordt betoogd dat verplaatsing gebeurt om een kwalificatierelatie te leggen. Hoe dat precies in zijn werk gaat is het onderwerp van de volgende secties.

2 Focuspartikels

Focuspartikels zijn het hoofd van een FoP, waarvan de Spec fungeert als de landingspositie voor verplaatsing van hun semantisch argument. De verplaatsing wordt afgedwongen door de noodzaak om een kwalificatierelatie te leggen. Beschouw het volgende voorbeeld:

(6) Jan heeft pas twee boeken gekocht

Deze zin is ambigu: hij heeft een temporele lezing (*pas*=onlangs), of een telwoord-geassocieerde (*pas*=slechts). In de tweede lezing is het de telwoord-NP (*twee boeken*) die verplaatsing ondergaat naar Spec,FoP, terwijl in de eerste lezing de gehele VP naar Spec,FoP gaat. De aldus ontstane configuraties zijn gevallen van de kwalificatierelatie (4a).

(7)	a	$[_{XP} [_{FoP} [_{VP} twee\ boeken\ gekocht]_i\ pas]\ t_i]$
	b	$[_{XP} [_{FoP} [_{NumP} twee\ boeken]_i\ pas]\ t_i\ gekocht]$

Deze configuraties correleren met twee verschillende kwalificatierelaties en dus met twee interpretaties: in de temporele lezing is *pas* een kwalificeerder van VP, zelf een temporeel object, en dus is de interpretatie temporeel (de bijdrage van *pas* is dat het dat deel van een lineaire, i.c. temporele, ordening waarvoor de propositie waar is, kwalificeert als kort). Als *pas* een numeriek object kwalificeert (zoals *twee boeken*), dan ontstaat de een telwoord-geassocieerde lezing (ook hier kwalificeert *pas* een gedeelte van een lineaire, i.c. numerieke, as als kort).

Terugkerend op het eerder vastgestelde probleem aangaande de verhouding tussen syntaxis en semantiek in configuraties zoals (2), stellen we vast dat FoP op geen enkel punt de ternaire relatie (1-I) instantieert, maar slechts de binaire relatie (1-II), als in de structuur (4). Immers, de Spec van FoP is leeg voor verplaatsing, en kan slechts door verplaatsing gevuld worden. Men zou kunnen betogen dat zulks strikt genomen een afwijking is van de logica van economie van interpretatie: er wordt immers een lege Spec geprojecteerd die niet meteen deelneemt aan wat voor semantische relatie dan ook. Een dergelijke losheid in de interpretatie van het

concept van economie van interpretatie lijkt toch wel noodzakelijk te zijn binnen Barbiers' kader. Verder lijkt het ook zo te zijn dat niet het verplaatste element (NP of VP) aan

een semantische verplichting onderhevig is, maar eerder het focuspartikel zelf: indien het focuspartikel niet als kwalificeerder kan functioneren, is het oninterpreteerbaar. Men kan dus probleemloos volhouden dat de verplaatsing afgedwongen wordt door de nood om een kwalificatierelatie te leggen (anders zou het focuspartikel oninterpreteerbaar zijn), zonder evenwel aan te moeten nemen dat de structuur in (2) semantisch asymmetrisch is. Hetzelfde geldt voor de twee andere gevallen die Barbiers bespreekt, PP-extrapositie en modalen: in beide gevallen is er verplaatsing naar een lege Spec-positie, waardoor het hoofd van de lege Spec gaat gelden als kwalificeerder van de verplaatste constituent.

3 PP-extrapositie

Bij PP-extrapositie worden zinnen van het type (8a) door verplaatsing gerelateerd aan zinnen zoals (8b). In Koster (1975) wordt bv. voorgesteld dat PP's links van V gegenereerd worden, en door de (optionele) regel PP-over-V ter rechterzijde van V kunnen belanden. Extrapositieregels als PP-over-V zijn echter incompatibel met de Kayne-iaanse antisymmetrie-aanpak, die immers adjunctie aan de rechterkant verbiedt. Een aantal manieren om deze beperking te omzeilen zijn denkbaar. Barbiers stelt voor dat (8a) de basisvolgorde representeert, met PP links-geadjungeerd aan VP; (8b) wordt afgeleid door een segment van VP te verplaatsen naar de specificieerder van PP, zodat PP een kwalificeerder is van VP: de werk-event wordt gekwalificeerd als zijnde *in de tuin*.

(8)	a	(Ik denk dat) Jan in de tuin werkt
	b	(Ik denk dat) Jan werkt in de tuin
(9)	a	[VP* [PP* Spec PP] VP]]
	b	[VP* [PP* VP _i PP] t _i]]

Merk op dat het ook hier weer zo is dat de PP een lege Spec heeft, zodat, in tegenstelling tot het geval in (3) boven, er geen ternaire s-relatie gelegd wordt door de prepositie *in*. Slechts na verplaatsing wordt een kwalificatierelatie gelegd tussen de VP en de gehele PP *in de tuin*. Ook hier geldt dus dat er geen dwingende reden is om aan te nemen dat een configuratie als (2) aanleiding geeft tot een symmetrische interpretatie. Men kan daarentegen aannemen dat, zoals bij focuspartikels, een PP met lege Spec, om interpreteerbaar te zijn, zelf iets moet kwalificeren. De andere optie is dat PP intern gesatureerd is (zoals in (3)). Ook voor modalen, die in de volgende sectie uitgebreid besproken zullen worden, lijkt het mij dat er weinig reden is om aan te nemen dat een syntactisch asymmetrische relatie semantisch symmetrisch geïnterpreteerd wordt.

Men zou hier de vraag kunnen opwerpen of het geen zwakte is van Barbiers' voorstel dat hij het onderscheid accepteert tussen zichtbare en onzichtbare verplaatsing. Dit heeft hij met name nodig om het onderscheid tussen de V-PP woordvolgorde en de PP-V woordvolgorde af te leiden: (8a) representeert de structuur voor verplaatsing, maar aannemende dat deze zin semantisch identiek is aan (8b), moet ook hier verplaatsing van VP naar de specificieerderpositie van PP plaatsvinden, zij het dat deze verplaatsing onzichtbaar is. Dit in tegenstelling tot (8b), waar de

verplaatsing van VP zichtbaar is. Dit is een zwakte omdat binnen een theorie die alle beweging ziet als inhoudelijk gemotiveerd men eigenlijk niet kan inzien welke eigen-

schappen van de verplaatsing, tenzij semantische, erin zouden kunnen resulteren dat de verplaatsing nu eens zichtbaar, dan weer onzichtbaar gebeurt. In dit geval is er nog de extra complicerende factor dat beide woordvolgordes binnen dezelfde taal en, op het eerste gezicht dan toch, dezelfde constructie mogelijk zijn. Het zichtbaar-onzichtbaar onderscheid toepassen op dit geval zou het helemaal willekeurig doen lijken, wat strijdig is met het minimalisme in strikte zin. Wat dit specifieke geval betreft, zou er een uitweg gezocht kunnen worden die rekening houdt met het weliswaar subtiele, maar desalniettemin reële, semantische verschil tussen zinnen met en zonder PP-extrapositie. Bij neutrale intonatie valt het zinsaccent in (8a) op *tuin*, en in (8b) op *werkt*. Hiermee gaat een subtiel betekenisverschil gepaard, dat echter moeilijk expliciet te maken is. Laat ik volstaan met de aanduiding dat een zin als (8a) een antwoord is op de vraag *Waar zit Jan?* of *Wat doet Jan?*, terwijl (8b) een beperkter gebruiksgebied heeft, bv. als antwoord op de vraag *Wat doet Jan in de tuin?* Hierop voortbouwend zou men kunnen betogen dat beide intonatiepatronen met verschillende kwalificatierelaties corresponderen. Wat (8b) betreft zou de analyse zijn zoals door Barbiers voorgesteld: er is een event *Jan werkt*, dat gekwalificeerd wordt als zijnde *in de tuin*; de structuur is als in (9) boven. In (8a) daarentegen zou de analyse als volgt zijn: er is een toestand, *Jan in de tuin*, die gekwalificeerd wordt als een werk-event. Structureel zou dit impliceren dat VP een kwalificeerder is van de PP, of van de Small Clause [Jan in de tuin], en wel als volgt:

- (10) dat [VP* [SC Jan in de tuin] [VP werkt t_i]]

Aangenomen dat er zich ter rechterzijde van V een spoor bevindt dat gecoïndiceerd is met de PP, kan deze kwalificatierelatie probleemloos gelegd worden. Binnen een dergelijke analyse zou voor het paar in (8) geen optionele verplaatsing aangenomen hoeven te worden, en ook hoeft niet aangenomen te worden dat verplaatsing van de VP willekeurig in de zichtbare of onzichtbare component zou kunnen plaatsvinden. Immers, ze hebben verschillende betekenissen en vertegenwoordigen dus, volgens de logica van economie van interpretatie, ook verschillende structuren. Op deze manier zou onzichtbare verplaatsing zelfs geheel overbodig worden. Deze benadering is vanuit conceptueel standpunt bijzonder aantrekkelijk, omdat op deze manier eindelijk een bepaald onbevredigend aspect van het minimalisme à la Chomsky radicaal opgelost zou kunnen worden. De vraag is dus of zo een vanuit conceptueel oogpunt aantrekkelijke benadering vol te houden is.

Op dit punt is het wellicht nuttig even stil te staan bij een vergelijkbare constructie met directionele PP's; hierbij kan hetzelfde intonationale verschil geobserveerd worden.

(11)	a	Hij weet dat Jan in de sloot sprong.
	b	Hij weet dat Jan sprong in de sloot.

Ook semantisch is er een duidelijk verschil tussen deze beide zinnen: de PP in (11a) heeft een directionele interpretatie, terwijl de PP in (11b) locatief is. Hoekstra (1984) stelt een analyse voor waarbij directioneel *springen* een ergatieve syntaxis heeft, met een resukatief *small clause* complement, waaruit het subject geraised

wordt; niet-directioneel *springen* heeft een onergatieve syntaxis, met de PP als een adjunct. Het verschil tussen ergatief en onergatief *springen* blijkt ook uit de ver-

schillende hulpwerkwoorden die ze selecteren in de voltooide tijd. Met het verschil tussen beide soorten *springen* correleert verder een aspectueel verschil: ergatief *springen* is telisch, onergatief *springen* atelisch. Hoekstra (1988) verantwoordt dit door aan te nemen dat de resultatieve SC het eindpunt representeert van de activiteit uitgedrukt in het matrixwerkwoord. Barbiers nu stelt voor dat beide interpretaties van (11) een gemeenschappelijke onderliggende structuur hebben, (9a). In de directionele interpretatie verplaatst het subject *Jan* zich naar Spec,PP: de PP kwalificeert *Jan*. In de locatieve lezing gaat de VP naar Spec,PP: de PP kwalificeert VP, d.w.z. de event van Jan z'n springen wordt gekwalificeerd als zijnde *in de sloot*. Deze analyse werpt een aantal vragen worden op. Eerst en vooral wat de verdere verplaatsing van het subject *Jan* naar de subjectpositie afdwingt, en hoe een dergelijke extractie uit een linkertak mogelijk is. Dit laatste is vooral problematisch in de directionele interpretatie. Verder is onduidelijk waar nu het verschil in hulpwerkwoordselectie uit volgt, of hoe, in het algemeen, het verschil tussen ergatieve en onergatieve syntaxis gemaakt zal worden. Een ander probleem is hoe transitieve resultatieve constructies geanalyseerd moeten worden:

- (12) Ik denk dat ze Jan in de tuin gewerkt hebben

Het lijkt mal om aan te nemen dat *Jan* vertrekt als (intern) argument van *werken* om vervolgens in de Spec van de PP terecht te komen. De resultatieve semantiek van dit voorbeeld is echter analoog aan (11a), en op basis daarvan zou dezelfde soort van verplaatsing aangenomen kunnen worden, d.w.z. van een positie in VP naar Spec,PP. Verder is onduidelijk hoe precies het resultatieve betekenismoment, en het daarmee gepaard gaande terminatieve aspect, tot uitdrukking gebracht wordt. Dat dit betekenismoment een syntactisch correlaat heeft blijkt uit het feit dat postposities (*de tuin in*) slechts mogelijk zijn in zinnen met directionele of resultatieve semantiek en dus terminatief aspect (bv. wel in (11a) en (12), maar niet in (8a, b) en (11b)). Het lijkt mij dat Barbiers' analyse, zoals die er thans uitziet, een aantal belangrijke semantische onderscheidingen mist. Het is niet uitgesloten dat een verfijndere analyse, die hoe dan ook noodzakelijk is, ook een verantwoording zou kunnen verschaffen voor het verschil tussen (8a) en (8b).

Keren we terug naar de hoofdlijn van ons betoog, dat van het onderscheid tussen zichtbare en onzichtbare verplaatsing. Naar aanleiding van (8) schetsten we een mogelijke analyse die ons in staat zou stellen het onderscheid zichtbare-onzichtbare verplaatsing geheel te elimineren. Vanuit minimalistisch perspectief is dit een bijzonder aantrekkelijke hypothese, maar is zulk een strategie algemeen toepasbaar? En, indien niet, is dat een fundamenteel probleem voor Barbiers' uitgangspunten? Wat de eerste vraag betreft, is het geval van de focuspartikels een probleem: deze zitten liefst voor hun semantisch argument, terwijl Barbiers' analyse vereist dat het argument in Spec,FoP zit, d.w.z. voorafgaand aan het focuspartikel. Verder zou de voor PP-extrapositie geschetste strategie impliceren dat verschillen tussen talen m.b.t. verplaatsing meteen ook interpretatieve verschillen moeten zijn. Het is niet meteen in te zien of zo iets voor werkwoordverplaatsing vol te houden is.

(13)	a	Jean embrasse souvent Marie
	b	John often kisses Mary

Een V-Adv-NP volgorde is mogelijk in het Frans, maar niet in het Engels. Pollock (1989) heeft betoogd dat dit verschil er een is van werkwoordsverplaatsing: de onderliggende volgorde is Adv-V-NP en werkwoordsverplaatsing naar links is mogelijk in het Frans maar niet in het Engels. Een semantische motivering voor de werkwoordsverplaatsing is misschien nog wel te bedenken, maar als we de m.b.t. PP-extrapositie ontwikkelde strategie aangaande volgordeverschillen naar dit geval willen uitbreiden, zou dat impliceren dat er een interpretatief verschil zou moeten zijn tussen (13a) en (13b). En zelfs als men erin zou slagen een consistent semantisch verschil te ontdekken tussen (13a) en (13b), dan nog blijft er het probleem van het verschil tussen beide talen: waarom zou bv. de semantiek van (13a) niet uit te drukken zijn in het Engels? Eenzelfde vraag kan gesteld worden m.b.t. verschillen tussen talen aangaande wh-verplaatsing. De fundamentele vraag die door deze opmerkingen opgeworpen wordt is de volgende: waarom verschillen talen *überhaupt* van elkaar? In de literatuur is vaak de stelling geopperd dat op het niveau van de Logische Vorm (LF) alle talen gelijk zijn. Binnen het orthodoxe minimalisme wordt deze stelling vorm gegeven door aan te nemen dat parametrische verschillen tussen talen gesitueerd worden in de derivatie die naar LF leidt, en met name in het punt waarop Spell-Out plaatsvindt, niet in LF zelf. Als echter elke stap in een derivatie semantisch gemotiveerd is, en als alle talen identieke structuren op LF hebben, dan kan terecht de vraag gesteld worden waarom niet alle talen precies dezelfde verplaatsingen kennen. Misschien is het antwoord op deze vraag wel dat heel wat variatie tussen talen gewoon arbitrair is, d.w.z. niet semantisch gemotiveerd. Niet onredelijk is het aan te nemen dat dergelijke willekeurige variatie tussen talen veroorzaakt wordt door redelijk arbitraire variatie m.b.t. vormelijke aspecten, zoals bv. sterkte of zwakte van kenmerken.

Hiermee lijkt het erop of Barbiers' uitgangspunt wezenlijk is aangetast. Toch geloof ik dat dit niet noodzakelijk het geval hoeft te zijn. Twee kwesties zijn hier in het geding: (i) wat motiveert verplaatsing? en (ii) wat is er verantwoordelijk voor verschillen tussen talen? In het orthodoxe minimalisme van Chomsky (1995) zijn de antwoorden op beide vragen nauw met elkaar verbonden. Verplaatsing gebeurt om bepaalde kenmerken te 'checken', en de aard van die kenmerken (sterk of zwak) bepaalt of de verplaatsing zichtbaar of onzichtbaar gebeurt. Verschillen tussen talen zijn verschillen m.b.t. het al dan niet zichtbare karakter van verplaatsing: waarvoorheen bv. een directionaliteitsparameter verantwoordelijk geacht werd voor volgordeverschijnselen en -verschillen (Kayne 1984, Hoekstra 1984), is thans veeleer de idee dat onderliggende volgorde identiek is (Kayne 1994), en dat verschillen resulteren uit verschillen aangaande verplaatsing.

Barbiers' antwoord op (i) is dat semantische factoren verplaatsing induceren. Het is allerminst een triviale kwestie om dit standpunt uit te breiden naar alle gevallen van verplaatsing. Het geval van werkwoordverplaatsing is al vermeld; een speciaal geval daarvan is V2, waarvoor een semantische motivatie ook niet meteen voor de hand ligt. Een andere geval is dat van wh-verplaatsing, en met name de successief-cyclische variant, waarbij de vraag rijst of ook elke intermediaire stap semantisch relevant dient te zijn. Toch is het niet ondenkbaar dat deze gevallen een oplossing kunnen krijgen binnen Barbiers' kader. Stel dat dit zo is: dit hoeft niet automatisch te betekenen dat ook verschillen tussen talen semantisch gemotiveerd dienen te zijn. Het is m.a.w. denkbaar dat de antwoorden op (i) en (ii) los staan van elkaar. Als de gedachte juist is dat verschillen tussen talen in wezen willekeurig zijn, dan zijn de

primitieven van variatie, wat deze uiteindelijk ook zullen blijken te zijn, mogelijk ook de primitieven van variatie binnen Barbiers' kader. Verschillen tussen talen, zoals besproken n.a.v. (13), hoeven Barbiers' uitgangspunt dus niet wezenlijk aan te tasten.

4 Modaliteit

Het derde empirische domein waarop Barbiers zijn theorie toepast is dat van de modalen. Met modaliteit begeeft Barbiers zich in een slangenkuil, waar menig onderzoeker de weg al in is kwijtgeraakt. Het hoofdstuk valt uiteen in twee grote delen: enerzijds een semantisch deel, anderzijds een syntactisch deel. In het semantische deel stek Barbiers een classificatie voor van modale interpretaties, bespreekt hij niet-verbale complementen van modale werkwoorden, en gaat hij na wat de semantische bijdrage is van complementen van modalen. In het syntactische deel wordt een analyse ontwikkeld die de observaties m.b.t. de semantiek moet verantwoorden overeenkomstig de PSI in (1).

Het semantische deel is door de auteur zelf uitgebreid behandeld in dit tijdschrift (Barbiers 1996), en ik verwijs de lezer dan ook graag naar dat artikel voor een gedetailleerde presentatie van ideeën en voorbeelden. Ik herhaal hier kort de essentie van zijn voorstel. Barbiers neemt aan dat de interpretaties van zinnen met modale werkwoorden beschreven kunnen worden aan de hand van twee binaire parameters: [$\pm$ subject-georiënteerd] en [$\pm$ polariteitstransitie]. Een kruisclassificatie van deze twee binaire parameters levert vier mogelijke lezingen op.

(14)

	[+subject-georiënteerd]	[-subject-georiënteerd]
[+ polariteitstransitie]	direct-deontisch	indirect-deontisch
[- polariteitstransitie]	negatieve of positieve relatie	epistemisch

Voorbeelden van deze lezingen worden gegeven in (15).

(15)

a	Jan moet voor 10 uur op zijn werk zijn.
b	Het boek moet voor 10 uur bij de drukker zijn.
c	Jan moet Marie niet/mag Marie wel.
d	Jan moet een jaar of 40 zijn.

In de direct-deontisch lezing (15a) is er sprake van een verplichting waaraan het subject onderhevig is. In de indirect-deontische lezing (15b) wordt van een bepaalde stand van zaken gezegd dat hij noodzakelijk is; deze lezing is, in tegenstelling tot de voorgaande, niet subject-georiënteerd (zie Klooster 1986, Feldman 1986 en Brennan 1993 voor discussie van dit onderscheid). Bij beide lezingen is er wel sprake van een polariteitstransitie (Ter Meulen 1990): een overgang van een fase

waarin iets niet het geval is, naar een fase waarin iets wel het geval is. Van deze overgang wordt gezegd dat hij verplicht, gewenst, mogelijk, etc. is. Deze polariteitstransitie is afwe-

zig in de welbekende epistemische lezing (15d), alsook in de minder bekende lezing (15c).

Hoewel (14) een fraai en zelfs inzichtelijk schema is te noemen, roept het toch ook een aantal vragen op. Is het bv. zo dat we de twee binaire parameters waarvan sprake is moeten opvatten als primitieven van de theorie? Indien ja, dan verwachten we dat de betekenisruimte die ze definiëren op een doorzichtelijke manier ingenomen wordt door de modalen die in een taal aanwezig zijn (bv. vier modale werkwoorden, een voor elk vakje van (14), of een modaal met vier betekenissen, etc.). Dat is echter niet wat we aantreffen: meerdere modalen vertegenwoordigen tegelijk meerdere vakjes van (14). Dit suggereert dat de binaire parameters van (14) niet de primitieven kunnen zijn van een theorie van modaliteit, of tenminste niet de enige primitieven. En die stand van zaken doet meteen een aantal pregnante vragen rijzen, zoals daar zijn: (i) wat zijn de primitieven van de theorie van modaliteit? (ii) hoe verhouden die primitieven zich tot het schema in (14)? (iii) waarin verschillen modale werkwoorden van elkaar? Immers, als het inderdaad zo is dat alle modale werkwoorden de vier lezingen in (14) toestaan (wat overigens verre van duidelijk is), dan is dat een belangrijke mate van overeenkomst; tegelijk zijn er ook verschillen, en van een goede theorie over modaliteit kan men verwachten dat ze zowel de overeenkomsten als de verschillen verantwoordt. Het schijnt mij toe dat Barbiers in zijn analyse, die ik verderop zal bespreken, slechts in beperkte mate een antwoord verschaft op deze vragen. Dit is een loutere vaststelling, en geenszins bedoeld als punt van kritiek. Het gaat om erg fundamentele vragen, en het is op zich een verdienste van een theorie als ze dergelijke fundamentele vragen oproept.

Modale werkwoorden leggen verder een bepaalde eis op aan hun complement. Deze voorwaarde wordt geformuleerd in (16).

(16)	<i>Selectie-restriktie opgelegd door modale werkwoorden</i>
	Het complement van een modaal werkwoord moet een waarde op een begrensde tralie aanduiden

Een begrensde tralie (of *bounded lattice*) is een concept afkomstig uit de formele semantiek, en verwijst naar een schaal met een boven- en een ondergrens. Adjectieven als *open* of *leeg* duiden zulk een schaal aan: de ondergrens van *open* is niet-open (gesloten dus), en er is (tenminste in de letterlijke betekenis van *open*) altoos een punt waarop maximale openheid bereikt is, en verder open dus niet kan; dit is de bovengrens van *open*. Ook bij *leeg* is het duidelijk dat we te maken hebben met een schaal met een onder- en een bovengrens. Daarentegen zijn adjectieven als *groen*, *leuk*, *intelligent* weliswaar ook scalair te noemen, maar er is geen duidelijke bovenof ondergrens vast te stellen. Barbiers toont overtuigend aan dat alleen predikaten van het eerste type kunnen voorkomen in het complement van modale werkwoorden.

(17)	a	De fles moet leeg.
	b	Het raam kan open.
(18)	a	*Het verhaal kan leuk
	b	*De fiets mag beschikbaar

c

*De fles moet groen

Ter afsluiting van deze discussie over de semantiek van modalen kunnen we ons de vraag stellen wat de modaal zelf voor bijdrage levert aan de interpretatie. Het antwoord hierop is dat de modaal een kwalificeerder is, en wel van een waarde op een begrensde tralie. Het modale werkwoord zegt dat deze waarde mogelijk, verplicht, wenselijk of toegestaan is.

Deze conclusie vormt meteen de opstap naar het tweede, syntactische, deel van hoofdstuk 5. Als een modaal vanuit semantisch oogpunt een kwalificeerder is, dan heeft dat consequenties voor de syntaxis. De PSI stelt immers dat een hoofd een kwalificeerder is van zijn specificerder (indien de specificerder geïndiceerd is met een spoor of Agr-knoop die door het hoofd ge-c-commandeerd wordt). Deze gedachte wordt vorm gegeven door aan te nemen dat modalen het hoofd van een functionele projectie ModP bezetten, en dat het complement van het modale werkwoord verplaatst wordt naar Spec,ModP, waardoor de modaal functioneert als kwalificeerder van zijn complement.

$$(19) \quad [_{\text{ModP}} \text{XP}_i [\text{Mod} [\dots t_i \dots]]]$$

De uitwerking van dit idee is echter aanzienlijk complexer dan dat. Dit heeft onder andere, maar zeker niet uitsluitend, te maken met het feit dat in zinnen met modalen wel vier verschillende interpretaties te onderscheiden zijn, en dat deze verschillende interpretaties dus ook op een of andere manier gerepresenteerd dienen te zijn. Om de polariteitslezingen van de andere te onderscheiden stelt Barbiers twee verschillende structuren voor.

(20)	a	Polariteitsinterpretaties
		[DP [D [_{\text{ModP}} [Mod [_{\text{IndP}}
		[subject] [Ind [RP [R]]]]]]]]
	b	Probabiliteitsinterpretaties
		[_{\text{ModP}} [Mod [DP [D [_{\text{IndP}}
		[subject] [Ind [RP [R]]]]]]]]

De aannames die ten grondslag liggen aan deze structuren worden in het proefschrift bepaald schetsmatig uiteengezet en gemotiveerd. Dat is jammer, want op zich lijken de ideeën waar het om gaat uitermate interessant en dus zeker gediend van een wat uitgebreider discussie. Ik onderneem in wat volgt een poging om Barbiers' analyse weer te geven, maar als de lezer daarbij even naar lucht moet happen, dan wijs ik daar alle verantwoordelijkheid voor af. We beginnen met een 'simpel' geval, een zonder modalen: men denke uit (20) de ModP weg. Uitgangspunt is dat alle werkwoorden zijn afgeleid van een niet-verbale stam (cf. Hale en Keyser 1993, Khalaily 1994); deze niet-verbale stam wordt voorgesteld als R (voor *root*) in (20). IndP staat voor Individuator Phrase, een term ontleend aan Muromatsu (1995) in een analyse van de classifier in talen als het Japans en het Chinees als een individuator van het kale nomen in DP. In het verbale domein correspondeert IndP met AgrP; Spec,IndP is ook de plek waar het subject gegenereerd wordt. Het hoofd Ind is een indefiniëte determinator die het event gedenoteerd door R individueert door er de cardinaliteit 1 aan toe te kennen. Dit gebeurt na verplaatsing van R naar Ind, waardoor Ind een kwalificeerder wordt van R. Het aldus gecreëerde complexe hoofd [_{\text{Ind}}* R Ind] legt een S-relatie tussen het subject en RP: er is een individuatieve relatie tussen het subject en de event. Vervolgens adjungeert het complexe hoofd

[_{Ind}* R Ind] aan D, het hoofd van DP, en verplaatst ook het subject naar Spec,DP.
Dit resul-

teert wederom in twee semantische relaties: D is een kwalificeerder van Ind*, en dus van IndP: D maakt het geïndividueerde event gedetermineerd. Verder legt het complexe hoofd [$D^* [_{Ind^*} R Ind] D$] een S-relatie tussen het subject en IndP: het subject is de determinator van de event. De noties ‘gedetermineerd’ en ‘determiner’ zijn behoorlijk vaag, omdat ze een variëteit van noties overspannen: oorsprong, bron, bezitter, beginpunt, agens, oorzaak van de event.

Laten we we vervolgens deze analyse toepassen op structuren met modalen, te beginnen met (20a), de structuur van de polariteitslezing. Net als in het voorgaande voorbeeld adjungeert R aan Ind, en wordt de cardinaliteit 1 toegekend aan de event gedenoteerd door R. Vervolgens wordt IndP verplaatst naar Spec, ModP. Het semantisch effect hiervan is dat de waarde 1 gekwalificeerd wordt als mogelijk, verplicht, wenselijk, voor de event. Het hoofd van ModP, Mod, adjungeert aan D, waardoor D een kwalificeerder wordt van Mod: de modaliteit is gedetermineerd. Verder is het complexe hoofd [$D^* Mod D$] een kwalificeerder van het subject: het subject is de determineerder van de modaliteit. En tot slot is er een relatie van gedetermineerdheid tussen het subject en the modaliteit (ModP). Schematisch voorgesteld geeft dit de volgende semantisch relaties, waarbij het gedeelte voor de haakjes overeenstemt met de Z uit (1), en de constituenten tussen haakjes corresponderen met de X en Y van (1):

(21)	(i)	$Mod(IndP, t_{Mod})$	de modaal is een kwalificeerder van de IndP, d.w.z. van de cardinaliteit 1
	(ii)	$D(Mod, ModP)$	de modaliteit is gedetermineerd
	(iii)	$D^*(subject, t_{subj})$	het subject is de determiner (van de modaliteit)
	(iv)	$D^*(subject, ModP)$	er is een relatie van gedetermineerdheid tussen het subject en de modaliteit

In de probabiliteitslezing gaat niet de IndP naar Spec, ModP, maar de DP (na hoofdverplaatsing van [$_{Ind^*} Ind R$] naar D). De semantische relaties die daardoor ontstaan zijn de volgende:

(22)	(i)	$Mod(DP, t_{DP})$	de modaal is een kwalificeerder van DP
	(ii)	$D^*(subject, IndP)$	er is een relatie van gedetermineerdheid tussen het subject en de geïndividueerde event

(iii)	D(Ind,IndP)	de geïndividueerde event is gedetermineerd
(iv)	D*(subject, t _{subj})	het subject is de determiner van de geïndividueerde event

Het zal eenieder duidelijk zijn dat er talloze vragen te stellen zijn over deze analyse. Ik beperk me tot een paar in het oog springende. Beschouw nogmaals (14). Mij althans is niet duidelijk geworden hoe het daarin gehanteerde concept polariteitstransitie te relateren is aan de structuur in (20a), of aan de structuur na verplaatsing die aanleiding geeft tot de semantische relaties in (21). Het begrip polariteitstransitie impliceert een overgang van een toestand naar een andere, maar ik zie die overgang niet zitten in (20a) of (21), laat staan waar precies, en evenmin hoe hij dan ontbreekt in (20b) en (22), de structuur van de probabiliteitslezing. Ook de parameter [$\pm$ subject-georiënteerd] krijgt een wat stiefmoederlijke behandeling in de analyse.

In noot 30 op p. 187 wordt kort gesteld dat verschillen tussen al dan niet subject-georiënteerde interpretaties grammaticaal gerepresenteerd worden door het subject te verplaatsen naar Spec,DP (subject-georiënteerd), c.q. het achter te laten in Spec,IndP (niet subject-georiënteerd). Verder wordt gesteld dat 'some evidence for this idea is given in the main text', maar waar deze evidentie zich precies moet bevinden is mij duister gebleven. De uitleg in de noot is in ieder geval bijzonder summier te noemen, en gegeven de centrale plaats die de parameter [$\pm$ subject-georiënteerd] in voorgaande secties inneemt, is dat op zijn zachtst gezegd verwonderlijk. Ook van (16), de selectierestrikctie die stelt dat het complement van een modaal een waarde op een begrensde tralie moet aanduiden, is niet duidelijk hoe deze restrictie geïmplementeerd dient te worden. Het vermoeden rijst dat hier een verband te leggen moet zijn met het concept polariteitstransitie, maar of dat echt zo is, en vooral hoe, wordt nergens expliciet gemaakt.

5 C-commanderen

Tot slot een opmerking van technische aard (ik ben dank verschuldigd aan Dany Jaspers omdat hij mijn aandacht gevestigd heeft op dit probleem, en voor nuttige discussie over dit onderwerp). Barbiers stelt in zijn eerste hoofdstuk voor om de definitie van c-command zo aan te passen, dat een DP bevat in een PP een element kan c-commanderen dat zich buiten de PP bevindt. Er is enige empirische evidentie voor een dergelijke aanpassing (pronomina die fungeren als gebonden variabelen, negatief polaire uitdrukkingen), en ook enige evidentie tegen (bindingstheorie). De gewijzigde definitie ziet er als volgt uit:

- (23) X c-commandeert Y desda
- (i) X domineert Y niet en vice versa
 - (ii) er is een (geconnecteerd) pad van linkertakken van Z, de minimale knoop die X en Y domineert, naar X

Zonder in te willen gaan op de empirische kwesties waarop zoëven gealludeerd werd, kleeft er m.i. een belangrijk bezwaar aan deze definitie. Dit heeft te maken met de afleiding van het Linear Correspondence Axiom (LCA) van Kayne (1994). In vergelijking met Kayne gooit Barbiers het segment-categorie-onderscheid in de definitie van c-command overboord. Kayne heeft dit onderscheid cruciaal nodig om de resultaten van de LCA af te leiden. Een configuratie die dit illustreert is de volgende:

- (24) [VP* NP [VP V ...]]

De NP c-commandeert de V asymmetrisch, d.w.z. NP c-commandeert V maar niet omgekeerd. Bijgevolg geldt voor NP en V dat ze lineair geordend zijn t.o.v. van elkaar (NP gaat vooraf aan V), en meer in het algemeen gaan specificeerders en adjuncten vooraf aan de projectie waar ze deel van uit maken. Omgekeerd c-commandeert de VP de N niet asymmetrisch, omdat VP een segment is. Dit

voorkomt dat de lineaire ordening contradictorisch is. In Barbiers' definitie wordt de verwijzing naar segmenten vervangen door een verwijzing naar linkertakken. De idee is dat VP geen linkertak is, en daarom de N niet c-commandeert. Deze benadering is

interessant, omdat ze ook een perspectief op een oplossing biedt voor een probleem dat bestaat binnen Kayne's benadering. Kayne heeft namelijk de assumptie nodig dat elk hoofd X een maximale projectie XP projecteert, ook als XP niet vertakt. In de structuur

(25) [XP V [NP N]]

moet noodzakelijk de NP-knoop aanwezig zijn, omdat anders (d.w.z. in een structuur [XP V N]) V en N te symmetrisch zijn en niet geordend kunnen worden (een andere mogelijkheid is dat XP=N, een structuur van linkeradjunctie). Binnen Barbiers' benadering in termen van linkertakken hebben we deze NP-knoop niet nodig, wat een minimalere theorie oplevert. Meer in het algemeen kan het verschil tussen projectie en adjunctie opgegeven worden. Dat onderscheid heeft met name Kayne nodig om het resultaat af te leiden dat complementen rechts staan (zij worden immers gedomineerd door een projectie van het hoofd), en adjuncten links. Tot zover het goede nieuws voor Barbiers. Het slechte nieuws is dat de notie 'linkertak', die voorkomt in zijn definitie van c-command, zelf een lineaire notie is. Dit veronderstelt dat bomen *a priori* lineaire eigenschappen hebben, en maakt dus een benadering volgens dewelke lineariteit afgeleid wordt uit de LCA tamelijk overbodig. Kayne stelt voor lineaire eigenschappen af te leiden uit c-commandeerconfiguraties; Barbiers definieert c-commandeerconfiguraties in termen van lineaire eigenschappen. De combinatie van deze twee uitgangspunten levert een circulaire theorie op. Het blijft dus wachten op een voorstel dat erin slaagt dit onaantrekkelijke aspect van Kaynes asymmetrietheorie te elimineren, d.w.z. de noodzakelijke aanwezigheid van de NP-knoop in een structuur als (25) en de aanname van het segment-categorie-onderscheid. Wat Barbiers' eigen theorie betreft, is er, los van het moerassige gebied van het c-commanderen uit PP's en het toestaan van de mogelijkheid van multipele adjunctie, weinig wat grondige modificatie zou dienen te ondergaan door een terugkeer naar de Kayne-iaanse orthodoxie.

6 Conclusie

Ik hoop dat deze recensie enigszins duidelijk heeft kunnen maken dat de lovende woorden die ik er in de inleiding over schreef niet uit de lucht gegrepen zijn. Enerzijds lost Barbiers een niet onaanzienlijk aantal problemen op; anderzijds worden, zoals in elke goede dissertatie, ook hier weer tal van nieuwe onderzoeksvragen opgeworpen, waarvan te verhoppen valt dat ze binnen afzienbare tijd een antwoord zullen krijgen.

Bibliografie

- Barbiers, Sjef (1996).** Complementen van modale werkwoorden. *Nederlandse Taalkunde* 1, 135-154.
- Brennan, V. (1993).** *Root and Epistemic Modal Auxiliary Verbs*. University of Massachusetts: PhD dissertation.
- Chomsky, Noam (1995).** *The Minimalist Program*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Feldman, F. (1986). *Doing the Best we Can.* Dordrecht: Reidel.

- Hale, Ken & Samuel Keyser (1993).** On argument structure and the lexical expression of syntactic relations. In: Ken Hale & Samuel Keyser (red.), *The View from Building 20*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 53-109.
- Hoekstra, Teun (1984).** *Transitivity*. Dordrecht: Foris.
- Hoekstra, Teun (1988).** Small clause results. *Lingua* 74, 101-139.
- Kayne, Richard (1984).** *Connectedness and binary branching*. Dordrecht: Foris.
- Kayne, Richard (1994).** *The Antisymmetry of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Khalaily, Samir (1994).** A syntax of verbs from a nominal point of view. In: Reineke Bok-Bennema & Crit Cremers (red.), *Linguistics in the Netherlands 1994*. Amsterdam: Benjamins, 95-106.
- Klooster, Wim (1986).** Problemen met complementen. *Tabu* 16, 112-132.
- Koster, Jan (1975).** Dutch as an SOV language. *Linguistic Analysis* 1, 111-136.
- Meulen, Alice ter (1990).** English aspectual verbs as generalised quantifiers. *WCCFL* 9.
- Muromatsu, Keiko (1995).** The classifier as a primitive: individuation, referability and argumenthood. *University of Maryland Working Papers in Linguistics* 3.
- Pollock, Jean-Yves (1989).** Verb movement, universal grammar and the structure of IP. *Linguistic Inquiry* 20, 365-424.

Boekbeoordelingen

J.M. van der Horst, *Analytische taalkunde*. Groningen: Martinus Nijhoff, 1995. ISBN: 90-68-90487-6. 291 blz., NGL 52,50.

In de zin

(1) Jan bakt een ei

is *Jan* onderwerp bij *bakt* en daarom heeft hij de rol van bakker, *bakt* geeft als de persoonsvorm een aanduiding van wat er in de zin gebeurt en *een ei* is als lijdend voorwerp de aanduiding van de zaak waar de handeling op gericht is. Zo gaat de traditionele redekundige zinsontleding te werk - en in het voetspoor daarvan ook modernere vormen van syntactisch onderzoek die op een logische grondslag berusten.

Maar hoe kunnen we er zo zeker van zijn dat *Jan* het onderwerp is? Dat wordt er niet in een labeltje bij gegeven en er is ook geen zilveren koord dat van de persoonsvorm naar *Jan* leidt. Kunnen we de congruentieregel dan niet als zo'n zilveren koord opvatten? Het antwoord is nee. De *-t* van *bakt* zegt wel iets ('zoek voor degene die bakt naar een andere persoon dan de spreker'), maar die betekenis leidt de lezer niet dwingend naar het onderwerp *Jan*, gewoon omdat er in de vorm van de uiting geen direct verband tussen *Jan* en *bakt* bestaat.

Je kunt (1) net zo goed als volgt analyseren. De lezer gaat op grond van de betekenis van *bak* en van *-t* in de rest van de uiting op zoek naar talige elementen die verwijzen naar een persoon die het bakproces kan verrichten. De lezer stuit dan al snel op twee gegadigden: de persoonsnaam *Jan* en de aanduiding van het gerecht *een ei*. Als de lezer dan voor *Jan* kiest, kan dat nauwelijks als een wilde gok beschouwd worden.

De voorgaande vragen en de alternatieve analyse komen uit de koker van Van der Horst (H), die in zijn *Analytische taalkunde* (AT) aan veel taalkundige zekerheden morrelt. Hij stelt voor, het grammaticaal onderzoek te beperken tot het opsporen en inventariseren van taaltekens: de kleinst mogelijke, arbitraire eenheden van vorm en betekenis.

Eerst iets over de vorm van het taalteken. Die vorm moet waarneembaar zijn in spraak of schrift. Het kan een woord zijn (zoals de vier woorden in (1)), een woorddeel (zoals de *-t* in *bakt*), of de positie van een woord ten opzichte van andere woorden in de uiting. Zo is de tweede plaats van *bakt* in (1) de vormkant van een taalteken, de plaats van *een* voor *ei* is dat waarschijnlijk ook. Betekenissen waaraan geen vaste vorm gekoppeld kan worden, zijn nooit onderdeel van een taalteken. Lege categorieën bestaan dus niet. En hetzelfde geldt voor niveaus, regels, zinsdelen en andere liefdesbaby's van linguïsten.

Aan de betekenis kant is de analytische taalkunde geheel open. Ten eerste horen de lexicale betekenissen ertoe. Zo weten we dat *Jan* een persoonsnaam, *bak-* een vorm van etensbereiding en *ei* een gerecht is. Hoewel we zeker gebruik van lexicale betekenissen maken bij het interpreteren van de uiting, is de grammaticus daar minder in geïnteresseerd. Die zal meer gericht zijn op het opsporen van andere, meer abstracte beteke-

nissen. Daartoe rekent H de betekenis van alle leden van een woordsoort gemeen hebben. Het is bijvoorbeeld niet betekenisloos dat iets door een werkwoord dan wel door een zelfstandig naamwoord wordt voorgesteld: vergelijk 'Kamiel is nu een puber' met 'Kamiel is nu aan het puberen'.

Nog interessanter voor het onderzoek zijn de grammaticale betekenissen. We hebben al met de betekenis van de *-t* kennisgemaakt; een ander voorbeeld is de betekenis van de tweede plaats van de persoonsvorm *bakt*. Die analyseert H door hem te vergelijken met de eerste plaats ('Bakt Jan een ei?' en de laatste ('(Gek), dat Jan een ei bakt'). Allereerst stelt hij vast dat de persoonsvorm door zijn uitgang op een bijzondere betrokkenheid van de spreker wijst. In de persoonsvorm stelt de spreker zich verantwoordelijk voor de taalhandeling die hij voltrekt. Uit de analyse blijkt dat de eerste plaats voor een persoonsvorm betekent dat het betrokkenheidsaspect ervan als bijzonder relevant wordt voorgesteld. De spreker legt als het ware aan zijn hoorders voor of hij zich wel voor het gebeuren verantwoordelijk kan stellen. Zo'n betekenis kan voor de hoorder als een aanwijzing fungeren dat daar nog uitsluitel over moet komen. Dat uitsluitel kan van de hoorder komen (en dan wordt het een vraag) of van andere omstandigheden afhangen en dan wordt het een conditionele zin ('Bakt Jan een ei, dan heeft hij een logé'). Staat de persoonsvorm op de laatste plaats, dan leidt de hoorder daaruit af dat het betrokkenheidsaspect van de persoonsvorm juist weinig relevant is, bijvoorbeeld doordat het gebeuren verondersteld wordt. Bij een persoonsvorm op de tweede plaats ten slotte is de aandacht voor het betrokkenheidsaspect gemiddeld. Deze betekenis laat een interpretatie van de zin als mededeling toe.

Zijn er ook vormen zonder betekenis? Het is mogelijk dat die er zijn, maar daartoe wenst H alleen in het uiterste geval te besluiten. Hij hanteert een isomorfistische onderzoeksstrategie. Dat houdt onder meer in dat hij bij elke vorm zo lang mogelijk blijft zoeken naar een mogelijke betekenis. Deze strategie blijkt in AT de moeite waard. Ik noem als voorbeeld de 'buigings'-e in *veel* tegenover *vele*. De betekenis van deze *-e* omschrijft H als 'individualisering van de leden van de benoemde groep'. Zo kunnen we verklaren waarom 'Een meisje met vele sproeten' een vreemde indruk maakt. *Vele* stuurt de hoorder naar aandacht voor al die sproeten afzonderlijk en het is niet waarschijnlijk dat dat bedoeld wordt. Eerder gaat het om de totale sproetigheid van het meisje.

Ook eist H van het taalteken dat het verband tussen vorm en betekenis arbitrair is. Daarom kan hij de combinatie van topic en de eerste plaats in de zin niet tot de taaltekens rekenen. De topic-betekenis vloeit immers direct uit de eerste plaats voort. In de praktijk blijkt H overigens niet zo zwaar aan deze voorwaarde te tillen, zo blijkt uit de voorgaande analyse van de plaats van de persoonsvorm. Je kunt daar immers net zo goed een inherent verband aannemen tussen belang en (eerste) plaats.

Ten slotte is AT alleen geïnteresseerd in *minimale* taaltekens. Dat betekent dat taaltekens wel naar hartelust met elkaar gecombineerd kunnen worden, maar dat zodoende nooit nieuwe taaltekens ontstaan. Het interpreteren van de combinaties valt ook buiten de grammatica en daarom heeft AT er niets over te melden. Hier kom ik nog op terug.

De grammatica waartoe AT op termijn zal leiden, bevat een inventaris van taaltekens en niets meer dan dat. Een uiting bestaat dus uit een verzameling lexicale en grammaticale taaltekens die stuk voor stuk voor de luisteraar funge-

ren als aanwijzingen voor het interpreteren van de uiting. Met behulp van die taaltekens en zowel talige als buitentalige interpretatiestrategieën leidt de luisteraar de vermoedelijke betekenis van de zin af. Met deze interpretatiestrategieën verklaart H alle regelmatigheden waaraan geen systematische vormverschijnselen gekoppeld kunnen worden en die in andere benaderingen door regels en structuren worden verantwoord. Een voorbeeld: het is H natuurlijk niet ontgaan dat in de meerderheid van de uitingen congruentie tussen onderwerp en persoonsvorm bestaat. Maar daaruit volgt allerminst dat er een congruentie-regel 'toegepast' zou worden, in geen van de betekenissen van *toepassen*. Het is immers buitengewoon onwaarschijnlijk dat sprekers een voorgeschreven regel volgen, en in AT is het ook niet mogelijk congruentie te zien als een geïnternaliseerde uitdrukking van een formeel verband. H redeneert zo: iemand die *Jan bakken een ei* schrijft, heeft een uiting gecreëerd die de interpreterende lezers voor raadsels stelt. Het teken *-en* wijst op meerdere personen die bakken. Daar gaat hij dus in de uiting naar op zoek, maar dan blijkt dat zich daarvoor geen gegadigden aandienen. De lezer krijgt dus de interpretatie niet rond.

Tot zover de kern van AT. Ik heb met opzet veel ruimte besteed aan een uitleg omdat dit type taalkunde zo sterk afwijkt van andere benaderingen. Als gevolg daarvan moet de beoordeling kort blijven. AT is niet alleen een eigenzinnige maar ook een zinnige onderneming. Ik zie drie belangrijke voordelen van H's aanpak. Zijn AT is een krachtig antidotum tegen het veelkoppige monster van de abstracte taalvormen dat de linguïstiek al tientallen jaren teistert. Een lezer die H's benadering van (1) een beetje vreemd vindt moet wel bedenken dat de beschrijving van (1) in een ander theoretisch kader neerkomt op een boomstructuur met tien niveaus en drie (of meer) lege categorieën. Het ligt ook niet voor de hand dat zich binnen AT ooit een dergelijke configuratieve machinerie zal ontwikkelen. Daar zetten twee eisen (de vorm moet waarneembaar zijn en er zijn alleen minimale taaltekens) een effectieve rem op.

Even belangrijk vind ik het morele voordeel. AT is een interpretatieve grammatica. Alles draait om de vraag: hoe zit de taal in elkaar die in gesprekken en geschriften gebruikt wordt? Over de spreker heeft deze grammatica niets te zeggen. H ziet de spreker niet als een uitvoerder van voorschriften (of erger nog: als een automaat), maar laat hem volledig in zijn waarde. De spreker kan uitingen maken waarin de taaltekens zich laten combineren tot een fraai, harmonieus geheel. Hij kan ook uitingen vormen waarbij de luisteraar er een helse toer aan heeft om de taaltekens tot een zinnig geheel te combineren. Het beargumenteren waarom tekencombinaties geschikt zijn, zie ik als een relevante bijdrage van dit type grammatica aan de beschrijving van het Nederlands. Hier sluit het in mijn opinie belangrijkste voordeel van AT bij aan. Aandachtige bestudering van minimaal verschillende mogelijke vormen leidt tot resultaten die relevant zijn voor stijladviezen.

Wil het zover komen, dan is het misschien wel nodig - en hiermee kom ik aan een kritische kanttekening - dat AT toch iets ruimer wordt opgevat. Ik vraag me namelijk af of H er wel verstandig aan doet om de grammatica te beperken tot een *ongeordende verzameling minimale* taaltekens en de rest door te schuiven naar de psycholinguïstiek. Ligt het niet voor de hand dat taaltekens hiërarchieën vormen, dat wil zeggen dat combinaties van taaltekens samen ook een taalteken vormen? Is het niet goed denk-

baar dat de hoorder van die combinaties gebruikt maakt bij zijn grammaticale interpretaties? En doet H dat niet zelf ook als hij een (minimaal) taalteken analyseert door het in de context van verschillende uitingen te plaatsen?

Een voorbeeld tot besluit. Neem:

(2)

Komt u binnen!

Uiting (2) bestaat in AT vermoedelijk uit de volgende taaltekens 1) persoonsvorm op de eerste plaats, 2) het werkwoord *komen*, 3) de uitgang *-t*, 4) het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon *u*, 5) het woord *binnen*, 6) dalende intonatie. De luisteraar slaat vervolgens aan het combineren van de betekenissen - hoe hij dat klaarspeelt, is onduidelijk - en komt ongeveer tot de betekenis 'welkom'.

Deze analyse is zeker adequaat als verklaring van de wijze waarop (2) de betekenis van uitnodiging heeft gekregen. De analyse is tot op zekere hoogte nuttig als verklaring hoe een taalgebruiker die (2) nog nooit gehoord heeft, toch tot de betekenis 'welkom' komt. Maar het is heel onwaarschijnlijk dat een hoorder zo aan het combineren en deduceren slaat als hij ergens de deur voor hem open gedaan wordt. En dan bedoel ik niet dat die (1) als geheel, dus zonder analyse, zal begrijpen. Ik bedoel wel dat de hoorder waarschijnlijk hiërarchieën van tekencombinaties interpreteert. Bijvoorbeeld zo:

- a de tekens *kom* en *binnen* horen bij elkaar met betekenis 'binnenkomen'
- b *kom* op de eerste plaats plus dalende intonatie bij *binnen*: het staat voor de spreker nog niet vast dat iemand binnenkomt, maar hij verwacht het wel,
- c *Kom* plus *-t* plus *u*: de mogelijke binnenkomer is aanwezig en behoort tot de 'buitengroep' van de spreker.

Pas daarna combineert hij de tekenclusters a, b en c.

Kortom, H heeft groot gelijk met zijn opruiming van al die abstracte categorieën, maar is zo ver doorgeschoten dat het niet meer mogelijk is om grammaticale verbanden te bestuderen, waar de hoorder toch hoogstwaarschijnlijk gebruik van maakt bij het interpreteren.

F. Jansen*

Smits, Caroline, *Desintegration of Inflection: The Case of Iowa Dutch*. Academisch proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam, 1996. ISBN 90-5569-018-x. XVI+ 286 pp. (= HIL Dissertations, 22). Dfl.40,-

De auteur wil in dit werk duidelijk maken dat de nakomelingen in Iowa van immigranten uit Nederland het morfologisch systeem van het Nederlands meer en meer vergeten zijn, zowel onder invloed van het Engelse systeem als door een neiging tot generalisatie. Daarvoor heeft ze in 1989 onderzoek gedaan bij een aantal van deze nakomelingen door ze Engelse vervoegingen en verbuigingen in woorden of kleine woordgroepen ter vertaling in het Nederlands voor te leggen en de vertalingen te vergelijken met het systeem van het Standaard-Nederlands (verder SN), dat gebaseerd is op grammatica's en studies die verschenen tussen 1937 en 1995 (noot 1, blz. 59). Daarnaast heeft ze een aanvaardbaarheidstest gedaan. De uitkomst van dit onderzoek is ook vergeleken met het 'Nederlands' dat in 1966 eveneens in Iowa verzameld was door Henk Heikens en mij. Uit onze proefpersonen

* Vakgroep Nederlands, R.U. Utrecht

heeft ze er 34 gekozen en die verdeeld in drie groepen: 10 die nog in Nederland geboren waren, 10 die of in Iowa geboren of

op zeer jonge leeftijd, respectievelijk 2, 4 en 9 jaar, geïmmigreerd waren, en 14 die in Iowa geboren waren. Dit laatste materiaal was op een heel andere wijze verzameld. De verhalen van de zegslieden, in antwoord op vragen over het verleden, over de taal bij de ouders thuis, over school en catechisatie, over de taalsituatie in het eigen gezin, over hun houding ten opzichte van hun eerste en tweede taal, over alle mogelijke sociale omstandigheden, waren op de geluidsband vastgelegd. (Deze vragen zijn afgedrukt in Daan (1987:123, 124). Daarnaast kregen deze proefpersonen gelegenheid spontaan te praten. In gedachten werden ze dus zoveel mogelijk teruggebracht in de periode van hun eerste taal. De opnamen werden later in tekst uitgeschreven. Uit deze tekst heeft Smits die vormen gekozen die vergelijkbaar zijn met die van haar eigen verzameling. Op basis van deze vergelijking stelt ze vast dat tussen 1966 en 1989 het Nederlandse morfologische systeem onder invloed van de beide bovengenoemde invloeden meer en meer vergeten is.

Bij de beschrijving van de methode is ze uitgegaan van Van Coetsem (1988). Ze maakt onderscheid tussen twee elkaar beïnvloedende talen, een brontaal en een ontvangende taal, in dit geval respectievelijk Engels en Nederlands. De mogelijkheid van andere invloeden, b.v. van de systemen van in Nederland gesproken regionale variëteiten, wordt door haar in het algemeen verworpen.

De behandeling van het eigenlijke onderwerp, invloed van het Engels in Iowa, in hoofdstuk 4 en 5, wordt voorafgegaan door een korte samenvatting van de geschiedenis van de immigratie en de ontwikkeling van de taalvarianten van de immigranten in hfdst. 1, een beschrijving van de gevolgde methode in hfdst. 2 en de te onderzoeken onderdelen van de morfologie van het Nederlands in Nederland in hfdst. 3. Bij de 1966-groep ziet ze een 'divergence in its initial stage' ten opzichte van het Nederlands, bij de 1989-groep een 'advanced divergence'. Ze is zich bewust van het feit dat de taal van de beide groepen verschilt, doordat de eerste groep geantwoord heeft op vragen die in het Nederlands gesteld waren of spontane spreektaal geproduceerd heeft, terwijl de tweede groep uit het Engels vertaald heeft. De indruk wordt gewekt dat de zegslieden van deze groep geen gesprek in het Nederlands meer konden voeren. Om het verlies aan kennis van het buigings- en vervoegingssysteem bij de 1989-groep vast te stellen is het materiaal zorgvuldig geanalyseerd en is veel rekenwerk gedaan. Tabellen in de tekst en in appendices geven een indruk van de gebruikte vormen. In de 'Conclusion' zijn grafieken opgenomen die de vergelijking van de beide taalgroepen verduidelijken. Hierdoor krijgen we een indruk welke elementen van verbuiging en vervoeging meer of minder gevoelig zijn voor Engelse invloed en voor de neiging tot generalisatie, en bovendien van het verschil tussen de 1966- en de 1989-groep.

Door deze manier van werken is duidelijk geworden welke onderdelen van het morfologisch systeem van het Nederlands het meest kwetsbaar zijn. De 1966-groep sprak of hoorde en las in ieder geval vrij geregeld Nederlands of had dat recentelijk gedaan; sommigen hadden nog familie in Nederland met wie ze brieven wisselden. Er waren nog enkele kerken waar in het Nederlands gepreekt werd, er werden in het Nederlands gestelde kranten, tijdschriften en boeken gelezen, kortom het Nederlands was nog een levende taal. Dat was in 1989 niet meer het geval. De immigranten spraken, schreven en lasen zelf Engels. Nederlands werd nog wel gelezen, zelden meer gehoord en niet meer gesproken. De invloed van het Engels,

gesproken en gedrukt, was groot, en het is aanvaardbaar dat een belangrijke invloed op de desintegratie van het Nederlandse morfologisch systeem vooral van het Engels uitging. Wanneer er nog bij een enkele van de zegslieden een regionale taalachtergrond meegewerkt heeft, zal ook die wel geleidelijk geneutraliseerd zijn door de sterkere invloeden van het Engels en de neiging tot generalisatie. In hfdst. 4 worden tal van voorbeelden van de 1966-groep, in hfdst.5 van de 1989-groep uitgewerkt.

De auteur schrijft (hfdst.4) dat het Iowa Dutch in 1966 gekarakteriseerd kan worden als een succesvolle poging om SN te spreken. Eerder heeft ze vastgesteld dat zowel de 1966- als de 1989-taal een 'niet-dialectisch' karakter heeft. Voor de taal van de 1966-ers is dat maar tot op zekere hoogte juist. In Daan (1987:109) heb ik geschreven dat in de opnamen van de 1966-ers weinig specifieke streektaalkenmerken terug te vinden waren, behalve dat de intonatie en articulatie duidelijke aanwijzingen gaven voor de herkomst van de immigranten en hun voorouders. Dat was dus wat we tijdens de opname hóórden. Natuurlijk hebben de proefpersonen tegenover ons zo goed mogelijk Nederlands gesproken. Een aantal van hen heeft als antwoord op de vraag welke taal ze min of meer geregeld spraken een dialect naast Nederlands genoemd (Nederlands werd alleen maar *Hollands* of *Holland* genoemd). Meermalen hebben we dat dialect ook gehoord als de interviewsituatie onderbroken werd, door een onderonsje van een echtpaar, als er een buurman of een kennis toevallig binnenkwam of als er niet meer op vragen geantwoord hoefde te worden en als het gesprek spontaner werd, wat vaak het geval was als de geluidsapparatuur ingepakt werd. Dan kwamen er soms morfologische vormen los die geen SN waren. Nr. 19 uit de groep 1966-2 zegt b.v. *we kwamme, we wazze, hewwe we, ik zee* (ik zei). Hij was geboren in Oudkarspel en sprak met de intonatie van het dialect van die streek. De genoemde vormen zijn eigen aan dat dialect, maar ook substandaard-Nederlands. Wanneer een toehoorder geen Westfries kent zal hij een vorm als sub-SN interpreteren die een dialectkenner, met de intonatie en articulatie in zijn oren, als een dialectverschijnsel zal beoordelen. De persoonsgeschiedenis, de sociale en socio-linguistische variabelen kunnen hier de doorslag geven. Uitvoerige gegevens zijn hierover van de 1966-groep genoteerd, maar niet van de 1989-ers. We weten zelfs niet op welke wijze deze zegslieden Nederlands geleerd en onderhouden hadden, evenmin welk Nederlands ze geleerd hadden, schrijftaal of spreektaal en in het laatste geval welke spreektaal. De vragen die in 1966 gedaan zijn, geven wel een inzicht in de elementen die van invloed geweest zijn (De vragenlijsten in Daan 1987:123-124).

Bij de 1989-groep is de beperking tot twee talen die elkaar beïnvloeden, aanvaardbaar, maar bij de 1966-ers zijn meer elementen werkzaam geweest. Een vergelijking van beide groepen gaat alleen al daardoor mank. Mijn eerste bezwaar is daarom dat er te weinig bekend is van de taalachtergrond van de zegslieden uit het 1989-onderzoek, dat er te weinig sociolinguistische variabelen in de redenering betrokken zijn, waardoor de lezer met veel vragen blijft zitten. Een daarvan is hiervoor al genoemd: Als de 1989-ers de kennis van het systeem verloren hebben onder invloed van het Engels en door generalisatie, hoe hebben ze dat Nederlandse systeem ooit verworven?

Ik mis ook de motivering voor de vergelijking met uitsluitend geschreven SN. 'Geschreven SN' wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar ik maak het op uit de spelling van de Nederland-

se verbuigings- en vervoegingsvormen in appendix V. Een vorm als *we doene* in Iowa Dutch wordt geïnterpreteerd als een aanpassing aan de in SN geldende meervoudsvorming met *-en*. Maar *we doene* is in Nederland ook eigen aan sociale en regionale variëteiten. Hoe zeker zijn we dat de man of vrouw die deze vorm gebruikt heeft, die niet langs een of andere weg uit het substandaard-Nederlands of uit een regionale variëteit heeft gekregen? Voor de 1989-groep is uitsluitend schrijftaalinvoer wel denkbaar, maar geen zekerheid. Uit de in 1966 gesproken taal blijkt dat er invloed is van gesproken Nederlands, standaard, substandaard of regionale taal.

Aangenomen dat schrijftaalinvoer en generalisatie duidelijk zijn, dan is mijn volgende vraag welke schrijftaalnorm Smits aanlegt. Ze laat zich daarover niet verder uit, maar enige duidelijkheid over die norm zou wel nodig zijn. Smits verwerpt enkele verschijnselen als niet-standaard die ik vergeleken heb met de ANS (1984). *Je* met de betekenis *jullie* wordt door Smits verworpen. Er wordt opgemerkt (blz. 121) dat in het Engels singularis en pluralis van het pronomen van de 2e persoon gelijk zijn, maar in het Nederlands verschillend; daardoor zouden deze pronomina aangetast zijn en daarmee ook de bijbehorende werkwoordsvormen. De ANS (blz. 165) geeft de volgende zin 'Jullie hebben gehoord wat er gebeurd is en je zult wel begrijpen dat je zo niet langer door kunt gaan'. En verderop wordt naast 'jullie hebben' ook 'jullie hebt' gegeven. Van Wijk en Van Schothorst (1919) vermeldde dit in hun grammatica al bijna 80 jaar geleden. Engelse invloed hiervoor aannemen is dus niet nodig, maar volgens Smits' norm is het geen SN. Wat is haar norm dan wel als zij de norm van de ANS verwerpt? Zo wordt ook het hulpwerkwoord *hebben* in plaats van *zijn* beschouwd als te zijn ontstaan onder invloed van het Engels. Hierbij wordt geheel voorbijgegaan aan de, onder Neerlandici te weinig bekende, studie van De Rooij (1988). Hij vermeldt *hebben* als hulpwerkwoord niet alleen bij *zijn*, *verliezen* en *vergeten*, maar ook bij *gaan*. Zijn kaartjes maken duidelijk hoe verspreid het verschijnsel over het Nederlands taalgebied voorkomt. Al in de Middeleeuwen kwamen *hebben* en *zijn* als hulpwerkwoorden naast elkaar voor, in de loop der tijd heeft *hebben* steeds meer plaats moeten maken voor *zijn*. En dat gaat nog steeds door. Natuurlijk is het Engels hierin verder gegaan dan het Nederlands, het is aannemelijk dat Engelse invloed het proces bevordert heeft, maar het is onwaarschijnlijk dat de invloed van het Engels de enige factor zou zijn.

Bij de beoordeling van dit laatste verschijnsel is geen rekening gehouden met de taalverandering in de tijd, die zowel in het SN als in de regionale varianten plaats vond en vindt. De pluralis *wazze* wordt opgevat als een aanpassing aan de singularis *was* en de singularis *waar* (in 1e en 3e pers.) aan de pluralis *waren* door weglating van de uitgang. Beide komen voor in 1966 en in 1989. Er wordt aangenomen dat *wazze* in de 1966-taal een overblijfsel van dialectinvloed kan zijn omdat deze vorm in verscheidene dialecten voorkomt. Maar dat is ook met *waar* het geval.

Niet alleen het SN, ook regionale variëteiten zijn in voortdurende beweging. Ook deze divergeren van oudere stadia, convergeren naar elkaar en naar het SN en hebben dat al eeuwen gedaan. Hoppenbrouwers (1990) heeft daarvan een aanvaardbaar beeld gegeven,

De aard en de mate van convergentie en divergentie in een twee- of meertalige situatie is afhankelijk van sociale variabelen, niet alleen de herkomst van de spreker en de voertaal van het milieu, ook van de ontwikkelingsgraad, van de

schoolsituatie, van de kwaliteit van de onderwijzers, enz. En tenslotte is de grens tussen SN en substandaard, tussen SN en Hollandse dialecten waaruit het zich ontwikkeld heeft, lang niet altijd te trekken. Het aantal variabelen dat van invloed kan zijn is zo groot dat alleen door de beperking ervan een resultaat te bereiken is. Maar dat resultaat is dan wel in zekere mate een schijnresultaat. Het grote aantal variabelen dat uit het 1966-onderzoek te voorschijn kwam, is voor Smits misschien een waarschuwing geweest. Ze heeft die beperkt tot geboorteplaats, herkomst van de ouders, geboortjaar en - facultatief - jaar van immigratie, tot een werkbaar aantal dus, maar heeft daarbij tevens in meer dan een opzicht de realiteit vereenvoudigd tot een theoretische constructie.

Het zou onbillijk zijn mijn bespreking bij deze kritiek te laten. De gegevens over invloed van het Engels op de sprekers van de 1989-groep tonen de omvang van deze invloed, die inderdaad ook bij vele, zo niet alle 1966-ers vast te stellen was. Zelfs de boven aangehaalde nr. 19 gaf blijk van die invloed met enkele zinnen als *ik denk een hoop van Holland, ze eigent het nou*, (ze bezit het nu) en dergelijke. Uit de voorbeelden wordt duidelijk hoe groot het belang is van de generalisatie, waardoor onder invloed van het Engels *hij zings, ik geleest, je moet werk* bij de 1989-groep voorkomen, om maar enkele voorbeelden te noemen. Hoe waarschijnlijk generalisatie onder invloed van het Engels is, door de rigoureuze beperking van de variabelen lijkt het proces van taalontwikkeling simpeler dan het in werkelijkheid geweest moet zijn.

Mijn conclusie is dat de resultaten van Smits' onderzoek, die in hfdst. 5 uitvoerig beschreven worden, een aanvaardbare indruk van de taal van de 1989-groep geven. De vergelijking met de taal van de 1966-groep heeft echter weinig resultaat opgeleverd doordat ongelijksoortige eenheden met behulp van ongelijksoortige variabelen vergeleken zijn. Ik heb bovendien twijfels bij de ongenueanceerde aanduiding van 'divergence in its initial stage' voor de taal van de immigranten in 1966. De 'initial stage' was al veel eerder begonnen. Maar als we de varianten van de verschillende zegslieden op een lijn afzetten van 'initial stage' voor 1966 naar 'advanced divergence' voor de 1989-groep zou ik nr. 19 uit de groep 1966-2 aan het linker einde en nr. 13 uit diezelfde groep ergens tussen beide in zetten. Het verschil tussen de taal van nr. 13 en nr. 19 uit de groep 1966-2 was namelijk groot.

Voor de 1989-groep kon de auteur uitgaan van slechts een tweeledige invloed, van 'two transfer types', van de standaardtalen Nederlands en Engels. De verhoudingen waren toen zeer vereenvoudigd in vergelijking met 1966. Maar het door Smits aangehaalde boek van Thomason en Kaufman (1988) begint hfdst. 3 zelfs met de uitspraak dat de sociolinguistische geschiedenis van de sprekers en niet de structuur van hun taal de beslissende factor is voor het resultaat van het taalcontact. De nadruk die door Smits op het taalsysteem gelegd wordt, is onvoldoende gerelativeerd door het kleine aantal gebruikte sociale variabelen.

Jo Daan

Bibliografie

- ANS (1984)** = *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. **G.Geerts e.a. (1984)**. Groningen: Wolters-Noordhoff.
Coetsem, F. van (1988). *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact*. Dordrecht: Foris.

Daan, Jo (1987). *Ik was te bissie... Nederlanders en hun taal in de Verenigde Staten.* Zutphen: De Walburg Pers.

Hoppenbrouwers, C. (1990). *Het Regiolect, van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg: Coutinho.

Rooij, J. de (1988). *Van hebben naar zijn*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.

Wijk, N. van, en W. van Schothorst (1919). *De Nederlandsche taal. Handboek voor Gymnasia en Hoogere Burgerscholen*. 4e dr. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.

Signalementen

Lokwoorden voor huisdieren

Als achtste nummer in de serie Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut verscheen *Lokwoorden voor huisdieren in Nederland* van Jan van Bakel. Dit werk is een dialectgeografisch-etymologische studie, die de neerslag vormt van een project waaraan een aantal bekende onderzoekers heeft meegewerkt. De auteur omschrijft het project als exploratief: er vindt geen toetsing plaats van hypothesen of theorieën, maar het verkent een aantal feiten, de lokwoorden voor een aantal huisdieren, in een bepaald domein, het Nederlandse taal- en cultuurgebied. De presentatie van het materiaal vindt plaats in de vorm van kaarten en woordenlijsten. De lokwoorden hebben betrekking op de zoogdieren die een rol spelen in het productieproces op de boerderij. Zoals de ondertitel van dit werk aangeeft, gaat de auteur ook in op de historische achtergronden van de verschillende vormen. De etymologie van de lokwoorden wordt in een apart hoofdstuk behandeld. Daarnaast stelt hij allerlei synchrone taalkundige aspecten van de vormen aan de orde. En voor een onderwerp als de lokwoorden ligt het voor de hand dat ook wordt ingegaan op de pragmatische kanten van deze vormen.

Het boekje is, net als alle andere werken van het instituut, zeer fraai uitgegeven. De inhoud is al even mooi, want de auteur weet zijn lezer te verbazen met de vele interessante taalkundige eigenschappen die de lokwoorden dragen.

Bibliografische gegevens: Jan van Bakel: *Lokwoorden voor huisdieren in Nederland. Een dialectgeografisch-etymologische studie*. Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut nr. 8. Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut, 1996. VI + 136 blz. f 24,50 ISBN 90 70389 52 5. Het boek is ook rechtstreeks te bestellen bij het P.J. Meertens-Instituut, Keizersgracht 569-571, 1017 DR Amsterdam. Telefoon: 020-6234698.

Jan Nijen Twilhaar

Moedertaalonderwijs

Op 20 april 1996 promoveerde Piet-Hein van de Ven aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Moedertaalonderwijs*. In deze turf van bijna zeshonderd pagina's probeert de auteur een bijdrage te leveren aan de discussie over het moedertaalonderwijs, meer in het bijzonder over het schoolvak Nederlands in het voortgezet onderwijs. In het eerste hoofdstuk worden verschillende aspecten van het moedertaalonderwijs onderzocht. Hoofdstuk 2 geeft een beeld van het moedertaalonderwijs in Nederland in de twintigste eeuw. In het derde hoofdstuk wordt een buitenlandse geschiedschrijving van moedertaalonderwijs gegeven. In hoofdstuk 4 stek de auteur het moedertaalonderwijs voor als een arena, waarin verschillende groepen strijdvoeren voor hun belangen. In het vijfde hoofdstuk gaat de auteur naar empirisch-interpretatief onderzoek van moedertaalonderwijs. Het zesde hoofdstuk heeft als onderwerp het schrijfvaardigheidsonderwijs in een bovenbouw havo-vwo. Hoofdstuk 7 gaat over schrijfvaardigheidsonderwijs in Noorwegen en Nederland. In hoofdstuk 8 gaat de schrijver in op het thematisch literatuuronderwijs in Zweden. In

hoofdstuk 9 tenslotte, wordt de aandacht gericht op een aantal vragen over het moedertaalonderwijs. De conclusie waartoe de auteur komt, is dat het moedertaalonderwijs een arena is. In zijn boek verkent hij de mogelijkheden om op een constructieve manier met en in die arena te opereren.

Bibliografische gegevens: Petrus Henricus Maria van de Ven: *Moedertaalonderwijs. Interpretaties in retoriek en praktijk, heden en verleden, binnen en buitenland*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1996. XIV + 559 blz. f 79,-ISBN 90 01 88776 7.

Jan Nijen Twilhaar

Spelling en interpunctie

Van de hand van P.A.J. Wels verscheen het boek *De spelling meester*, een handleiding over de spelling en de interpunctie van het Nederlands. De lezer die het boek onder ogen krijgt, vraagt zich onmiddellijk af wat deze handleiding voor heeft op alle andere boeken over over deze onderwerpen dat zij het licht mocht zien. Van het bijgevoegde persbericht worden we in dit opzicht niet veel wijzer.

De auteur beklaagt zich in het Woord vooraf over de nieuwe spelling, die er in de praktijk niet overzichtelijker op is geworden, en het nieuwe Groene Boekje blijkt een gids te zijn waar een gebruiksaanwijzing bij nodig is. Zo'n handleiding wil *De spelling meester* zijn.

Het boek bestaat uit tien hoofdstukken. Hoofdstuk 1 legt uit hoe het werkwoord en het onderwerp zijn te herkennen. Het tweede gaat over de spelling van de werkwoordsvormen, en het derde hoofdstuk over de spelling van het meervoud en het verkleinwoord. Het vierde hoofdstuk behandelt aaneenschrijven, koppelteken en tussenletters. In hoofdstuk 5 wordt het 'kruimelwerk' besproken: oude naamvals vormen, het trema, de apostrof enzovoort. Hoofdstuk 6 gaat over de afbreekregels. In het zevende hoofdstuk komt de *Woordenlijst der Nederlandse taal* aan de orde. Hoofdstuk 8 behandelt de hoofdletters en de kleine letters. Hoofdstuk 9 gaat over de leestekens. Het tiende hoofdstuk tenslotte bevat allerlei woordenlijsten, zoals die van de woorden die aaneengeschreven moeten worden, de vernederlandste Engelse werkwoorden, aardrijkskundige namen enzovoort.

In dit boek vinden we veel belangrijke onderwerpen bijeen. Bijzonder handig zijn de verschillende lijsten in het laatste hoofdstuk. Het materiaal is overzichtelijk gepresenteerd en de tekst is helder geschreven. Wat het boek extra aantrekkelijk heeft gemaakt, zijn de stukjes tekst waarin we (historische) achtergrondinformatie vinden over het desbetreffende onderwerp.

Bibliografische gegevens: P.A.J. Wels: *De spelling meester. handleiding voor de praktijk van spelling en interpunctie van het Nederlands*. Utrecht, Lemma, 1996. 288 blz. f 49,50 ISBN 90 5189 663 8.

Jan Nijen Twilhaar

Woordenboeken Limburgse en Brabantse dialecten

Onlangs verschenen de tiende aflevering van het eerste deel van het *Woordenboek van de Limburgse dialecten (WLD)* en de afleveringen 7 en 8 van het tweede deel van het *Woordenboek van de Brabantse dialecten (WBD)*. Het WLD en het WBD zijn op dezelfde manier opgezet en vormen een weergave van de belangrijkste

resultaten van het onderzoek naar de lexicale dialectvariatie in de Brabantse en Limburgse gebieden van Nederland en België. Het onderzoek wordt uitgevoerd door de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij vormen met het *Woordenboek van de Vlaamse dialecten* een trio *systematische*

woordenboeken. Wezenlijk voor dergelijke boeken is dat het materiaal niet alfabetisch is geordend, maar dat het gerangschikt is volgens de gebruikssfeer. 'Aldus', zo zeggen de samenstellers van het *WBD* en het *WLD*, 'ontstaan semantisch geordende woordenboeken waarin woorden in samenhangende woordvelden en in nauwe relatie tot de cultuur en de realiteit waarin ze functioneren worden gepresenteerd. Daarnaast is het taalgeografische aspect essentieel; het houdt in dat de woordtypen en de uitspraakvarianten per woordtype exact gelocaliseerd worden binnen een netwerk van enkele honderden plaatsen.' Dergelijke woordenboeken, die ook wel 'betekeniswoordenboeken' of 'ideologische woordenboeken' worden genoemd, geven niet aan welke verschillende betekenissen één woord kan hebben, maar ze laten zien hoe één begrip kan worden uitgedrukt door verschillende woorden.

Mocht er twijfel bestaan over het nut van een signalering in dit tijdschrift voor dergelijke woordenboeken, dan wil ik nog weleens benadrukken dat het programma dialectlexicografie in het kader waarvan deze woordenboeken verschijnen, om verschillende redenen van belang is. Deze woordenboeken leggen een regionaal verscheiden, mondeling overgeleverde woordenschat vast die in hoog tempo aan het verdwijnen is. Deze boeken leveren een bijdrage aan de etymologie en vormen een bron voor verder wetenschappelijk onderzoek. Ook bezitten ze een grote maatschappelijk-culturele betekenis. Het gaat hier om onderzoek waarin naar mijn mening niet alleen lezers geïnteresseerd zijn van tijdschriften die zich *uitsluitend* op dialectonderzoek richten.

Bibliografische gegevens:

1 J. Molemans, J. Verbeek en J. Goossens: *Woordenboek van de Limburgse dialecten*. Dl. I. Agrarische terminologie, aflevering 10: *paardetuig*. Assen, Van Gorcum, 1996. XIV + 102 blz. Ing. De prijs van dit deel bedraagt f 37,50 (ISBN 90 232 3145 7).

2 P.H. Vos, m.m.v. H.L.M.M. Messelink-Zijlmans en M.H. Lubbers: *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Dl. II, aflevering 7: *houtbewerking I*. Assen, Van Gorcum, 1996. XXVI + 402 blz. Ing. De prijs van dit deel bedraagt f 145,- (ISBN 90 232 3131 7).

3 P.H. Vos, m.m.v. M.H. Lubbers: *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Dl. II, aflevering 8: *houtbewerking II*. Assen, Van Gorcum, 1996. XXX + 386 blz. Ing. De prijs van dit deel bedraagt f 145,- (ISBN 90 232 3167 8).

Jan Nijen Twilhaar

Tilburgs

Dirk Boutkan en Maarten Kossmann, *Het Stadsdialekt van Tilburg; Klank- en vormleer*, P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam, 1996. Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut nr. 7.

Het Tilburgs is een stadsdialekt met enkele interessante fonologische en morfologische eigenschappen. In de taalkundige literatuur zijn deze echter tot nu toe vrijwel geheel onderbelicht gebleven. De belangrijkste publikatie was een artikel door een van de twee auteurs van dit boek in *Taal en Tongval* (Boutkan 1990) over klinkerlengte en klinkerverkorting in het Tilburgs.

Klinkerverkorting speelt ook in dit boek een belangrijke rol. Door bepaalde morfemen veroorzaakte klinkerverkorting vinden we in veel Brabantse dialecten in Nederland en Vlaanderen, maar het dialect van Tilburg vertoont het proces op een wel heel zuivere manier. Het diminutief vertoont het proces bijvoorbeeld bijna zonder

uitzondering. Lange klinkers in een stam worden kort bij diminutivering. Gespannen klinkers vertonen daarbij een ongespannen va-

riant. Het diminutief van [bl:n] ‘been’ is bijvoorbeeld [blntj@], het diminutief van [dök] ‘deuk’ met een gespannen klinker is [doeksk@] met een ongespannen klinker. De feiten worden door Boutkan en Kossmann in groot detail uiteengezet. Elke regulariteit, elke sub-regulariteit en elke uitzondering wordt uitvoerig gedocumenteerd.

Dezelfde aandacht voor het detail kenmerkt ook de andere hoofdstukken van het boek. Zo gaat de bespreking van de Tilburgse klinkerinventaris vergezeld van een indrukwekkende lijst minimale paren. Zelfs voor tamelijk marginale contrasten als dat tussen de lange ongespannen geronde voorklinker en diens gespannen tegenhanger weten de auteurs nog een redelijk overtuigend paar te vinden: r\:\k (‘rook’ als in ‘ik rook paling’) versus rök ‘reuk’.

Andere onderwerpen die aan de orde komen zijn de verbuiging van werkwoorden en de vervoeging van zelf-standing en bijvoeglijk naamwoorden en lidwoorden, het gedrag van clitica en persoonlijk voornaamwoorden, de epenthetische *n* en *t* en de vorm van rangtelwoorden en hoofdtelwoorden. Het hoofdstuk over fonologie bevat bovendien een excursus over de vermoedelijke manier waarop de Tilburgse klinkerinventaris is ontstaan uit het West-germaanse systeem en het boek eindigt met een appendix waarin Boutkan (moedertaalspreker en behalve auteur ook de belangrijkste informant van dit boek) de bekende dialect-enquête van Weijnen (1952) invult.

Zoals de ondertitel aangeeft, concentreren de auteurs zich op fonologie en morfologie. Toch komen waar nodig ook andere aspecten aan de orde. Zo wordt opgemerkt dat er een pragmatisch verschil bestaat tussen geïnflecteerde en niet-geïnflecteerde vormen van pronomina in het mannelijke genus: zegt een Tilburger *hullie opa is ziek*, dan is hij waarschijnlijk persoonlijk bij opa en diens ziekte betrokken. Zegt hij daarentegen *hulliejen opa is ziek*, dan suggereert hij daarmee meer afstand.

Volgens het voorwoord is dit boek als een tussendoortje geschreven. De beide auteurs hadden na voltooiing van hun proefschrift naar eigen zeggen tijdens hun AiO-schap bij de Vakgroep Vergelijkende Taalwetenschap in Leiden nog voldoende tijd over om aan deze dialectbeschrijving te werken. Op zich is dat al een opmerkelijke gang van zaken. Het heeft bovendien een opmerkelijk en zeldzaam nauwkeurig werkstuk opgeleverd. Het boek is zeer helder geschreven en bruikbaar voor taalkundigen van iedere theoretische oriëntatie.

Referentie

Boutkan, D. (1990). Morfofonologische klinkerwisseling in het Tilburgse stadsdialect. *Taal en Tongval* 42, 46-60.

Marc van Oostendorp

Tekststructuur

Lettica Hustinx, *Markeerders van de thematische structuur in tekst*. Proefschrift Nijmegen, 1996. ISBN 90-9010024-5. 183 blz. Te bestellen bij de auteur, Vakgroep Nederlands KUN.

Het onderzoek waarvan Hustinx in haar proefschrift verslag doet, beweegt zich op de gebieden van de tekstlinguïstiek en de experimentele psycholinguïstiek. Het

onderzoek richt zich op de vraag of en hoe de inhoudelijke, thematische structuur van de tekst in vormelijke kenmerken van de tekst terug te vinden is en of die kenmerken een rol spelen bij het verwerken van gelezen informatie.

Geschreven teksten worden vaak door alinea-indeling, witregels en tussenkopjes gestructureerd. Zijn er buiten deze typografische kenmerken nog kenmerken met tekststructureerende functie in de gebruikte talige middelen te vin

den? Dat is de eerste vraag die Hustinx zich stelde. Ter beantwoording van die vraag werd een aantal informatieve teksten waaruit de typografische kenmerken verwijderd waren aan proefpersonen voorgelegd met het verzoek de teksten in alinea's in te delen. Het bleek dat naarmate een zin door meer proefpersonen als het begin van een nieuwe alinea aangemerkt werd, het aantal cohesieve middelen in die zin overeenkomstig minder was. Met cohesieve middelen worden voegwoorden, pronomina en lexicale samenhang tussen woorden bedoeld, vgl. de lijst die Halliday en Hasan (1976) geven in hun klassieke werk *Cohesion in English*. Hustinx concludeert dat de inzet van cohesieve middelen correspondeert met de inhoudelijke coherentie van de tekst.

Vervolgens verlegt Hustinx de aandacht naar markeerders die juist optreden in samenhang met inhoudelijke verschuivingen in de tekst, de zgn. discontinuïteitsmarkeerders. Op basis van de tekstlinguïstische literatuur wordt een lijst opgesteld van uitdrukkingen die als discontinuïteitsmarkeerders beschouwd kunnen worden. NPs met de status 'new' worden als discontinuïteitsmarkeerders aangemerkt alsmede vooropgeplaatste NPs en PPs, adverbiale groepen die tijd of plaats aanduiden ('setting AdvP' genoemd) en voegwoordelijke bijwoorden als *bovendien* en *aan de andere kant*. Bijzonder interessant blijken overgespecificeerde uitdrukkingen te zijn, d.w.z. NPs die verwijzen naar al geïntroduceerde referenten waarnaar in de tekst ook al pronominaal verwezen is maar die nu toch weer een langere omschrijving voor de referent geven (*Prof. Jansen, ... zij ..., de nieuwe hoogleraar vrouwenstudies*) zonder dat die omschrijving nodig is voor de correcte identificatie van de referent. Er werd overigens alleen gekeken naar het voorkomen van discontinuïteitsmarkeerders op de eerste zinsplaats, vanuit de verwachting dat taalgebruikers ze met name op die positie zullen inzetten. De resultaten van dit deel van het onderzoek kwamen globaal overeen met de verwachting dat zinnen die door vrijwel alle proefpersonen als eerste zin van een alinea aangemerkt waren, vrijwel steeds ook met een discontinuïteitsmarkeerder begonnen.

In het laatste deel van het onderzoek wordt de vraag aan de orde gesteld of het gebruik van discontinuïteitsmarkeerders in de tekst gevolgen heeft voor het proces van informatieverwerking. Voor dit doel werden teksten geconstrueerd met weglaatbare overspecificaties als discontinuïteitsmarkeerders. Direct na zo'n markeerder bevatte de tekst een testwoord waarvan proefpersonen moesten zeggen of dat woord al eerder in dezelfde tekst was voorgekomen. De reactietijd van de proefpersonen werd deels gemeten meteen na het testwoord en deels op het eind van de zin. Herhaling van het experiment met weglating van de markeerder resulteerde in snellere reactietijden. Bij overgespecificeerde setting AdvPs (*In Berlijn, ... daar ..., in Berlijn*) trad het effect overigens alleen op bij meting van de reactietijd op het eind van de zin. Hustinx concludeert dat in ieder geval de overgespecificeerde uitdrukkingen die verwijzen naar personages in het proces van informatieverwerking het 'wegschrijven' van de informatie stimuleren en dat het ontbreken van de markeerder bevordert dat de informatie voorlopig paraat gehouden wordt. Het belang van tekststructurering voor het leesproces is daarmee experimenteel aangetoond.

Onderzoek van dit type leent zich voor herhaling waarbij gevarieerd zou kunnen worden in de mate van lexicale overspecificatie, het meten van reactietijden op andere posities (bijvoorbeeld halverwege de zin), de reactietijd meten

op testwoorden die niet in de voorgaande tekst voorkwamen, of het effect nagaan dat het al of niet voorkomen van discontinuïteitsmarkeerders heeft op de opslag van de informatie op langere termijn. Deze of andere suggesties voor verder onderzoek worden overigens in het boek zelf niet gegeven. Het onderzoek van Hustinx kan voor dergelijk vervolgonderzoek als voorbeeld dienen, en tegelijk kunnen enkele zwakke kanten van haar onderzoek vermeden worden. Zo lijken me bevindingen uit de literatuur die voor het Engels gelden, al te makkelijk als hypothesen voor het Nederlands overgenomen te zijn. En een diepgaande discussie van resultaten die niet overeenkomstig de verwachting waren (b.v. het niet optreden van een effect bij de overgespecificeerde AdvPs bij meting direct na de markeerder), zou in vervolgonderzoek ook gewenst zijn. Maar aangezien dit type onderzoek voor het Nederlands niet eerder gedaan is, mogen we blij zijn met de aanzet die Hustinx daartoe gegeven heeft.

Ad Foolen

Historiografie

Jan Noordegraaf, *The Dutch Pendulum. Linguistics in the Netherlands 1740-1900*. Münster: Nodus Publikationen, 1996. ISBN 3-89323-264-8. xi+189 blz., DM 59,-.

In deze bundel heeft Jan Noordegraaf acht artikelen van zijn hand bijeengebracht die alle oorspronkelijk tussen 1988 en 1995 in verschillende tijdschriften en bundels verschenen zijn. Ze hebben betrekking op de geschiedschrijving van de 19e-eeuwse taalkunde, met uitlopers in de 18e en 20e eeuw. Daarmee bestrijkt de bundel dezelfde periode als zijn proefschrift uit 1985 (*Norm, geest en geschiedenis*). Daarin liet hij o.a. zien dat weliswaar de historisch-vergelijkende taalwetenschap (ietwat verlaat) ook in Nederland een centrale positie innam ('Matthias de Vries en zijn school'), maar dat de onderstroom van de 'algemene grammatica' (met Port-Royal en Von Humboldt als oriëntatiepunten) toch ook aanwezig bleef. De Nederlandse pendel sloeg echter, anders dan in Duitsland of Frankrijk, nooit ver uit in laatstgenoemde richting. De empirische gerichtheid van de Nederlandse wetenschappers in het algemeen zou daar debet aan zijn. Deze stelling vormt tevens een verbindend leitmotiv in de onderhavige bundel.

De bundel opent met een artikel over Johanna Corleva (1698-1752), de eerste Nederlandse vrouwelijke taalkundige. Zij zorgde in 1740 voor de eerste Nederlandse vertaling van de Port-Royal-grammatica. Het tweede artikel gaat over de taalkundige opvattingen van de classicus Tiberius Hemsterhuis (1685-1766) en zijn volgelingen. Hun vorm van taalanalyse en etymologie liep vooruit op de historisch-vergelijkende taalwetenschap van de 19e eeuw. In de 18e eeuw had deze groep een zekere uitstraling naar het buitenland, maar uiteindelijk raakten deze taalkundigen toch door hun te speculatieve aanpak achterhaald. Wie door de twee eerste artikelen de smaak van de 18e eeuw te pakken krijgt, zij voor meer verwezen naar *Linguistics in the Low Countries: The Eighteenth Century*, uitgegeven door Roland de Bonth en Jan Noordegraaf, Amsterdam 1996.

Het derde artikel behandelt een 19e-eeuws spellingdebat waar Roorda en De Vries bij betrokken waren, terwijl de vierde bijdrage ingaat op de opvattingen over de oorsprong van taal van Brill, Wessels en Moltzer. Een uitgebreidere en nederlandstalige versie van dit artikel is te vinden in *Oorsprong en ideaal. Opstellen over taalzoekers*, Münster 1995, waarin Noordegraaf nog vier andere artikelen over

de vraag naar de taaloorsprong en het zoeken naar de ideale taal bijeengebracht heeft.

In het vijfde artikel uit de bundel laat de auteur zien dat opvattingen over de verbondenheid van volk en taal een rol gespeeld hebben bij standpunten die 19e en 20e eeuwse taalkundigen hebben ingenomen bij discussies over spelling en over taalkeuze in Zuid-Afrika. Het zesde artikel behandelt de taalkundige opvattingen van J.M. Hoogvliet (1860-1924) en de kritiek die Van Ginneken in zijn jonge jaren daarop heeft uitgeoefend. Dit artikel is ook te vinden in *The History of Linguistics in the Low Countries*, geredigeerd door Noordegraaf, Versteegh en Koerner, Amsterdam 1992. Hoogvliet had niet veel op met de onderzoekspraktijk van de *Junggrammatiker*, en hetzelfde kan gezegd worden van Johan Huizinga (1872-1945) die in het zevende artikel uit de bundel centraal staat. Huizinga studeerde in Groningen Nederlands en in 1896 maakt e hij een opzet van 38 bladzijden voor een taalkundig proefschrift gericht op de metaforiek en metonymie in woorden voor licht en geluid in de verschillende Indo-Europese talen. Toen zijn beoogde promotor niet erg ingenomen bleek met de opzet, week Huizinga uit naar een letterkundig onderwerp uit de Oud-Indische literatuur. Bij dit artikel zij verwezen naar de uitgave van genoemd proefschriftontwerp, *Inleiding en opzet voor studie over licht en geluid*, uitgegeven en ingeleid door Jan Noordegraaf en Esther Tros, Amsterdam (Stichting Neerlandistiek VU), 1996.

De laatste bijdrage uit de bundel gaat over H.J. Pos (1898-1955), met name over zijn opvattingen over het belang van de geschiedenis van de taalkunde voor de hedendaagse taalkundebeoefening, zoals die te vinden zijn in de aantekeningen voor de colleges over de geschiedenis van de taalkunde die Pos tussen 1924 en 1932 aan de VU verzorgde. In de visie van Pos maakt kennisname van de geschiedenis van het vak een integraal onderdeel van de vakbeoefening uit. Noordegraaf lijkt met de opname van dit artikel aan het eind van de bundel impliciet zijn eigen opvatting op dit punt aan te willen geven.

De acht artikelen getuigen van een grote belezenheid in en diepgaande kennis van de behandelde periode. De in het proefschrift uitgezette lijn wordt op allerlei punten verder ingevuld en uitgediept. De hier verzamelde artikelen zijn voor deze gelegenheid licht bewerkt maar herhalingen en overlappingsen die hier en daar onvermijdelijk voorkomen, zijn niet weggewerkt; dat zou waarschijnlijk een te sterke ingreep in de opzet van de afzonderlijke artikelen vereist hebben.

De hier signaleerde bundel draagt net als de boeken waarnaar hiervoor in het voorbijgaan verwezen is, bouwstoffen aan voor de geschiedschrijving van de Nederlandse taalkunde. Zij maken deel uit van het vele historiografische onderzoek dat de laatste 20 jaar door Noordegraaf en andere leden van het *Werkverband Geschiedenis van de Taalkunde* verzet is. Zou het niet eens tijd worden om al die bouwstoffen te integreren in een nieuwe *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde*, die de nu 20 jaar oude geschiedenis van Bakker en Dobbets, met alle waardering voor dat boek, kan vervangen? Bakker schrijft in het hoofdstuk over de 19e eeuw (p. 113): 'Veel literatuur over de negentiende-eeuwse grammatica van het Nederlands is er niet'. *The Dutch Pendulum* maakt eens te meer duidelijk dat die opmerking niet meer klopt en dat in ieder geval dat hoofdstuk dringend aan herschrijving toe is.

Ad Foolen

Woordenboek van de Vlaamse dialecten

Vicky Van Den Heede, Jacques Van Keymeulen m.m.v. Veronique De Tier,

Woordenboek van de Vlaamse dialecten, deel III Algemene Woordenschat. Paragraaf fauna en flora. Aflevering 1: Vogels. Tongeren: Michiels, 1996. ISBN 90-74273-08-4, XXXVIII en 277 blz., f 45,-/ 800 BEF.

Op 30 november 1996 werd op de interprovinciale studiedag 'Van dialect tot turbotaal; de toekomst van onze dialecten' te Hulst, Zeeuws-Vlaanderen, de eerste aflevering van deel III over de Algemene Woordenschat van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten gepresenteerd. Van Den Heede, Van Keymeulen en De Tier zijn allen als redacteur van dit woordenboek werkzaam aan de Universiteit van Gent.

In deze aflevering wordt de dialectwoordenschat van de vogels in de dialecten van Zeeuws Vlaanderen, Oost- en West-Vlaanderen en Frans Vlaanderen behandeld. In tegenstelling tot de redacties van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten en het Woordenboek van de Brabantse dialecten die van plan zijn de hele fauna in één aflevering te behandelen, is er in Gent de voorkeur aan gegeven om een aparte aflevering over vogelbenamingen uit te geven. Die afleveringen van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten en het Woordenboek van de Brabantse dialecten over de volksnamen voor de dieren zullen overigens naar verwachting in 1997 gereed komen.

De aflevering 'Vogels' van het Woordenboek van de Vlaamse dialecten is een zeer gedegen werk geworden. Hierin vindt u naast de 'algemeenheden', waarin de dialectwoorden voor lichaamsdelen, gedragingen etc. worden besproken, de Vlaamse volksnamen voor vrijwel alle vogelsoorten die in België en Nederland voorkomen. De woorden-boeklemmata zijn ingedeeld in een aantal paragrafen, zoals vogels rond het huis en in de tuin, vogels in het bos, vogels in akker- en weiland enz.; men heeft dus gekozen voor een indeling die refereert aan de inbeeldingswereld van de dialectspreker en niet voor een biologische indeling. Voorts worden in ieder lemma de verschillende woordtypen in alfabetische volgorde opgesomd. Dit laatste gegeven kan soms tot gevolg hebben dat een lemma begint met een woordtype dat slechts eenmaal werd geattesteerd, terwijl het meest frequente woord pas na grondig lezen kan worden opgemerkt. Woordtypen die met elkaar verwant zijn, kunnen bovendien door de alfabetische volgorde ver van elkaar vandaan staan.

Het lijkt erop dat enkele begrippen niet zijn afgevraagd in het gehele Vlaamse taalgebied; zo vinden we bijvoorbeeld in de lemmata 'zwarte roodstaart' en 'gekraagde roodstaart' geen enkele opgave voor Frans Vlaanderen en ook geen enkele voor Zeeuws Vlaanderen. De reden hiervan kan zijn dat alleen oudere bronnen zijn geraadpleegd, die dan niet het hele Vlaamse taalgebied bestreken. Andere lemmata bevatten nauwelijks enig woordmateriaal. In het lemma 'roodkeelduiker' vinden we bijvoorbeeld slechts twee woordtypen, verspreid over twee plaatsen; het begrip is dan ook niet systematisch opgevraagd blijkens de bronvermelding.

Er is een groot aantal kaarten opgenomen, die vaak zeer verhelderend zijn en mooi de verspreiding van verschillende dialectwoorden laten zien, alhoewel het gemiddelde van bijna één kaartje per bladzijde wat veel van het goede lijkt.

Met de vogelbenamingen wordt in deze aflevering van het Woordenboek van de Vlaamse dialecten een zeer oude woordenschat gedocumenteerd; deze woordverzameling biedt dan ook een mooie gelegenheid voor verder taalkundig onderzoek, zoals bijvoorbeeld een studie naar de etymologie van verschillende volksnamen van vogels of een onderzoek naar de lexicaal-semantische

regels die ten grondslag liggen aan de vogelbenamingen.

Jos Swanenberg

Dialect van Vollenhove

Bij de IJsselakademie te Kampen verscheen als nummer 94 in de reeks Publikaties van de IJsselakademie de volgende dialectmonografie: *Het dialect van de Stad Vollenhove*. De auteur is J.J. Spa, voormalig hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Het boekje begint met een Woord vooraf van Ph. Bloemhoff-de Bruijn, waarin wordt opgemerkt dat '[d]e auteur (...) zich in grote lijnen aan de opzet van *Het dialect van Wijhe* [heeft] gehouden.' Dit boekje en de monografie over het dialect van Wijhe (ook uitgegeven door de IJsselakademie) gaan allebei inderdaad over de klank- en vormleer van de desbetreffende dialecten. Het boekje over het dialect van Wijhe (voor recensies: zie *De Nieuwe Taalgids* 87 (1994), 463-464, en *Taal en Tongval* 48 (1996), 94-95) gaat echter alleen over klinkers, meervoudsvormen, verkleinwoorden, werkwoorden, persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden. Het boek van Spa bevat veel meer onderwerpen. Bovendien zijn de taalfeiten overzichtelijk gepresenteerd en uit de tekst kan men opmaken dat het boek met enthousiasme is geschreven. De presentatie van de taalfeiten is veel minder goed in het boek over het dialect van Wijhe en waar er tekst wordt gebruikt om een en ander toe te lichten, vinden we geen spoor van inspiratie.

Spa geeft een verantwoording van de gebruikte spelling en gaat vervolgens in op de volgende onderwerpen: klinkers, tweeklanken, medeklinkers, uitspraakregels, werkwoorden, persoonlijke voornaamwoorden, lidwoorden, bezittelijke voornaamwoorden, aanwijzende voornaamwoorden, telwoorden, verkleinwoorden, meervoudsuitgangen, andere vormverschijnselen, bijvoeglijk naamwoord, syntactische eigenaardigheden, dagen, maanden en jaargetijden, topografische benamingen, uitdrukkingen eigen aan het Vollenhoofs.

Onlangs werd het boekje lovend besproken in *Taal en Tongval* 48 (1996), 223-225. Die lof heeft het verdiend, ook al denk ik dat er vanuit taaltheoretisch oogpunt wel enige kritiek te geven is. Het is hier niet de plaats om die te uiten, maar ik verwijs de lezer graag naar een besprekingsartikel in *Driemaandelijks Bladen* 48 (1996), 91-102.

Bibliografische gegevens: J.J. Spa: *Het dialect van de Stad Vollenhove. Klank- en vormleer*. Kampen, IJsselakademie, 1996 (Publikaties van de IJsselakademie nr. 94). 96 blz. f 17,95, voor donateurs f 15,25 ISBN 90 6697 082 0. Het boek kan rechtstreeks besteld worden bij de IJsselakademie, Postbus 244, 8260 AE Kampen. Telefoon: 05202-15235.

Jan Nijen Twilhaar

Uit de tijdschriften Jan Nijen Twilhaar

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften behandeld: *Driemaandelijkse Bladen*, *Gramma/TTT*, *Leuvense Bijdragen*, *Moer*, *Naamkunde*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *South African Journal of Linguistics*, *Spiegel*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, *Van Dale Taalbrief*, *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, *IJsselakademie*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar
Rijkmanstraat 39
7411 GA Deventer
0570-612120
e-mail: jvnijen@worldonline.nl

Dokumentaal

25 (1996), nr. 4

Dit is het laatste nummer van *Dokumentaal*. Na vijftientig jaar houdt het tijdschrift op te bestaan. In *Vijftientig jaar Dokumentaal: tijd voor digitaal* schetst de redactie een beeld van de geschiedenis van dit tijdschrift en legt zij uit waarom met de uitgave ervan wordt gestopt.

Driemaandelijkse Bladen

48 (1996), nr. 1-2

Dit dubbelnummer begint met een artikel van Simon Reker en Hermann Niebaum, waarin een overzicht wordt gegeven van de politieke besluitvorming en stand van zaken rond het Europees Handvest voor streektalen of talen voor minderheden: *De 'erkenning' van het Nedersaksisch*. R.A. Ebeling gaat in op *De familienaam Grisnich en zijn varianten*. Naar aanleiding van het verschijnen van Spa's klank- en vormleer van het dialect van Vollenhove gaat A. Sassen in op de vraag *Een beknopte locale dialectmonografie: hoe richt je die in?* In de rubriek *Boekbesprekingen* wordt aandacht geschonken aan een aantal recentelijk verschenen werken.

Leuvense Bijdragen

85 (1996), nr. 3/4

Dit dubbelnummer begint met een artikel van N. Delbecque, dat ons vertelt *Hoe je door te snuffelen in damesbladen een wetenschapsdomein nieuw leven kan inblazen*. X. Dekeyser heeft twee bijdragen aan dit nummer geleverd. In het eerste artikel behandelt hij de *Loss of prototypical meanings in the history of English semantics or semantic redeployment*, in het tweede *WH- and THAT: Two competing strategies in the history of English relative clause formation*. J. Tent en P. Geraghty gaan in op *The linguistic legacy of early Dutch explorers in Polynesia*. G.M. Stegmann onderzoekt *Form and function in the genesis of Haitian pronouns*. A.

Berteloot tenslotte, licht ons in over *De wet, de rechter en de beul. Lexicale variatie in de Legenda aurea*.

In de rubriek *Boekbesprekingen* wordt een elftal werken beoordeeld.

Moer

1996, nr. 6

Dit dikke themanummer bevat publicaties over het Nederlands in de Tweede Fase. De artikelen zijn verdeeld over de volgende categorieën: Studiehuis en Leren leren, Mondelinge taalvaardigheid, Schrijfvaardigheid, Leesvaardigheid, Argumenteren en Literatuur.

Moer

1997, nr. 1

In het eerste nummer van deze jaargang vinden we een artikel van Godelieve van Hugte, getiteld *Appels en peren in één mand?*, waarin zij probeert enige orde aan te brengen in de chaos van al de ontwikkelingen die er gaande zijn in het NT2-onderwijs. In *Schrijven, een vergeten vakgebied* maakt Marius Lindeman zich sterk voor meer aandacht voor handschriftontwikkeling om in een zo vroeg mogelijk stadium schrijfproblemen in het basis- en het voortgezet onderwijs te voorkomen. Joop Wammes gaat in op *De negen-stappen-methode*, waarmee vakdocenten in het voortgezet onderwijs de inhoud van moeilijke teksten goed over kunnen brengen aan leerlingen in gemengde of zwarte klassen.

Ons Erfdeel

40 (1997), nr. 1

In het eerste nummer van deze jaargang staat een artikel van Lutgard Mutsaers, *Pop in je moerstaal*, waarin zij ingaat op een van de meest opvallende recente ontwikkelingen in de wereld van de hit-muziek in Nederland: de groeiende belangstelling bij een nieuw publiek van jonge pop-, rock-, en rapliefhebbers voor liedjes in het Algemeen Nederlands of een Nederlands dialect.

Onze Taal

65 (1996), nr. 12

Deze extra dikke laatste aflevering van dit jaar heeft als thema 'clichés'. Het nummer begint met een bijdrage van Inez van Eijk over stoplappen, opvoed-spreuken en dooddoeners: *Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg*. Peter Burger geeft

kant-en-klare meningen voor conversaties in *Lof der zouteloosheid*. Ingmar Heytze heeft in *In die zin, als het ware* een interview met Wim T. Schippers over het cliché in zijn radio-en tv-programma's. Jaap Bakker laat ons de voordelen zien van clichés in liedteksten met zijn bijdrage *Holle frasen*. Jos Paardekooper gaat in op de *Clichés in het werk van Gerard Reve*. Henk van Gelder heeft het over *Goedsmorgens; lullo. De taalrages van Jiskefet*. Joost Schilperoord laat *Het gemak van clichés* zien. Over geijkte frasen in voorwoorden gaat het artikel van Jaap de Jong: '*In deze leemte is nu voorzien*'. De bijdrage van Gerrit Komrij is een klassieke 'recensie', die geheel bestaat uit flaptekstclichés: *Over het beste boek van de eeuw*. Over de platgetreden taal in advocatenbrieven gaat *Geachte confrère...* van Diederik Stols. Selinde Biesheuvel belicht het cliché in de taal van de architectuur: *Ruimtelijk onbehagen*. In *De bal is hopeloos uit vorm* gaat Guus Middag in op clichés in voet-balcommentaar. Jaap de Jong geeft tips voor het bedenken van originele titels: *De clichétitel voorbij*. Peter Burger heeft het in *Een dubbel gevoel* over welzijnstaal: met uitsterven bedreigde clichés. Rik Schutz onderzoekt *De grenzen van het cliché*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

Onze Taal

66(1997), nr. 1

Het eerste nummer van deze nieuwe jaargang begint met een bijdrage van Peter Burger en Jaap de Jong over de stijleffecten van leestekens: *Een handvol grind. Expressieve interpunctie*. W. Sterenborg vraagt zich af of straatnamen, net als aardrijkskundige namen, buiten de Spellingwet vallen: *De Linde(n)laan en de nieuwe spelling*. Ook Harry Cohen vraagt zich iets af: of Nederland met België gaat meedoen met het geven van nieuwe beroepsnamen voor vrouwen: *Ministerin, première, bodin... Vrouwelijke beroepsnamen: Zuid versus Noord?* De bijdrage van Riemer Reinsma in de nieuwe serie over straatnamen die naar het verleden van een bepaalde plek verwijzen heet: *Geschiedenis op straat*. F. Jansen gaat in op *Remmend vlees in het flikkergroen. Nieuwe woorden van 1996*. Over de schrijfwijze van buitenlandse namen gaat de bijdrage van Jaap Bakker: *Schipperen of verzuipen. Een nieuwe lijst met buitenlandse namen*. Theo Groen vraagt zich af wat mechanische metaforen zeggen over de werkelijkheid: *Natrillende tandwielen. Metaforen in reorganisatiejargon*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

nr. 2

Deze aflevering begint met een bijdrage van Renée van Bezooijen, waarin zij op een rij zet wat we tegenwoordig zeggen als we afscheid nemen: *Afscheidgroeten*. Frank Jansen heeft bekeken hoe het vijftien jaar geleden ging: *Afscheidsgroeten vijftien jaar geleden*. Jan Erik Grezel heeft een interview met oud-hoogleraar Neerlandistiek C.A. Zaalberg. Het artikel van Boudewijn Smid gaat over *Geheimtaal: een kwestie van creëren en kraken*. Ben Vroom geeft in *'Is alcohol ook energie?'* tips voor het testen van teksten. In *Het passief en euthanasie* gaat Louise Cornelis in op passieve constructies als 'Hij wordt gestorven' en 'Hij werd overleden'. De bijdrage van Corriejanne Timmers en Ludo Permentier behandelt *De nieuwe spelling in de kranten*. Ariane van Santen bespreekt de afkalving van het systeem van de sterke werkwoorden: *Waarom blinkte kan winnen van blonk. Sterke werkwoorden en woordfrequenties*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

South African Journal of Linguistics

14 (1996), nr. 3

De derde aflevering van dit tijdschrift wordt geopend door Adelia Carstens met een artikel over *Verregse Afrikaanse weekblaaie - 'n krities-linguistiese perspektief*. Attie Coetser analyseert de *Vokatie-we patrone by Shosa-sprekers in die Transkei*. Jean Parkinson gaat in op de *Role of the laboratory notebook in students' acquisition of*

written scientific literacy. De bijdrage van Phillip Adriaan Louw & Rufus Hjalmar Gouws gaat over *Lemmatiese en nielemmatiese adressering in Afrikaanse vertalende woordeboeke*. Ute Smit sluit de rij met *Who speaks like that? Accent recognition and language attitudes*.

Ik maak bovendien melding van het nieuwsblad van de LVSA (Linguistver-eniging van Suider-Afrika) van juni 1996, waarvan dit tijdschrift vergezeld ging, en van de volgende drie supplementen: 30 (thema: Kategorieë en kategorisering), 31 (thema: Vyf en twintig jaar generatiewe fonologie-onderzoek in

Suid-Afrika; enkele artikelen hebben betrekking op de Optimaliteitstheorie) en 32 (thema: Theorie, teks en toepassings in die linguïstiek II).

Spiegel

14 (1996), nr. 2

In deze aflevering vinden we onder meer een artikel van Jeanne Kurvers over *Alfa-betiseringsonderwijs aan allochtone volwassenen*. Ludo Verhoeven en Cor Aarnoutse doen voorstellen voor een *Verbetering van het onderwijs Nederlands: een plan van aanpak*. Ru Klein gaat in op *Elf jaar veldaanvragen van onderzoek op het gebied van het moedertaalonderwijs: een evaluatie*.

Taal en Tongval

48 (1996), nr. 2

Deze aflevering begint met een artikel van Leendert de Vink, waarin hij de dialectontwikkeling binnen het Randstadgebied vergelijkt met die daarbuiten: *Structuurverlies in het dialect van Katwijk aan Zee*. Helga Humbert gaat in op de postvocalische *r* in het Gronings, waarvan de realisatie grotendeels door de omgeving wordt bepaald: *De kameleontische aard van de Groningse /r/ verklaard vanuit een representationeel perspectief*. J.B. Berns geeft een overzicht van de *Dialectwoordenboeken*, verschenen vanaf 1976 tot heden. H. Scholtmeijer onderzoekt *Het Bunschoten-Spakenburgs te midden van de andere dialecten*. De laatste bijdrage is van F. de Tollenaere: *Etymologica: zakken (intrans.). Externe (idg.) of interne (ndl.) etymologie?*

Ook zijn er een besprekingsartikel van de hand van C. van Bree over het proefschrift van L. Cornips: *Constructies in het Heerlens Algemeen Nederlands*, een overzicht van *Verhandelingen en scripties in verband met de Nederlandse dialectologie, 1994-1995*, en zes boekbesprekingen.

Van Dale Taalbrief

5 (1996), nr. 12

In de laatste aflevering van deze jaargang geeft Silvia Kooij *De fijne kneepjes* van het schrijven van een goede tekst. De bijdrage van Ton van den Boon gaat over *Werkwoordsvolgorde*. Jaap Stierner legt uit hoe je kunt *Schrijven onder tijdsdruk*. Over rijmen gaat het artikel van Arie Opstelten: *'Koopt Nederlandse waar, Dan helpen wij elkaar!'*

Van Dale Taalbrief

6 (1997), nr. 1/2

Dit dubbelnummer waarmee de nieuwe jaargang opent, begint met een bijdrage van Eric Tiggelaar over de 'naamwoordstijl': *Bestudering der bijwerkingen*. Over het splitsen of niet splitsen gaat het artikel van Ton den Boon: *Waarheen leidt de weg...?* Marielle Osté geeft tips voor een interactieve tekst in *Publiceren op internet*. In *Op de kop afl* geeft Margot Vanderstraeten een werkschema voor knappe koppen boven verkoopbrieven.

nr. 3

De derde aflevering begint met een bijdrage van M.C. van den Toorn over karakterisering door afleiding: *Een Kafkaësk verschijnsel*. Ton den Boon bespreekt de plaats van 'er' in de zin: *Wat moet je ermee?* Paul Spendel en Silvia Kooij buigen zich over *De fijne kneepjes II* van het zakelijk schrijven. In *Gratis bier!* legt Jos van Waterschoot uit hoe je publiek trekt voor een tentoonstelling.

Verslagen en Mededelingen van de Kantl

1995, nr. 2/3

In dit dubbelnummer vinden we o.m. een artikel van Ada Deprez over *Volk, natie, taal en staat bij Jan Frans Willems*. Het artikel van R. Willemyns gaat over *De tweede generatie Westvlaamse particularisten*. Wim Vandenbussche bespreekt de invloed van Eugene Van Steenkiste op de vernederlandsing van de Brugse stadsadministratie: *Eeuwig zagen voor de Vlaamsche taal*.

Verslagen en Mededelingen van de Kantl

1996, nr. 1

De eerste aflevering van deze jaargang wordt geopend door J. Weisgerber met een artikel over *Charles-Joseph de Ligne: zijn opvattingen over nationaliteiten en talen*. Verder is er o.m. een artikel van G. de Schutter over *De woordenschat van het Nederlands en van het Engels, een vergelijkende studie*.

IJsselakademie

19 (1996), nr. 4

In de dialectrubriek *Warkschrift* wordt onder meer aandacht besteed aan een boek over de grammatica van het dialect van Zwartsluis: *Grammatica van het Sluzigers van Albert Tulp*.

Ontvangen boeken

Per van der Wijst, *Politeness in Requests and Negotiations*. Proefschrift Tilburg, 1996. ISBN 90-9010155-1. iv+253 blz. Uitgave in eigen beheer. Te bestellen bij de auteur, e-mail: Per.vanderWijs@ulg.ac.be

Ad Foolen en Jan Noordegraaf (red.), *De taal is kennis van de ziel: Opstellen over Jac. van Ginneken (1877-1945)*. Münster: Nodus Publikationen, 1996. ISBN 3-89323-267-2. 223 blz., DM 59.

P.A.J. Wels, *De spellingmeester: Handleiding voor de praktijk van spelling en interpunctie van het Nederlands*. Utrecht: Uitgeverij Lemma, 1996. ISBN 90-05189-663-8. 288 blz., Dfl. 49,50.

Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Overzicht van het jaar 1995. Leiden, 1996. 91 blz. Secretariaat van de Stichting: Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Een eeuw Limburgse dialectologie. Uitgegeven door **J. Goossens**, in samenwerking met **J. Cajot en J. Segers**, redactie **H. van de Wijngaard**. Hasselt/Maastricht: Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, 1996. ISBN 2-87021-057-4. 362 blz., 40 NLG of 730 BEF. Te bestellen bij Vereniging Veldeke Limburg, Korenmolen 40, 6003 BE Weert.

Lettica Hustinx, *Markeerders van de thematische structuur in tekst*. Proefschrift Nijmegen, 1996. ISBN 90-9010024-5. 183 blz. Te bestellen bij de auteur, Vakgroep Nederlands KUN.

Woordenboek van de Vlaamse dialecten. Deel III Algemene Woordenschat, paragraaf Fauna en Flora, aflevering Vogels. Door V. Van Den Heerde, J. van Keymeulen, met medewerking van **V. De Tier**. Tongeren: Drukkerij G. Michiels n.v., 1996. ISBN 90-74273-08-4. xxxviii+277 blz., 800 BEF/45 NLG.

Kirsten Romijn, *Hoe doen we het? Verwijzen naar linguïstische en cognitieve representaties met het voornaamwoord het*. Proefschrift Amsterdam. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1996. ISBN 90 70389 53 3. xii+176 blz., NGL 39,50. (= Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, deel 27).

Dirk Boutkan en Maarten Kossmann, *Het stadsdialect van Tilburg*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1996. ISBN 90 70389 51 7. 102 blz., NGL 19,50. (= Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut, nr. 7).

Jan van Bakel, *Lokwoorden voor huisdieren in Nederland*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1996. ISBN 90 70389 52 5. 136 blz., NGL 24,50. (= Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, nr. 8).

Adriaen Verwer, *Schets van de Nederlandse taal: Grammatica, poëtica en retorica*. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Bezorgd door Th.A.J.M. Janssen en J. Noordegraaf. Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam/Nodus Publikationen Münster, 1996. ISBN 90-72365-47-X. NGL 59,50 (excl. verzendkosten).

Frans Hinskens, *Dialect Levelling in Limburg: Structural and Sociolinguistic Aspects*. Tübingen: Niemeyer, 1996. ISBN 3-484-30356-5. xix+411 blz., DM 206,-.

Woordenboek van de Brabantse Dialecten, Deel II, afl. 8, Houtbewerking II. Door **P.H. Vos**, m.m.v. **M.H. Lubbers**. Assen: Van Gorcum, 1997. ISBN 90-232-3167-8. xxx+386 blz., NGL 145,-.

Nederlands, de taal van twintig miljoen Nederlanders en Vlamingen. Turkse editie. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, 1996. ISBN 90-75862-03-2. 64 blz., NGL 18,-, 300 BEF.

De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, 1996. Russische editie ISBN 90-70831-97-X. Poolse editie ISBN 90-75862-02-4. Beide edities 64 blz., NGL 18,-, 300 BEF.

Sjoukje van der Wal, *Negative Polarity Items & Negation: Tandem Acquisition*. Groningen Dissertations in Linguistics, nr. 17. Te bestellen via tenk@let.rug.nl

M.C. van den Toorn, *De eenheid van de neerlandistiek*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 1997. ISBN 90 75697 04 X. 15 blz., NGL 14,90. Te bestellen bij de uitgever, Postbus 1381, 6501 BJ Nijmegen, tel. 024-3602294.

Stijn Verrept en Laurent Woestenburger, *Bouwstenen voor communicatie: Een taal-houvast*. Leuven: Acco Uitgeverij, 1996. ISBN 90334-3681-7. 89 blz., NGL 26,50.

Louise H. Cornelis, *Passive and perspective*. Amsterdam: Rodopi, 1997. ISBN 90-420-0157-7. 295 blz., NGL 90,-. (= Utrecht Studies in Language and Communication, 10).

Leo Lentz and Henk Pander Maat (eds.), *Discourse analysis and evaluation: Functional approaches*. Amsterdam: Rodopi, 1997. ISBN 90-420-0137-2 (paperback). 175 biz., NGL 25,-. (= Utrecht Studies in Language and Communication, 9).

W.H. Jansen, *Baskisch-Nederlands, Euskara-Nederlandera Woordenboek*. ISBN 90 9010017-2. 301 blz., NGL 39,75.

Jeanette Schaeffer, *Direct object scrambling in Dutch and Italian child language*. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of California, Los Angeles. 158 blz.

H.H.A. van de Wijngaard en R. Belemans (reds.), *Het dialectenboek 4: Nooit verloren werk. Terugblik op de Reeks Dialectatlassen (1925-1982)*. Groesbeek: Stichting Nederlandse Dialecten, 1997. ISBN 90-73869-04-8. 183 blz., NGL 25,-. Te bestellen via drs. H. van de Wijngaard, Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen (verzendskosten f 5,-).

E.H.C. Elffers- Van Ketel, J.M. van der Horst en W.G. Klooster (reds.), *Grammaticaal spektakel. Artikelen aangeboden aan Ina Schermer-Vermeer*

bij haar afscheid van de Vakgroep Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Vakgroep Nederlandse Taalkunde, 1997. ISBN 90-801021-6-4, 254 blz. Te bestellen door overmaking van f 27,50 op postgiro 4771545 van W.G. Klooster, Amsterdam, onder vermelding van 'Grammaticaal Spektakel'.

Christianne de Poot, *De sturende werking van het werkwoord in de vraag.*

Proefschrift Amsterdam, Vrije Universiteit, 1996. ISBN 90-9009238-2. 181 blz.

De Franse Nederlanden/Les Pays-Bas Français. 22e Jaarboek.

Rekkem/Raamsdonksveer: Stichting Ons Erfdeel, 1997. ISBN 90-75862-08-3, ISSN 0251-2408, 256 blz., NGL 70,-.

C.G.L. Apeldoorn en T. Beijer, *Van Achilleshiel tot de toorn van Zeus: Bijbelse en mythologische eponiemen in de Nederlandse taal*. Den Haag: Uitgeverij BZZTôH, 1997. ISBN 90 5501 348 X. 160 blz., NGL 19,50.

[Nummer 2]

* Het verschil tussen comparatieve en additieve coherentierelaties

Een corpusanalytische markeringsstudie

H. Pander Maat*

Abstract

Is is commonly assumed that comparative coherence relations (e.g. *Peter is tall, but his brother is short*) can be analyzed in terms of semantic contrast. In this article it is claimed that comparative relations need to be understood in a context containing a similarity assumption. This assumption may be confirmed (positive polarity) or contradicted (negative polarity) by the comparative text passage. When two entities are characterized in terms of a common variable without a similarity assumption being valid (e.g. *Peter's favorite color is red. His brother prefers green.*), the coherence relation is merely additive. Additive relations are not defined for polarity. While comparative relations may be linguistically marked by connectives like *maar* ('but'), *daarentegen* ('on the other hand'), or *en* ('and'), additive relations remain unmarked.

The distinction between comparative and additive relations is empirically supported by a corpus based investigation of the linguistic markedness of similarities and differences between the price movements of shares, using fragments from stock market reports in a daily newspaper. Some of these fragments clearly invoke similarity assumptions, for instance because of the fact that two companies are in the same branch of industry or because the fragment is preceded by an announcement of the general trend in share prices on a particular day. It was found that the overwhelming majority of linguistic markers of similarities and differences in share price movements occurred in contexts containing similarity assumptions. For instance, similarities that were to be expected may be marked by *and* (e.g. *Elsevier gained 1,10 and Kluwer went up forty cents.*), while unexpected differences are often marked by *daarentegen* (e.g. *Elsevier gained 1,10 (new price 67,80). [Daarentegen] Kluwer lost forty cents (new price 50,70).*) Some apparent counterexamples, in which two companies from the same branch of industry show different share price movements while this difference remains unmarked, in fact do not invalidate the similarity assumption framework but support it. In the majority of these cases the similarity assumption has been eliminated or weakened by earlier announcements of differences within a certain branch.

A closer analysis of five comparative connectives reveals that two kinds of comparative polarity need to be distinguished: a propositional polarity parameter with the values 'difference' and 'similarity' and an assumptional polarity parameter distinguishing between confirmations and denials of the relevant assump-

* H. Pander Maat is universitair docent bij de Vakgroep Nederlands aan de Universiteit Utrecht.

tion. These polarity dimensions are separately encoded in linguistic elements. For instance, *ook* expresses positive propositional polarity, while *maar* is an indication of negative assumptional polarity.

1 Contrasten, conjuncties en assumpties

Er wordt wel beweerd dat het voegwoord *maar* (cq. het Engelse *but*) voorkomt in twee soorten omgevingen. In de eerste omgeving wordt in de *maar*-uiting een verwachting tegengesproken die gebaseerd is op de voorafgaande uiting; men spreekt hier wel van 'denial of expectation' (Lakoff 1971, Spooren 1989) of 'frustration' (Longacre 1983). Een voorbeeld is (1). In de tweede context, die wel 'semantic opposition' (Lakoff 1971, Spooren 1989) of 'contrast' (Longacre 1983) wordt genoemd, worden twee situaties aan de orde gesteld die op enigerlei wijze elkaars tegendeel zijn. Een voorbeeld is (2).

(1)	Frits was moe, maar hij bleef lang op het feest.
(2)	Frits is groot, maar Frans is klein.

Andere auteurs daarentegen beweren dat *maar* altijd een contextueel geldende verwachting tegensprekt, ook wanneer het op het eerste gezicht lijkt te gaan om een semantisch contrast. Zo stelt Brausse 1982 (met instemming geciteerd door Foolen 1993, 121) dat de spreker van (2) uitgaat van de verwachting dat Frits en Frans dezelfde lichaamsbouw hebben. Die verwachting geldt bijvoorbeeld wanneer hij weet, en mag aannemen dat de hoorder weet, dat Frits en Frans tweelingbroers zijn.

Als Brausse gelijk heeft, kan *maar* moeilijk gebruikt worden in contexten waarin verwacht wordt dat Frits en Frans juist verschillen in lengte.

(3)	Frits en Frans verschillen nogal in lengte.	
a	?	Frits is groot, <i>maar</i> Frans is klein.
b		Frits is groot, <i>en</i> Frans is klein.

En inderdaad, in context (3) lijkt *en* meer voor de hand te liggen dan *maar*: het lijkt beter recht te doen aan het feit dat het verschil niet tegen de verwachting ingaat, maar deze juist volgt.

Wanneer de keuze van conjuncties in contrastieve contexten verband houdt met assumpties ten aanzien van overeenkomsten en verschillen, dan is ook de vraag interessant wanneer er nu wel of niet een assumptie aanwezig is, en zo nee, welke conjunctie dan gebruikt kan worden voor een contrast.

Vergelijk daartoe de fragmenten (4), (5) en (6) hieronder, die denkbaar zijn als onderdeel van het voetbaloverzicht in een maandagkrant. De formulering van (4a) was voor voetballiefhebbers in het seizoen 1995-1996 acceptabel, omdat PSV en Ajax toen streden om de landstitel. Dat maakt een vergelijking tussen de resultaten van beide clubs op twee manieren relevant: ten eerste is er de verwachting dat beide clubs winnen, omdat ze dat meestal doen; ten tweede kan een verschil in

resultaat belangrijke gevolgen hebben voor de strijd om de titel. Daarom kan zo'n verschil niet simpelweg met *en* gemarkeerd worden, zoals in (4b) gebeurt. In bepaalde con

texten echter is *en* denkbaar, bijvoorbeeld wanneer eerder in het artikel reeds de verwachting is tegengesproken dat beide koplopers winnen, zoals in (5).

(4)	Ajax won gisteren met 3-0 van FC Utrecht,
a	<i>maar</i> PSV verloor met 0-1 van FC Twente.
b ?	<i>en</i> PSV verloor met 0-1 van FC Twente.
(5)	Ajax verkleinde gisteren de achterstand op concurrent PSV. Zelf won het met 3-0 van FC Utrecht, <i>en</i> PSV verloor met 0-1 van FC Twente.
(6)	Ajax won gisteren met 3-0 van FC Utrecht,
a *	<i>maar</i> Volendam verloor met 0-1 van Vitesse.
b *	<i>en</i> Volendam verloor met 0-1 van Vitesse.

Een vergelijking tussen Ajax en PSV is dus relevant en leent zich voor markering. Daarentegen is fragment (6) zowel met *maar* als met *en* onaanvaardbaar. Immers, Ajax stond bovenaan de ranglijst en Volendam vrijwel onderaan. Er zijn dus geen assumpties ten aanzien van een overeenkomstig dan wel een verschillend resultaat van beide clubs. Daarom ligt het niet voor de hand om in dit fragment een conjunctie te gebruiken. De deelzinnen kunnen beter gescheiden worden door een punt.

2 Comparatieve en additieve coherentierelaties

Als bovenstaande observaties correct zijn, dan hebben ze niet alleen consequenties voor de semantiek van *en* en *maar*, maar ook voor de karakterisering en de classificatie van coherentierelaties in teksten. Immers, conjuncties zijn samen met andere connectieven de meest rechtstreekse talige expressies van coherentierelaties. We mogen daarom eisen dat een theorie over coherentierelaties recht doet aan gegevens over de semantiek en distributie van connectieven.

Hoe kunnen nu de coherentierelaties uit de voorbeelden (2) tot en met (6) worden gekarakteriseerd? Ik zal ze hieronder bespreken in termen van het classificatie-voorstel van Sanders, Spooren en Noordman (1992). Dit voorstel onderscheidt zich van andere voorstellen (Mann & Thompson 1988, Hovy & Maier 1993) door zorgvuldige argumentatie en conceptuele economie. De classificatie kent vier parameters: basisoperatie (causaal versus additief), bron van coherentie (semantisch versus pragmatisch), polariteit (positief versus negatief) en volgorde (oorzaak gaat vooraf aan gevolg of andersom). De eerste drie parameters worden volledig 'gekruist', de vierde is alleen relevant voor causale relaties. Zo leveren de parameters samen twaalf klassen van coherentierelaties op (zie Figuur 1).

Deze kruisclassificerende structuur is bijzonder aantrekkelijk, omdat zij het mogelijk maakt om te zoeken naar generalisaties over relaties die in eerder tekstanalytisch en tekstlinguïstisch werk gescheiden behandeld zijn. Zo kunnen idealiter niet alleen

de verschillen tussen de zes negatieve relaties geanalyseerd worden, maar ook de wijze waarop de onderscheidingen in het negatieve domein corresponderen met die in het positieve domein. Het spreekt echter vanzelf dat dit soort 'symmetrieclaims' wel empirisch overeind gehouden moeten worden.

Figuur 1. De classificatie van coherentierelaties van Sanders, Spooren en Noordman (1992); pos = positief, neg = negatief, caus = causaal, add = additief, sem = semantisch, pra = pragmatisch, vw = voorwaarts, aw = achterwaarts.

			positief	negatief
causaal	semantisch	voorwaarts	pos/caus/sem/vw	neg/caus/sem/vw
		achterwaarts	pos/caus/sem/aw	neg/caus/sem/aw
	pragmatisch	voorwaarts	pos/caus/pra/vw	neg/caus/pra/vw
		achterwaarts	pos/caus/pra/aw	neg/caus/pra/aw
additief	semantisch		pos/add/sem	neg/add/sem
	pragmatisch		pos/add/pra	neg/add/pra

De relaties uit de voorbeelden (2) tot en met (6) worden in het kader van Sanders e.a. gekenschetst als additief, semantisch en negatief. Vergelijk daartoe een van hun eigen voorbeelden van die relatieklasse:

- (7) (Niet alle Nederlandse bedrijven deden het gisteren even goed op de Amsterdamse effectenbeurs.)
- Bergoss verbeterde twaalf punten, evenals Van Hattum, Holec en Smit-Tak. Philips verloor daarentegen tien punten. (Sanders e.a. 1992, 16).

Sanders e.a. zien deze relatie als additief omdat hij niet causaal is. Hij wordt als semantisch gezien omdat het gaat om een relatie tussen de inhoud van beide uitingen, en niet tussen beide uitingen als taalhandelingen. En hij is negatief omdat het gaat om een verschilrelatie, niet om een overeenkomstrelatie. Een positieve variant van de relatie zou bijvoorbeeld kunnen zijn:

- (8) Bergoss verbeterde twaalf punten, evenals Van Hattum, Holec en Smit-Tak. Ook Philips won terrein.

Schematisch kunnen de positieve en negatieve varianten van de semantisch additieve relatie als volgt worden weergegeven (P is een predicaat, a en b zijn entiteiten waarop dat predicaat al of niet van toepassing kan zijn):

- (a) additief positief: P(a) & P(b)
- (b) additief negatief: P(a) & niet-P(b)

Er zijn nu twee problemen met de karakterisering van de relatie in de fragmenten (2)-(8) als additief, semantisch en negatief. Het eerste probleem betreft de inhoud

van het concept *additief*. Sanders e.a. voeren in de klasse van de semantisch additieve relaties namelijk ook voorbeelden op als het volgende:

- (9) (Centraal Beheer is een coöperatie die
zich vooral met verzekeringen
bezighoudt.)

De omzet bedraagt ongeveer 2,4 miljard gulden. In 1988 steeg de winst van 75 miljoen naar 103 miljoen gulden. (Sanders e.a. 1993, 99).

Het verschil tussen de voorbeelden (2)-(8) en (9) is direct duidelijk: terwijl de eerstgenoemde voorbeelden *comparatief* zijn in die zin dat twee objecten worden gekarakteriseerd op hetzelfde attribuut, worden in (9) twee uitspraken gedaan over twee attributen van een object, die simpelweg naast elkaar geplaatst worden. Vandaar dat voor (9) de term *additief* beter op zijn plaats lijkt dan in de gevallen (a) en (b) hierboven. Schematisch:

(c) 'strikt additief' positief: $P(a) \& Q(a)$

Deze strikt additieve relatie gedraagt zich ten aanzien van de parameter polariteit heel anders dan de comparatieve relatie. Een comparatieve relatie kan eenvoudig worden omgezet in een negatieve variant, omdat duidelijk is wat daarin *ontkend dient te worden*: namelijk dat het predicaat P dat op a van toepassing is, ook op b van toepassing is. Voor strikt additieve relaties daarentegen is de negatieve variant onduidelijk. Geen van de volgende mogelijkheden is bevredigend:

(d) ? 'strikt additief' negatief: niet ($P(a) \& Q(a)$)
 ? 'strikt additief' negatief: $P(a) \& \text{niet-}Q(a)$
 ? 'strikt additief' negatief: niet- $P(a) \& Q(a)$

Het lijkt er dus op dat onder de additieve relaties van Sanders e.a. twee soorten relaties schuilgaan, enerzijds de comparatieve relaties (a) en (b) en anderzijds 'strikt additieve' relaties zoals (c). De relaties in de fragmenten (2) tot en met (8) vallen in de eerste groep.

Een tweede probleem met de karakterisering van de relaties in (2) tot en met (8) betreft het predicaat *semantisch*. Wanneer de observaties uit par. 1 correct zijn, spelen achtergrondassumpties een voorname rol bij het linguïstisch markeren van contrastrelaties. En wanneer deze markeringen relevant zijn voor de analyse van de ermee uitgedrukte relatie, zijn assumpties van wezenlijk belang voor de karakterisering van de comparatieve relaties. In dat geval is het niet goed mogelijk om die relaties als semantisch te karakteriseren, dat wil zeggen in termen van restricties op de inhoud van de verbonden proposities.

In de twee volgende paragrafen wordt een classificatie- en analysevoorstel geschetst dat aan de twee hierboven geschetste problemen tegemoetkomt: het doet recht aan de rol van assumpties in comparatieve relaties en aan het verschil tussen comparatieve en additieve relaties.

3 Overeenkomstigheidsassumpties in comparatieve relaties

In *Semantic constraints on relevance* analyseert Blakemore connectieven als instructies voor het interpreteren van de relevantie van een uiting. Die interpretatietask wordt als volgt nader toegelicht (Blakemore 1987, 122):

(...) interpreting an utterance involves more than identifying the proposition it

expresses. It also involves working out the consequences of adding it to the hearer's existing assumptions, or, in other words, working out its relevance. In this framework, then, the context can be viewed from either of two perspectives. On the one hand, it may be regarded as the set of assumptions that are used in establishing the relevance of a new item of information, while on the other it may be seen as the set of assumptions that is modified or affected by the presentation of a new item of information. A new item of information may affect a context by virtue of adding to it. However, it may also have a contextual effect by virtue of providing evidence for an existing assumption or alternatively evidence against an existing assumption.

Blakemore houdt zich ook bezig met *but*, en met name met het eventuele verschil tussen het contrastieve *but* en het denial-of-expectation *but*. Aanvankelijk maakt ze tussen die twee gebruiksgevallen het conventionele onderscheid waarmee we in par. 1 al kennis hebben gemaakt: in denials of expectation gaat het om twee onverenigbare proposities, waarvan er maar één waar is: de eerste is de verwachting op basis van het eerste conjunct, de tweede is de inhoud van het tweede conjunct. Bij contrasten zijn er geen onverenigbare proposities, maar alleen onverenigbare predicaten: predicaten die niet op één object van toepassing kunnen zijn, maar wel op verschillende objecten.

Echter, het verschil tussen contrast en denial-of-expectation blijkt minder fundamenteel wanneer Blakemore de vraag stelt wat de relevantie kan zijn van een contrast. Dat doet zij aan de hand van voorbeeld (10).

- (10) Mary voted Labour, Susan SDP, Anne Tory, but Jane didn't bother.

Welk belang kan het hebben om te weten dat Jane niet stemde, terwijl Susan, Mary en Anne dat wel deden? Blakemore geeft twee mogelijke antwoorden. Ten eerste is het denkbaar dat de hoorder uitgaat van assumptie (11):

- (11) If Susan, Mary and Anne vote, then Jane must (also vote, hpm).

Het *but*-conjunct van (10) ontkent de consequens van (11), en daarin ligt zijn relevantie. Aangezien het antecedens van (11) geïmpliceerd wordt door het eerste deel van zin (10), krijgt *but* zo in feite een denial-of-expectation interpretatie.

De tweede interpretatie is volgens Blakemore dat de hoorder uitgaat van assumptie (12):

- (12) If Jane is like Mary, Susan and Anne, then she would have voted.

De relevantie van (10) is in deze context dat de hoorder in staat wordt gesteld om af te leiden dat het antecedens van (12) niet klopt:

- (13) Jane is not like Susan, Mary and Anne.

De overeenkomst tussen beide interpretaties is belangrijker dan het verschil. In beide gevallen is namelijk de assumptie aan de orde dat Jane zich op de variabele

‘al of niet stemmen’ (varS) net zo gedraagt als Mary, Susan en Anne. Deze *overeenkomstigheidsassumptie* valt als volgt te schematiseren:

- (e) $\text{varS (Mary, Susan en Anne) = varS (Jane)}$

Assumptie (e) is algemener dan (11), maar deze generalisering lijkt plausibel: wanneer, zoals in (11) gebeurt, een bepaalde waarde van varS(a) wordt gebruikt om varS(b) te voorspellen, dan gebeurt dat in het algemeen op grond van de assumptie dat de waarden van de twee variabelen overeenkomen voor gevallen als a en b, welke waarden dat ook zijn.

Wat (12) aan (e) toevoegt, is een grond voor de verwachte overeenkomst qua stemgedrag: een verder niet gespecificeerde gelijkenis (Jane 'is net als' Susan, Mary en Anne). Het verwerpen van die assumptie (zie (13)) is echter niet meer dan een mogelijk secundair effect van (10); op zich genomen geeft *but* slechts aan dat (e) onjuist is.

Men kan zich afvragen of een analyse van *maar* in termen van een overeenkom-stigheidsassumptie (verder: OA) niet te herleiden is tot een denial-of-expectation interpretatie. Immers, op basis van het eerste lid van een *maar*-verbinding en een daarvoor relevante OA valt een verwachting voor de waarde van varS(b) af te leiden, die vervolgens in het tweede lid gelogenstraft wordt. Het gelijkstellen van contrasten denial-of-expectation-relaties is echter om verschillende redenen voorbarig. Ten eerste lijken er connectieven te bestaan die alleen verwijzen naar overeenkomstigheidsassumpties en niet naar andere soorten verwachtingen (bv. *daarentegen*). Ten tweede veronderstelt een denial-of-expectation interpretatie dat het eerste lid van de zin als zelfstandige informatie-eenheid wordt gepresenteerd, zodat er conclusies aan kunnen worden verbonden zonder dat het tweede lid nog in het geding is. In de schrijftaal kan de zelfstandigheid van de leden bijvoorbeeld zijn aangegeven door komma's of punten, in de spreektaal door breuken in de intonatie. Echter, er zijn contrastieve *maar*-verbanden, met name die waarin samentrekking plaatsvindt, die dergelijke segmentatiesignalen ontberen. Vaak zijn die te vinden in een context waarin niet de afzonderlijke maar juist de gezamenlijke interpretatie van de comparatieve conjuncten aan de orde is, bijvoorbeeld wanneer deze tezamen een eerdere uitspraak uitwerken:

- (15) Het is eigenaardig om Peter te zien
tennisen. Zijn forehand is groots maar
zijn backhand afschuwelijk.

De strekking van deze *maar*-verbinding is niet dat het eerste conjunct de assumptie genereert dat Peters backhand geweldig is. Wél spreekt de verbinding als geheel de OA tegen dat beide slagen even goed zijn.

De stelling is voorlopig dat negatief comparatieve markerings het tegenspreken van een OA uitdrukken. Echter, ook positief comparatieve markerings kunnen geanalyseerd worden met behulp van een OA. Immers, wat is de relevantie van het gemarkeerd signaleren van een overeenkomst? Net als een gemarkeerde negatief comparatieve relatie veronderstelt een gemarkeerde positief comparatieve relatie

dat twee objecten 'vergelijkbaar' zijn. Vergelijk (16) en (17), wederom uitgaande van een situatie waarin Ajax en PSV strijden om het kampioenschap:

(16)

Ajax won gisteren met 3-0 van FC Utrecht, *en* PSV won met 1-0 van FC Twente.

(17)	?	Ajax won gisteren met 3-0 van FC Utrecht, <i>en</i> Volendam verloor met 0-1 van Vitesse.

Alleen (16) is volledig acceptabel. De markering geeft daar aan dat de OA (Ajax en PSV hebben hetzelfde resultaat) wordt bevestigd. Zo'n assumptie zou ook in de tekst zelf kunnen worden gepresenteerd, bijvoorbeeld door een openingszin als *De koplopers maakten gisteren geen fout*. In context. In (17) daarentegen ligt het voor de hand om markeringen achterwege te laten. Volendam en Ajax zijn weliswaar beide voetbalclubs uit de eredivisie, maar dat is niet voldoende voor vergelijkbaarheid. Ajax en Volendam maken niet samen deel uit van een subklasse waarvoor bepaalde assumpties gelden. Er zijn bijvoorbeeld geen assumpties ten aanzien van de resultaten van de Noordhollandse eredivisieclubs. De coherentierelatie in dit fragment kan beter *additief* genoemd worden. Daarbij gaat het, anders dan bij (c) hierboven, om een additieve relatie met twee entiteiten die op eenzelfde predicaatvariabele gekarakteriseerd worden:

(d)	additief met gelijkblijvende predicaatvariabele: varV(a) & varV(d).

Van belang is ten slotte dat het voor deze additieve relatie niet uitmaakt of er in de proposities nu sprake is van verschillen of van overeenkomsten. Met andere woorden, de relaties in (18) en (19) verschillen niet:

(18)	Ajax won gisteren met 3-0 van Utrecht. Volendam verloor van Vitesse: 0-1.
(19)	Ajax won gisteren met 3-0 van Utrecht. Volendam won van Vitesse: 1-0.

4 Tussenbalans

Ik vat het betoog tot dusver kort samen (zie voor een overzicht Figuur 2). Het voorstel is om onderscheid te maken tussen comparatieve en additieve coherentierelaties. Voor comparatieve relaties is een overeenkomstigheidsassumptie relevant, die kan worden bevestigd (positieve polariteit) of worden weersproken (negatieve polariteit). Een comparatieve relatie stelt de waarde van een variabele voor twee vergelijkbare entiteiten aan de orde; vanwege de overeenkomstigheidsassumptie zijn de feitelijke waarden van de variabelen in beide uitingen van groot belang.

Voor additieve relaties is geen overeenkomstigheidsassumptie relevant, zodat er ook geen parameter polariteit is. Er zijn twee soorten additieve relaties: ofwel twee onvergelijkbare entiteiten worden gekarakteriseerd op een variabele, ofwel een entiteit wordt gekarakteriseerd op twee variabelen. De feitelijke waarden van de variabelen zijn niet van belang voor de relatie.

Van cruciaal belang is ten slotte de markering van beide soorten relaties. De claim is ten eerste dat comparatieve relaties gemarkeerd worden of minimaal te markeren zijn door conjuncties of andere connectieven, en dat dit bij additieve relaties niet

het geval is; en ten tweede dat de gekozen comparatieve connectieven afhangen van de polariteit van de relatie, met andere woorden van de verhouding tussen de tekstuele informatie en de relevante overeenkomstigheidsassumpties.

Deze claim is belangrijk, omdat markeringen naar mijn mening de belangrijkste empirische evidentie vormen voor classificaties van coherentierelaties (voor uitvoe-

riger argumentatie zie Pander Maat 1997). De rest van dit artikel zal dan ook gewijd zijn aan een corpusonderzoek naar linguïstische evidentie voor het voorgestelde onderscheid. In par. 5 zal worden ingegaan op het al of niet markeren van comparatieve en additieve relaties, en in par. 6 zal het begrip polariteit nader worden gepreciseerd aan de hand van een analyse van de meest gebruikte comparatieve connectieven.

Figuur 2. Kenmerken en varianten van comparatieven en additieve relaties

comparatieve relaties

<i>kenmerken</i>	1	een OA is relevant: $V1(a) = V1(b)$;
	2	bevestiging dan wel tegenspraak van de OA bepaalt de polariteit;
	3	polariteit bepaalt linguïstische markering
<i>varianten</i>	comparatief positief:	$P^{v1}(a)$ & $P^{v1}(b)$; OA wordt bevestigd
	comparatief negatief:	$P^{v1}(a)$ & niet- $P^{v1}(b)$: OA wordt weersproken

additieve relaties

<i>kenmerken</i>	1	geen OA relevant, dus ook geen polariteit;
	2	geen linguïstische markering
<i>varianten</i>	één entiteit:	$V1(a) \& V2(a)$
	één variabele:	$V1(a) \& V1(d)$

legenda

OA:	overeenkomstigheidsassumptie
a, b:	vergelijkbare entiteiten
a, d:	onvergelijkbare entiteiten
$V1, V2$:	predicaatvariabelen $V1$ en $V2$
$V1(a)$:	de (nog onbepaalde) waarde die $V1$ heeft voor a
$P^{v1}(a)$:	entiteit a heeft op variabele $V1$ de specifieke waarde P

5 Een corpusonderzoek naar de markering van additieve en comparatieve relaties

5.1 Corpus

Vragen over de markering van relaties onttrekken zich vaak aan introspectieve toetsing. Dat dit in ons geval zo is, is al gebleken uit het feit dat taalkundigen tegenstrijdige intuïties hebben over het gebruik van het contrastieve *maar*. In dit soort gevallen is corpusonderzoek aan te bevelen.

Voor een onderzoek naar de markering van additieve en comparatieve relaties in het licht van overeenkomstigheidsassumpties is een bepaald soort corpus nodig. Ten eerste dient het corpus zowel comparatieve als additieve fragmenten te bevatten in de hierboven omschreven zin. Ten tweede dienen de fragmenten zo goed mogelijk vergelijkbaar te zijn, en dus qua inhoud en opbouw zo veel mogelijk op elkaar te lijken. Ten derde moet de context van ieder fragment zo mogelijk te karakteriseren zijn zonder een beroep te doen op de markeringen, zodat tot op grote hoogte a priori kan worden vastgesteld of er een OA geldig is.

Aan deze eisen is voldaan door 400 fragmenten te verzamelen uit beursberichten uit De Volkskrant (jaargang 1994). De fragmenten hebben twee kenmerken:

- 1 ze bestaan uit twee opeenvolgende uitingen (ruwweg: afzonderlijke deelzinnen, zie verder Pander Maat 1994, hoofdstuk 2)
- 2 de eerste uiting betreft de koersontwikkeling van een eerste beursfonds, de tweede uiting betreft de koersontwikkeling van een ander beursfonds

In deze fragmenten is eenvoudig te zien of er sprake is van een verschil dan wel van een overeenkomst tussen de twee predicaten. In 200 van de 400 fragmenten bewogen beide fondsen zich met ongeveer de dezelfde snelheid in dezelfde richting (dus beide omhoog of omlaag); deze gevallen duiden we verder aan als de 'gelijkgerichte' fragmenten.

In de andere 200 gevallen zijn er verschillen in richting of snelheid van de koersontwikkeling tussen de twee fondsen. Daarbij valt te onderscheiden tussen de volgende situaties:

- het ene fonds beweegt zich omhoog, het andere fonds omlaag (69.5%);
- het ene fonds beweegt, het andere fonds staat stil (7,5%);
- het ene fonds stijgt of daalt meer, of juist minder, dan het andere fonds (23%).

Deze hele groep fragmenten wordt verder aangeduid als de verschilfragmenten.

5.2 Analysecategorieën en hypothesen

De fragmenten zijn geanalyseerd op linguïstische en contextuele eigenschappen. Het eerste linguïstische aspect is de wijze waarop de beide uitingen structureel zijn verbonden. De beide uitingen staan bijvoorbeeld in een hoofdzin-bijzin verhouding, zijn nevengeschikte deelzinnen of vormen zelfstandige zinnen die gescheiden worden door een komma, een punt of ook een alineagrens. Het tweede linguïstische kenmerk is de aard van de markering. Daarbij valt te onderscheiden tussen connectieven als *en*, *ook*, *echter*, *maar* en *daarentegen* enerzijds, en lexicale expliciteringen (*een uitschieter/ uitzondering was F*, *F bleef daarbij achter*, *de sterkste stijger was F*) anderzijds.

Vervolgens was de vraag, welke contextuele kenmerken de gebruikte markeringen zouden kunnen beïnvloeden. Zoals hierboven is betoogd, moeten comparatieve relaties relevante informatie bieden in het licht van bestaande assumpties. Die assumpties hangen in ieder geval af van twee factoren. De eerste factor is inhoudelijk van aard en betreft de verwantschap tussen de twee genoemde fondsen. De tweede factor betreft de tekstuele omgeving van het fragment, in het bijzonder de wijze waarop de schrijver de ontwikkelingen van de twee fondsen eerder in zijn tekst reeds aangeduid heeft. We zullen deze factoren nu uitgebreider bespreken.

Wanneer twee beursfondsen op enigerlei wijze *verwant* zijn, zo valt te verwachten, is een overeenkomst of verschil in hun koersontwikkeling eerder relevante informatie.

Nu zijn de fondsen op de Amsterdamse beurs in categorieën te verdelen. Dat is te zien aan formuleringen als de volgende:

- (20) Bij de *financiële waarden* was maandag ABN Amro de verliezer.
- (21) Ook de andere *uitgevers* kregen klappen.

Naast financiële fondsen en uitgevers zijn er fondsgroepen als de internationale fondsen, de chemische fondsen, de bouwfondsen, de voedingsmiddelenfondsen en de havenfondsen. De tekst vermeldt overigens niet altijd tot welke sector fondsen behoren. De fondsrelatie is in de impliciete gevallen vastgesteld op basis van andere beursberichten waarin de sector wel gemeld is bij het betreffende fonds. Bij vaste lezers van beursberichten mag de sector van een fonds bekend worden verondersteld.

De assumptie is dat de koersontwikkeling van verwante fondsen dezelfde richting heeft. Zowel het bevestigen als het weerspreken van die verwachting is relevant voor de lezer. We zijn nu in staat om, op grond van de verwachtingen uit par. 4 een eerste hypothese te formuleren (relaties tussen uitingen over verwante fondsen worden verder 'sectorinterne relaties' genoemd):

I	Sectorinterne relaties worden vaker gemarkeerd dan sectorexterne relaties. Dat geldt zowel voor gelijkgerichte fragmenten als verschilfragmenten.

Behalve door hun verwantschap kunnen twee beursfondsen ook door de tekstuele omgeving vergelijkbaar worden, en wel door *vooraanduidingen*. Dat zijn uitspraken die voorafgaan aan het fragment en waaruit de verhouding tussen de koersontwikkelingen in de twee uitingen reeds valt af te leiden voordat de exacte informatie is gegeven. Enkele voorbeelden:

(22)	<i>Opmerkelijk waren de verdiensten in de financiële hoek. ABN Amro eindigde vrijdag 2,30 hoger op 70,70 gulden. ING verliet de markt 1,20 beter op 87,80 gulden.</i>
(23)	<i>De financiële waarden waren verdeeld. Zo gingen ABN Amro en ING omlaag met respectievelijk 1,30 gulden tot 67,70 gulden en 50 naar 85,50 gulden. Aegon en Amev zochten het hogerop.</i>

Vooraanduidingen kunnen overeenkomstige ontwikkelingen betreffen als in (22), maar ook uiteenlopende ontwikkelingen zoals in (23). Naast de aanduidingen over fondsgroepen zijn er vooraanduidingen over de beurs als geheel. Die staan meestal in de eerste alinea van het bericht en vaak ook in de kop van het artikel:

(24)	(kop:) <i>'Geweldig nerveuze' beurs flink omlaag</i> Van onze verslaggever AMSTERDAM 'Iedereen is geweldig nerveus geworden, maar de koersen staan nog altijd hoger dan aan het begin van het jaar.' Dat was de nuchtere conclusie van een commissionair, nadat de aandelenmarkt

in Amsterdam woensdag een behoorlijke
tik had gekregen. De EOE-index zakte
met 7,7 punten tot 416,35.

Tenslotte zijn er vooraanduidingen die later te behandelen fondsen reeds noemen:

(25)

*De algemene trend werd onderstreept
door de belangrijkste fondsen, Koninklijke
Olie en Unilever. De eerste won 1,60 tot
211,90 gulden, terwijl Unilever relatief
wat uitliep ten opzichte van Shell: een
winst van 3,50 tot 227,80.*

Vooraanduidingen kunnen verschillende effecten op markeringskeuzes hebben. Bezien we eerst de gelijkgerichte fragmenten. Wanneer zo'n fragment wordt voorafgegaan door een vooraanduiding die de overeenkomst reeds aankondigt, worden de twee fondsen 'extra' vergelijkbaar gemaakt. Het effect daarvan op markeringen is waarschijnlijk alleen zichtbaar bij sectorexterne overeenkomsten, dat wil zeggen overeenkomsten tussen fondsen die op zich genomen nog niet vergelijkbaar zijn. De vooraanduiding dient in dat geval niet slechts één sector te betreffen, maar de beurs als geheel te betreffen. Hypothese II luidt daarom:

II	Wanneer sectorexterne gelijkgerichte fragmenten worden voorafgegaan door een beursbrede vooraanduiding van de overeenkomst, dan bevatten ze vaker comparatieve markeringen dan zonder zo'n vooraanduiding het geval is.

Ten aanzien van vooraanduidingen in verschilfragmenten is de situatie wat complexer. Om te beginnen dienen we hier het corpus iets in te perken: alleen verschilfragmenten met richtingverschillen (het ene fonds gaat omhoog, het andere omlaag) zijn eenduidig te vergelijken met een vooraanduiding. Immers, wanneer het ene fonds iets meer stijgt dan het andere, is niet te bepalen of dit in overeenstemming is met een vooraanduiding waarin een stijging voor beide fondsen is aangekondigd. Fragmenten over tempoverschillen blijven daarom hier buiten beschouwing. Vervolgens dienen we weer te onderscheiden tussen sectorinterne en sectorexterne relaties: daarbij zijn namelijk verschillende assumpties en verschillende vooraanduidingen van belang.

Bij sectorinterne verschillen is een overeenkomstigheidsassumptie relevant, wat een markering in principe waarschijnlijk maakt. Een effect van vooraanduidingen is te verwachten wanneer de overeenkomstigheidsassumptie enigszins wordt *weggenomen* door een sectorspecifieke aankondiging van ongelijke ontwikkelingen. De hypothese luidt daarom:

III	Wanneer sectorinterne verschilfragmenten worden voorafgegaan door een sectorspecifieke vooraanduiding van een verschil, dan bevatten ze minder vaak negatieve markeringen dan zonder zo'n vooraanduiding het geval is.

Bij sectorexterne verschillen ontbreekt een overeenkomstigheidsassumptie, wat markeringen onwaarschijnlijk maakt. Een 'beursbrede' aankondiging van uiteenlopende ontwikkelingen zal daar weinig aan veranderen. Daarentegen kan een beursbrede aankondiging van gelijke ontwikkelingen wel een overeenkomstigheidsassumptie *introduceren*. Daarom luidt hier de hypothese:

IV	Wanneer sectorexterne verschilfragmenten worden voorafgegaan door een beursbrede vooraanduiding van een overeenkomst, dan bevatten ze

vaker negatieve markeringen dan zonder
zo'n vooraanduiding het geval is.

5.3 Resultaten: gelijkgerichte fragmenten

De eerste hypothese luidde als volgt:

- I Sectorinterne relaties worden vaker gemarkeerd dan sectorexterne relaties.

In Tabel 1 valt te zien of dat vermoeden klopt voor de gelijkgerichte fragmenten:

Tabel 1

Markeringen en fondsrelaties in de gelijkgerichte groep: frequenties en kolompercentages

fondsrelatie: markering:	zelfde sector	andere sector	rijtotaal
ongemarkeerd	59 47.2%	52 69.3%	111 55.5%
connectief	63 50.4%	20 26.7%	83 41.5%
lexicalisering	3 2.4%	3 4.0%	6 3.0%
kolomtotaal	125 100%	75 100%	200 100%

Hypothese I wordt ondersteund. Het blijkt dat uitingen over fondsen uit dezelfde sector vaker expliciet verbonden worden dan uitingen over fondsen uit verschillende sectoren en markten ($\chi^2 = 10.90$, $df = 2$, $p < .005$). Daarbij moet wel worden aangetekend dat het verschil in markeringsfrequentie geheel wordt veroorzaakt door het feit dat fondsen uit dezelfde sector relatief vaak in dezelfde complexe zin worden genoemd, meestal in een nevenschikkende structuur: dat geldt voor 39% van de sectorinterne fragmenten versus 10% van de sectorexterne fragmenten. Een nevenschikkende structuur bevat altijd een komma of *en* als markering. Op het verschil tussen *en* en het andere frequente positieve connectief *ook* wordt nader ingegaan in par. 6.1.

Tabel 1 laat ook zien dat sommige sectorinterne relaties ongemarkeerd zijn en sommige sectorexterne relaties gemarkeerd. Het eerste is niet zo verrassend: er is geen regel die zegt dat sectorinterne relaties altijd gemarkeerd moeten worden. Fragmenten als (22) hierboven zijn niet ongebruikelijk. Maar deze fragmenten kunnen in principe wel gemarkeerd worden zonder de strekking geweld aan te doen:

- (22') Opmerkelijk waren de verdiensten in de financiële hoek.
ABN Amro eindigde vrijdag 2,30 hoger op 70,70 gulden.
- (a) ING verliet de markt 1,20
beter op 87,80 gulden.

- (b) *en* ING verliet de markt
1,20 beter op 87,80
gulden.
- (c) *Ook* ING boekte winst:
1,20 op 87,80.

Interessanter is het dat ruim twintig sectorexterne relaties gemarkeerd zijn. De vraag is nu of in deze fragmenten op een andere manier een OA gecreëerd is. In hypothese II is reeds een mogelijk antwoord op die vraag geformuleerd:

II	Wanneer sectorexterne gelijkgerichte fragmenten worden voorafgegaan door een beursbrede vooraanduiding van de overeenkomst, dan bevatten ze vaker comparatieve markeringen dan zonder zo'n vooraanduiding het geval is.

Tabel 2 laat zien dat hypothese II ondersteund wordt:

Tabel 2
Markeringen en vooraanduidingen in sectorexterne gelijkgerichte fragmenten: frequenties en kolompercentages

beursbrede vooraanduiding: markering:	nee	ja	rijtotaal
ongemarkeerd	33*	19	52
	82.5%	54.3%	69.3%
connectief	7	13	20
	17.5%	37.1%	26.7%
lexicalisering		3	3
		8.6%	4.0%
kolomtotaal	40	35	75
	100%	100%	100%

Een beursbrede vooraanduiding vergroot de kans op een connectief of lexicalisering in sectorexterne gelijkenissen aanzienlijk ($\chi^2=8.27$, $df=2$, $p < .01$). Een groot deel van de gemarkeerde sectorexterne fragmenten bevat zo'n vooraanduiding. Twee voorbeelden:

(26)	Het Damrak stormt verder naar ongekende recordhoogten. Beleggers kennen nauwelijks aarzelingen meer en slaan bijna blindelings stukken in. Ook maandag sneuvelden de records bij bosjes. Hoogovens overschreed de grens van 60 gulden, Philips hikt tegen de grens van 50 gulden aan <i>en</i> Nedlloyd is nu 72,60 per aandeel waard.

* Onder de fragmenten zonder markering bevinden zich 4 gevallen met een vooraankondiging die de betreffende fondsen noemt (zie (25) hierboven).

(27)

Financiële waarden en verzekeraars waren de voornaamste slachtoffers van de koerscorrectie die de Amsterdamse beurs maandag onderging.

(Tien regels verder:)

Bij de internationale waarden was Philips er het slechtst aan toe. Het

elektronicafonds moest 1,40 omlaag naar 46.70, een kleine 3 procent. *Verder* moest Akzo 5,30 terug op 205,60 gulden.

Tabel 2 laat zien dat er ook gemarkeerde sectorexterne gelijkenissen zijn waarbij geen beursbrede vooraanduiding in het spel is. In het merendeel van die fragmenten is een ad hoc-groepering zichtbaar die door sectoren heenloopt, bijvoorbeeld een verdeling tussen 'verliezers' en 'winnaars' op een bepaalde beursdag:

- (28) Het chemie-aandeel (Akzo, hpm) won 1,10 op 209,70 gulden. Collega DSM bleef echter in mineur met een 1,50 gulden lagere prijs van het aandeel en kwam uit op een slot van 107 gulden. Ook Koninklijke Olie had een minder prettige dag met een koersverlies van 2,40 op 208,40. Hoogovens-aandelen werden een rijksdaalder lager aangeboden op 54,50 gulden.

Dit soort ad hoc groeperingen is dus mogelijk, maar blijft vrij zeldzaam.

Zoals te verwachten viel, hebben vooraanduidingen geen invloed op de markering van sectorinterne gelijkenissen. Daarvan wordt een behoorlijk deel gemarkeerd, of er nu sectorspecifieke vooraanduidingen zijn (50% van de gevallen wordt dan gemarkeerd) of niet (58% markeringen).

5.4 Resultaten: verschilfragmenten

Ook voor de verschilfragmenten is hypothese I getoetst, zie Tabel 3.

Tabel 3

Markeringen en fondsrelaties in de verschilfragmenten: frequenties en kolompercentages

fondsrelatie: markering:	zelfde sector	andere sector	rijtotaal
ongemarkeerd	32 26.0%	50 64.9%	82 41.0%
connectief	57 46.3%	5 6.5%	62 31.0%
lexicalisering	34 27.9%	22 28.2%	56 28.0%
kolomtotaal	123 100%	77 100%	200 100%

Voordat hypothese I besproken wordt, zijn enkele algemene opmerkingen nodig over het markeren van verschillen. Tabel 3 laat zien dat in totaal 59% van de verschilfragmenten een connectief ofwel een lexicalisering bevat. Daarmee zijn ze iets vaker gemarkeerd dan gelijkgerichte fragmenten, waarin het totale markeringsaan-

deel 45% bedraagt (zie Tabel 1). Bij de connectieven in verschilfragmenten gaat het met name om *daarentegen*, en verder bijvoorbeeld om *terwijl*, *echter* en *maar*, in de fragmenten waarin een fonds een ander fonds overtreft in het stijgen of dalen vinden we ook wel *zelfs*.

Daarnaast valt op dat in verschilfragmenten veel lexicaliseringen gebruikt worden, terwijl die nagenoeg ontbreken in gelijkgerichte fragmenten. Vooral de fragmenten waarin niet de richting van de koersontwikkeling verschilt, maar het tempo (het ene fonds stijgt of daalt meer dan het andere) bevatten vaak lexicaliseringen, namelijk in 67% van de gevallen; voor de overige verschilfragmenten is dat 16%.

De tempoverschillen zijn overigens altijd gemarkeerd door een lexicalisering of connectief. Zonder deze markering zou het fragment namelijk in de gelijkgerichte groep thuishoren. Zo had het volgende fragment, oorspronkelijk met lexicale verschilmarkering (zie (29a)), ook met een gelijkenismarkering (zie (29b)) kunnen worden geformuleerd:

- (29) Het bouwconcern (HBG, toevoeging hpm) dat bedreigd wordt met een schadeclaim van nog onbekende omvang, ging maar liefst 11 gulden omlaag tot een slotkoers van 260 gulden.
- (a) *Een nog hardere klap omlaag maakten VNU en Hoogovens.*
- (b) Een klap omlaag maakten ook VNU en Hoogovens.
- Hoogovens stond 3,10 in de min op 52,20. De Haarlemse uitgever VNU moest 8,10 omlaag tot 174,50.

Wat nu hypothese I betreft, Tabel 3 laat zien dat deze ook in de verschilgroep ondersteuning vindt. Sectorinterne relaties worden veel vaker gemarkeerd (74%) dan sectorexterne relaties (35%) ($\chi^2=41.76$, $df=2$, $p<.001$)¹. Met andere woorden, een verschil tussen Akzo en DSM wordt gemarkeerd (zie (30)), terwijl een verschil tussen een electronicaconcern en een uitgever geen markering behoeft (zie (31)):

- (30) Akzo werd twee kwartjes duurder verhandeld op 217,70 gulden, *maar* DSM gaf 2,70 gulden prijs op 143,50.
- (31) Philips wist een bescheiden twee dubbeltjes te winnen. Uitgever Elsevier verloor 1,20 op 167,70.

Daarbij moet wel worden opgemerkt dat het verschil geheel voor rekening komt van de *connectieven*; lexicale omschrijvingen van relaties worden zowel gebruikt

1 Sectorinterne verschilrelaties worden soms (17%), en sectorexterne relaties nooit in *complexe zinnen* gerealiseerd. Wanneer de complexe zinnen buiten beschouwing worden gelaten blijkt echter dat het verschil in markering tussen interne en externe relaties blijft bestaan.

bij het verwoorden van sectorinterne als sectorexterne verschillen (in beide typen relaties is 28% gelexicaliseerd)².

Sectorexterne verschillen worden vooral geëxpliciteerd in lexicaliseringen. Dat is allereerst verklaarbaar uit het feit dat lexicale omschrijvingen beter geschikt zijn voor het formuleren van beursbrede vergelijkingen, bijvoorbeeld in de vorm van

2 Ook wanneer we de tempoverschilfragmenten buiten beschouwing laten, blijft dat het geval; dan worden de proporties gelexicaliseerde sectorinterne en sectorexterne fragmenten respectievelijk 16% en 19%.

superlatieve termen ('de grootste winst was voor fonds X') en termen als 'uitzondering' ('X was in de voorzichtige markt een uitzondering'). Omdat in dit soort vergelijkingen meer dan twee fondsen, en dus ook meer dan twee uitingen in het geding zijn, ligt het gebruik van connectieven minder voor de hand.

Een tweede verklaring luidt als volgt. Terwijl negatieve connectieven in principe verwijzen naar een achterliggende OA, doet minstens een deel van de verschillexicalisering dat niet. Dat geldt met name voor de superlatieve termen, die 45% van de sectorexterne lexicalisering uitmaken (en slechts 6% van de sectorinterne lexicalisering). Het is zelfs de vraag in hoeverre uitingen met superlatieve termen een *coherentierelatie* onderhouden met de voorgaande uiting(en). Voor een comparatieve coherentierelatie is nodig dat de polen van een vergelijking zich in verschillende uitingen bevinden, zodat de inhoud van twee uitingen tegenover elkaar worden geplaatst. Een uiting met een superlatieve term echter plaatst een fonds tegenover de andere fondsen binnen een en dezelfde uiting. Daarom is hij in strikte zin niet comparatief verbonden met de voorafgaande uiting.

Ook voor de verschilfragmenten zijn hypothesen geformuleerd over het effect van vooraanduidingen. Hypothese III luidde:

III	Wanneer sectorinterne verschilfragmenten worden voorafgegaan door een sectorspecifieke vooraanduiding omtrent een verschil, dan bevatten ze minder vaak negatieve markeringen dan zonder zo'n vooraanduiding het geval is.

Tabel 4
Markeringen en vooraanduidingen in sectorinterne
richtingsverschil-fragmenten: frequenties en kolompercentages

sectorspecifieke vooraanduiding van verschil: markering:	ja	nee	rijtotaal
ongemarkeerd	19 73.1%	8 16.0%	27 35.5%
connectief	6* 23.1%	31 62.0%	37 48.7%
lexicalisering	1 3.8%	11 22.0%	12 15.8%
kolomtotaal	26 100%	50 100%	76 100%

Tabel 4 laat zien dat hypothese III ondersteund wordt ($\chi^2 = 24.58$, $df=2$, $p<.001$).

* Twee van deze gevallen betreffen het positieve connectief *en*, zie (34) hieronder.

(35)

De overige internationals sloten verdeeld. Akzo Nobel zakte zeven dubbeltjes op 196,10 gulden en KLM verspeelde drie dubbeltjes op 44,70 gulden. KPN sloot onveranderd op 52 gulden *en* Philips boekte een winst van twee dubbeltjes op 52,40 gulden.

Men heeft dus na een gemengde vooraankondiging drie mogelijkheden: men presenteert de verschillende koersontwikkelingen als ongemarkeerde opeenvolging, als contrast in een negatief comparatieve relatie (*maar, daarentegen*) of een enkele keer ook als opsomming (*terwijl, en*). In zo'n opsomming geeft *en* aan dat de uitingen, al melden ze verschillende koersontwikkelingen, verwijzen naar een gemeenschappelijke assumptie in de context: die assumptie is het gemengde beeld dat eerder is aangekondigd. Op dit gebruik van *en* wordt nog ingegaan in par. 6.1.

We concluderen voorlopig dat het al of niet markeren van sectorinterne verschillen sterk samenhangt met de aanwezigheid van vooraanduidingen en de inhoud daarvan. Tabel 4 laat echter ook acht gevallen zien waarin noch een markering, noch een vooraanduiding te vinden is. Een nadere exploratie van die gevallen leert dat in de helft daarvan uitgebreidere informatie wordt gegeven over het eerstgenoemde fonds:

- (36) Uitgever Wolters Kluwer bleef uit de gratie. De boycotdreiging van de kant van de gebruikers van de lucratieve juridische uitgaven bleef de beleggers parten spelen. Vrijdag verloor Wolters Kluwer weer 1,80 gulden op 124,40 gulden.
- Van de andere uitgevers was VNU favoriet.

De boycotdreiging waarmee Wolters Kluwer te maken heeft, geldt natuurlijk niet voor haar concurrenten. Ook in dit soort gevallen wordt blijkbaar de assumptie van gelijkgerichte koersontwikkeling buiten werking gesteld.

Tabel 5

Markeringen en vooraanduidingen in sectorexterne richtingsverschil-fragmenten: frequenties en kolompercentages

beursbrede vooraanduiding van gelijkenis: markering:	ja	nee	rijtotaal
ongemarkeerd	3 27.3%	43 86.0%	46 75.4%
connectief		3 6.0%	3 4.9%
lexicalisering	8 72.7%	4 8.0%	12 19.7%
kolomtotaal	11 100%	50 100%	61 100%

Hypothese IV, in zekere zin het spiegelbeeld van hypothese III, handelt over de mogelijkheid om in sectorexterne fragmenten een OA te introduceren en zo de markeringsfrequentie te verhogen:

IV

Wanneer sectorexterne verschilfragmenten worden voorafgegaan door een beursbrede vooraanduiding van een overeenkomst, dan bevatten ze vaker negatieve markeringen dan zonder zo'n vooraanduiding het geval is.

Tabel 5 laat zien dat ook deze hypothese wordt ondersteund ($\chi^2=23.98$, $df=2$, $p<.001$)³.

Bij de gemarkeerde sectorexterne verschillen gaat het meestal om lexicalisering van de uitzonderlijke positie van een bepaald fonds. Die lexicalisering treden met name op na vooraanduidingen omtrent homogene beursbrede ontwikkelingen.

5.5 Conclusies

Het al of niet markeren van relaties tussen twee koersontwikkelingen wordt systematisch beïnvloed door de aanwezigheid van een overeenkomstigheidsassumptie. Bij aanwezigheid van die assumptie treden markeringen regelmatig op, bij het ontbreken ervan zelden.

De assumptie kan gebaseerd zijn op het feit dat beide fondsen uit dezelfde sector komen of op een overeenkomst die eerder in het artikel door een vooraanduiding is gesuggereerd. Bij sectorinterne relaties kan de assumptie door vooraankondigingen van een verschil enigszins ontkracht worden, bij sectorexterne relaties kan hij juist worden geïntroduceerd door een vooraanduiding van een overeenkomst.

In principe is bij aanwezigheid van een overeenkomstigheidsassumptie sprake van een comparatieve relatie en bij het ontbreken ervan van een additieve relatie. In de gevallen waarin de assumptie slechts gedeeltelijk ontkracht is, heeft de auteur een keuze: hij kan de relatie ongemarkeerd laten, en hij kan deze ook blijven presenteren als comparatief.

6 Propositionele en assumptionele polariteit

6.1 Het verschil tussen *en* en *ook*

We kunnen het nu geschetste beeld van comparatieve relaties verfijnen door een vergelijkende analyse van enkele belangrijke positieve en negatieve connectieven. We beginnen met de meest frequente positieve connectieven *en* ($n=34$) en *ook* ($n=21$). De distributie van deze twee woorden vertoont enkele opvallende verschillen.

En komt met name (85%) voor in sectorinterne relaties (zie (37) en (38)); bij die sectorinterne gevallen gaat het regelmatig (40%) om het slot van opsommingen van

3 Het aantal waarnemingen in Tabel 5 lijkt aan de kleine kant. Ferguson & Takane 1989, 226-227 menen echter dat de χ^2 -toets ook bij kleine verwachte frequenties bruikbaar is.

meer dan twee fondsen. De eerdere leden van die opsomming zijn dan verbonden door een komma (zie (37)).

(37)

De internationals moesten ook terrein prijsgeven. Koninklijke Olie raakte 2,50 kwijt op 210,80 gulden, Akzo verloor 1,90 gulden op 208,60 *en* Unilever 1,30 gulden op 228,60.

- (38) Veel grote fondsen leverden behoorlijk in. Vooral VNU ging onderuit en sloot acht gulden lager op 185 gulden. Collega-uitgever Wolters-Kluwer verloor 3,50 gulden op 115,50 gulden *en* Elsevier liet zich 3,40 ontfutselen op 182,50.

Een ander kenmerk van *en*-verbindingen, dat ook zichtbaar is in (37) en (38), is dat er vrijwel altijd (91%) vooraanduidingen aan voorafgaan. Eerst wordt een algemene uitspraak gedaan over de koersontwikkeling van een bepaalde categorie fondsen; dan volgt een *exemplificatie* waarin enkele leden van die categorie met hun specifieke koersinformatie worden behandeld.

Zoals de voorbeelden (34) en (35) hebben laten zien, kan de vooraanduiding ook gaan over koersontwikkelingen met een uiteenlopende richting. Dat wijst erop dat de overeenkomst tussen de twee uitingen in een *en*-verbinding ook slechts kan bestaan uit een gemeenschappelijke verwijzing naar een contextuele assumptie. Het gaat dan om een positief comparatieve relatie op *assumptioneel* niveau. Het bestaan van die relatie staat op gespannen voet met de opmerking van Lakoff (1971, 136) dat *en* cq. *and* deel uitmaakt van de betekenis van het contrastieve *maar* (cq. *but*). Weliswaar kan *en* inderdaad voorkomen in semantische contrasten; maar belangrijker is dat dit alleen gebeurt onder condities die ervoor zorgen dat *en* geen contrast uitdrukt, maar een overeenkomst. *En* blijkt iets heel anders te zijn dan een strikt additief connectief dat aangeeft dat twee proposities tegelijkertijd waar zijn.

Kortom, *en* legt dus niet zozeer de nadruk op de gelijkenis tussen twee koersontwikkelingen op zich; eerder gaat het erom dat beide ontwikkelingen in een eerder aangekondigde categorie passen.

Ook komt daarentegen alleen voor in fragmenten met twee gelijkgerichte koersontwikkelingen. Daarnaast komt het, anders dan *en*, vaker voor bij sectorexterne (55%) dan bij sectorinterne relaties (45%). *Ook* komt voorts regelmatig voor zonder vooraanduidingen (35%). Opvallend is verder dat *ook* meestal (90%) voorkomt na een wat langere passage over een ander fonds. Twee voorbeelden:

- (39) Internationale Nederlanden Groep (ING) was donderdag de belangrijkste verliezer op een overigens vaste Amsterdamse effectenbeurs. De oorzaken voor de koersdaling van ING lijken winstnemingen - de koers was de afgelopen weken fors opgelopen - en de renteverlaging door De Nederlandsche Bank, waardoor de winstmarges van banken mogelijk dalen. De koers- van het bank- en verzekeringsbedrijf zakte 2,80 naar 91,30. *Ook* ABN Amro stond onder druk: de koers daalde 1,10 gulden naar 72,10 gulden.
- (40) Met een koersstijging van 6,45 procent op een slot van 49,50 gulden was het baggerfonds Boskalis de sterkste van de

hele beurs. Volgens beurshandelaren
verleggen beleggers hun belangstelling
van de bouwer van baggermaterieel, IHC
Caland, naar de gebruiker ervan.
Ook KBB (Bijenkorf, hpm) deed het goed.
(...)

Met andere woorden: terwijl *en*-verbindingen met name in opsommende
exemplificaties voorkomen, dient *ook* om de aandacht van de lezer te verleggen
naar een nieuw fonds; meestal vormt de fondsnaam de focus van *ook*. Daarbij valt
de nadruk

op het feit dat ook hier zich de ontwikkeling voordoet die net ten aanzien van een ander fonds is gemeld. In *ook*-verbanden staat dus niet een vooraf gegeven categorie centraal, maar wordt de overeenkomst op zich als nieuws gepresenteerd. Deze eigenschap maakt *ook* geschikt om te gebruiken in gevallen zonder a priori aanwezige OA, dat wil zeggen sectorexterne relaties die niet onder het bereik van een vooraanduiding vallen. In die gevallen worden twee fondsen op basis van een ad hoc criterium gegroepeerd, veelal onder een noemer als 'de stijgers/dalers van deze beursdag' (zie bijvoorbeeld (28)).

Samenvattend: *ook* drukt primair een propositionele overeenkomst uit, terwijl *en* primair een assumptionele overeenkomst markeert.

6.2 Het verschil tussen *echter* en *maar* enerzijds en *daarentegen* anderzijds

Het onderscheid tussen propositioneel en assumptioneel comparatieve relaties is ook van belang voor de analyse van verschilaanduidende connectieven. De meest frequente negatieve connectieven in het corpus zijn *daarentegen*, *maar* en *echter*. Vanwege het kleine aantal voorkomens van de laatste twee connectieven is het corpus voor deze analyse uitgebreid. Uiteindelijk zijn alle beursberichten uit De Volkskrant in de jaren 1993 en 1994 gezien. Uiteindelijk zijn 28 gevallen van *daarentegen* verzameld, 9 van *echter* en 12 van *maar*.

Wat betreft fondsrelaties blijkt dat *daarentegen*, *echter* en *maar* meestal voorkomen bij sectorinterne relaties (in resp. 89%, 89% en 92% van de gevallen)⁴. *Daarentegen* markeert vrijwel alleen richtingsverschillen (97%), terwijl *echter* en *maar* ook tempoverschillen kunnen markeren (in resp. 22% en 33% van de voorkomens).

Uitgaande van alleen de sectorinterne richtingsverschil-fragmenten zijn de vooraanduidingen gezien. Daarbij blijkt dat zowel *daarentegen* (12%; n=25) als *maar* (43%; n=7) gecombineerd worden met vooraangaande verschilaanduidingen en *echter* (n=7) niet. Enkele voorbeelden:

(41)	Bij de uitgevers was het beeld zeer gemengd. Elsevier deed aardig mee met een koerswinst van 1,80 gulden, <i>maar</i> VNU moest twee kwartjes inleveren.
(42)	Bij de internationals was de stemming verdeeld. Voor Akzo betaalden beleggers 1,40 gulden meer op 151,50 gulden, Koninklijke Olie dikte 60 aan op 161 gulden en KLM 20 cent op 27,80 gulden.

4 Het enige geval waarin *echter* een sectorexterne relatie lijkt te markeren, lijkt bij nader inzien geen tegenvoorbeeld:

(1)	(Na een vooraanduiding over een vriendelijke beurs, en een alinea over Philips dat sterk steeg:) Procentueel gezien de grootste stijger was <i>echter</i> Ahold.

Het *echter* is hier geen indicator voor de verwachting dat Ahold zich anders ontwikkelt dan Philips, maar voor de verwachting dat Philips ook procentueel de grootste stijger was.

Daarentegen werd Philips 40 cent lichter op 23,40 gulden, terwijl Unilever 80 toegaf op 209 gulden.

Reeds eerder is gesteld dat in dit soort voorbeelden de verdeelde stemming als iets opmerkelijks wordt gepresenteerd. Een negatief connectief kan die opmerkelijkheid nogmaals signaleren.

De conclusie is dat zowel *echter*, *maar* als *daarentegen*, wanneer gebruikt in vergelijkingen tussen twee entiteiten, gebonden zijn aan een OA⁵. Toch is er een verschil tussen de connectieven, dat pas naar voren komt wanneer we ze proberen te combineren met *ook*. Combinaties van *echter* en *maar* met *ook* zijn mogelijk:

- (43) De Amerikaanse centrale bank heeft de Amsterdamse beurs een ijskoude douche bezorgd. De derde, kleine renteverhoging van de Fed zorgde voor een volslagen ommekeer op het Damrak. De vriendelijke stemming verdween als sneeuw voor de zon. Vooral de financiële sector kreeg harde klappen. Zo moest ING drie gulden prijsgeven op 81,50 gulden. De verzekerbank was het grootste slachtoffer van de dadendrang van Fedvoorzitter Greenspan. *Maar ook* ABN Amro kwam niet ongeschonden uit de strijd. De koers daalde twee gulden tot 63,60 gulden.
- (44) Donderdag maakte vooral Philips de tongen los. De koers van het elektronicafonds zakte ruim drie gulden naar 53,50 gulden, ruim vier gulden lager dan het koersrecord van 57,60 van drie weken geleden. De beurshandel wees vooral naar Amerikaanse partijen die aandelen Philips te koop aanboden uit vrees voor een spoedig te verwachten emissie. Naast de angst voor de uitgifte van nieuwe aandelen speelden *echter ook* winstnemingen een grote rol.

De mededeling in (43) dat ING het grootste slachtoffer was, doet ondanks de voorafgaande sectorspecifieke vooraanduiding die spreekt over 'harde klappen' in de sector, wellicht vermoeden dat andere financiële fondsen minder schade opliepen. In dit voorbeeld lijkt *ook* aan te geven dat er een gelijkenis bestaat op propositioneel vlak en *maar* dat er een tegenspraak op het vlak van assumpties. De in (43) relevante assumptie kan het best een *uniciteits-assumptie* worden genoemd, omdat het gaat om de aanname dat iets specifiek geldt voor een genoemde entiteit en niet voor andere, nog ongenoemde entiteiten.

Zo'n assumptie is ook relevant in (44). Daarin geeft *echter* aan dat de Amerikaanse verkopen niet de enige verklaring vormen voor het verlies van Philips. *Ook* drukt een gelijkenis uit tussen de Amerikaanse verkopen en winstnemingen, in die zin dat deze beide verantwoordelijk zijn voor het verlies van Philips.

5 Dat laat uiteraard een aantal andere verschillen tussen deze connectieven onverlet. Zo is *daarentegen* gespecialiseerd in vergelijkingen tussen twee entiteiten, terwijl *echter* en *maar* een ruimer toepassingsdomein hebben, ook wanneer we ons beperken tot het negatief comparatieve domein. Zo wordt *maar* in beursberichten veel gebruikt in vergelijkingen tussen twee toestanden van eenzelfde entiteit (bv. de koersindex) op verschillende tijdstippen van de dag.

Deze observaties sporen met de eerdere conclusie dat *ook*, op zich genomen, propositionele gelijkenissen uitdrukt. Daarom dient het gecombineerd te worden met een assumptioneel negatief connectief wanneer de gelijkenis tegen een assumptie ingaat. *Ook* zelf is niet assumptioneel gedefinieerd, wat eerder al bleek uit het feit dat het even vaak in sectorinterne als in sectorexterne gelijkenissen gebruikt wordt.

Terwijl *ook* met name propositioneel gedefinieerd is, zijn *maar* en *echter* met name assumptioneel te karakteriseren. Deze connectieven worden gebruikt in situaties die tegen de assumptie ingaan. Dat het hierbij meestal gaat om propositione-

le contrasten, komt doordat meestal de overeenkomstigheidsassumptie geldt. Omdat de OA de standaardassumptie is, zijn *maar* en *echter* zodanig geassocieerd geraakt met verschillen, dat ze geen gelijkenissen meer kunnen markeren wanneer ze niet vergezeld gaan van een propositioneel positief connectief als *ook*.

Daarentegen nu verschilt van *maar* en *echter*, omdat het zowel propositioneel als assumptioneel gedefinieerd is. Hierboven bleek al dat het alleen richtingsverschillen tussen fondsen markeert, en niet tempoverschillen. *Daarentegen* kan daarom niet met *ook* gecombineerd worden op de wijze waarop dat voor *echter* en *maar* mogelijk is: zo'n combinatie zou tegenstrijdig zijn. Echter, hierboven is erop gewezen dat *daarentegen* niet uitsluitend propositioneel gedefinieerd is; het komt net als *maar* en *echter* vrijwel alleen voor in sectorinterne verschillen, wat erop wijst dat het geassocieerd is aan een overeenkomstigheidsassumptie.

6.3 Overzicht van comparatieve relaties en connectieven

De analyses in par. 6.1 en 6.2 hebben uitgewezen dat er in comparatieve relaties twee soorten overeenkomsten en verschillen gemarkeerd kunnen worden. Uitingen kunnen enerzijds worden vergeleken op propositionele kenmerken en anderzijds op de wijze waarop ze zich verhouden tot een assumptie. Dit levert ook twee soorten polariteit op, propositionele en assumptionele polariteit. Propositioneel gezien zijn er twee mogelijkheden: overeenkomsten tussen twee beschreven situaties (positieve polariteit) en verschillen daartussen (negatieve polariteit). Qua assumpties kunnen vier soorten contexten onderscheiden worden: een context waarin de OA geldt, een context waarin deze gedeeltelijk ontkracht is, een context waarin een uniciteitsassumptie geldt en een context waarin geen enkele assumptie geldt (zie Figuur 3). De assumptionele polariteit wordt bepaald door de propositionele gegevens naast de geldende assumptie te houden; deze kan bevestigd worden of tegengesproken. Zo kan een overeenkomst (propositionele polariteit: positief) sporen met de geldende OA (assumptionele polariteit: positief), maar ook kan hij een geldende uniciteitsassumptie tegenspreken (assumptionele polariteit: negatief). Wanneer er geen assumptie is, blijft de assumptionele polariteit ongedefinieerd. Wanneer in die situatie een comparatieve markering gebruikt wordt, worden twee objecten vergelijkbaar gemaakt op een ad-hoc basis. Dat is wat regelmatig gebeurt door middel van *ook*.

De beide soorten polariteit hebben vaak dezelfde waarde omdat meestal de overeenkomstigheidsassumptie geldt. In dat geval zijn namelijk de propositioneel positieve fragmenten tevens assumptioneel positief, en de propositioneel negatieve fragmenten tevens assumptioneel negatief. In dit soort gevallen is niet duidelijk of de gebruikte positieve of negatieve markeringen hun betekenis primair op propositioneel of op assumptioneel niveau hebben. Dat wordt duidelijker in situaties waarin beide soorten polariteit uiteenlopen, bijvoorbeeld bij overeenkomsten die tegen een uniciteitsassumptie ingaan, of bij verschillen die eerder aangekondigd zijn.

In Figuur 3 zijn voor iedere situatie ook de mogelijke connectieven genoemd. De verschillende connectieven blijken werkzaam te zijn in verschillende dimensies. *Ook* markeert propositionele overeenkomsten, *en* daarentegen assumptionele overeenkomsten. *Maar* en *echter* drukken assumptionele verschillen uit, *daarentegen*

daarenboven ook propositionele verschillen. *Echter ook* en *maar ook* drukken propositionele overeenkomsten uit die tegen assumptie ingaan.

Figuur 3. De markering van gelijkenissen en verschillen in uiteenlopende assumptionele contexten

	context:			
	overeenkomstigheidsassumptie	deels ontkrachte OA	geen a priori assumptie	uniciteitsassumptie
gelijkenis	<i>ook</i> (prop-pos)		<i>ook</i> (prop-pos)	<i>echter + ook</i>
	<i>en</i> (ass-pos)			<i>maar + ook</i> (ass-neg + prop-pos)
verschil	<i>echter</i> (ass-neg)	<i>en</i> (ass-pos)		
	<i>maar</i> (ass-neg)	<i>maar</i> (ass-neg)		
	<i>daarentegen</i> (ass-neg; prop-neg)	<i>daarentegen</i> (ass-neg; prop-neg)		

prop-pos = propositioneel positief

ass-pos = assumptioneel positief

prop-neg = propositioneel negatief

ass-neg = assumptioneel negatief

In verschilfragmenten waarin de OA deels al ontkracht is door een vooraankondiging van een verschil, heeft de spreker de keuze welk aspect de nadruk krijgt: het feit dat het verschil in overeenstemming is met de aankondiging, ofwel het feit dat het verschil opmerkelijk is en blijft.

7 Conclusies en discussie

In dit artikel is een onderscheid gemaakt tussen comparatieve relaties en additieve relaties. De comparatieve relaties kenmerken zich door het feit dat twee vergelijkbare objecten aan de orde zijn, welke vergelijkbaarheid meestal tot uiting komt in een overeenkomstigheidsassumptie. Die assumptie kan in het hier onderzochte corpus voortkomen uit de fondsrelatie of uit een vooraanduiding die niet verwante fondsen onder een noemer brengt. Bij additieve relaties ontbreekt iedere vorm van vergelijkbaarheid.

Het belangrijkste argument voor het onderscheid tussen comparatieve en additieve relaties ligt in de markering van beide soorten relaties. Het al of niet markeren van relaties blijkt grotendeels te kunnen worden verklaard uit de twee factoren fondsrelatie en vooraanduiding. Het overgrote deel van de relatiemarkeringen bevindt zich in de fragmenten waarin deze factoren zorgen voor een overeenkomstigheidsassumptie. Positief comparatieve sectorinterne relaties zijn overigens relatief vaak ongemarkeerd (zie Tabel 1). Ze kunnen echter altijd gemarkeerd worden zonder de strekking van

het fragment te veranderen. Voor negatief comparatieve sectorinterne relaties geldt dat het niet markeren ervan grotendeels verklaarbaar is uit sectorspecifieke vooraanduidingen die de overeenkomstigheidsassumptie gedeeltelijk wegnemen. Additieve relaties zijn in principe ongemarkeerd. Omdat de twee genoemde enti-

teiten niet vergeleken worden en dus ook niet kunnen verschillen of overeenkomen, zijn additieve relaties niet gedefinieerd voor het kenmerk polariteit. De additieve relaties zijn te vinden in fragmenten over niet-verwante fondsen zonder relevante vooraanduiding. Toch wordt in die fragmenten sporadisch een comparatieve markerings gebruikt. De auteur van de tekst kan namelijk via ad hoc categoriseringen twee verder ongerelateerde fondsen vergelijkbaar maken.

Een nadere analyse van veel gebruikte comparatieve connectieven laat ten slotte zien dat er ten aanzien van comparatieve relaties twee soorten polariteit bestaan: propositionele en assumptionele polariteit. De distributie van connectieven laat zien dat beide soorten polariteit onderscheidbaar relevant zijn.

Tot slot wil ik ingaan op twee vragen naar de consequenties van deze resultaten voor de classificatie van coherentierelaties. De eerste vraag gaat over het verschil tussen semantisch comparatieve en pragmatisch comparatieve relaties, de tweede over het verschil tussen negatief comparatieve en negatief causale relaties.

Hierboven is betoogd dat contextuele assumpties een centrale rol spelen in semantisch comparatieve relaties, en in het bepalen van de polariteit van die relaties. Voor de pragmatisch cq. epistemisch comparatieve relaties (zie Pander Maat 1997), zoals de relatie tussen een argument vóór en een argument tégen een bepaalde conclusie, was het belang van assumpties reeds duidelijk. De vraag is nu welk verschil er nog is tussen semantische en pragmatische comparatieve relaties, wanneer alle comparatieve relaties te maken hebben met het bevestigen of tegenspreken van contextuele assumpties.

Het verschil moet naar mijn mening worden geformuleerd in termen van de aard van de assumptie die aan de orde is. Bij semantisch comparatieve relaties is de assumptie propositioneel van aard: namelijk dat twee vergelijkbare entiteiten *a* en *b* dezelfde, of juist een verschillende waarde hebben voor een predicaatvariabele *V*. Omdat overeenkomstigheidsassumpties aanzienlijk frequenter zijn dan verschilassumpties, beperk ik me omwille van de eenvoud tot de overeenkomstigheidsassumptie. Deze assumptie kan bevestigd of tegengesproken worden:

- (g) semantisch comparatieve wel / niet ($V(a) = V(b)$)
relatie:

Bij epistemisch comparatieve relaties betreft de assumptie een epistemische overeenkomst, namelijk dat twee uitspraken *u1* en *u2* dezelfde conclusie(s) *C* mogelijk maken:

- (h) epistemisch comparatieve wel / niet ($C(u1) = C(u2)$)
relatie:

In tegenstelling tot de leden van een semantisch comparatieve relatie kunnen de uitingen *u1* en *u2* allerlei propositionele inhouden hebben. Zo realiseren zowel de voorbeelden (45) tot en met (48) alle een negatief epistemisch comparatieve relatie (het gaat hier om een 'indirect' comparatieve relatie, zie verder Pander Maat 1997):

- (45) Dit huis is mooi, maar het is te duur.
(46) Dit huis is mooi, maar het ligt aan een snelweg.

(47)

Dit huis is mooi, maar we moeten eerst
ons andere huis verkopen.

(48)

Dit huis is mooi, maar dat andere huis is
goedkoop.

In alle gevallen wordt eerst een mogelijk argument gegeven voor de conclusie dat dit huis gekocht moet worden, en later een mogelijk argument tegen die stelling of (in (48)) voor de contraire stelling dat het andere huis gekocht moet worden. De tegengesproken assumptie is telkens dat beide uitingen dezelfde conclusie ondersteunen. Het verschil tussen semantisch en epistemisch comparatieve relaties ligt dus niet in de rol van assumpties, maar in de aard van de relevante assumpties.

De tweede vraag die de analyse in dit artikel oproept gaat over het verschil tussen negatief comparatieve en negatief causale relaties. In Figuur 3 zijn twee soorten polariteit onderscheiden voor semantisch comparatieve relaties, propositionele en assumptionele polariteit. Daarvan is de propositionele polariteit alleen relevant voor semantisch comparatieve relaties; de assumptionele polariteit is relevant voor comparatieve relaties als geheel. Van welke aard is nu de polariteit in causale relaties? Anders gezegd, wat is de dimensie waarop *A*, *daardoor B* en *hoewel A*, *niet-B* verschillen? Ook die polariteit lijkt assumptioneel van aard: *hoewel A*, *niet-B* refereert aan assumpties over causale relaties tussen situatie A en situatie B of tussen uitspraak A en conclusie B⁶.

Het verschil tussen negatief comparatieve en negatief causale relaties lijkt dus wederom te liggen in de aard van de relevante assumpties: negatief comparatieve relaties spreken gelijkenisassumpties tegen, negatief causale relaties causale assumpties. Nu kunnen die twee soorten assumpties tegelijkertijd relevant zijn. Wanneer bijvoorbeeld over de ene helft van een tweeling wordt gezegd dat hij groot is, valt daaruit op grond van de overeenkomstigheidsassumptie af te leiden dat de andere helft ook groot is. Met welke relatie hebben we bijvoorbeeld te maken in een fragment als *Frits is groot. Frans is klein*? Het antwoord op die vraag hangt af van de markering. Zonder connectieven kunnen meerdere assumpties relevant zijn bij de interpretatie, en is het ook denkbaar dat er geen assumptie is omdat het een strikt additieve relatie betreft. Connectieven selecteren echter achtergrondassumpties. De connectieven *daarentegen* en *hoewel* zijn daarbij het meest selectief, terwijl *maar* twee opties open laat:

(49a)	negatief semantisch comparatief: <i>Frits is groot. Frans is daarentegen klein.</i> overeenkomstigheidsassumptie: <i>Frits en Frans zijn ongeveer even lang.</i>
(49b)	negatief epistemisch causaal: <i>Hoewel Frits groot is, is Frans klein.</i> causale assumptie: Uit het feit dat <i>Fris lang is</i> , valt af te leiden dat <i>Frans lang is</i> .
(49c)	negatief semantisch comparatief OF negatief epistemisch causaal: <i>Frits is groot, maar Frans is klein.</i>

In gevallen als (49) zijn dus alleen specifieke connectieven in staat ondubbelzinnig uit te drukken dat er een comparatieve en/of causale coherentierelatie bestaat. Het feit dat zulke connectieven bestaan, is samen met het feit dat die connectieven ont-

6 Het is overigens nog de vraag hoe *A. Daardoor B* geanalyseerd moet worden: als een bevestiging van de assumptie *A leidt tot B* of als de introductie daarvan.

breken voor de additieve relatie een sterk argument voor het onderscheid tussen comparatieve, causale en additieve relaties.

Bibliografie

- Blakemore, D. (1987).** *Semantic constraints on relevance*. London: Basil Blackwell.
- Brausse, U. (1982).** Bedeutung und Funktion einiger Konjunktionen und Konjunkionaladverbien: *Aber, nur, immerhin, allerdings, dafür, dagegen, jedoch*. Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1-40.
- Ferguson, G.A. & Y. Takane (1989).** *Statistical analysis in psychology and education*. New York etc.: McGraw-Hill.
- Foolen, A. (1993).** *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Proefschrift KUN.
- Hovy, E.H. & E. Maier (1993).** Parsimonious or profligate: how many and which discourse structure relations? Ongepubliceerd.
- Lakoff, R. (1971).** *Ifs, and's and but's about conjunction*. In: C.J. Fillmore & D.T. Langendoen (eds.), *Studies in linguistic semantics*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 114-149.
- Longacre, R.E. (1983).** *The grammar of discourse*. New York: Plenum Press.
- Mann, W.C., & S.A. Thompson (1988).** Rhetorical Structure Theory. Toward a functional theory of text organization. *Text: an Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse* 8, 243-281.
- Pander Maat, H. (1994).** *Tekstanalyse. Een pragmatische benadering*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Pander Maat, H. (1997).** Classifying negative coherence relations and negative connectives. Te verschijnen in *Journal of Pragmatics*, jaargang 1997.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooren & L.G.M. Noordman (1992).** Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes* 15, 1-35.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooren & L.G.M. Noordman (1993).** Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation. *Cognitive Linguistics* 4, 93-133.
- Spooren, W.P.M.S. (1989).** *Some aspects of the form and interpretation of global contrastive coherence relations*. Dissertation Nijmegen University.

* Weer functionele projecties

Jan-Wouter Zwart en Eric Hoekstra*

Abstract

Reply to Arie Sturm, 'Over functionele projecties' [On Functional Projections], *Nederlandse Taalkunde* 1.3 (1996), 191-206. The position is defended that the Dutch complex complementizer *ofdat* consists of two complementizers, each heading its own functional projection.

1 Inleiding

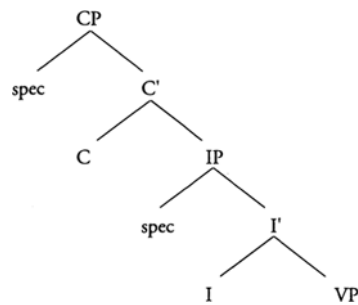
Dit is een reactie op een artikel van Arie Sturm in *Nederlandse Taalkunde* 1.3. Sturms artikel heet 'Over functionele projecties', maar daar gaat het niet over. Het gaat over een hypothese over de structuur van de zin, naar voren gebracht in Hoekstra en Zwart (1994). Volgens deze hypothese bestaat de functionele projectie CP uit twee onafhankelijke projecties, die geassocieerd zijn met respectievelijk vraagzinnen en topicalisaties, en die we gemakshalve 'WhP' en 'TopP' genoemd hebben.

Volgens Sturm zijn wij er in Hoekstra en Zwart (1994) niet goed in geslaagd deze hypothese te ondersteunen. Nu is er altijd wel wat aan te merken, maar helemaal onzinnig kunnen wij de 'dubbele CP-hypothese' toch niet vinden. Wij zullen in dit artikel nader op Sturms argumentatie ingaan.

Maar eerst moeten we de discussie in z'n context plaatsen. Waar Sturm zijn pijlen lijkt te richten op de specifieke dubbele CP-hypothese van Hoekstra en Zwart (1994), heeft hij in werkelijkheid een verderweg gelegen doel voor ogen: de 'theorie over functionele projecties' (p. 192). Hiermee doelt Sturm op de sinds Chomsky (1986) algemeen aanvaarde opvatting dat de zin opgebouwd is uit een lexicaal en een functioneel gedeelte, welke allebei weer bestaan uit kleinere, identiek gestructureerde eenheden, projecties geheten. Chomsky (1986) stelt de structuur in (1) voor, die in later werk nog aanzienlijk 'verrijkt' is:

* Adressen van de auteurs: Jan-Wouter Zwart, NWO/Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 716, 9700 AS, Groningen, email: zwart@let.rug.nl; Eric Hoekstra, KNAW/P.J. Meertens Instituut, Keizersgracht 716, 1017 DR, Amsterdam, email: Eric.Hoekstra@pjm.knaw.nl.

(1)

In (1) staat 'C' voor de voegwoordspositie, en 'I' (ook: 'INFL') voor het complex van tijds- en congruentiekenmerken. De spec-positie van IP is de vaste plaats voor het subject. De spec-positie van CP is gereserveerd voor elementen die vooropgeplaatst zijn, zoals het vraagwoord in (2a) en het demonstrativum (meestal ten onrechte 'topic' genoemd) in (2b), waarna in het Nederlands inversie van het subject en het werkwoord optreedt:

(2)	a	Wie heb je gezien?
	b	Die ken ik niet.

Den Besten (1977) toonde aan dat het verbogen werkwoord in (2) in dezelfde positie staat als het voegwoord in (3):

(3)	a	..dat je hem gezien hebt.
	b	..dat ik hem niet ken.

In de structuur in (1) is deze gezamenlijke positie voor het voegwoord en het geïnverteerde werkwoord dus 'C'. Zwart (1993) heeft beargumenteerd dat de I-positie ingenomen wordt door het verbogen werkwoord in hoofdzinnen zonder inversie, zoals in (4):

(4)	a	Je hebt hem gezien.
	b	Ik ken hem niet.

Als dat allemaal correct is, dan maakt de structuur in (1) twee verschillende typen posities beschikbaar: een type voor hoofden (I, C), ingenomen door het voegwoord en door het verbogen werkwoord, en een type voor woordgroepen (de spec-posities), ingenomen door het subject en door vooropgeplaatste elementen, zoals in (2). Inderdaad kunnen op die posities woordgroepen optreden (terwijl in de hoofdposities steeds maar één woord kan staan):

(5)	a	<i>Welke mannen heeft je vriend gezien?</i>
	b	<i>Die man kennen mijn ouders niet.</i>

Zo bezien brengt de structuur in (1) een relif aan dat in de structuren die daarvoor werden aangenomen ontbrak. Vóór Chomsky (1986) vormden de spec-positie van CP en C zelf één onduidelijk gestructureerd zinsinitieel onderdeel, 'Comp' genaamd, waarin alle vooropgeplaatste elementen werden gesitueerd, zonder dat er een onderscheid gemaakt werd tussen hoofden en woordgroepen, en zonder dat er voorspellingen gedaan konden worden over de volgorde van de verschillende elementen 'in Comp'.

Verrijking van de structuur in (1) is onder andere voorgesteld door Pollock (1989), die op basis van subtiele verschillen in woordvolgorde tussen het Frans en het Engels concludeerde dat er meer dan één functioneel hoofd moest staan tussen C en VP in. Pollock stelde voor dat de tijdskenmerken en de congruentie-kenmerken niet bij elkaar in 'I' zitten, maar elk een apart functioneel hoofd vormen, met een eigen projectie. Merk op dat 'rijker' hier 'meer van hetzelfde' betekent, en dus niet bij voorbaat verwerpelijk is.

Deze 'dubbele IP'-hypothese, die vrij snel algemeen aanvaard werd, is vaak bekritiseerd, bijvoorbeeld omdat de feiten waarop hij gebaseerd was misschien net iets te subtiel, of gewoon verkeerd geïnterpreteerd waren (Belletti 1990, Iatridou 1990), of ook omdat er conceptueel iets mee mis was (Thránsson 1996, Chomsky 1995). Maar dergelijke kritiek nam nooit de vorm aan van een algehele verwerping van de structuur in (1), waar de dubbele IP-hypothese een uitwerking van is. Dat komt ongetwijfeld doordat de structuur in (1), wat Sturm 'de theorie over functionele projecties' noemt, hecht verankerd is in de post-Bloomfieldiaanse ideeën over de status van grammatikale kenmerken binnen de syntaxis enerzijds en in de in de vroege generatieve grammatica ontwikkelde ideeën over de structuur van woordgroepen (de X-bar-theorie) anderzijds (zie hiervoor Zwart 1994).

De dubbele CP-hypothese van Hoekstra en Zwart (1994) moet in dezelfde traditie gezien worden. De hypothese vooronderstelt de correctheid van de structuur in (1), en van de ideeën die er aan ten grondslag liggen. Kritiek op de dubbele CP-hypothese is natuurlijk bijzonder welkom. Net zoals bij de dubbele IP-hypothese willen we weten of we op de goede weg zitten. Maar wat Belletti, Iatridou, Thránsson, en Chomsky achterwege lieten, dat probeert Sturm nu voor elkaar te krijgen: via een kritische bespreking van de dubbele CP-hypothese wil hij eigenlijk de hele structuur in (1) in diskrediet brengen. Sturm citeert dan ook enkele malen met instemming Lightfoot (1990), waarin geklaagd wordt over het ontbreken van empirische evidentie voor de structuur in (1).

Maar daar hoeven we het hier niet over te hebben. Hoekstra en Zwart (1994) gaan immers uit van de correctheid van (1), en de dubbele CP-hypothese kan dan ook niet anders dan in het licht van de daar gegeven structuur beoordeeld worden. Sturm lijkt te willen zeggen dat als de argumentatie van Hoekstra en Zwart (1994) niet deugt, dat dan de hele structuur in (1) wel niet zal deugen (p. 192):

Als de manier waarop Hoekstra en Zwart [...] te werk gaan exemplarisch mag heten voor de manier waarop in het algemeen in de generatieve taalkunde met de introductie van functionele projecties wordt omgesprongen (en ik heb sterk de indruk dat dat zo is), dan [...] is er weinig reden de verdere exploratie van de theorie over functionele projecties met vreugde en vertrouwen tegemoet te zien.

Maar een dergelijke slag in de lucht legt in een serieuze discussie natuurlijk weinig gewicht in de schaal.

2 De dubbele CP-hypothese

Voor we ingaan op Sturm's kritische kanttekeningen, vatten we in het kort het voorstel van Hoekstra en Zwart (1994) samen.

Zoals we gezien hebben maakt de structuur in (1) een spec-positie (Spec,CP) beschikbaar voor vooropgeplaatste elementen. Deze vallen uiteen in twee klassen: vraagwoorden (2a) en niet-vraagwoorden (2b). In (2) wordt het hoofd van CP, C, ingenomen door het verbogen werkwoord. Maar in bijzinnen staat het verbogen werkwoord achteraan in de zin, en wordt C gevuld door de voegwoorden *of* en *dat*.

- (6)
	a	..of je iemand gezien hebt.
	b	..dat ik hem ken.

Zoals Den Besten (1977) aantoonde, staat in bijzinnen het voegwoord op de plaats van het geïnverteerde werkwoord (C in (1)). Opnieuw blijkt dat er twee typen C zijn: een vraag-type met *of* (6a) en een niet-vraag-type met *dat* (6b).

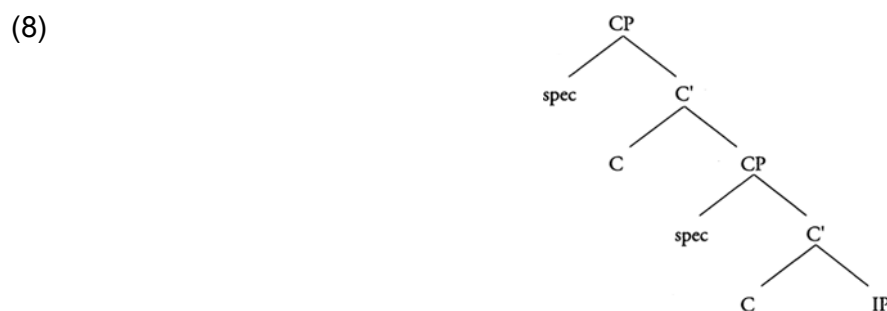
Zoals bekend kunnen de beide voegwoorden in (6) ook samen voorkomen:

- (7) ..of dat je iemand gezien hebt.

Hoe moeten we de combinatie van voegwoorden *of dat* in (7) beschrijven in termen van de structuur in (1)?

Er lijken twee mogelijkheden te zijn. Ofwel *ofdat* is een complex voegwoord, één woord dus, dat de C-positie inneemt. Ofwel *of* en *dat* zijn twee onafhankelijke voegwoorden.

In het eerste geval zijn er geen consequenties voor de structuur in (1). Maar in het tweede geval wel. Hier is van belang dat een hoofd altijd slechts één woord kan bevatten. Als *of* en *dat* in (7) twee onafhankelijke woorden zijn, dan moeten er dus twee C-posities zijn. Dat leidt dan onmiddellijk tot de structuur in (8), m.a.w. tot de dubbele CP-hypothese:

Omdat het vraag-voegwoord *of* altijd vóór het niet-vraag-voegwoord *dat* staat, ligt het dan voor de hand de hoogste CP te associëren met vragen en de onderste CP met niet-vragen.

Hoekstra en Zwart (1994) beargumenteren dat *of* en *dat* inderdaad twee onafhankelijke woorden zijn, zodat we, gegeven het theoretisch kader dat hier geadopteerd is, gedwongen zijn de structuur in (8) te veronderstellen. Zij noemen de bovenste CP 'WhP' en de onderste 'TopP' (maar de exacte naamgeving is hier natuurlijk niet van belang).

3 Argumentatie

Dan gaan we nu over tot de bespreking van de argumenten van Sturm tegen de conclusies van Hoekstra en Zwart (1994).

3.1 *Of* en *dat* of *ofdat*?

Zoals uit sectie 2 blijkt is de status van de combinatie *of+dat* eigenlijk de kern van de zaak. Wil Sturm tegen de structuur in (8) ageren, dan zal hij moeten beargumenteren dat *of+dat* één woord vormen. Het simpelweg plaatsen van kritische kanttekeningen bij de argumenten van Hoekstra en Zwart kan natuurlijk nooit volstaan.

Hierin worden wij ernstig teleurgesteld. Sturm werpt op dat het best mogelijk is *ofdat* te analyseren als een morfologische eenheid, te vergelijken met *omdat*, *doordat*, etc. Maar hij maakt op geen enkele manier aannemelijk dat *of+dat* ook inderdaad een morfologische eenheid is.

Dat is jammer, want op het eerste gezicht is de parallel tussen *omdat* en *doordat* enerzijds, en *ofdat* anderzijds ver te zoeken.

Omdat en *doordat* zijn combinaties van een voorzetsel en een voegwoord, maar *ofdat* is dat niet. Een bijzin die geïntroduceerd wordt door *omdat* of *doordat* is misschien het beste te analyseren als een *dat*-zin in het complement van het voorzetsel *om* dan wel *door*. Dat suggereert trouwens dat *omdat* en *doordat*, in weerwil van de orthografische traditie, combinaties van twee onafhankelijke woorden zijn, zodat het model waar Sturm *ofdat* aan wil spiegelen zelfs geheel en al ontbreekt.

Een ander verschil tussen *omdat* en *ofdat* is dat in *omdat* het niet-interrogatieve *dat*-element het 'hoofd' vormt: de bijzin is niet-interrogatief. Maar in *ofdat* is juist het interrogatieve *of*-element het 'hoofd': de bijzin is wel interrogatief. In de morfologie wordt algemeen aangenomen dat bij complexe woorden het rechteronderdeel het 'hoofd' vormt (vergelijk *slagveld*, een soort veld, en *veldslag*, een soort slag). Dit maakt het opnieuw niet direct voor de hand liggend dat *ofdat* één complex woord zou vormen.

Toch is dat het alternatief waar Sturm voor zou moeten pleiten, wil hij serieuze kritiek leveren op de structuur in (8). Maar zoals gezegd, Sturm komt nog niet in de buurt van een gedegen argumentatie op dit punt.

We willen deze reactie kort houden, maar dat weerhoudt ons er niet van Sturms argumentatie voor het analyseren van *ofdat* als een complex woord in extenso te behandelen. Er is namelijk maar één argument (p. 195). Sturm vermeldt dat *dat* in zowel *ofdat* als *voordat* weggelaten kan worden (hij geeft feiten van zijn Zeeuwse moedertaal, maar in het Nederlands zijn ze niet anders):

(9)	a	Voor (dat) ik weg ga, wil ik eerst nog even danken

b

Of (dat) hij mee doet, is
nog niet duidelijk

Dit mag dan waar zijn, maar met *omdat* en *doordat* wordt dat, althans in ons dialect, toch wel moeilijk:

(10)	a	Om *(dat) het regent, moeten we binnen blijven
	b	Door *(dat) het regent, worden de pannen nat

Het zou ons verbazen als het in het dialect van Sturm anders was. Dit enige argument dat Sturm aandraagt is dus niet geheel overtuigend. En dat is jammer, aangezien we het hier hebben over de kern van de zaak, en het was interessant geweest op dit punt een helderder beeld van de verschijnselen te krijgen dan we al hadden.

Hoekstra en Zwart (1994) beargumenteren dat *of* en *dat* twee onafhankelijke woorden zijn op basis van samentrekkingsverschijnselen (zinnen van het type *Ik vraag me af [ofdat het regent] of [--dat hij weg moet]*). Deze verschijnselen waren eerder besproken door De Rooy (1978), en ze laten een duidelijk verschil zien met woorden als *omdat* en *doordat* (**Hij is boos [omdat het regent] of [--dat hij weg moet]*). Sturm vermeldt dat in zijn dialect deze samentrekkingsverschijnselen niet voorkomen, waardoor de feiten van dat dialect er helaas niet meer toe doen. Immers, uit het niet voorkomen van een verschijnsel kunnen we geen conclusies trekken.

3.2 WhP en TopP samen

Sturm (p. 195) bespreekt het volgende paar, geciteerd uit Hoekstra en Zwart (1994):

(11)	a	Wie denk je of dat de meisjes gezien hebben?
	b	* Jan denk ik of dat de meisjes gezien hebben.

Het contrast tussen (11a) en (11b) wordt niet door iedereen in gelijke mate gevoeld. Sturm vindt (11a) en (11b) 'even ongrammaticaal', en vermeldt dat beide constructies in zijn Zeeuwse moedertaal uitgesloten zijn. (Zonder *of* zijn ze goed.)

Wij bespeuren wel een contrast tussen (11a) en (11b) (en ook Sturm wil daar op p. 196 'wel in meegaan'). Het probleem om van dit contrast, hoe subtiel ook, een inzichtelijke beschrijving te geven vormde het begin van ons onderzoek naar de structuur van CP. (Het is dus niet zo, zoals Sturm bovenaan p. 196 suggereert, dat we met pijn en moeite slechts het contrast in (11) naar voren konden schuiven als empirische motivatie van de structuur in (8). Wij hebben geen inzichten in de werkwijze van Sturm, maar voor ons vormen verantwoorde empirische observaties altijd het uitgangspunt.)

Het probleem in (11) is dat *denken* geen bijzin met *of* mag hebben:

(12)	*	Ik denk of dat de meisjes Piet gezien hebben.

Naast het contrast tussen (11a) en (11b) is dus ook het contrast tussen (11a) en (12) van belang.

De voorgestelde structuur in (8) kan het opduiken van *of* in (11a) als volgt verhelderen. We weten dat er bij lange-afstandsverplaatsing (zoals in (11)) een tussenlanding gemaakt moet worden (in Spec,CP). Stel nu dat er bij lange-afstandsverplaatsing van vraagwoorden een specifieke vraag-tussenlandingsplaats gebruikt

moet worden, en bij lange-afstandsverplaatsing van niet-vraagwoorden een specifieke niet-vraag-tussenlandingsplaats. Er moet dus, in deze voorstelling van zaken, een congruentierelatie zijn in CP ten aanzien van het kenmerk [$\pm$ vraag]. We weten dat *dat* het kenmerk [-vraag] heeft, en dat *of* het kenmerk [+vraag] heeft. Het opduiken van *of* in (11a) (en alleen in (11a)) is dus wat we verwachten, aangezien het vraagwoord moet landen in een positie die congrueert met *of*. De structuur in (8) maakt zo'n positie beschikbaar, de structuur in (1) niet.

Merk op dat deze redenering niet geldig is als *ofdat* één woord is. Dan zouden we kunnen zeggen dat Spec,CP het kenmerk [+vraag] heeft wanneer C bezet is door *of* of *ofdat*. Omgekeerd, wanneer *of* en *dat* in *ofdat* niet één woord zijn, dan volgt de structuur in (8), en is de consequentie dat de grammatica twee verschillende typen Spec,CP beschikbaar maakt, één [+vraag] en één [-vraag].

Wat stelt Sturm hier tegenover? Zoals altijd zijn we bereid onze analyse voor een meer inzichtelijke in te wisselen. Maar opnieuw worden we teleurgesteld. Sturm (p. 196) doet een beroep op de 'common sense' van de moedertaalspreker van het Nederlands:

Geen wonder dus dat van de beide ongrammaticale zinnen [11a] en [11b], [11a] beter lijkt dan [11b]: moedertaalsprekers van het Nederlands weten dat na het matrixwerkwoord *denken* nooit een bijzin kan volgen ingeleid door het voegwoord *of*, maar ze weten ook dat in de omgeving van een vraagwoord dat voegwoord voor kan komen, terwijl het na een topic uitgesloten is.

Dit lijkt ons een, zij het weinig exacte, parafrase van ons voorstel tot beschrijving van de feiten in (11). Onze beschrijving voegt hier slechts een exacte definitie van het vage 'in de omgeving van' aan toe (het gaat hier om een specificieerder-hoofd configuratie in CP) en probeert expliciet te maken wat moedertaalsprekers precies 'weten' wanneer ze weten wat grammaticaal is en wat niet (ze bouwen structuren als die in (8) op basis van de syntactische kenmerken en elementen waarvan de aanwezigheid in de zin vereist is).

Sturm bespreekt in aansluiting (p. 197-198) de vraag of lange-afstandsverplaatsing van niet-vraagwoorden kan samengaan met verplaatsing van vraagwoorden naar de linksperifere positie in de bijzin. Het gaat om constructies van het type in (13a), die zouden contrasteren met die van het type (13b):

(13)	a	Radios weiss ich nicht wie man repariert.
	b	* Was weisst du nicht wie man repariert.

Deze constructies zijn bekend uit de literatuur op het gebied van extractieverschijnselen in het Duits. Wij hebben geen enkele aanleiding te twifelen aan het oordeel van onze Duitse collega's dat we hier met een interessant explanandum te maken hebben.

Wij hebben geprobeerd het contrast in (13a) te reproduceren in het Nederlands, en vonden dat je inderdaad vergelijkbare verschijnselen krijgt:

(14)	a		Morgen weet ik niet hoe laat ik [t] kan.
	b	*	Wanneer weet je niet hoe laat je [t] kunt?

Een verklaring voor het contrast in (13) en (14) zou kunnen zijn dat de lokaliteitscondities op verplaatsing slechts gelden per type verplaatsing (dit is het voorstel van Müller en Sternefeld (1993)). De vraagwoordgroep *hoe laat* zou dan verplaatsing van de niet-vraagwoordgroep *morgen* niet blokkeren, maar verplaatsing van de vraagwoordgroep *wanneer* wel. In de structuur in (8) is dat eenvoudig te beschrijven, aangezien er specifieke landingsplaatsen zijn voor vraagwoordgroepen en niet-vraagwoordgroepen.

Maar, zoals wel vaker bij verplaatsingsverschijnselen, zijn er verschillende problemen bij een dergelijke verklaring. Ten eerste is het niet moeilijk om gevallen te vinden waarbij ook lange-afstandsverplaatsing van niet-vraagwoordgroepen door een tussenliggende vraagwoordgroep geblokkeerd wordt. Sturm geeft enkele voorbeelden. Hier lijkt dus nadere bestudering van de verschijnselen geboden. Ten tweede is het nog steeds vrij onduidelijk hoe precies de condities op lange-afstandsverplaatsing geformuleerd moeten worden. Daarom kunnen we uit dit domein van feiten eigenlijk niets met zekerheid concluderen.

Maar *als* de contrasten in (13) en (14) relevant zijn, en *als* onze huidige theorie van verplaatsingsverschijnselen enigszins correct is, dan kan de structuur in (1) met de relevante feiten in het geheel niet uit de voeten, terwijl de structuur in (8) ze verklaart.

3.3 Waar houdt het op?

In een meer retorisch argument vergelijkt Sturm (p. 197) de dubbele CP-hypothese met bepaalde voorstellen uit de jaren zestig:

Kortom, we zijn weer terug bij de generatieve semantiek, toen alles mocht, wat zoals inmiddels bekend wel leuk is, maar uiteindelijk desastreus uitwerkt.

Sturm trekt de vergelijking met de generatieve semantiek omdat de dubbele CP-hypothese de deur open zet voor nog andere functionele projecties in het domein van de CP: een VoorwaardeP, een TijdP, een GebeurenP, een Antwoord-op-een-vraagP, etc.

Maar deze vergelijking, die Sturm verder weinig expliciet maakt, doet om een aantal redenen niet ter zake.

Ten eerste is de dubbele CP-hypothese niet semantisch gemotiveerd maar morfologisch-syntactisch. Ten tweede zegt de dubbele CP-hypothese in het geheel niets over de functionele projecties VoorwaardeP, TijdP, GebeurenP, en Antwoord-op-een-vraagP. Voorlopig leven die slechts in een spookbeeld van Sturms fantasie. Ten derde weet niemand, ook Sturm niet, hoe de structuur van de zin er bij nadere bestudering uit zal blijken te zien. Misschien is Sturm wel een visionair en zal hij er bij latere gelegenheden op kunnen wijzen dat hij eigenlijk de ontdekker is van de Antwoord-op-een-vraagP.

Hoe dan Ook, de dubbele CP-hypothese kan in het licht van dat toekomstbeeld noch toegejuicht, noch afgekeurd worden. Hij moet op zichzelf beoordeeld worden.

3.4 Sterke en zwakke kenmerken

Hoekstra en Zwart (1994) is geschreven in het kader van het minimalistische programma van Chomsky (1993). Het minimalistische programma is een voortzetting van eerdere stadia in de generatieve grammatica, waarin het descriptief apparaat aanzienlijk uitgediept is. Verplaatsing kan in het minimalistische programma alleen beschreven worden in termen van 'feature checking': het in één lokaal domein samenbrengen van twee elementen die ten aanzien van een of ander kenmerk congruentie vertonen. Dit kenmerk activeert ('triggert') dan de bewuste verplaatsing.

Het minimalistische programma neemt van de regeer- en bindtheorie over dat verplaatsing in de syntaxis ('overt') of op het niveau van Logical Form (LF) ('covert') kan plaatsvinden. Bijvoorbeeld, de werkwoordsverplaatsing die in het Nederlands het werkwoord op de tweede positie terecht doet komen vindt in het Engels 'covert', dus zonder zichtbaar effect, plaats:

(15)	a	Jan (*waarschijnlijk) heeft Marie niet gekust
	b	John (probably) has not kissed Mary

Om dit verschil expliciet te maken stelt Chomsky (1993) voor de kenmerken die verplaatsing activeren 'sterk' of 'zwak' te noemen, waarbij een sterk kenmerk overte verplaatsing activeert, en een zwak kenmerk coverte.

Hoekstra en Zwart (1994) beschrijven het Engelse contrast in (16) in dezelfde termen:

(16)	a	Who (has) John (*has) kissed?
	b	Yesterday (*has) John (has) kissed Mary

In (16a) is het werkwoord naar links verplaatst (geïnverteerd met het subject). Dit beschrijven we door te zeggen dat het relevante kenmerk sterk is. In (16b) treedt geen inversie op, dus is het relevante kenmerk zwak.

Deze feiten zijn van belang voor de dubbele CP-hypothese omdat die een onderscheid maakt tussen vooropplaatsing bij vragen (16a) en niet-vragen (16b). In het ene geval wordt verplaatsing geactiveerd door Wh, in het andere geval door Top. In de structuur in (1) is er slechts één hoofd, C, dat afhankelijk van het type constructie wel of geen inversie activeert.

Sturm vindt dit geen dwingend argument voor de dubbele CP-hypothese:

Niets verbiedt mij om aan te nemen dat in het Engels (..) het [relevante] kenmerk van de CP sterk is als de specificieerder ervan gevuld is met een Wh-element en zwak als het met een Topic gevuld is, maar in het Nederlands in hoofdzinnen in beide gevallen sterk (..). Ook zo beschrijf ik wat er te observeren is, maar ook niet meer.

Dat is juist, en zo werd er tot voor de dubbele CP-hypothese altijd tegenaan gekeken. Het lijkt geen twijfel dat wij taalkundigen schrander genoeg zijn om de observaties op vele verschillende manieren correct te beschrijven.

Toch zou ook Sturm niet tevreden mogen zijn met een dergelijke beschrijving. Het is namelijk volstrekt onduidelijk op basis van welk grammaticaal mechanisme een vraagwoord in de Spec,CP het relevante kenmerk van C sterk zou maken, en

een niet-vraagwoord juist niet. Laat staan dat duidelijk zou zijn waarom het Engels en het Nederlands op dit punt verschillen.

Opnieuw geldt dat een serieus geformuleerd alternatief welkom zou zijn, maar dat moet dan wel een alternatief zijn waarin duidelijk gemaakt is hoe een en ander in zijn werk gaat.

Daarnaast heeft Sturm problemen met het onderscheid sterk-zwak, omdat het niet meer is dan wat het is: de uniforme terminologie die gebruikt wordt om verschillen tussen talen te beschrijven. Waarom die verschillen bestaan is een andere kwestie, die uitstijgt boven de toevallige woordkeus die in een theorie gehanteerd wordt.

Wanneer Sturm dus vraagt om 'onafhankelijke evidentie' dat een bepaald kenmerk sterk of zwak is, dan vraagt hij om onafhankelijke evidentie dat een bepaalde verplaatsing wel of niet plaatsvindt. 'Onafhankelijk' betekent hier: onafhankelijk van de geobserveerde verplaatsing zelf. Het zou interessant zijn te vernemen wat voor evidentie Sturm zich hier bij voorstelt.

3.5 Nonchalance

Bij herhaling werpt Sturm op dat Hoekstra en Zwart 'zeer nonchalant [omgaan] met het relevante empirische materiaal' (p. 205, vergelijk ook pp. 194 ('dubieus feitenmateriaal'), 195 [oneens met de oordelen], 198 ('gemakshalve'), 202 [oneens met de oordelen], 203 ('onzorgvuldig lezen'), 204 ('sjoemelen', 'slordig omspringen met empirisch materiaal', [oneens met de oordelen]), 205 [oneens met de oordelen]). Het zou te ver gaan om deze inschatting in alle gevallen tot zijn juiste proporties terug te brengen.

Wat verbazing wekt is dat Sturm *zijn* beschouwing van de feiten blijkbaar verheft tot de norm waar zijn collega's zich aan te spiegelen hebben.

Dat bevreemdt des te meer, waar Sturm er bij herhaling blijk van geeft de relevantie van bepaalde subtiele contrasten niet in te zien. Liever zet hij met een machtige zwaai een rode streep door alle feiten waar blijkbaar een luchtje aan zit.

Ook kent Sturm blijkbaar niet het onderscheid tussen *modus ponens* en *modus tollens*, en meent hij dus dat elk tegenvoorbeeld dodelijk is (p. 197, 'dus geen verschil en klaar is Kees'). Misschien moet Sturm de 'algemene spelregels in de wetenschap' nog eens doornemen.

Wat zou Sturm toch bedoelen? Voor onze nonchalance zijn twee mogelijke verklaringen: onnozelheid en kwaadwilligheid. Om het zeker voor het onzekere te nemen houdt Sturm het maar op kwaadwilligheid. Onze voorstellen ten aanzien van de door ons 'bedachte' (p. 192) functionele projecties zijn enkel ingegeven door 'de enthousiaste gedachte: "O, maar dan weet ik er ook nog wel eentje!"' (p. 192), en worden niet aannemelijk gemaakt door argumenten maar door 'pijlen op hun boog' (p. 197), waarbij we het steeds 'bonter maken' (p. 201).

Maar goed, we moeten natuurlijk respect hebben voor het beoordelings-vermogen van onze collega. Zouden we tot Sturms niveau van argumentatie afdalen dan zouden we misschien moeten concluderen dat Sturm hier voor het oog van taalkundig Nederland, wellicht ten overvloede, heeft willen demonstreren dat hij niet het vermogen bezit zich over de relevante empirische verschijnselen te verwonderen, en dat hij daarom uiteraard hun theoretische consequenties al helemaal niet meer kan bijbenen. Een tweevoudig testimonium paupertatis, als het ware. Maar

uiteraard zou zoiets in een rationele gedachtenwisseling in het geheel niet op zijn plaats zijn, en daarom zouden we iets dergelijks nooit willen suggereren.

4 Conclusie: de lof der structuur

Niet geschoten is altijd mis. Maar wel geschoten is niet altijd raak.

Deze eenvoudige wijsheid heeft Sturm bij het schrijven van zijn opstel niet duidelijk voor ogen gestaan. Immers, onze inschatting dat 'in de generatieve taalkunde de meest spectaculaire resultaten te danken [zijn] geweest aan het aannemen van een rijkere structuur' noemt hij 'in strijd met de feiten', omdat niet alle voorstellen tot het aannemen van een rijkere structuur iets opgeleverd hebben. Hij doelt daarmee op 'het echec van de generatieve semantiek met zijn "rijkere" structuur voor *Floyd broke the glass* (acht inbeddingen)'. Maar uiteraard is dit afschrikwekkende voorbeeld volstrekt irrelevant. Wij hebben immers niet beweerd dat *altijd* wanneer er een rijkere structuur voorgesteld wordt, spectaculaire resultaten geboekt worden.

Blijkbaar vat Sturm onze enigszins obligate adhesiebetuiging aan het structuralisme op als een uitnodiging om er maar wat op los te fantaseren. Dat geeft opnieuw te denken over zijn onderscheidingsvermogen.

In een voetnoot maken wij een wat losse verwijzing naar de scheikunde en de biologie, waar ons spectaculair toegenomen inzicht al zo lang gemeengoed is dat misschien niet iedereen beseft dat dat te danken is aan voorstellen ten aanzien van de structuur van materie.

Sturm vraagt ons (p. 193) om onze verwijzing 'met een eenvoudig en ter zake dienend voorbeeld' te adstrueren. Maar wij doelen hier niet op een recente detailkwestie waarvoor we een referentie uit *Science* of *Nature* zouden kunnen aandragen. Het gaat ons hier eerder om de grote stappen vooruit die in het verleden gezet zijn, toen duidelijk werd dat de eigenschappen van materie, levende materie inclusief, te verklaren zijn in termen van de structuur van moleculen en DNA-strings.

Onze 'meta-beschouwing over de gang van zaken in de generatieve taalkunde' was enkel bedoeld om aan te geven dat een al te krampachtige weigering de verschijnselen te beschrijven in termen van niet direct waarneembare structuren de taalwetenschap geen goede dienst bewijst.

De reactie van Sturm verradt eens te meer dat wat dit betreft de taalkunde in vergelijking met de genoemde exacte wetenschappen nog in de kinderschoenen staat.

Bibliografie

- Belletti, A. (1990).** *Generalized Verb Movement*. Turijn: Rosenberg and Sellier.
- Besten, H. den (1977).** On the Interaction of Root Transformations and Lexical Deletive Rules. Ms., MIT en Universiteit van Amsterdam. Ook in: W. Abraham (red.). *On the Formal Syntax of the Westgermania*. Amsterdam: Benjamins, 47-131.
- Chomsky, N. (1986).** *Barriers*. Cambridge: MIT Press.

Chomsky, N. (1993). A Minimalist Program for Linguistic Theory. In: K. Hale en S.J. Keyser, eds., *The View from Building 20. Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge: MIT Press, 1-52.

- Chomsky, N. (1995).** Categories and Transformations. In: *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press, 219-394.
- Hoekstra, E. en J.W. Zwart (1994).** De Structuur van CP. Functionele projecties voor Topics en Vraagwoorden in het Nederlands. *Spektator* 23, 191-212.
- Iatridou, S. (1990).** On Agr(P). *Linguistic Inquiry* 21, 551-577.
- Lightfoot, D. (1990).** Old heads and new heads. In: J. Mascaró en M. Nespor, eds., *Grammar in Progress. GLOW Essays for Henk van Riemsdijk*. Dordrecht: Foris, 317-322.
- Müller, G. en W. Sternefeld (1993).** Improper Movement and Unambiguous Binding. *Linguistic Inquiry* 24, 461-507.
- Pollock, J.-Y. (1989).** Verb Movement, Universal Grammar, and the Structure of IP. *Linguistic Inquiry* 20, 365-424.
- Rooy, J. de (1978).** Het ene *of* is het andere niet. *De Nieuwe Taalgids* 71, 146-148.
- Sturm, A. (1996).** Over functionele projecties. *Nederlandse Taalkunde* 1, 191-206.
- Thráinsson, H. (1996).** On the (Non-)Universality of Functional Categories. In: W. Abraham, S.D. Epstein, H. Thráinsson, en C.J.W. Zwart (eds.) *Minimal Ideas. Syntactic Studies in the Minimalist Framework*. Amsterdam: John Benjamins, 253-281.
- Zwart, C.J.W. (1993).** *Dutch Syntax. A Minimalist Approach*. Dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Zwart, C.J.W. (1994).** Het ontstaan van I' en C'. *Gramma/TTT* 3, 55-70.

* Lexicale variatie in optimaliteitstheorie

Marc van Oostendorp*

Dominique Nouveau, *Language acquisition, metrical theory, and optimality: A case study of Dutch word stress*, proefschrift Onderzoeksinstituut voor Taal en Spraak, Utrecht, 1994. Een handelseditie is verschenen bij Led, Utrecht. ISBN 90-5434-026-6.

Abstract

Nouveau (1994) discusses the theoretical implications of acquisition data of Dutch word stress. The position of primary stress in Dutch is variable and Nouveau distinguishes between 'unmarked', 'marked' and 'heavily marked' stress positions. She gives an analysis of this typology in terms of Optimality Theory, and argues that constraints are ranked differently for each of the three sets of words. This paper argues that this is not the correct way to derive these effects. It is proposed instead that there is only one constraint ranking for the whole Dutch lexicon and that marked and heavily marked forms are input to Gen with underlying prosodic material (lexical feet and catalectic syllables). It is argued that this approach is more in line with the spirit of Optimality Theory and that it accounts for both Nouveau's language acquisition data and for adult native speakers' intuitions in a more straightforward way.

1 Inleiding

Het Nederlandse klemtoonsysteem is in de afgelopen vijftien jaar het onderwerp geweest van een gestaag groeiende literatuur. Vrijwel alle auteurs die in die periode het Nederlands bestudeerden, hebben over aspecten van de metrische structuur geschreven (Booij 1981, 1995, Evers en Huybregts 1975, Fikkert 1994, Gussenhoven 1993, Hermans 1994, Van der Hulst 1984, Kager 1989, Trommelen en Zonneveld 1989, Zonneveld 1993, Van Zonneveld 1985 om slechts enkele van de vele referenties te noemen). Hiermee behoort dit terrein tot de best bestudeerde in de generatieve grammaticatheorie van het Nederlands. Het is daarmee een uitstekende proeftuin voor toepassingen van de theorie op andere aspecten van de linguïstiek - zoals taalverwervingstheorie - maar ook voor nieuwe stromingen binnen de generatieve grammatica - zoals de optimaliteitstheorie van Prince en Smolensky (1993).

Het proefschrift van Dominique Nouveau - verdedigd in Utrecht in september

* Adres van de auteur: Vakgroep Algemene Taalwetenschap, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Dit artikel is grotendeels geschreven tijdens mijn verblijf aan de Universiteit van Massachusetts te Amherst, dat bekostigd werd met een Talentbeurs van NWO. Dank aan de redactie van Nederlandse Taalkunde, aan John Alderete, Harry van der Hulst en Dominique Nouveau voor opmerkingen en discussie. Speciale dank aan Ben Hermans voor de uitgebreide discussie en het gedetailleerde commentaar.

1994 - is een uitstekend voorbeeld van beide soorten toepassingen. Zoals de titel al aangeeft, is het bereik van de dissertatie nogal breed. Aan de ene kant wordt aangetoond dat de moderne theorie zoals verdedigd door de 'Utrechtse School' van onder andere Trommelen en Zonneveld (1989 a, b) en Kager (1989) ondersteund wordt door experimenteel - door de onderzoekster uitgevoerd - onderzoek naar de verwerving van klemtoon door Nederlandse kinderen, terwijl aan de andere kant wordt geprobeerd deze standaardtheorie op een aantal plaatsen te verbeteren met de introductie van enkele nieuwe theoretische instrumenten, zoals catalexis en optimaliteitstheorie. Het proefschrift bevat daarmee een interessante mengeling van gegevens van een geheel nieuwe soort - de behandeling van onzinwoorden door Nederlandse kleuters - enerzijds en theoretische beschouwingen anderzijds.

In deze bespreking ga ik met name in op enkele van de meer theoretische aspecten en implicaties van dit boek. Nouveau ontwikkelt een analyse van lexicale variatie in het kader van de zogenaamde optimaliteitstheorie, waarin gemarkeerde klemtoonpatronen beschreven worden door middel van herschikking van condities. Ik maak bezwaar tegen deze analyse en wil in dit artikel een alternatief ontwikkelen. Dit artikel is als volgt opgebouwd. In paragraaf 2 geef ik een overzicht van het proefschrift. In paragraaf 3 ga ik in meer detail in op Nouveaus behandeling van lexicale variatie binnen optimaliteitstheorie. In paragraaf 4 geef ik een alternatieve analyse van de belangrijkste feiten uit Nouveaus proefschrift. De laatste paragraaf is gewijd aan een conclusie.

2 Taalvariatie en metrische theorie

Language variation, metrical theory, and optimality; A study of Dutch word stress telt vijf hoofdstukken. Na een kort inleidend hoofdstuk waarin het onderwerp wordt geïntroduceerd en geplaatst binnen de moderne taalkundige discussie, gaat Nouveau in hoofdstuk 2 over tot een nauwkeurige en heldere samenvatting van de 'Utrechtse' klemtoontheorie over Nederlandse onafgeleide woorden. De nadruk ligt hierbij op de theorie over lexicale variatie. Zoals bekend is de Nederlandse klemtoon slechts ten dele voorspelbaar. In woorden die bestaan uit drie open lettergrepen kan de klemtoon bijvoorbeeld op elk der drie lettergrepen komen te liggen (*Panama*, *pyjama*, *chocola*). Op de een of andere manier moet in het lexicon gemarkeerd worden welk klemtoonpatroon een gegeven woord krijgt.

Nouveau laat zien dat daarvoor in de theorie drie verschillende middelen worden gebruikt: reeds in het lexicon aangebrachte voeten, een extrametricaliteitskenmerk dat woord-finale voeten kan laten overslaan en een 'anti-extrametricaliteits-kenmerk' dat ervoor zorgt dat in bepaalde gevallen de laatste lettergreep van een woord klemtoon krijgt. De relatieve gemarkeerdheid van een woord wordt bepaald door het aantal uitzonderingsmarkeringen dat dit woord telt. Het woord *pyjama* heeft geen enkele onderliggende markering en is daarmee letterlijk ongemarkeerd; het woord *panama* heeft een onderliggende voet en is daarmee iets gemarkeerder, terwijl *chocola* zowel een onderliggende voet als een anti-extrametricaliteitskenmerk heeft en daarmee de meest gemarkeerde vorm is. Omdat elk woord ten hoogste twee markeringen kan hebben, zijn er drie niveaus van gemarkeerdheid in het Nederlandse klemtoonsysteem aan te wijzen. Nouveau verwijst naar deze drie als Type A (ongemarkeerd), Type B (gemarkeerd) en Type C (zeer gemarkeerd). Daarnaast onderscheidt zij een type P (*prohibited* 'uitgesloten') voor niet bestaande klem-

toonpatronen zoals **mákaroni*, waarin klemtoon zou vallen op de vierde lettergreep geteld van achterin het woord.

In de hoofdstukken 3 en 4 toont Nouveau aan dat het soort classificatie dat deze klemtoontheorie voorspelt, wordt bevestigd door gegevens uit experimenten die zij met een groep Nederlandse kinderen met een leeftijd tussen de drie en de vier jaar heeft uitgevoerd. De kern van het belangrijkste experiment behelsde een proef waarbij de kinderen een afbeelding van een fantasie-figuur te zien kregen. Een assistent van de onderzoeker gaf de figuur hierbij een naam, die van tevoren wat segmentele inhoud betreft nauwkeurig was geselecteerd zodat hij aan de ene kant op volwassen moedertaalsprekers de indruk maakte van een mogelijk Nederlands woord, terwijl hij tegelijkertijd niet te veel leek op een werkelijk bestaand woord. Aan dit woord werd dan een klemtoonpatroon toegekend dat volgens de theorie behoorde tot een van de vier categorieën A, B, C of P. Vervolgens werd het kind enige tijd afgeleid en tenslotte werd het gevraagd de naam van de fantasie-figuur te herhalen. De hypothese was dat een klemtoonpatroon uit categorie A foudoos zou worden herhaald, terwijl de overige klemtoonpatronen door de kinderen zouden worden gecorrigeerd. Een patroon uit categorie P zou daarbij altijd worden gewijzigd, terwijl de patronen van type B en C zouden veranderen in minder gemarkeerde patronen.

In hoofdstuk 3 wordt uitgebreid ingegaan op het onderzoek van Hochberg (1988), die de verwerving van Spaanse klemtoon bestudeerde in een experiment waarop Nouveau haar eigen werk gedeeltelijk gebaseerd heeft. Hoofdstuk 4 geeft vervolgens een gedetailleerde beschrijving van opzet, uitvoering en uitkomsten van Nouveaus eigen onderzoek. Interessant genoeg blijken de voorspellingen van de theorie voor een belangrijk gedeelte uit te komen. Woorden met een klemtoon van type A werden vrijwel altijd correct herhaald, terwijl woorden met een klemtoon van type B en C vaak, en woorden met een klemtoon van type P vrijwel altijd werden veranderd. Bovendien waren die veranderingen in bijna alle gevallen verbeteringen volgens de typologie die bepaald werd door de theorie. Er zijn enkele merkwaardige patronen in de ontwikkeling - in sommige opzichten lijken kinderen van vier jaar het slechter te doen dan kinderen van drie - en deze worden door Nouveau ook besproken, maar over het geheel genomen blijkt het taalverwervingsproces in dit stadium te verlopen zoals voorspeld.

Een interessant aspect aan Nouveaus werk is dat zij met haar experimenten een aantal generalisaties op het spoor is gekomen die niet door de door haar gehanteerde (of enige andere bestaande) theorie beschreven zijn of verklaard kunnen worden. Deze feiten zal ik bespreken in de volgende paragraaf. Hier wil ik kort ingaan op de manier waarop deze nieuwe feiten verkregen zijn. In de meeste literatuur wordt uitgegaan van klemtoonpatronen in het bestaande lexicon. In een theorie over de *competence* van een taalgebruiker is er echter geen enkele reden om ons hiertoe te beperken. Ook - of misschien zelfs juist - de klemtoonpatronen die moedertaalsprekers leggen op voor hen compleet nieuwe woorden kunnen ons iets zeggen over de systematiek van hun klemtoonsysteem. Dit is wat het proefschrift van Nouveau aantoont. Zoals de auteur zelf opmerkt, is het niet eens nodig om daarbij speciaal de resultaten van het onderzoek met de kinderen te bekijken. In een vooronderzoek heeft zij een groep volwassenen de in het experiment gebruikte woorden laten voorlezen. Bij nauwkeurige bestudering van de resultaten van deze proef hadden we ook al de nieuwe observaties kunnen doen. Het lijkt mij methodologisch een belangrijk resultaat dat zelfs de relatief weinig omvangrijke proefnemingen van Nouveau al zo

veel nieuwe observaties hebben opgeleverd op een goed onderzocht terrein als de klemtoontheorie.

In het laatste hoofdstuk gaat Nouveau in op de theoretische implicaties van de nieuwe feiten die ze in de eerdere hoofdstukken heeft gevonden. Dit hoofdstuk is getiteld *A new approach to lexical variation* maar feitelijk worden er twee verschillende benaderingen van het begrip 'variatie' gepresenteerd. In de eerste twee paragrafen van dit hoofdstuk wordt een poging gedaan de traditionele analyse goeddeels te handhaven door hem uit te breiden met een extra theoretisch instrument, dat van *catalexis* (Kiparsky 1991, Kager 1995). Catalexis past in zekere zin binnen het rijtje lexicale markeringsen zoals extrametricaliteit en lexicale voeten. Zoals er extrametrische lettergrepen en mora's worden aangenomen die wel segmented bestaan, maar niet prosodisch, zo zijn er ook catalectische lettergrepen en mora's, die wel een prosodische status hebben maar niet gevuld zijn met segmentale inhoud. Bovendien kunnen aan catalectische en extrametrische elementen dezelfde positionele eisen worden gesteld: beide komen alleen in woord-finale positie voor.

De catalectische analyse van Nouveau vind ik overtuigend, maar hij wordt in de tweede helft van het hoofdstuk overboord gezet. Omdat er nog steeds een aantal problematische gevallen zijn die ook de nieuwe analyse niet kan verklaren, wendt Nouveau zich tot de optimaliteitstheorie. Nouveau motiveert deze stap onder andere op de volgende manier (p. 185-186):

A constraint-based approach expresses straightforwardly certain effects of the economy (do something only when) or the profuseness (do something except when) of derivation found in metrical accounts of Dutch stress, by ranking antagonist constraints with respect to each other. As we will see, the following statements which had to be made in the metrical account will no longer be indispensable.

(i) Final syllables are extrametrical *only when* they are heavy.
Final syllables may be subject to mora catalexis *except when* the penult is heavy. Heavy penults may be skipped *only when* the final is heavy.

As a theory of 'evaluation' rather than a theory of 'operations', OT [=optimaliteits-theorie] has important consequences for the description of languages while still allowing lexical variation. Lexical exceptionality may still be the property of specific lexical items but is no longer formalised on lexical representations. Instead, marked forms require a partial re-ranking of interacting constraints.

Het is waar dat beschrijvingen zoals die in (i) op een inzichtelijke manier kunnen worden geformaliseerd in het kader van de optimaliteitstheorie. Aan de andere kant betekent dit alles volgens mij niet dat we lexicale variatie per se moeten zien als een woordafhankelijke herschikking van condities. Op deze kwestie zal ik ingaan in paragraaf 4 van dit artikel.

Behalve de vijf hoofdstukken bevat Nouveaus proefschrift nog een viertal appendices: een *glossary* met vertalingen van alle gebruikte Nederlandse voorbeeldwoorden in het Engels, een aantal voorbeelden van het soort afbeeldingen dat gebruikt is bij de experimenten, een aantal grafieken over de verkregen resultaten van deze experimenten en een laatste appendix waarin de consequenties van alle voorgestelde ordeningen en herordeningen van condities binnen de optimaliteitstheorie voor

een aantal representatieve woorden wordt voorgerekend. Vooral de laatste appendix is zeer nuttig. Analyses binnen de optimaliteitstheorie kunnen al snel uitermate gecompliceerd worden en het is dan lastig voor de lezer om alle implicaties van een bepaalde ordening na te rekenen. Tabellen als de hier gegevene verlenen daarbij een grote dienst.

Al met al wekt Nouveaus proefschrift de indruk van grote nauwgezetheid en precisie. Ze laat zien hoe de generatieve theorie voorspellingen doet over taalverwerving en ze komt daarbij met enkele interessante nieuwe observaties en innovatieve analytische ideeën. Ze heeft daarmee een geslaagd proefschrift geschreven dat een plaats verdient in de literatuur over Nederlandse klemtoon en over taalverwerving.

3 Lexicale variatie als conditiesherschikking

Na het algemene overzicht in de vorige paragraaf wil ik hier in iets meer detail ingaan op een concreet aspect van Nouveaus proefschrift: haar behandeling van lexicale variatie in het raamwerk van de optimaliteitstheorie van Prince en Smolensky (1993). Deze theorie heeft zich binnen enkele jaren een grote populariteit verworven en behoeft daarom waarschijnlijk nauwelijks nog introductie. Ik zal hier volstaan met een korte samenvatting van de belangrijkste ideeën.

In de eerste plaats spelen volgens deze theorie twee functies een rol in de grammatica. De eerste functie *Gen* (voor *generator*) neemt een onderliggende vorm als invoer en geeft als uitvoer de verzameling logisch mogelijke analyses van deze vorm. Omdat we het in dit artikel over klemtoon hebben kunnen we het ons in het eenvoudigste geval zo voorstellen dat de invoer een segmentale string is en *Gen* elk logischerwijs mogelijk klemtoonpatroon over de invoerstring genereert. Als de invoer /piama/ is, genereert *Gen* de verzameling {[pijama], [pijáma], [pijamá]}.

De tweede functie heet *Eval*. Deze neemt de verzameling analyses die *Gen* heeft gegenereerd als invoer en geeft als uitvoer de *optimale* analyse. Welke analyse als optimaal wordt beschouwd wordt bepaald door een verzameling universele condities op welgevormdheid van fonologische structuren: optimaal is de vorm die het best aan deze condities voldoet. Wat optimaliteitstheorie nu interessant maakt, is dat alle condities wel universeel zijn, maar niet als onschendbaar worden beschouwd. Sommige condities zijn met elkaar in conflict: om aan de ene conditie tegemoet te komen moet een andere conditie worden geschonden. De manier om deze conflicten op te lossen is *schikking* van condities. Een optimale vorm kan best een of meerdere lager gerangschikte condities schenden.

In het concrete geval van *pyjama* zijn in de analyse van Nouveau bijvoorbeeld twee condities aan het werk. De eerste conditie zegt dat woordklemtoon zo ver mogelijk naar rechts moet staan. Deze conditie noemt Nouveau EDGEMOST, hetgeen ik vrij vertaal als RECHTS. De tweede conditie heet NIETFINAAL en zegt dat woordklemtoon niet op de laatste lettergreep van het woord mag vallen. Door nu NIETFINAAL hoger te ordenen dan RECHTS krijgen we het juiste klemtoonpatroon. Om dit te demonstreren wordt in optimaliteitsanalyses over het algemeen een tabel getekend die er uitziet als in (1):

(1)

	NIETFINAAL	RECHTS
píjama		**!
pijáma		*
pijamá	*!	

De volgende conventies worden in dit soort tabellen gebruikt. In de bovenste rij staan de namen van de relevante condities, van links naar rechts geordend naar sterkte. In de meest linkse kolom worden de kandidaat-analyses gepresenteerd. De optimale analyse is daarbij voorzien van een handje. In de velden in de tabel staat gemarkeerd hoe vaak een conditie door een vorm geschonden wordt. Een uitroepteken toont dat een schending fataal is en markeert de vorm als niet-optimaal. Grijze arcering geeft vervolgens aan dat de inhoud van een veld onbelangrijk is voor evaluatie van een vorm.

Een tabel als deze is het gemakkelijkst van links naar rechts te lezen. Eerst nemen we de conditie NIETFINAAL in beschouwing. Op dat moment valt de vorm *pijamá* af omdat het als enige deze conditie schendt. Vervolgens evalueren we de twee overgebleven kandidaatanalyses op basis van RECHTS. Beide vormen schenden deze conditie omdat de klemtoon niet op de meest rechtse lettergreep valt. De vorm *píjama* is hier echter nog net iets slechter dan *pijáma* omdat in de eerste vorm de klemtoon nog net een lettergreep meer naar links is dan in de tweede. Daarom wordt deze laatste vorm aangewezen als de optimale kandidaat en dus als de uiteindelijke uitvoervorm. Hij is niet 'perfect' in de zin dat hij aan alle condities voldoet maar hij is wel de beste vorm, gegeven deze conditieschikking en deze verzameling kandidaatanalyses.

3.1 Reguliere klemtoon

Nouveaus analyse van het Nederlandse klemtoonsysteem roept nog enige andere condities aan dan de hier genoemde. De belangrijkste extra condities heb ik opgesomd in (2).¹

(2)	CLASH:	Twee hoofden van voeten mogen niet direct naast elkaar staan.
	BINARITEIT:	Voeten zijn binair op enig niveau van representatie (twee mora's, of twee lettergrepen)
	TROCHEE:	Voeten zijn linkshoofdig
	SUPERZWAAR:	De segmenten in een 'superzware lettergreep' staan samen in een voet.

¹ De formulering van sommige condities is ietwat vereenvoudigd ten opzichte van Nouveau om de discussie niet onnodig ingewikkeld te maken: de precieze vorm van de condities staat hier niet ter discussie, van belang is alleen de manier waarop ze op elkaar inwerken.

ZWAARTE:

Een zware lettergreep
staat in de hoofdpositie in
een voet.

De meeste van deze condities zijn bekend uit eerdere generatieve literatuur over klemtoon (zie de Nederlandse referenties hierboven en tevens Hayes 1981, 1995,

Halle en Vergnaud 1987, Halle en Idsardi 1995). Op de conditie SUPERZWAAR dient nog wel een nadere toelichting gegeven te worden. Nouveau accepteert een analyse van superzware lettergrepen (dat wil zeggen lettergrepen die bestaan uit een gespannen klinker gevolgd door een consonant of een ongespannen klinker gevolgd door twee consonanten) als een eenheid van twee lettergrepen. De tweede lettergreep van deze eenheid is 'gedegenereerd' en bestaat uit slechts een consonant. De fonologische lettergreepstructuur van *abrikoos* is dus *a.bri.koo.s*, met *s* in een gedegenereerde lettergreep; de lettergreepstructuur van *ledikant* is op dezelfde wijze *le.di.kan.t*, met de *t* in een gedegenereerde lettergreep. De conditie SUPERZWAAR zegt nu dat *koo* en *s* in *abrikoos* en *kan* en *t* in *ledikant* samen een voet dienen te vormen.

Wanneer we nu de condities in (2) en de condities NIETFINAAL en RECHTS ordenen zoals is weergegeven in (3) kunnen we de reguliere klemtoonpatronen van het Nederlands beschrijven.

- (3)
CLASH, BINARITEIT, TROCHEE,
SUPERZWAAR» NIET-FINAAL »ZWAARTE»
RECHTS |
|--|

Het teken '»' tussen twee condities A en B geeft aan dat A geordend is boven B. De reden dat er een komma is geplaatst tussen de eerste vier condities is dat er geen eenduidige orderingsrelatie tussen de vier is vastgesteld in het kader van dit proefschrift. Deze vier condities kunnen dus praktisch worden beschouwd als ongeordend. Bovendien zijn ze alle vier zo hoog geordend dat ze in de praktijk onschendbaar zijn. Een optimale kandidaat zal in het Nederlands altijd aan deze vier condities voldoen.

Ter illustratie geef ik hieronder de tabellen die horen bij de analyses van vier ongemarkeerde vormen. Ik volg hierbij de conventie die is ingevoerd door Nouveau om de bovenste vier condities samen te nemen in een kolom die ik TOP noem. Wanneer een van deze condities geschonden is, verschijnt zijn naam in de kolom.

Allereerst bestuderen we de vorm *pyjama* (zie tabel 4), die bestaat uit drie lichte lettergrepen (de haakjes geven voetstructuur aan).

(4)

	TOP	NIET-FINAAL	ZWAARTE	RECHTS
(píja)ma				**!
pi(jáma)				*
píja(má)	Bin!	*		
(pijá)ma	Trochee!		*	

De analyse van deze vorm wijkt niet sterk af van de vereenvoudigde analyse die we eerder in deze paragraaf bespraken. De vorm *pi(jamá)* wordt nu al uitgesloten omdat hij niet aan binariteit voldoet. De lichte lettergreep *ma* vormt in zijn eentje een voet in deze vorm en deze voet is daarom op geen enkel niveau binair. Met de vorm *(pijá)ma* heb ik willen aangeven dat er logischerwijs nog een groot aantal kandidaat-analyses mogelijk zijn die bestaan uit niet-binaire of niet-trocheïsche voeten. Al deze kandidaten zullen worden uitgesloten door een van de condities in de kolom TOP.

Vervolgens nemen we de vorm *gibraltar* in beschouwing (zie tabel 5) die bestaat uit een lichte lettergreep gevolgd door twee zware.

(5)

	TOP	NIET-FINAAL	ZWAARTE	RECHTS
(xíbrAl)tAr			**!	**
xi(brÁltAr)			*	*
xibrAl(tÁr)		*!	*	
xi(brÁl)(tÁr)	CLASH!	*		

De eerste analyse is uitgesloten omdat hij twee keer de conditie ZWAARTE schendt (er zijn twee zware lettergrepen die niet in het hoofd van een voet staan), terwijl de optimale kandidaat diezelfde conditie slechts één keer schendt. De vierde vorm laat zien wat er gebeurt in een kandidaat die ZWAARTE helemaal niet zou schenden: in deze vorm zou CLASH geschonden worden omdat we twee beklemtoonde lettergrepen naast elkaar zouden vinden.

Op dit punt begint de optimaliteitsanalyse naar mijn oordeel interessant te worden. Er is een duidelijke tendens om zware lettergrepen in een beklemtoonde positie in het woord te plaatsen. Een zware lettergreep die volgt op een andere zware lettergreep vormt in zekere zin een ‘uitzondering’ op deze tendens. De reden daarvoor is dat we nu eenmaal niet twee klemtonen naast elkaar kunnen hebben; een van de twee lettergrepen moet daarom afzien van zijn eis op klemtoon. In een optimaliteitsanalyse kunnen we deze gedachte eenvoudig formaliseren.

Een vorm die een belangrijke rol gaat spelen in de volgende discussie is *agenda* (zie tabel 6). Hij is van belang omdat hij een voorbeeld is van een woord met een gesloten lettergreep in de voorlaatste positie en een open lettergreep in de laatste. Woorden met een dergelijke structuur hebben in het Nederlands altijd klemtoon op de voorlaatste lettergreep. Variatie is niet mogelijk.² De analyse van deze vorm is nu tamelijk eenvoudig.

(6)

	TOP	NIET-FINAAL	ZWAARTE	RECHTS
(ágen)da			*!	**
a(génda)				*
agen(dá)		*!	*	

De uitkomst van deze tabel is in zekere zin dezelfde als die in het geval van *pyjama*: klemtoon valt op de voorlaatste lettergreep. De reden hiervoor is echter een andere: bij *pyjama* speelde RECHTS een cruciale rol om het verschil tussen voorlaatste en voorvoorlaatste klemtoon te bepalen. In het geval van *agenda* speelt RECHTS echter hoegenaamd geen rol; het verschil tussen klemtoon op de voorlaatste en voorvoorlaatste lettergreep wordt bepaald door ZWAARTE.³

De laatste vorm die ik kort wil bespreken is *ledikant* (zie tabel 7). Dit woord ein-

2 Nouveau neemt aan dat woorden als *frikando* extreem gemarkeerd zijn. Die aanname volg ik hier.

3 Merk op dat dit impliceert dat klemtoon ook ongemarkeerd zou zijn op de zware lettergreep in woorden bestaande uit een zware lettergreep gevolgd door twee lichte (*eskimo*), of een lichte en een zware (*alfabet*). Ik ga hierop verder niet in.

digst in een superzware lettergreep. Gegeven de fonologische lettergreepstructuur die aan dit soort sequenties wordt toegekend, kunnen we de volgende tabel voor deze vorm opstellen als in (7).

(7)

	TOP	NIET-FINAAL	ZWAARTE	RECHTS
(lédi)kant			*!	***!
le(díkan)t	SUPERZWAAR!			**
le(díkant)			*!	**
ledí(kánt)				*

In dit geval is de optimale kandidaat de laatste. Deze heeft een welgevormde voet-structuur, hij schendt NIET-FINAAL niet - de aanname was immers dat deze sequentie eindigde op een 'gedegeneerde' lettergreep die bestaat uit de consonant *t*. De beklemtoonde lettergreep is dus niet de laatste in het woord. Dat daarmee ook de conditie RECHTS geschonden wordt, is irrelevant. Er is immers geen enkele andere kandidaat die aan alle condities voldoet.⁴

3.2 Lexicale variatie

Nouveau geeft dus een aantrekkelijke analyse van de reguliere Nederlandse klemtoon in termen van de optimaliteitstheorie. De vraag rijst nu echter wat we moeten doen met de klemtoonpatronen van Type B en Type C. Bijvoorbeeld veroorzaakte de relatief hoge ordening van NIET-FINAAL dat klemtoon op de laatste lettergreep van een woord in geen enkel geval wordt toegestaan (behalve in eenlettergrepige woorden, wanneer er geen andere keus is). We moeten ons nu afvragen hoe we bijvoorbeeld *chocola* op een dusdanige manier kunnen markeren dat het een uitzondering op deze regelmaat kan vormen.

Ik geloof dat er in principe geen enkele reden is om het niet te blijven doen op de 'oude' manier namelijk door een lexicale markering in de vorm van een onderliggende voet of een catalectisch element in het lexicon. Integendeel, het is een van de centrale stellingen van de klassieke optimaliteitstheorie van Prince en Smolensky (1993) dat letterlijk elke fonologische structuur invoer voor de functie *Gen* kan zijn. Voor zover er restricties kunnen worden gesteld aan deze invoer zijn deze van een triviale aard, zoals dat een lettergreep geen fonologisch woord mag domineren. De traditioneel generatieve gedachte dat onderliggende vormen in allerlei opzichten ondergespecificeerd zijn is echter niet langer zonder meer houdbaar.

4 Afgezien van de kandidaat (*lédi*) (*kánt*). In zekere zin is dit ook de optimale kandidaat, omdat de eerste lettergreep een secundaire klemtoon draagt. De voetstructuur van deze vorm is te prefereren boven *ledi(kant)* omdat de laatste onnodig veel lettergrepen heeft die niet in een voet zijn opgenomen. Daarboven is dan nog een aparte conditie nodig die zegt dat de meest rechtse klemtoon in een woord de primaire is. De overige klemtonen zijn dan secundair. Op het verschil tussen primaire en secundaire klemtoon gaat Nouveau niet echt in - de woorden die ze bestudeert zijn over het algemeen ook zo kort dat er hooguit één klemtoondragende positie kan zijn. Ook wij zullen dit verschil laten voor wat het is.

We moeten dan wel onderscheid maken tussen onderliggende voeten en catalectische elementen aan de ene kant en extrametricaliteit en anti-extrametricaliteit aan de andere. De eerste twee elementen bestaan uit niet meer dan het instrumentarium dat we in zekere zin toch al nodig hebben. Wanneer we voeten aan de oppervlakte postuleren is er in een optimaliteitsanalyse geen principiële reden om ze op onderliggend niveau uit te sluiten - al is het maar omdat er geen onderliggend niveau erkend wordt. Wanneer catalectische mora's slechts mora's zijn die niet aan segmentele inhoud worden gehecht, en onderliggende vormen in principe uit alle logisch mogelijke combinaties van elementen kunnen bestaan, is er eveneens geen reden om onderliggende catalectische mora's uit te sluiten. Wanneer we al dit materiaal tot onze beschikking hebben, staat niets ons dan ook in de weg om van dit soort onderliggende metrische structuur gebruik te maken.

Extrametricaliteit heeft echter een iets andere status, omdat het in zekere zin meer een uitzonderingskenmerk is. Een metrisch element als extrametrisch bestempelen betekent niet veel meer dan zeggen dat het onzichtbaar is voor klemtoon-toekenningregels. Extrametricaliteit is daarom op zichzelf niet uit te drukken in alleen maar prosodisch materiaal. Daar komt nog bij dat een belangrijk deel van het werk van het extrametricaliteitskenmerk binnen de optimaliteitstheorie wordt gedaan door de conditie NIETFINAAL. We zouden extrametricaliteit daarom misschien inderdaad liever uit de theorie willen bannen.

Datzelfde geldt in nog sterkere mate voor anti-extrametricaliteit, dat een uitzondering op een uitzondering is. Het anti-extrametricaliteitskenmerk geeft bij Trommelen en Zonneveld (1989) aan dat een lettergreep die normaal gesproken extrametrisch zou worden dat in dit geval niet doet. In termen van de optimaliteitstheorie zouden we misschien moeten zeggen dat een bepaald woord een 'uitzondering' is op NIETFINAAL. Dat is een minder aantrekkelijke positie.

Misschien ziet Nouveau om deze redenen af van een analyse van lexicale variatie in termen van de klassieke onderliggende metrische kenmerken. In plaats hiervan stelt zij een theorie voor waarin deze variatie wordt bepaald door lokale herschikking van condities. In woorden met een gemarkeerde klemtoonstructuur zijn bepaalde condities anders geordend dan in woorden met een minder gemarkeerde klemtoonstructuur. Hoe gemarkeerder een klemtoonpatroon, des te meer herschikkingen er nodig zijn om dat patroon te genereren.

Om deze gedachte te illustreren zal ik hier kort Nouveaus analyse van *pánama* en *chocolá* behandelen. Beide woorden bestaan uit drie lichte lettergrepen. In het ongemarkeerde geval heeft een dergelijk woord klemtoon op de voorlaatste lettergreep, zoals in *pyjama*. Beide hier te behandelen vormen gelden dus als gemarkeerd. De vorm *chocolá* geldt daarbij dan als nog gemarkeerder (type C) dan *Pánama* (type B).

Om het woord *panamá* te analyseren, neemt Nouveau aan dat er twee versies van de conditie NIETFINAAL zijn. De eerste versie, die we tot nu toe hebben besproken, verbiedt beklemtoonde *lettergrepen* op de finale positie in een woord. De tweede versie, die we in onze discussie tot nu toe hebben genegeerd, verbiedt *voeten* met hoofdklemtoon op die positie. In het ongemarkeerde geval is deze tweede versie van NIETFINAAL gerangschikt onder RECHTS. Het effect van deze conditie is daarmee nihil. Om aan RECHTS te voldoen zal de optimale kandidaat zo mogelijk altijd de tweede versie van NIETFINAAL schenden. Nouveau stelt echter voor dat in gemarkeerde gevallen de relatieve schikking van RECHTS en NIETFINAAL kan worden omgedraaid. We krijgen dan tabel 8 (NF 1 is de oorspronkelijke versie van NIETFINAAL,

die refereert aan lettergrepen; NF2 is de nieuwe versie, die refereert aan voeten).

(8)

	TOP	NF1	ZWAARTE	NF2	RECHTS
☞(pána)ma					**
pa(náma)				*!	*
pana(má)	FTBIN!	*		*	

De vorm *chocolá* (zie tabel 9) vertoont het meest gemarkeerde klemtoonpatroon van de drie. Om dit patroon te verkrijgen, moeten er dan ook meer condities van plaats verwisselen. Allereerst verdwijnt de tweede versie van NIETFINAAL weer naar een positie waar hij irrelevant wordt. Ook de oorspronkelijke versie van NIETFINAAL zakt echter naar de laagste sport van de ladder - klemtoon valt nu immers juist wel op de laatste lettergreep. BINARITEIT lijkt, ten slotte, eveneens irrelevant te worden en zakt onder RECHTS.

(9)

	Top	ZWAARTE	RECHTS	BIN	NIETFINAAL
(šóko)la			**!		
šo(kóla)			*!		
☞šoko(lá)				*	*

Het komt erop neer dat RECHTS nu de hoogst gerangschikte conditie wordt. Deze conditie maakt daarom de dienst uit; hij bepaalt dat klemtoon op de laatste lettergreep valt.

Tegen deze analyse zijn een aantal bezwaren te maken. In de eerste plaats doen de voorgestelde herschikkingen enigszins arbitrair aan. Het is niet duidelijk waarom nu juist de herschikkingen NIETFINAAL 1 » RECHTS (voor type B) en RECHTS » BIN » NIET-FINAAL (voor type C) tot de lexicale specificaties zouden behoren en niet bijvoorbeeld LINKS » RECHTS. (Gegeven dat er talen zijn waarin klemtoon altijd woord-initieel is, moeten we besluiten dat er een conditie LINKS aanwezig is in de universele verzameling condities.)

Een serieuzer probleem is echter dat in Nouveaus eigen materiaal feiten zijn te vinden die zich moeilijk laten verklaren met deze herschikkingen van condities. In hoofdstuk 4 laat de auteur zien dat de hiërarchie van types A, B en C twee soorten implicaties heeft. In de eerste plaats zijn patronen van type C zeldzamer in het volwassen lexicon, ze worden door volwassen proefpersonen minder vaak aan onzinwoorden toegekend en ze zijn door kinderen minder makkelijk te herhalen dan woorden van type B. Op precies dezelfde manier zijn woorden van type B moeilijker dan woorden van type A. Al deze feiten kan Nouveau verklaren in die zin dat woorden van het type A geen enkele lexicale markering kennen, terwijl woorden van het type B een tamelijk eenvoudige (NIET-FINAAL 1 » RECHTS) en woorden van type C een complexere (RECHTS » BIN » NIET-FINAAL) markering hebben.

De tweede implicatie van de hiërarchie is echter dat bepaalde voorspellingen gedaan worden over regularisatie. Gemarkeerde vormen worden door zowel volwassen als taalverwervende moedertaalsprekers geregulariseerd. Dit betekent echter

niet noodzakelijk dat die regularisatie van type C naar type A gaat. Een verandering van type C naar type B is ook mogelijk. Volwassen sprekers kunnen *moussaká* maken tot *moussáka*, maar ook tot *móússaka*. Op dezelfde manier vormden de kinderen soms het onzinwoord *fenimó* om tot *fénimo* in plaats van *fenímo*.

Deze feiten kunnen makkelijk verklaard worden onder een klassieke benadering van lexicale variatie. Woorden van type C hebben twee markeringen. Verliezen ze een marking, dan worden het woorden van type B. Verliezen ze allebei de markeringen, dan worden het woorden van type A. In Nouveaus model is er echter geen formele relatie tussen de marking voor *moussaká* en die voor *móússaka*. Om van de ene vorm naar de andere te gaan moeten we zelfs minimaal drie condities herschikken, terwijl voor een verandering van type C naar type A slechts twee herschikkingen nodig zijn. Waarom een regularisatie dan ooit van type C naar type B zou verlopen, kan niet worden begrepen.

3.3 Het surplus van conditiesherschikking

Voordat we overgaan naar een alternatief voor Nouveaus analyse in termen van conditiesherschikking, dienen we eerst een aantal feiten in beschouwing te nemen die Nouveau beschouwt als het 'surplus' van haar theorie: feiten die de klassieke metrische theorie niet kan beschrijven, zelfs niet na incorporatie van de notie catalexis. Nouveau noemt twee van zulke feiten waarvan we er hier één bespreken.⁵

Nouveau wijst erop dat uit haar materiaal een contrast blijkt tussen woorden bestaande uit een lichte lettergreep gevolgd door twee zware (*talaktan*) en een woord bestaande uit een lichte lettergreep gevolgd door een zware en nogmaals een lichte (*agenda*). In het eerste geval is klemtoon op de eerste lettergreep slechts licht gemarkeerd, terwijl het in het tweede geval uitgesloten is. Vervolgens laat ze zien dat *talaktan* inderdaad met slechts één conditiesherschikking verkregen kan worden, terwijl *agenda* bij die herschikking nog steeds onmogelijk is.

De twee condities die herschikt moeten worden zijn de reeds bekende ZWAARTE en een conditie VOEG LETTERGREEP ('Parse syllable') die eist dat elke lettergreep is opgenomen in een voet in de uitvoerstructuur. De laatste is volgens Nouveau in de reguliere conditieshierarchy laag geordend. Het effect ervan hebben we dan ook tot nog toe kunnen verwaarlozen. Door echter VOEG LETTERGREEP te ordenen boven ZWAARTE krijgen we het gewenste klemtoonpatroon op *talaktan* (in deze tabel staat VL voor VOEG LETTERGREEP) (zie tabel 10).

5 Het niet in de tekst behandelde feit betreft een contrast tussen woorden bestaande uit drie lichte lettergrepen gevolgd door een zware (*catamaran*) en woorden die bestaan uit twee lichte lettergrepen gevolgd door een zware (*bariton*). In het eerste geval blijkt prefinale klemtoon ongemarkeerd, terwijl klemtoon op de voorlaatste lettergreep in het laatste geval slechts incidenteel lijkt voor te komen. Nouveau geeft echter slechts een gedeeltelijke verklaring voor deze feiten: *catamaran* is in haar analyse van type B, terwijl uit haar feiten blijkt dat het als type A moet worden geclassificeerd. Verder haalt ze met instemming Kager en Visch (1983) aan die betoogden dat de ongemarkeerdheid van prefinale klemtoon in langere woorden waarschijnlijk moet worden toegeschreven aan ritmische condities, maar deze intuïtie komt in haar formalisatie verder niet tot uitdrukking. Een verklaring in termen van hoog geordende ritmische condities lijkt hier zeker aannemelijk, maar conditiesherschikking is dan denkkelijk niet meer nodig: de ritmische condities zouden zo geformuleerd moeten zijn dat ze wel van toepassing zijn op 'lange' woorden als *catamaran* en niet op kortere als *Celebes*.

(10)

	TOP	NF1	VL	ZWAARTE	RECHTS
ta(lAk)(tÁn)	CLASH!	*	*		
ta(lÁk)(tAn)	CLASH!	*	*		*
ta(lÁktAn)		*!	*	*	*
☞(tálAk)(tAn)				*	**

De vorm *ágenda* (zie tabel 11) kan echter met deze herschikking nog steeds niet verkregen worden.

(11)

	TOP	NF 1	VL	ZWAARTE	RECHTS
a(gEn)(dá)	BIN!	*	*		
a(gÉn)da			**!		*
☞a(gÉnda)			*		*
(ágEn)da			*	*!	**
(ágEn)(da)	BIN!			*	**

De kracht van deze analyse is gelegen in het feit dat de laatste lettergreep in *agenda* nooit alleen een voet kan vormen zonder BINARITEIT te schenden, terwijl de laatste lettergreep van *talaktan* dat wel kan. Wanneer BINARITEIT een zeer hoog geordende conditie is en blijft kan verklaard worden waarom *ágenda* een onmogelijk Nederlands klemtoonpatroon is.

Hierbij moet echter worden opgemerkt dat het voor deze recensent onduidelijk blijft waarom we BINARITEIT eigenlijk niet zouden mogen herschikken, waar dat wel mocht in het geval van *chocola*. Weliswaar geeft Nouveau aan het eind van hoofdstuk vijf een soort gemarkeerdheidstypologie van herschikkingen waaruit dit feit zou moeten blijken, maar die typologie is zelf tamelijk descriptief. Had het Nederlands wel woorden zoals *ágenda* gehad, dan konden we de typologie gemakkelijk aanpassen.

3.4 Conclusie

Nouveaus analyse van het reguliere klemtoonpatroon in het Nederlands is redelijk overtuigend. Hoewel haar analyse op dit punt geen grote descriptieve successen boekt in vergelijking met eerdere benaderingen, biedt hij wel enkele conceptuele voordelen. Zo is de behandeling van de zware lettergrepen eleganter binnen een optimaliteitskader dan in eerdere benaderingen. De enige plaats waarin deze lettergrepen genoemd worden is in de conditie ZWAARTE. Alle 'uitzonderingen' op dit zwaarte-beginsel worden bewerkstelligd door interactie met onafhankelijke andere condities, zoals NIETFINAAL.

De aanname van een optimaliteitskader impliceert - anders dan Nouveau suggereert - echter niet automatisch dat we ook lexicale variatie zouden moeten beschouwen als conditieherschikking. In deze paragraaf heb ik juist enkele problemen

genoemd die onder een dergelijke aanname rijzen. De twee belangrijkste problemen zijn dat de aangenomen herordeningen enigszins arbitrair lijken, en dat

veranderingen van type C naar type B in dit model niet goed begrepen kunnen worden.

Een nog niet genoemd theorie-intern bezwaar is dat Nouveaus analyse impliceert dat we bepaalde restricties op onderliggende vormen moeten maken.

Conditieschikking is een zeer krachtig element. Het is onder andere om die reden gebruikelijk binnen de optimaliteitstheorie om die schikking dan ook al het werk te laten doen en geen extra kracht aan de theorie toe te voegen door bijvoorbeeld een theorie over onderliggende vormen op te stellen. Bij Nouveau is dat echter wel nodig: uit het feit dat *agendá* geen mogelijk woord is, moeten we concluderen dat een herschikking van de condities waarbij RECHTS niet gedomineerd wordt en dus de klemtoon bepaalt, niet mag worden toegestaan. Dit kan niet worden bewerkstelligd zonder een aanvullende theorie over onderliggende vormen.

Een kleiner, maar niet onbelangrijk probleem, is dat in de analyse van de lexicale uitzonderingen twee condities worden ingevoerd die zoals we hebben gezien geen verdere rol spelen in de analyse van het standaardpatroon: VOEG LETTERGREEP en NIETFINAAL-2. Waar we de eerste conditie nog kennen uit de standaardliteratuur over optimaliteitstheorie zoals Prince en Smolensky (1993), is invoering van de laatste wat moeilijker te motiveren.

4 Lexicale variatie als prosodische markering

In de voorafgaande paragraaf heb ik betoogd dat een analyse van lexicale variatie in termen van conditieschikking in een aantal opzichten onbevredigend is. In deze paragraaf wil ik een alternatief voor deze analyse geven die gebruik maakt van onderliggende prosodische markeringen. De kern van Nouveaus analyse - de hiërarchie die zij voorstelt voor ongemarkeerde vormen - laat ik daarbij ongemoeid, omdat deze voor de besproken gevallen adequaat is en omdat ik de vergelijking tussen de twee voorstellen niet nodeloos wil compliceren.

Zoals hierboven opgemerkt zijn niet alle prosodische middelen die we in eerdere analyses tot onze beschikking hadden nog langer bruikbaar onder een optimaliteitsanalyse. Met name extrametricaliteit en anti-extrimetricaliteit hebben een wat problematische status in de theorie. Extrimetricaliteit is voor veel gevallen vervangen door de conditie NIETFINAAL en we zouden daarom niet nog een extra kenmerk met een soortgelijke inhoud willen invoeren. Dat zou overigens ook neerkomen op een soort herintroductie van conditieschikking. Zeggen dat bepaalde woorden een extrametricaliteitskenmerk hebben betekent empirisch hetzelfde als zeggen dat die woorden een markering hebben dat NIETFINAAL hoger gerangschikt is. Omgekeerd is toekenning van een anti-extrimetricaliteitskenmerk niets anders dan een manier om uit te drukken dat NIETFINAAL voor een woord is uitgeschakeld, of in ieder geval laag gerangschikt.

In het beste geval maken we dus in een optimaliteitsanalyse met onderliggende markeringen, alleen gebruik van elementen die we elders in de theorie ook gebruiken. Ik stel voor dat dit alleen onderliggende voeten en catalectische elementen zijn. Zoals hierboven al beargumenteerd, is de aanname van onderliggende voeten bijna onontkoombaar in optimaliteitstheorie, aangezien deze theorie geen restricties op onderliggende vormen kent. Wanneer we dit instrument nu kunnen gebruiken in onze analyse, hebben we dus al een grote winst geboekt. Hetzelfde geldt voor catalectische elementen.

De precieze aard van deze elementen is overigens nog onderhevig aan discussie. Op onafhankelijke gronden heb ik in Van Oostendorp (1995) betoogd dat woorden als *chocolá* in het Nederlands eindigen op een 'lege' medeklinkerknoop (die eventueel gelijk zou kunnen worden gesteld aan de *h* of de glottisslag). Ook hiervoor geldt weer dat, gesteld dat we aannemen dat lege medeklinkerknoppen in de theorie kunnen bestaan, we geen enkele reden hebben om dit soort elementen uit te sluiten van de onderliggende representatie. Ik verwijs voor een nadere discussie van deze elementen naar Van Oostendorp (1995), maar hier wil ik deze lege medeklinkers graag gelijkstellen aan de catalectische mora's van Nouveau.⁶ In dit artikel wil ik de catalectische elementen echter graag behandelen als *lettergrepen* omdat dit de presentatie enigszins vereenvoudigt. Empirisch zijn de verschillen tussen de drie soorten representaties echter uitermate subtiel.

4.1 Respect voor onderliggend materiaal

We hebben dus twee instrumenten, onderliggende voeten en catalectische lettergrepen. Gezien het feit dat de klemtoon in woorden als *agenda* zeer weinig variabel is, kunnen deze onderliggende instrumenten echter nooit volledig het klemtoonpatroon van een woord verklaren. De grammatica moet zo worden opgezet dat *áagenda* en *agendá* nooit gegenereerd kunnen worden, hoeveel voeten en catalexis we ook aan de onderliggende representatie van dit woord zouden toevoegen.

Het middel hiervoor ligt in optimaliteitstheorie voor de hand. Onderliggend materiaal kan in sommige gevallen genegeerd en eventueel vervangen worden. Ook een onderliggende vorm, *áagenda* kan als optimale uitvoer *agéndá* hebben, zij het tegen een bepaalde prijs. De prijs die betaald moet worden is dat condities geschonden worden die zeggen dat onderliggend materiaal gerespecteerd moet worden. In de Engelstalige literatuur worden deze condities aangeduid met de term *Faithfulness*, en ik zal hier spreken over *Respect*. Dit soort condities spelen een grote rol op alle plaatsen in de fonologische theorie, aangezien ze verantwoordelijk zijn voor beperkingen op spreiding, klinkerepenthese, allerlei vormen van deletie, enzovoort. In het onderhavige geval is er een conditie op *Respect* die we in beschouwing moeten nemen:

- (12) RESPECTEER-VOET: Een onderliggende voet moet in de uitvoer staan.

Gezien de onmogelijkheid van **áagenda* en **agendá* mogen we niet te veel kracht toekennen aan deze conditie op *Respect* - ze zal in ieder geval geordend moeten zijn

6 Er zijn weliswaar enkele potentiële verschillen tussen Nouveaus catalectische mora's en de hier gepresenteerde lege medeklinkers, maar deze liggen voor zover ik kan zien buiten het hier gepresenteerde. Zo zijn lege mora's van nature meer klinkerachtig dan lege medeklinkers en we zouden daaruit wellicht empirische verschillen tussen de twee kunnen halen (lege mora-plaatsen worden gemakkelijker gevuld door klinkerverlenging, lege consonant-plaatsen door geminatie). Deze overwegingen hebben echter weinig met klemtoon te maken en ik ben ervan overtuigd dat de onderstaande analyse herschreven zou kunnen worden naar een die gebruik maakt van catalectische mora's. Een voordeel van de in de tekst gemaakte keuze is echter dat hij neutraal is met betrekking tot de interne structuur van lettergrepen. Of een lettergreep bestaat uit mora's of uit aanzet- en rijmconstituenten maakt voor de hier gepresenteerde analyse geen verschil.

onder ZWAARTE, de conditie die ervoor zorgt dat de zware lettergreep in dit woord alle klemtoon naar zich toetrekt.

Naast onderliggende voeten hebben we ook catalexis. Dit begrip speelt in het Nederlands nauwelijks een rol van belang. Dat catalectische elementen een zeer marginale status hebben, verantwoorden we door de volgende conditie aan te nemen:

- (13) LEEG: Lettergrepen zonder segmentele inhoud (dat wil zeggen: catalectische lettergrepen) zijn niet geoorloofd in de oppervlaktestructuur.

Deze conditie is hoger geordend dan de conditie op *Respect* in (14a), zoals aangegeven in (14b). Tezamen zijn deze twee condities zeer laag geordend, en wel onder RECHTS.

(14)	a	RESPECTEER-C: Een onderliggend catalectisch element dient gerespecteerd te worden in de oppervlakte.
	b	LEEG » RESPECTEER-C

De deelhiërarchie in (14b) sluit het aan de oppervlakte komen van catalectische elementen in bijna alle gevallen uit; de uitzondering zal hieronder aan de orde komen.

Wanneer we deze aannames combineren, krijgen we de volgende hiërarchie:

- (15) TOP »NIET-FINAAL » ZWAARTE » RESPECT
-V «RECHTS » RESPECT-C

Ik wil staande houden dat dit de enige schikking is die nodig is om de Nederlandse hoofdklemtoonfeiten te beschrijven. Om dit te bewijzen zal ik eerst de analyse geven van de drie onderliggende vormen *pyjama*, *panama* en *chocola*.

Het woord *pyjama* is ongemarkeerd, net als bij Nouveau. Dit betekent dat geen onderliggende klemtoon aan het woord hoeft te worden toegekend. RESPECT speelt dus geen rol en de vergelijking verloopt precies identiek als bij Nouveau.

We betrekken nu het woord *panama* in de beschouwing. Deze heeft een markering, te weten een lexicale voet. Het hoofd hiervan bevindt zich op de eerste lettergreep (zie tabel 16).

(16)				
/(pana) ma /	TOP	NIETFINAAL	ZWAARTE	RESPECT-V RECHTS
☞ (pána) ma				**
(pana)(má)	BIN!	*		
pa (náma)			*!	*

Ik heb in deze tabellen een nieuwe conventie doorgevoerd: in de linkerbovenhoek verschijnt steeds de onderliggende vorm, inclusief voetstructuur.

De eerste twee vormen respecteren allebei de onderliggende voetstructuur. De tweede doet dit echter ten koste van zeer hoog geordende condities zoals *Binariteit* en *Niet-Finaal* en is daarom uitgesloten. De derde kandidaat, met normaal gesproken het minst gemarkeerde klemtoonpatroon, is in dit geval uitgesloten omdat de onderliggende voetstructuur onvoldoende gerespecteerd wordt.

Het is logisch mogelijk dat er woorden zijn met een onderliggende voet waarvan het hoofd op de tweede lettergreep rust (/pa(nama)/. Dit woord zou echter aan de oppervlakte komen als *pyjáma*, dat wil zeggen met ongemarkeerde klemtoon. Een theorie over optimalisatie van het lexicon zou vervolgens desgewenst een dergelijke ‘overbodige’ markering uitsluiten, maar strikt noodzakelijk is dit niet.

Een andere logische mogelijkheid is dat er woorden zijn met een onderliggende voet waarvan het hoofd op de laatste lettergreep valt. Deze voet zou echter door de TOP-condities BINARITEIT en/of TROCHEE verworpen worden, ten gunste van een minder gemarkeerd klemtoonpatroon.

Ook het woord *chocolá* kan dus niet verkregen worden met alleen onderliggende voeten. Hiervoor hebben we ook het additionele middel van catalectische consonanten nodig. Dit woord heeft dus twee markeringen (zie tabel 17).⁷

(17)

	/ (choco)laC/	TOP	NIET FINAAL	ZWAARTE - V	RESPECT RECHTS*	LEEG RESPECT-C
a	(chóco)laC				**!*	*
b	(chóco)la				**!	*
c	 (choco)(láC)				*	*
d	cho(cóla.C)	Bin!		*	**	*
e	cho(cóla)C			*!	***	*
f	cho(cóla)			*!	*	*

Omdat we hier te maken hebben met twee onafhankelijke markeringen, die ieder voor zich wel of niet gerespecteerd kunnen worden, is de analyse in dit geval al iets ingewikkelder. De optimale vorm is die in (17c). Deze voldoet aan alle condities. Alleen RECHTS wordt geschonden, omdat de catalectische consonant hier een eigen lettergreep vormt net als een gewone lettergreep dat zou doen. De enige manier om RECHTS niet te schenden zou zijn door klemtoon te leggen op deze gedegeneerde lettergreep maar dat is in het Nederlands door zeer hoog geordende condities ten enen male uitgesloten. De vorm in (17a) voldoet eveneens aan bijna alle condities, alleen ligt klemtoon hierin nog meer naar links. De vorm in (17b) heeft klemtoon op dezelfde plaats en schendt daarnaast nog een keer onnodig *Respect* door het onderliggende catalectische element te verwijderen.

De vormen (17d), (17e) en (17f) demonstreren pogingen om ongemarkeerde klemtoon op *chocola* aan te brengen. Al deze pogingen vallen in ieder geval af door gebrek aan respect: de onderliggende voet wordt veranderd. Daarnaast wordt in (17d) een voet gebouwd die bestaat uit drie lettergrepen (*co*, *la* en de catalectische lettergreep), en is er in (17f) nog een extra schending van respect doordat ook het onderliggende catalectische element verdwijnt.

Dat alleen een catalectische lettergreep niet voldoende is om dit resultaat te verkrijgen, blijkt uit tabel (18).

⁷ De precies even complexe markering /choco(la.C)/ geeft een identieke uitvoer.

(18)

	/chocolaC/	TOP	NIET FINAAL	RESPECT - V	RECHTS	*LEEG	RESPECT-C
a	(chóco)laC				**!*	*	
b	(chóco)la				**!		*
c	(choco)(lá.C)				*	*!	
d	cho(cóla.C)	Bin!			**!	*	
e	cho(cóla.C)				**!	*	
f	☞cho(cóla)				*		*

In tabel (17) werd verwijdering van de lege lettergreep als het ware tegengehouden door respect voor de onderliggende voet. Wanneer het catalectische element verwijderd wordt kon ofwel alleen een voet op de lettergreep *la* worden gebouwd, hetgeen een schending van de TOP-conditie BINARITEIT zou betekenen, ofwel een voet op *cola*, hetgeen de onderliggende voet zou moeten verwijderen. Wanneer er echter geen onderliggende voet aanwezig is, komt het ongemarkeerde klemtoonpatroon op de voorlaatste lettergreep weer aan de oppervlakte.

Voor de afleiding van *chocolá* zijn dus twee markeringen nodig: alleen een onderliggend catalectisch element zou *chocóla* opleveren, alleen een onderliggende voet *chocóla*. De feiten die ik hierboven heb aangehaald als problematisch voor Nouveaus analyse zijn nu wel te begrijpen. Een regularisatie van type C naar type B is verlies van een onderliggend catalectisch element. Regularisatie van type B naar type A is verlies van een onderliggende voet.

Een ander bezwaar dat ik hierboven tegen Nouveaus analyse heb genoemd is dat haar herordeningen soms wat arbitrair lijken. Het feit dat de condities die verantwoordelijk zijn voor het venster van drie lettergrepen aan het eind van het woord nooit zo geherscht kunnen worden dat klemtoon in sommige gevallen buiten dit venster zou vallen, blijft onverklaard. De hierboven genoemde herschikking *Links* » *Rechts* zou dit effect kunnen hebben: wanneer de conditie *Links* in bepaalde woorden voldoende hoog geordend was, zouden deze het klemtoonpatroon van **mákaroni* moeten kunnen vertonen.

In de huidige analyse geldt dat probleem niet. Het woord *mákaroni* (zie tabel 19) kan met het huidige instrumentarium niet gegenereerd worden. Een onderliggende voet bijvoorbeeld kan de klemtoon nooit buiten het venster laten vallen.⁸

(19)

	/(maka)roni/	TOP	NIET FINAAL	ZWAARTE RESPECT	- RECHTS
					V
a	(máka)(roni)				**!*
b	☞(maka)(róni)				*
c	(mákaro)ni	BIN!		*	***

8 De situatie zou veranderen als we onderliggend niet alleen voetstructuur konden toekennen maar ook de primaire klemtoon konden aanwijzen. Er is inderdaad geen reden om dit niet ook te doen. We kunnen dan echter aannemen dat de relevante conditie RESPECTEER PRIMAIRE KLEMTONNEN voldoende laag te ordenen (onder RECHTS) zodat nog steeds (b) boven (a) verkozen wordt.

4.2 Het surplus van conditieherschikking opnieuw bekeken

De meest interessante vraag is hoe we nu de recalcitrante feiten kunnen analyseren die Nouveau tot haar positie hebben gebracht. Zoals ik in paragraaf 3 heb laten zien kon Nouveau een groot deel van de door haar gepresenteerde feiten verklaren in een klassiek ‘Utrechts’ model van klemtoon, met de extensie van catalexis. Met name het contrast tussen mogelijk *tálaktan* en onmogelijk **áagenda* bracht haar er echter toe om dit klassieke model te verwerpen ten gunste van een model waarin ten eerste het traditionele begrip van een metrische voetafleiding werd geformaliseerd in optimaliteitstheorie en ten tweede lexicale variatie werd beschouwd als een vorm van conditieherschikking. Ik wil nu laten zien dat deze tweede stap niet nodig was.

Het woord *talaktan* kan in het hier gepresenteerde model tamelijk gemakkelijk worden afgeleid, namelijk door de plaatsing van een lexicale voet op de eerste twee lettergrepen (zie tabel 20).

(20)

	/(talak)tan/	TOP	NIETFINAALZWAARTE	RESPECT	-RECHTS
				V	
a	 (tálak)(tan)		*		**
b	(ta)(láktan)	BIN!	*		*
c	ta(láktan)		*	*	*
d	ta(lák)tan		*	*!	*
e	talak(tán)		*!	*	*
f	(talak)(tán)		*!	*	
g	(tálak)tan				***

Kandidaat (20c) zou normaal gesproken aan de oppervlakte komen als de ideale kandidaat-analyse - zie de bespreking van *gibraltar* hierboven - ware het niet dat deze analyse RESPECT-V schendt en er een andere kandidaat is, (20a), die dat niet doet en die bovendien precies evenveel schendingen heeft voor hoger gerangschikte condities. Met name is van belang dat beide kandidaten precies een keer ZWAARTE schenden. Er is ook geen enkele manier om aan deze schending te ontsnappen, zonder tegelijkertijd de TOP-conditie CLASH te schenden.

In het geval van *agenda* wordt de toestand iets anders. Wanneer we uitgaan van de veronderstelling dat dit woord een zelfde markering heeft als *talaktan* hierboven, krijgen we nog steeds een klemtoonpatroon dat gelijk is aan het ongemarkeerde (zie tabel 21).

(21)

	/(agen)da/	TOP	NIETFINAALZWAARTE	RESPECT	-RECHTS
				V	
a	(ágen)(da)	BIN!	*		**
b	(a)(génda)	BIN!		*	*
c	 a(gén)da			*	*
d	agen(dá)		*!	*	*

e	(agen)(dá)	*!	*	
f	(ágen)da		*!	**

In dit geval worden de twee condities BINARITEIT en ZWAARTE weer belangrijk. Samen sluiten zij de kandidaat-analyses uit waarin klemtoon op de eerste lettergreep valt, zoals vereist zou zijn bij een respectvolle uitvoer. Omdat de onderliggende voet hiermee niet gerespecteerd kan worden, komt de ongemarkeerde uitvoer weer naar boven en ligt klemtoon op de voorlaatste lettergreep.

Voor de volledigheid vermeld ik hier dat ook de toevoeging van een catalectisch element in woorden als *agenda* geen verandering kan brengen in het klemtoonpatroon (zie tabel 22).

(22)

	/(agen)daC/	TOP	NIET FINAAL	ZWAARTE	RESPECT - V	RECHTS*	LEEG	RESPECT-C
a	(ágen)(da.C)			*!		***	*	
b	a(gén)da				*	*		*
c	(agen)(dá.C)			*!		*	*	
d	agen(dá)		*!	*	*			*
e	(agen)(dá)		*!	*				*
f	(ágen)da			*!				*

BINARITEIT verliest in deze analyses zijn belang (de lettergreep *da* kan desgewenst altijd een binaire voet vormen met het catalectisch element, net zoals dit mogelijk was in *chocolá*) maar de rol van ZWAARTE wordt hiermee des te sterker. Feitelijk bepaalt deze conditie in dit woord alleen het klemtoonpatroon. De condities op respect voor onderliggend materiaal zijn te laag geordend om hier iets tegen te kunnen doen. Hoe we *agenda* ook onderliggend markeren, het kan nooit aan de oppervlakte komen met ofwel woord-initiële ofwel woord-finale klemtoon. Dit komt precies overeen met de feiten die Nouveau in haar proefschrift heeft neergelegd.

5 Conclusie

Hoewel het in het bestek van dit artikel niet mogelijk is geweest recht te doen aan alle aspecten van Nouveaus proefschrift, en zelfs niet aan het theoretisch fonologische gedeelte ervan, kunnen we toch de volgende conclusies trekken. In de eerste plaats biedt de door deze onderzoeker gepresenteerde optimaliteitstheoretische analyse enkele voordelen van conceptuele aard, vooral waar het gaat om de behandeling van zware lettergrepen die in het Nederlands soms wel en soms absoluut niet in een onbeklemtoonde positie kunnen staan. De ideeën over lexicale variatie die deze onderzoekster aan haar analyse koppelt heb ik echter in dit artikel vervangen door een alternatieve analyse. Deze laatste heeft als voordeel dat het enkele van Nouveaus feiten beter beschrijft en dat het geen stipulaties hoeft te doen over mogelijke onderliggende vormen in het Nederlandse lexicon. De analyse maakt echter wel gebruik van het instrumentarium dat Nouveau zelf in een ander gedeelte van het proefschrift aanreikt.

Bibliografie

- Booij, G. (1981).** *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Utrecht & Antwerpen: Spectrum.
- Booij, G. (1995).** *The phonology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Evers, A. en R. Huybregts (1975).** The Cycle in Dutch: Its Relevance to the Theory of Grammar. In A. Kraak (red.) *Linguistics in the Netherlands 1972-1973*. Assen: Van Gorcum, 25-33.
- Fikkert, P. (1994).** *On the acquisition of prosodic structure*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden/Holland Institute of Linguistics.
- Gussenhoven, C. (1993).** The Dutch foot and the chanted call. *Journal of Linguistics* 29, 37-63.
- Halle, M. en W. Idsardi (1995).** General properties of stress and metrical structure. In J. Goldsmith (red.) *The handbook of phonological Theory*. Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Halle, M. en J.-R. Vergnaud (1987).** *An essay on stress*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Hayes, B. (1981).** *A metrical theory of stress rules*. Proefschrift MIT, Cambridge, Mass.
- Hayes, B. (1995).** *Metrical stress theory: Principles and case studies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hermans, B. (1994).** *The composite nature of accent; With case studies of the Limburgian and Serbo-Croatian pitch accent*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Hochberg, J. (1988).** Learning Spanish stress: Developmental and theoretical perspectives. *Language* 64, 683-706.
- Hulst, H. van der (1984).** *Syllable structure and stress in Dutch*. Dordrecht: Foris.
- Kager, R. (1989).** *A metrical theory of stress and destressing in English and Dutch*. Dordrecht: Foris.
- Kager, R. (1995).** Consequences of catalexis. In H. van der Hulst en J. van de Weije (red.) *Leiden in Last* (= HIL Phonology Papers I). Den Haag: Holland Academic Graphics, 269-298.
- Kager, R. en E. Visch (1983).** *Een metrische analyse van ritmische klemtoonverschijnselen*. Afstudeerscriptie Rijksuniversiteit Utrecht.
- Kiparsky, P. (1991).** Catalexis. Manuscript Stanford University/Wissenschaftskolleg zu Berlin.
- Oostendorp, M. van (1995).** *Vowel quality and phonological projection*. Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Prince, A. en P. Smolensky (1993).** *Optimality theory; Constraint interaction and satisfaction in generative grammar*. Manuscript, Rutgers en Colorado.
- Trommelen, M. en W. Zonneveld (1989a).** *Klemtoon en metrische fonologie*. Muiderberg: Coutinho.
- Trommelen, M. en W. Zonneveld (1989b).** Stress, diphthongs, *r* in Dutch. In H. Bennis en A. van Kemenade (red.) *Linguistics in the Netherlands 1989*. Dordrecht: Foris.
- Zonneveld, W. (1993).** Schwa, superheavies, stress and syllables in Dutch. *The Linguistic Review* 10, 59-110.

Zonneveld, R. van, (1985). Word rhythm and the Janus syllable. In H. van der Hulst en N. Smith (red.) *The Structure of Phonological Representations II*. Dordrecht: Foris.

Boekbeoordelingen

Nicoline van der Sijs, *Leenwoordenboek: De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers, & Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1996. xxxiv + 922 pp., fl. 125. ISBN 90-75566-05-0.

1. Nicoline van der Sijs' *Leenwoordenboek* is een (lees)boek over leenwoorden, geen woordenboek van leenwoorden (echter, cf. infra). Het boek bestaat uit een inleiding over leenwoorden in het algemeen en uit vijf hoofdstukken.

Het eerste hoofdstuk is het hart van het boek, bijna 400 pagina's lang. Het behandelt lexicale elementen die het Nederlands ontleend heeft, gegroepeerd per taal waaruit ze komen. Iedere paragraaf begint met wat cultuurhistorische achtergrond, dan worden de geleende woorden (chronologisch) behandeld, de geleende woorddelen en de geleende uitdrukkingen; er wordt ingegaan op de mate van aanpassing en 'ingeburgerdheid' van de ontleende woorden, op hun 'ontleningsgraad' (factoren die op een nauw contact wijzen); en ten slotte worden 'de brontaal als doorgeefluik,' 'doorgeefluiken voor de brontaal' en 'internationalismen' behandeld.

Het tweede hoofdstuk gaat over klankveranderingen en 'vormveranderingen', Van der Sijs' paraplueterm voor alle veranderingen in de vorm van een woord die niet aan klankverandering te wijten zijn, zoals lees- en schrijffouten (bv. *mammoet*, in de spelling *mammout*, uit Russisch *mamont*), verkeerde analyses van vreemde woorden (bv. *oksaal* uit de oudere vorm (*t*) *doksaal*, verkeerd geanalyseerd als *t oksaal*), volksetymologie (bv. *scheurbeuk*, aangepast en 'zinvol' gemaakt uit het onbegrijpelijke Middel-Neder-Duits *schorbūk*), contaminaties (bv. *optelefoneren* uit *opbellen* en *telefoneren*) en allerlei verbasteringen (bv. *melaats* uit Fra. *malade* 'ziek').

Het derde hoofdstuk behandelt 'tweelingen en meerlingen', woorden die herhaaldelijk ontleend zijn (bv. *studie* en *studio*, tweemaal ontleend uit Lat. *studium*).

Het vierde hoofdstuk gaat over 'vertalende ontleningen', vertalingen van vreemde woorden en uitdrukkingen die in gecanoniseerde vorm in het Nederlands vastliggen (bv. *deelnemen*, naar Lat. *parti-cipere*; *een zwak hebben voor*, naar Frans *avoir un faible pour*).

Het laatste hoofdstuk behandelt betekenisveranderingen die woorden bij of na hun ontlening in het Nederlands ondergaan hebben (bv. *secretaris*, Lat. alleen 'geheimschrijver') en over betekenisontleningen, uitbreidingen van de betekenissen van Nederlandse woorden onder invloed van buitenlandse voorbeelden (bv. *aanspreken*, oorspr. alleen 'een conversatie beginnen met', thans ook 'bevallen' - *dat spreekt mij wel aan* - onder invloed van het Duits *das spricht mich an*).

De hoofdstukken II-V tellen bij elkaar een 200 pagina's. Tel daarbij het voorwerk, het notenapparaat (27 pp.), de bibliografie (18 pp.) en de indices, en de Sdu-Standaardcombinatie publiceert een turf van ruim 950 pagina's - over leenwoorden.

2. Cui bonum? In de inleiding zegt de auteur dat het 'boek is bedoeld voor "de geïnteresseerde leek"', maar ook voor

taalkundigen en studenten taalkunde.’ En dat brengt mij meteen op de enige echt fundamentele kritiek die ik op dit fabuleuze boek heb: voor wie is het eigenlijk geschreven?

Ik ken twee soorten ‘geïnteresseerde leken’. De eerste soort wil leuke verhaaltjes lezen over taal. Maar voor hen is dit een veel te serieus boek. Zij knappen af op de inleiding, waar zij nooit doorkomen, op de uitgebreide taxonomieën en op de opsommingen van woorden die erin thuishoren, op taalkundig jargon - wat is in 's hemelsnaam een *morfeem*? (dat wordt nergens gedefinieerd) - en op in de redenering overgeslagen stappen die voor een vakman misschien wel, maar voor een leek niet doorzichtig zijn (bv. p. 77, de equatie Lat. < Kelt. *Volcae* = Germ. *Walhōs* (dat de leek beslist als [walho:s] zal lezen), zonder enige uitleg; p. 95: ‘Iedere monnik kreeg een afgepaste portie, vandaar *spijs*, van Latijn *spesa* uit *expensa* “het bestede”, letterlijk “het afgewogene, afgepaste”’ - welke leek onderkent de compensatie-rekking en de diftongering $ij < \bar{i} \leftarrow$ gesloten Latijnse lange $\bar{e}$?; p. 473 de beschrijving van de schrijffout *sullabos* (ipv. *suttabos*) als een vermeende afleiding van *sullambanein* - welke ‘geïnteresseerde leek’ kent (nog) zoveel Grieks dat hij het $n > m$ -infix doorziet?). Bovendien wordt dit soort lezer vaak ontgoocheld door het ontbreken van leuke verhalen. Als je schrijft: ‘Tegenwoordig wordt *matrix* voornamelijk gebruikt als wiskundige term voor “geordend systeem van getallen en waarden”, en komt het voor in de samenstelling *matrixprinter*’ (p. 526), dan moet je toch uitleggen (overigens niet alleen voor de leek!) hoe dat apparaat aan z'n naam komt. *Boycotten* behandelen en niet kapitein Boycott¹, over het *Onze Vader* spreken en niet over *de* (of *het*) *Vaderons*, dat zijn gemiste kansen. - Dit laatste kan overigens van doen hebben met het feit dat Van der Sijs vanuit een exclusief Noord-Nederlands standpunt schrijft, wat het boek voor Zuid-Nederlandse leken soms moeilijk zal maken, en wat de niet taalkundig getrainde Zuid-Nederlander op één plaats volkomen in de war zal brengen. Bij de bespreking van de uitspraak van de <g> in *energie* en *ingenieur* schrijft Van der Sijs: ‘In Zuid-Nederland vinden we vaker de uitspraak [ch]’ (p. 174). *Alle* Zuid-Nederlanders gebruiken in de vernederlandste uitspraak echter de *stemhebbende* spirans [g] en niet de *stemloze* [x].

De serieus geïnteresseerde leek, die echt wat over leenwoorden wil *leren*, heeft (deels) dezelfde problemen, maar voor hem is het boek bovendien te discursief en te weinig gestructureerd. Minder dan één pagina over klinkerveranderingen in erfwoorden en oude ontleningen, één pagina over transcripties, in een boek dat uit tientallen talen transcribeert, en geen systematische uitleg over de klankgeschiedenis van de talen waaruit wij ontleenden - vooral dat laatste is nodig voor een goed begrip van de vorm van veel oudere ontleningen. Ik vind het bovendien erg jammer dat iemand die zoveel van leenwoorden afweet, geen hoofdstuk wijdt aan descriptieve vs. prescriptieve houdingen tegenover het leenfenomeen. Is het omdat ze daar, blijkens sommige van haar formuleringen (‘de onjuiste vorm *mazurka*,’ p. 196; ‘men spreekt dan abusievelijk van *de verschillende valuta*,’ p. 208), met zichzelf niet over in het reine is? (Gezien wat er wel in het boek staat (cf. infra) moge de lezer deze opmerking relativiseren).

Het type lezer dat wellicht het meest aan haar werk heeft, is de student taalkunde. Die kan het boek met enige expertise lezen; als hij een beetje inzicht heeft in de gaten in zijn opleiding, kan hijzelf beoordelen waar hij meer uitleg

nodig heeft; en bovenal: voor hem is dit een inspirerend boek. Wie zich door de techniciteit kan worstelen, merkt dat dit een vaak goed geschreven boek is, niet zonder humor, rijk gedocumenteerd (ik vermeldde reeds de omvang van de documentatie), en boordevol informatie over een fascinerend onderwerp. Want het verhaal van leenwoorden is óók het verhaal van een aspect van de taal waarover de meeste studenten taalkunde in hun opleiding minder te horen krijgen dan wellicht wenselijk is. De typische academische opleiding is geconcentreerd op de structurele aspecten van de taal of op de UG (terminologie naar keuze van de lezer). Dit boek toont met overweldigend feitenmateriaal de inbedding van de Nederlandse taal in de cultuur waarin zij gebruikt wordt, en toont ipso facto aan hoe internationaal die cultuur wel is. Ik denk dus dat een goede student taalkunde het gelukkigst is met dit boek.

Ook de taalkundige moet er grote waardering voor hebben, zij het dat er bij twee aspecten ervan kritiek gegeven kan worden.

De informatie van dit boek hoort eigenlijk in een etymologisch woordenboek. Het *Leenwoordenboek* bevat veel te veel lijsten om een goed, genietbaar leesboek te zijn. Het kan als woordenboek gebruikt worden, maar als zodanig is het zeer onhandig: de lezer moet via de indices, en die sturen hem heel vaak naar twee of drie plaatsen in de tekst, waar dan soms wel en soms niet dezelfde informatie herhaald wordt, of waar het woord soms alleen maar als opsommer in een lijst staat.

In de huidige constellatie is het *Leenwoordenboek* echter niet te beschouwen als een wat ongelukkig georganiseerde concurrent van de bestaande etymologische woordenboeken, maar veeleer als een complement daarvan. Want de bestaande etymologische woordenboeken concentreren zich op de vormgeschiedenis en veel minder op de betekenisgeschiedenis van woorden met de daarbij horende culturele informatie; cf. het volgende citaat uit het (overigens in se voortreffelijke) etymologisch woordenboek van De Vries & De Tollenaere (1991:29): 'Naast de vormgeschiedenis is *op bescheiden schaal* [mijn klemtoon, GAJT] ook gestreefd naar het betrekken van de betekenisontwikkeling der woorden in het etymologisch onderzoek.' Maar eigenlijk is dat geen goede politiek. Neem bv. het artikel *barbier* uit De Vries-De Tollenaere:

barbier mnl. *barbier* 'wondmeester' < fra. *barbier* (1241) < mlat. *barbârius*, afl. van *barba* 'baard'.

Het vermelden van de betekenis 'wondmeester' maakt dit artikel eigenlijk onbegrijpelijk; het zou pas verstaanbaar zijn als het de werkverdeling tussen een academisch *medicinae doctor* en een *barbiert* tijdens de middeleeuwen behandelde. Dat soort informatie² is juist de sterkte van het *Leenwoordenboek*; ze is alleen lastig toegankelijk.

Het tweede punt van kritiek dat ik als taalkundige heb is dat er te veel onnauwkeurigheden in het *Leenwoordenboek* staan. Nu zijn onnauwkeurigheden het onvermijdelijke gevolg van de immense hoeveelheid materiaal die (op relatief korte tijd) in dit boek verwerkt is, en echte blunders heb ik niet opgemerkt.

Je kunt op dergelijke onnauwkeurigheden op twee³ manieren reageren. Je kunt de eis stellen dat de auteur 'met de stofkam' door het hele boek gaat en publicatie uitstelt tot die onnauwkeurigheden er (vrijwel) allemaal uit zijn. M.i. is dit een absoluut verkeerde reactie, want een project van de omvang van het *Leenwoordenboek* zou daardoor ernstig risico lopen *ad kalendas graecas* uitgesteld te worden. En dat zou jammer

zijn, want het nadeel van die onnauwkeurigheden weegt beslist niet op tegen de massa's materiaal, de rijke documentatie en de (niet perfecte maar toch) zeer hoge mate van betrouwbaarheid van het *Leenwoordenboek*.

Een veel betere reactie is meehelpen de kwaliteit van dit boek te verbeteren door op- en aanmerkingen uit te werken en aan de auteur door te spelen. Als ik dat zelf zou doen in deze recensie, zou dat een vertekend beeld geven, want bij een boek van deze aard en deze omvang heeft een recensent vele tientallen detail-opmerkingen: een ernstige behandeling daarvan zou noodzakelijk de indruk wekken van een boek vol onnauwkeurigheden. Ik behandel dus slechts een viertal, vrij typische gevallen, *een beetje* om aan te geven welk soort onnauwkeurigheden de lezer kan verwachten, maar *vooral* toch omdat de behandeling zal tonen (1) dat een boek als het *Leenwoordenboek* nooit af en nooit volmaakt kan zijn, (2) dat correctie van dergelijke onvolmaaktheden vaak een enorme hoeveelheid werk en plaats vraagt, en (3) dat het over onnauwkeurigheden veeleer dan over zwaarwegende flaters gaat.

(1)'... de Germanen waren de kunst van het schrijven niet machtig' (p. 95). Deze formulering veronachtzaamt het (nota bene specifiek Germaanse) runenschrift. Voor de algemene lezer zou ik er bovendien aan toevoegen dat over runen nu een moderne, wetenschappelijk verantwoorde en heel toegankelijke inleiding in het Nederlands bestaat, Philippa & Quak (1994). - De uitlating komt voor in een paragraaf waarin verteld wordt dat onze schrijfcultuur uit de Latijnse stamt, wat klopt: de runen hebben daarop geen invloed gehad. Deze nalatigheid heeft dus geen consequenties voor de gang van het betoog.

(2) Op p. 20 stelt Van der Sijs dat het geleende werkwoord *kopen* als een sterk werkwoord *kocht*, *gekocht* vervoegd wordt. Diachroon⁴ is *kopen* echter een zwak werkwoord. Uitgaande van een M-Lat. stam *caup-* plus vermoedelijk (aangezien het om een heel oude ontlening gaat) de uitgang *-ta* moeten we wel aannemen dat het werkwoord zich al vroeg bij een hele groep van werkwoorden met een stam op stemloze occlusief heeft aangesloten die die occlusief in een fricatief veranderden (Schönfeld 1970: 113). Dat is het enige klankwettig onregelmatige aan het hele werkwoord; de rest is rechttoe-rechtaan: monoftongering van *au* > *ō*; verkorting van *ō* > *o* voor de *ft*-cluster; de typisch Nederlandse evolutie van *ft* > *xt*, en de verdoeffing van de eind-*a* > *ə* en de uiteindelijk klankwettige elisie van die sjwa, die in de andere zwakke preterita om morfologisch-functionele reden niet is doorgegaan. - Ik kan me voorstellen dat de auteur in een volgende editie gewoonweg deze flexie zal verzwijgen, liever dan het hele verhaal te doen.

(3)'Na 843 werd het Frankische rijk in drie delen verdeeld. Een daarvan was het Duitse rijk, waaronder de Nederlanden vielen' (p. 134). Dit is een anachronisme - op dat moment is er nog geen Duits rijk - en het is op twee manieren inaccuraat: wat later het Duitse rijk werd, was weliswaar voornamelijk het oostelijke deel, maar het omvatte ook een flink deel van het middenstuk; anderzijds omvatte het niet de gehele Nederlanden: Kroon-Vlaanderen hoorde bij het westelijke stuk, het latere Frankrijk. - Uiteraard heeft niets van dit alles invloed op haar betoog.

(4) Bij het onderscheiden van Hoog-en Neder-Duits doet de auteur natuurlijk het verhaal van de Hoog-Duitse klankverschuiving (p. 231), maar daarbij zegt ze niets over de overgang *d* > *t* (en uiteraard ook niets over de tot het Opper-Duits beperkte overgangen *b* > *p* en *g* > *k*). Deze omissie ontnemt haar de mogelijkheid bij het zinnetje 'De *dollar*

komt (net als de Nederlandse *daalder*) van Neder-Duits *dāler*, een verkorting van *Joachimsthaler* (p. 348) de verbazing van de lezer op te heffen.⁵

3. Deze recensie heeft het lot gedeeld van vele recensies van goede boeken: datgene wat voor verbetering vatbaar is, krijgt veel meer aandacht dan het goede. Om niet een verkeerde indruk na te laten, besluit ik met een evenwichtiger totaal-evaluatie. Nicoline van der Sijs' *Leenwoordenboek* is een indrukwekkend boek, waar niemand die op dit ogenblik geïnteresseerd is in de geschiedenis van de Nederlandse woordenschat omheen kan, en dat voor het schrijven van een modern etymologisch woordenboek (waarin uiteraard ook de niet-erfwoordenschat aan bod moet komen) een waardevol hulpmiddel is. Als het geen *monumentum aere perennius* is, kan het in elk geval nog zovele jaren voortreffelijke diensten bewijzen, dat de auteur een tweede druk moet plannen; daarin kan zij dan haar doelgroep beter voor ogen houden en details bijschaven. Wil ze het boek uitbreiden - over leenwoorden valt immers eindeloos veel te zeggen - mag ze dat niet zo grondig doen dat dit reeds enorme boek onpubliceerbaar zou worden.

Het *Leenwoordenboek* is reeds een 'standaardwerk' genoemd, door mw. G. van den Bergh, in de inleiding op het nieuwjaarsgeschenk 1997 van de Nederlandse Taalunie, Van der Sijs (1996). Dat N. van der Sijs de prestigieuze opdracht kreeg dit nieuwjaarsgeschenk te schrijven, en dat zij een duidelijke spin-off van het *Leenwoordenboek* heeft gemaakt, het is allebei toe te juichen.

Guy A.J. Tops*

Bibliografie

Franck-Van Wijk (1971). [Onveranderde herdruk, in één band]. *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche Taal*. Tweede druk door N. van Wijk, 1912. Supplement door C.B. van Haeringen, 1936. 's-Gravenhage: Nijhoff.
Philippa, M., & A. Quak (1994). *Runen: Een helder alfabet uit duistere tijden*. Amsterdam: Thomas Rap.

Vries, J. de, & F. de Tollenaere (¹⁶1991). *Etymologisch Woordenboek*. Met medewerking van A.J. Persijn. Utrecht: Spectrum.

Schönfeld = A. van Loey (⁸1970). *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen: Thieme & Cie.

Sijs, N. van der. (1996). *Nederlands in het buitenland: Buitenlands in het Nederlands*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.

* UFSIA-D.108. Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen. e-mail: flw.tops.g@alpha.ufsia.ac.be

M.J. van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: Sdu, 1995 (Nederlandse cultuur in Europese context, 3), ix + 161 blz., ill. ISBN 90-12-08298-6, Prijs f 39,90.

Onder de titel 'Nederlandse cultuur in Europese context' verschijnt sinds 1995 een nieuwe reeks over de Nederlandse cultuur en geschiedenis, waarvan dertig delen in het vooruitzicht zijn gesteld. De delen die in de reeks verschijnen, zijn de onderzoeksresultaten van een zogenaamd 'Prioriteitsprogramma' met dezelfde naam, een initiatief van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Binnen dit programma is gekozen voor een interdisciplinaire aanpak; vanuit verschillende cultuurwetenschappelijke disciplines wordt onderzoek verricht naar de plaats en functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband. Volgens het wervende vouwblad dat bij de delen is gevoegd, is het project niet alleen van 'gegarandeerd wetenschappelijk niveau', maar bovendien 'alleen al door zijn omvang uniek'. Binnen het 'miljoenenproject' wordt 'eendrachtig' samengewerkt door 'een keur van Nederlandse topwetenschappers', onder meer historici, sociologen, antropologen, filosofen, theologen, antropologen, godsdienstwetenschappers, literatuurwetenschappers, kunsthistorici en theater- en muziekwetenschappers. Kortom, wanneer de serie, die 'een onmisbare reeks' belooft te worden, rond de eeuwwisseling compleet zal zijn, is Nederland 'een hoogwaardig cultureel en historisch overzicht rijker'.

Het onderzoek concentreert zich rond vier zogenaamde 'ijkpunten': 1650, 1800, 1900 en 1950-1970. Elk deel is te beschouwen als een deelonderzoek rond een van de vier ijkpunten. Het project staat onder leiding van een begeleidingscommissie, die tevens hoofdredactie van de serie is. Leden van deze redactie zullen bij ieder ijkpunt een synthese schrijven. De synthese van de deelstudies rond het eerste ijkpunt, 1650, zal worden geschreven door prof. dr. W.Th.M. Frijhoff en prof. dr. M. Spies. *De moedertaal centraal* van Marijke van der Wal is het derde deel van de reeks en het tweede deel rond het ijkpunt 1650. In dit deel behandelt de schrijfster aspecten van het proces van standaardisering van de Nederlandse taal in de zestiende en, vooral, de zeventiende eeuw. In het boek wordt het veelomvattende standaardisatieproces in de internationale context geplaatst. De doelgroep is bepaald door de opzet van de reeks. De schrijfster richt zich dan ook niet alleen tot de groep van vakgenoten - taalkundigen dan wel neerlandici - maar tot een bredere kring van belangstellenden.

Van der Wal heeft in eerdere publicaties laten zien, dat zij ernaar streeft en erin slaagt interne en externe taalgeschiedenis naast elkaar en in onderlinge samenhang te behandelen. Vanuit de overtuiging dat de geschiedschrijving van de Nederlandse taalkunde niet los kan staan van de geschiedenis van de Nederlandse taal, onderzoekt en beschrijft zij verschijnselen in 'taal en taalbeschouwing'. Een resultaat van deze aanpak is onder andere de in samenwerking met Cor van Bree geschreven Aulapocket *Geschiedenis van het Nederlands* (2de dr., 1994), waarin aan standaardisatie en taalnormering van de Nederlandse taal een prominente plaats is toebedeeld.

In *De moedertaal centraal* staat weliswaar (de geschiedenis van) de Nederlandse taal centraal, maar het gaat in deze studie uitdrukkelijk om externe taalgeschiedenis. Het boek opent met een hoofdstuk waarin een algemene inleiding wordt gegeven over de begrip-

pen standaardisatie en standaardtaal. In het tweede hoofdstuk wordt de Europese context geschetst, waarbij achtereenvolgens wordt beschreven hoe het standaardisatieproces in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland is verlopen. Het standaardisatieproces in de Nederlanden komt vervolgens uitvoerig aan bod in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 wordt nader ingegaan op de taalattitude, dat wil zeggen de oordelen over taal en talen en de houding tegenover het Nederlands. Het gebruik van het Nederlands als wetenschapstaal naast en in concurrentie met andere talen (met name Latijn) staat centraal in hoofdstuk 5, waarbij aan de hand van een casus (Nederlandse muziektermen) het probleem van de vakterminologie wordt behandeld. Ten slotte wordt in hoofdstuk 6 een slotbeschouwing gegeven, waarbij ook kort wordt vooruitgeblikt naar het vervolg van het standaardisatieproces in Nederland (niet: de Nederlanden). Het boek wordt afgesloten met noten, een literatuurlijst, een personen- en titelregister en drie bijlagen. Deze bijlagen (een bibliografie van zeventiende-eeuwse vertalingen, een bibliografie van Nederlandstalige wetenschappelijke publicaties en een lijst van Nederlandse muziektermen van Joan Albert Ban) hebben vooral betrekking op de hoofdstukken 4 en 5.

Van der Wal definieert het begrip standaardisatie globaal als 'het proces waarbij uit een toestand van dialectverscheidenheid een eenheidstaal ontstaat' (p. 1). De volgende aspecten van het proces van standaardisering stelt zij in haar boek aan de orde: de groei naar een nationale eenheidstaal, de vastlegging ervan in grammatica's en woordenboeken, het gebruik van de landstaal op verschillende gebieden van wetenschap en cultuur en de geleidelijke acceptatie van de zich ontwikkelende standaardtaal door steeds grotere groepen van de bevolking. Bij haar beschrijving van het proces van standaardisering gaat Van der Wal uit van de volgende vier kenmerken: *selectie*, *codificatie*, *functieuitbreiding* en *acceptatie*. Deze onderscheiding is ontleend aan een publicatie van Einar Haugen ('Dialect, language, nation', 1966). Wanneer er sprake is van een standaardiseringsproces, moet aan al deze kenmerken worden voldaan. Een voorwaarde voor het optreden van deze vier kenmerken is een positieve attitude jegens de desbetreffende taal.

De ontwikkeling van het Nederlands als cultuurtaal heeft vooral in de zestiende en zeventiende eeuw plaatsgevonden. De zestiende eeuw wordt gekenmerkt door 'het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands'. De bekende factoren die bij dit streven een rol hebben gespeeld, zijn humanisme/renaissance, reformatie en een opkomend nationaal bewustzijn. Vooral in de hoofdstukken 2 tot en met 4 dringt zich de vergelijking op met het klassieke, maar blijkbaar nog niet verouderde werk van L. van den Branden, waarop Van der Wal steunt bij de beschrijving van dit tijdvak. Uitgaande van de periode omstreeks 1650 gaat Van der Wal in haar boek echter verder in de tijd. Bovendien verwerkt zij ook nieuwe inzichten in haar behandeling van het onderwerp. *De moedertaal centraal* is dan ook in mijn ogen in zekere zin te beschouwen als een vervolg op Van den Brandens *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (1956) en had als (onder)titel mee kunnen krijgen: 'De selectie, codificatie, functieuitbreiding en acceptatie van het standaard-Nederlands in de 16de en 17de eeuw'.

Anders dan Van den Branden, die zijn boek afsloot met een 'overzicht van de gelijkaardige stromingen in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland tot het einde van de 16de eeuw', laat Van

der Wal een hoofdstuk over 'de Europese context' (hfdst. 2) voorafgaan aan haar behandeling van het standaardisatieproces in de Nederlanden. In beide gevallen komen zo vergelijkenderwijs verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende landen aan het licht. De volgorde waarin ze worden genoemd, is chronologisch: zo groeit in Italië al in de eerste helft van de vijftiende eeuw een positieve attitude ten opzichte van de eigen taal, terwijl dat elders eerst in de loop van de zestiende eeuw gebeurt. Het is de verdienste van Van der Wal, dat zij aan de hand van de genoemde vier criteria de gegevens veel strakker en overzichtelijker presenteert en duidelijker het belang van het een en ander aangeeft dan Van den Branden, bovendien in veel korter bestek. Ze wijst er bijvoorbeeld op, dat het voor de codificatie bevorderlijk is, wanneer een instelling als de Académie Française zich er actief mee bemoeit. Daarnaast is het gunstig voor de acceptatie van een eenheidstaal, wanneer er in het gebied waar deze taal wordt gesproken, naast een groeiende taalkundige eenheid reeds een staatkundige eenheid bestaat.

Ook de fasering die het standaardisatieproces in alle gevallen doorloopt, weet Van der Wal heel inzichtelijk te beschrijven aan de hand van de kenmerken selectie, codificatie, functieuitbreiding en acceptatie. De vorming van een eenheidstaal vanuit een situatie van dialectverscheidenheid impliceert selectie. In de eerste fase wordt een dialect geselecteerd (selectie op 'macroniveau') en gaat dit zich door functieuitbreiding onderscheiden van de andere dialecten. In de tweede fase vindt codificatie plaats alsook selectie op 'microniveau' tussen de verschillende (vooral fonologische en morfologische) taalvormen. In de derde fase verspreidt de (in eerste instantie geschreven) standaardtaal zich over een groter gebied. In de vierde en laatste fase is er ten slotte sprake van een vrij algemeen gesproken standaardtaal.

Van der Wal laat vervolgens zien, dat al vanaf het begin van het proces van standaardisatie in de Nederlanden, vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, drie van de genoemde kenmerken zijn aan te wijzen: selectie, codificatie en functieuitbreiding. Wat de selectie op macroniveau binnen het Nederlandse taalgebied betreft, worden de oostelijke dialectkenmerken in deze periode uit de zich vormende standaardtaal geweerd. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw is duidelijk geworden, dat deze is gevormd uit het Hollands met zuidelijke elementen. De codificatie vindt in deze periode haar weerslag in woordenboeken, met name het *Dictionarium Teutonico-latinum* (1574) van Cornelis Kiliaan, orthografieën, triviumgrammatica's, te beginnen met de *Twe-spraeck van de Nederduitsche letterkunst* (1584), en allerhande andere taalbeschouwingen. Na de splitsing van noord en zuid, waarbij het breekpunt wordt gevormd door de val van Antwerpen in 1585, is er niet slechts sprake van een verschuiving van het politieke en economische overwicht van zuid naar noord (zie hierboven), maar zelfs van uitsluiting van de Zuidelijke Nederlanden van het proces van standaardisering. Afgezien van de eerste spellingboekjes en woordenboeken verschijnen deze grammaticale geschriften dan ook alle in de noordelijke Nederlanden. Van der Wal constateert, dat rond het ijkpunt 1650 'op het gebied van codificatie een zekere consolidatie is bereikt'. Dit blijkt mede uit het feit dat er na het verschijnen van Petrus Leupenius' *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* (1653) in de zeventiende eeuw geen spraakkunsten meer worden gepubliceerd. Functieuitbreiding tenslotte zien we vooral in het gebruik van de volkstaal op het gebied van de wetenschap.

Interessant - vanuit het oogpunt van functieuitbreiding, maar vooral vanuit dat van het vierde kenmerk van het standaardisatieproces: acceptatie - is het verslag van het kleinschalige onderzoek naar de Nederlandse vakterminologie, in het bijzonder de Nederlandse muziektermen (§ 5.3 en 5.4). Als ergens duidelijk wordt hoezeer in de behandelde periode sommigen 'de moedertaal centraal' stelden, dan is het wel in de pogingen die zijn ondernomen om gevestigde terminologie, bestaande uit leenwoorden (vooral uit het Grieks en Latijn), over te zetten in Nederlandstalige terminologie. Het spreekt voor zich, dat dit slechts mogelijk was in een klimaat van een zeer positieve attitude ten opzichte van de eigen taal. Hoewel men op verschillende vakgebieden heeft getracht de gebruikelijke, internationale termen te vernederlandsen, zijn alleen de 'verdietsingen' op wiskundig gebied van Simon Stevin en Jacob Willemsz. Verroten geslaagd en voor een groot deel ook nu nog in gebruik (p. 87-89): o.a. *evenwijdig* (*parallelus*), *meetkunde* (*geometria*), *noemer* (*nominator*), *omtrek* (*peripheria*), *stelling* (*propositio*), *wiskunde* (*mathematica*), *wortel* (*radix*). De voorstellen die Joan Albert Ban op musicologisch terrein heeft gedaan, zijn echter slechts door een enkeling aanvaard en overgenomen. Hierbij zal het internationale karakter van het Nederlandse muziekleven in de zeventiende en achttiende eeuw een rol hebben gespeeld. Veelzeggend is dat een bekende tijdgenoot van Ban als Constantijn Huygens weliswaar welwillend tegenover het initiatief stond, maar toch ook te kennen gaf, dat hij zonder verklarende woordenlijst niet met de Nederlandse termen uit de voeten kon (p. 94).

Zoals P.W. Klein al heeft geconstateerd ('Driemaal de Nederlandse cultuur', *Historisch Nieuwsblad* 5/1 (1996), 39-40), was er voor Van der Wal reden genoeg om zich bij haar deelonderzoek te richten op de periode rond het ijkpunt 1650, en is de Europese context in haar studie goed uit de verf gekomen. Het boek weet een leek als Klein, zoals deze zelf toegeeft, tot nadenken te prikkelen en stelt inhoudelijk dan ook niet teleur. Bij de uiterlijke verzorging ervan kan wel een enkele kritische kanttekening worden geplaatst. Afgezien van de in mijn ogen niet bijzonder fraaie vormgeving van het omslag is het namelijk spijtig te moeten constateren, dat een corrector uit de laatste drukproeven nog heel wat slordigheden had kunnen halen, die niet aan de auteur zijn toe te schrijven. Bij een prestigieus project als dat waarvan deze publicatie deel uitmaakt, zou men mijns inziens een zorgvuldiger redactioneel bewerkte uitgave mogen verwachten. Hoewel de door de uitgeverij bijgevoegde folder, waaruit in de eerste alinea van deze bespreking is geciteerd, bij mij aanvankelijk enig wantrouwen had gewekt (goede wijn behoeft immers geen krans?), verdient de schrijfster overigens alle lof. Marijke van der Wal heeft met haar bijdrage aan het 'ijkpuntenproject' een vlot geschreven werk geleverd, dat voor een breed publiek toegankelijk is en bovendien ook voor vakgenoten voldoende interessante, nieuwe informatie biedt.

J.A.M. Komen

Adres van de auteur: Jacob Obrecht-sstraat 79 hs, 1071 KK Amsterdam.

Per van der Wijst, *Politeness in Requests and Negotiations*, Academisch Proefschrift K.U.B. 1996. Dordrecht: ICG Printing. ISBN 90-9010155-1, iv + 253 bladzijden.

'Geef even een knaak,' hoorde ik achter

me, op het Centraal Station van Amsterdam. Het kwam uit de mond van een shabby geklede, maar niet ongeschoren jonge man. Hij keek mij een beetje spottend aan. Ik was aanvankelijk verbaasd. Bij het scenario 'bedelen' stelde ik mij iets anders voor: eerder iets in de trant van een uitgestoken plastic bekertje, en de bijbehorende smekende ogen met de onuitgesproken uitnodiging er iets in te gooien. Maar bij nader inzien vond ik het een slimme zet van de bedelaar in kwestie. Door het gebruik van de gebiedende wijs en het woord 'even', deed hij voorkomen alsof het om een kleine moeite ging, alsof hij bij wijze van spreken om een vuurtje vroeg, en alsof ik hem al jaren kende, zoals een huisgenoot je vraagt de krant aan te reiken. En ik ging volledig door de knieën: deze man wist de variabelen Macht, Sociale afstand en Zwaarte van het verzoek zo perfect te manipuleren dat ik niet meer kon weigeren. Een goed gevoel voor een knaak. Niet duur.

Over deze kwestie, het formuleren van verzoeken en andere gezichtsbedreigende taalhandelingen, gaat het in het proefschrift van Per van der Wijst. Deze dissertatie, die uiterst helder en logisch van opzet is, valt in wezen uiteen in twee delen. In het eerste deel vergelijkt Van der Wijst de verzoekstrategieën van Nederlanders met die van Fransen en die van leerders van het Frans. In het tweede deel focust hij op gezichtsbedreigende handelingen in Nederlandstalige onderhandelingen. Het proefschrift valt op door de zorg die besteed is aan de verantwoording van de onderzoeksvragen, het design en de consequentie waarmee Van der Wijst zijn hypothesen tracht te toetsen. Theoretisch gaat Van der Wijst echter af en toe 'wat kort door de bocht', en het is op dit punt dat er af en toe toch wat aan te merken valt op zijn boek. Zo gaat hij in het hele proefschrift de discussie over de relatie tussen directheid en beleefdheid voortdurend uit de weg, en blijft het waarom van het onderscheiden van bepaalde categorieën vaak achterwege.

In het eerste deel kopieert Van der Wijst in eerste instantie andermans onderzoeksdesign, dat, had hij het zelf vormgegeven, gegarandeerd veel sterker van opzet zou zijn geweest. Het perceptie-experiment van Clark en Schunk (1980) is vertaald naar het Nederlands en het Frans. Van der Wijst heeft een groep proefpersonen een set kaarten met verzoekstrategieën voorgelegd, en hen gevraagd deze in volgorde van beleefdheid en van conventionaliteit te leggen. Het betreft twee situaties: een onbekende de weg naar het station vragen (geringe gezichtsbedreiging), en een personeelschef vragen naar het waarom van het ontslag van een collega (grote gezichtsbedreiging).

Het blijkt nu dat de verschillen tussen de Fransen en de Nederlanders niet zo groot zijn wat de perceptie van beleefdheid of conventionaliteit betreft. Van der Wijst constateert met verbazing dat de in het Nederlands beleefdere optie, de constructie met *mogen*, conventioneel is dan in het Frans. Omdat het vooroordeel wil dat Fransen meer hechten aan beleefdheid en formaliteit dan de Nederlanders, zou je verwachten dat het juist de Fransen zijn die de beleefdere optie als meer conventioneel beschouwen. Maar als we in ogenschouw nemen dat de door Van der Wijst voorgelegde uitingen in het Frans alle zijn geconstrueerd middels de vraagvorm 'inversie', en als we weten dat deze vraagvorm in gesproken taal veel minder vaak voorkomt, dan is het zeer wel mogelijk dat een Fransman *me serait-il permis de vous demander* als hyperbeleefd ervaart, en daarom als minder gepast. Met andere woorden: de beide stapels kaartjes zijn niet zonder meer vergelijkbaar. Het Franse register dat gebruikt

wordt, is van een andere orde dan het Nederlandse register. Verder is het zo dat de voorgelegde situatie (een nog onbekende manager vragen waarom hij de secretaresse ontslagen heeft) van dien aard is, dat het zeer waarschijnlijk is dat Fransen, gezien hun gevoeligheid voor machtsverhoudingen, deze taaldaad in werkelijkheid niet eens zouden durven uitvoeren. Maar de 'opting out'-optie stond op geen enkel kaartje.

Zoals Van der Wijst zelf al aangeeft, zijn er talloos veel mogelijkheden om in boven-genoemde situaties een verzoek te formuleren. Van der Wijst heeft echter slechts vijf grondvormen van verzoeken door zijn proefpersonen laten beoordelen (alle gebaseerd op modale werkwoorden)¹. Gezien dit beperkte scala dat Van der Wijst zijn proefpersonen heeft voorgelegd, kan er van enige generaliseerbaarheid van zijn conclusies geen sprake zijn. Van der Wijst heeft dan ook besloten zijn onderzoek voort te zetten middels een productie-onderzoek, waarin hij proefpersonen gevraagd heeft een verzoek te formuleren naar aanleiding van een concrete situatie (DCT-onderzoek). In dit gedeelte leunt Van der Wijst op het baanbrekende CCSARP-project (Blum-Kulka c.s. 1989), maar hij leunt slechts op een uitgeklede versie van dit onderzoek: hij bestudeert alleen de 'internal modifiers' en 'supportive moves' in een verzoek (bijv. het gebruik van *even* of *misschien*), die hij aanvult met een selectie uit de mogelijke hoofdstrategieën uit het onderzoek van CCSARP. Maar niet alle: alleen de mogelijke invullingen van de 'preparatory condition', de performatieven, en het 'want statement' (dat plotseling een 'vraagvorm' is geworden), maar niet de imperatief, niet de suggestie, noch de hints. Van der Wijst legt niet uit waarom hij voor deze arbitraire selectie heeft gekozen.

De uitkomsten van dit productieonderzoek zijn niet opzienbarend. De Fransen zijn gevoeliger voor machtsafstand, en leerders hebben meer moeite met de socio-pragmatische en pragmlinguistische transfer dan near-natives (als we studenten Frans tegenwoordig nog zo mogen noemen!), die zich grotendeels aan de Franse voorkeuren blijken te kunnen aanpassen.

Het is jammer dat Van der Wijst naar aanleiding van de uitkomsten van het productie-onderzoek niet nogmaals het perceptie-onderzoek heeft uitgevoerd: het zou interessant zijn te weten welke uitingen van leerders in de ogen van natives als aanvaardbaar of als ongepast worden aangemerkt.

Het tweede deel van het proefschrift is veruit het interessantst: Van der Wijst test de houdbaarheid van de Beleefdheidstheorie van Brown & Levinson, door op een corpus onderhandelingsgesprekken een aantal relevante onderzoeksvragen los te laten. Zo is het zeer de moeite waard om te weten of de som van de variabelen Macht, Sociale Afstand en Zwaarte van het Verzoek een louter lineaire functie is, zoals Brown en Levinson in hun beroemde formule suggereren. Hetzelfde geldt voor de vraag of elke vorm van respectbeleefdheid zonder meer beleefder is dan welke vorm van solidariteitsbeleefdheid dan ook. Ook dat wordt door Brown en Levinson verondersteld.

Om dit en meer te toetsen, heeft Van der Wijst een aantal ervaren onderhandelaars uitgenodigd mee te werken aan het Kelley/Vd Wijst onderhandelospel. De 28 transcripties dienden als corpus voor het testen van de hypotheses. Machtsverhouding en Sociale afstand waren variabelen die per onderhandeling verschilden, en ook per uiting, zoals Van der Wijst heeft laten vaststellen door een jury die elke uiting heeft beoordeeld.

Gezien de grilligheid van de theorie

van Brown & Levinson, is het onderzoek zeker ambitieus te noemen, maar Van der Wijst is bijzonder helder en logisch in zijn verantwoording. Zijn aanpak is verdedigbaar, en ondanks het bombardement aan statistische onderbouwing, goed te volgen.

Het is alleen jammer dat het zicht op zijn corpus, de onderhandelingsgesprekken, een weinig vertroebelt en op de achtergrond geraakt: hij bespreekt de uitingen in het corpus enkel in zoverre ze zich laten passen in het grillige en wazig geformuleerde keurslijf van strategieën dat Brown & Levinson voorstellen; de vraag is maar net of er niet meer aan de hand is, of de definities van Brown & Levinson eenduidig genoeg zijn om alle uitingen op vast te kunnen pinnen. Van der Wijst heeft het toch geprobeerd, en deze onderneming is moedig te noemen, vooral omdat tot nu toe slechts weinigen zich eraan gewaagd hebben.

Van der Wijst gebruikt het Verb Response Mode systeem van Stiles (1981) om de gezichtsbedreigende handelingen te selecteren, gevolg gevend aan Brown & Levinsons assumptie dat beleefdheid slechts een rol speelt bij gezichtsbedreigende handelingen. Dat is al een hele poos juist maar de vraag: de discussie over 'Face Flattering Acts' gaat Van der Wijst niet aan. Maar ook bij alle andere speech acts speelt Face een rol. Dat Van der Wijst de in deze taalhandelingen gebruikte strategieën niet bestudeert, is verklaarbaar gezien zijn wens het model van Brown & Levinson te toetsen, maar het zou heel goed kunnen dat zijn resultaten juist aan dit feit zijn toe te schrijven. Wellicht is het juist daarom dat de analyse van de geselecteerde taaluitingen zo weinig oplevert: beleefdheid heeft op meer dan alleen gezichts *bedreiging* betrekking.

Van der Wijst is zelf ook teleurgesteld te moeten merken dat zijn poging niets oplevert. Hij maakt dan plotseling een heel vreemde wending: hij bekijkt in plaats van de afzonderlijke uitingen ineens het gemiddelde strategiegebruik per spreker: en plotseling blijkt de variantie wel verklaarbaar. Althans volgens het gebruikte statistische model, niet echt door Van der Wijst. Hij heeft plotseling significante uitkomsten, maar hij kan er niet zo veel mee. Mij verwondert deze onverwachte verandering van perspectief ten eerste: omdat Van der Wijst zich terecht afvraagt of Machtsafstand, Sociale Afstand en Zwaarte van Verzoek wel constant blijven gedurende de interactie, is het op één hoop gooien van de door de Spreker gebruikte strategieën zeer gevaarlijk. Van der Wijst merkt luchtigjes op dat naar aanleiding van deze move de hypothesen niet veranderen, maar dat waag ik toch te betwijfelen.

Al met al is, ondanks het statistische mijnenveld dat Van der Wijst om zijn data en onderzoeksvragen heeft gelegd, dit tweede deel het spannendste deel in zijn boek, dat fascineert omdat Van der Wijst een van de eersten is die de theorie van Brown & Levinson op hardheid heeft durven toetsen. Grappig is daarom dat Van der Wijst zelf een grote dosis respectbeleefdheid aan de dag legt als hij verklaart dat hij in zijn onderzoek de beleefdheidstheorie niet heeft kunnen bevestigen: 'Dit ligt zeer waarschijnlijk niet aan de theorie zelf, maar aan de assumpties die gemaakt moesten worden om de theorie überhaupt te kunnen toetsen.' Ikzelf zou, na mijn les met bovengenoemde bedelaar geleerd te hebben, de eerbiedwaardige Brown en Levinson toevoegen: 'Wees nou 'ns effe concreter'.

Margot van Mulken*

Bibliografie

Blum-Kulka, S., J. House & G. Kasper (eds.) (1989). *Cross-cultural Pragma-*

tics: Requests and Apologies. Norwood: Ablex.

Brown P. & S. Levinson (1987). *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: C.U.P.

Clark, H.H. & D.H. Schunk (1980). Polite responses to polite requests. *Cognition* 8, 111-143.

Stiles, W.B. (1981). Classification of intersubjective illocutionary acts. *Language and Society* 10, 227-249.

Eindnoten:

- 1 Zelfs de heel oude (oorspr. 1912) en primair in vormgeschiedenis geïnteresseerde *Franck-Van Wijk* geeft dit.
 - 2 Overigens geeft het niet *dit* verhaal; van het woord *barbier* wordt alleen gezegd dat het ontleend is met zijn vreemd accent op de tweede syllabe; de betekenis-evolutie van het woord wordt niet behandeld. Onvolledig, zeker, maar in tegenstelling tot De Vries-De Tollenaere, niet verwarrend!
 - 3 Er is zelfs nog een derde manier: de stelling verdedigen dat een project als het *Leenwoordenboek* door één persoon uitgevoerd niet meer van deze tijd is, dat dit aan een team moet worden toevertrouwd. Een stelling die dodelijk en ontmoedigend is.
 - 4 Synchroon zou ik dit noch sterk (participium op -*t*) noch zwak (geen -*te*) maar onregelmatig noemen. Maar in het *Leenwoordenboek* moet natuurlijk de diachronie primeren.
 - 5 Betere formuleringen van dezelfde informatie overigens op p. 467 en 556.
 - 1 Het modale werkwoord *moeten* is echter van een totaal andere orde dan de werkwoorden *mogen*, *willen* of *kunnen*. Met *Zou u me (niet) vertellen waar het station ligt?* wordt (op zijn minst) aan een gemeenschappelijk verleden van de sprekers gerefereerd, en dat is natuurlijk onwaarschijnlijk in deze context.
- * Bedrijfscommunicatie Letteren, KUN, Erasmusplein 1, 6500 HT Nijmegen, m.v.mulken@let.kun.nl

Signalementen

Leidse Mores

Leidse Mores; aspecten van taalnormering, onder redactie van Cor van Bree en Ariane van Santen, Leiden 1996. ISBN 90-802290-2-4, Te verkrijgen door overmaking van f 28,50 op postgiro 388 14 47 t.n.v. de Stichting Neerlandistiek Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Op 24 februari 1996 werd in Leiden de (vijfde) 'Letterendag' gehouden, met als thema 'Taalnormen'. Vijf sprekers leverden een bijdrage: Marijke van der Wal, Cor van Bree, Frank Jansen, Ariane van Santen en Piet van Sterkenburg. Onder redactie van Van Bree en Van Santen zijn deze voordrachten nu gebundeld: *Leidse Mores*.

De eerste bijdrage is van Van der Wal: 'De grammaticus en de schoolmeester: externe taalnormen en taalverandering'. Zij bespreekt een aantal normen die in de 16de, 17de en 18de eeuw een rol gespeeld hebben bij de totstandkoming van de standaardtaal. Onder andere de keuze tussen het verkleinwoordsuffix - *jen* en - *ken*, de afwijzing van - *j*- voor - *d*- (*Leije*, *poeier*), de afwijzing van het pronomen *du* en de tweeledige negatie (*en...niet*) en het onderscheid tussen *hen* en *hun*. De argumenten die men voor deze normen gebruikte, zijn ongelijk: soms was het de welluidendheid, soms de logica, soms het vermijden van ambiguïteit en soms de symmetrie van het systeem. Of het allemaal veel uitgehaald heeft, valt te betwijfelen. Ik bedoel, of *du* verdwenen is doordat grammatici het afkeurden, of dat het toch wel verdwenen zou zijn. Van der Wal meent in ieder geval dat de grammatici en de school-meesters wel enige invloed hadden, maar moet ook toegeven dat die mening op weinig gebaseerd is.

De tweede bijdrage is van Van Bree: 'Taalverandering als normverandering'. In tegenstelling tot Van der Wal spreekt Van Bree vooral over 'interne' of 'endogene' normen, normen die in het taalgebruik impliciet aanwezig zijn. Hij wil de vraag beantwoorden of 'taalverandering vanuit hogere normen al dan niet te rechtvaardigen is'. Zijn antwoord is: ja. Die 'hogere normen' zijn bijvoorbeeld: 'handel sociaal zo succesvol mogelijk', 'zorg dat je goed begrepen wordt' en 'richt je naar de toonaangevende groepen'. Die kunnen overigens wel eens strijdig blijken. Dan zijn er 'nog hogere normen' waaraan de veranderingen getoetst kunnen worden, bijvoorbeeld ethische normen als 'spreek geen onwaarheid'. Eerlijk gezegd ben ik zelf een beetje de weg kwijtgeraakt tussen al die hogere en nog hogere normen. Wie bepaalt trouwens hun hiërarchie?

Frank Jansen leverde de derde bijdrage: 'De motivering van exogene taalnormen'. Hij vertelt over het Taaladviesoverleg (TAO), een commissie van de Taalunie die de opdracht heeft de talloze taaladviseurs en adviesinstanties zo veel mogelijk op één lijn te brengen. Deze commissie, een soort moeder van alle taaladviseurs, hakt knopen door. Hoe doet ze dat? Wat zijn haar criteria? Jansen heeft het onderzocht. Een veelheid van criteria blijkt gebruikt te worden, nu eens dit en dan weer dat. Onder andere gezaghebbende auteurs, isomorfie, gebruik, etymologie, analogie en welluidendheid. De criteria zijn soms

strijdig en het blijkt onvoorspelbaar welke het dan wint. Jansen trekt de conclusie niet, dus daarom zal ik het maar doen: hoe het advies ook uitpakt, er is altijd wel een passend criterium te vinden waarop het 'gebaseerd' is. Ergo: de motivering van die exogene taalnormen is maar flauwekul. Toegegeven, ik weet ook niet hoe het beter kan. Maar ik heb zojuist bij Van Bree geleerd dat duidelijkheid toch wel een 'hogere norm' is.

De vierde bijdrage in deze bundel is van Ariane van Santen: 'Lexicale normen'. Ze spreekt over mogelijke maar niet geaccepteerde woorden. Op dit voor morfologen interessante tussengebiet tussen enerzijds onmogelijke woorden en anderzijds bestaande woorden is het zinvol het norm-begrip van Renate Bartsch te hanteren. Dit wordt met voorbeelden getoond.

Piet van Sterkenburg leverde de laatste bijdrage: 'De nieuwe spelling in Leids Groen'. Hij bespreekt vooral het nieuwe Groene Boekje en de kritiek die dat heeft losgemaakt. De selectie van de woorden op basis van een groot computerbestand wordt superieur geacht aan de oude manier van 1866 en 1954, toen intuïtie en willekeur de keuze bepaalden. Ik zie dat niet in, en meen juist dat het bewijs geleverd is dat intuïtie en willekeur tot betere resultaten leiden dan de computer van het Instituut voor Lexicologie. Zo is er wel meer dat niet overtuigt, maar dit stuk van een der belangrijkste auteurs in de spellingverandering mag natuurlijk niet ontbreken in het dossier.

Dat de verschillende bijdragen in deze bundel (mij althans) prikkelen tot discussie en tegenspraak, beschouw ik als een verdienste ervan. Ze zijn geschreven voor een tamelijk ruim publiek, en ook dat zie ik als een verdienste. Er is altijd weer moed voor nodig om in z'n geval zaken weg te laten of te 'versimpelen', en toch iets essentieels te zeggen. Deze vijf auteurs zijn daarin goed geslaagd, en dat is een felicitatie waard. Ter navolging!

J.M. van der Horst

Afscheidsbundel Schermer-Vermeer

Bij haar afscheid van de Vakgroep Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam werd Ina Schermer-Vermeer een bundel met artikelen aangeboden onder de titel *Grammaticaal spektakel*. Het boek bevat 22 bijdragen van vakgenoten, een lijst van publicaties van Schermer, en een tabula gratulatoria. De bundel wordt ingeleid met een voorwoord van de redactie. Het eerste artikel is van Frida Balk en gaat in op de syntactische karakterisering van de bijzin in *Wat Jan lekker vindt is de vraag*. Geert Booij behandelt *De verhouding tussen derivatie en flexie in het Nederlands*. De bijdrage van Hans Broekhuis gaat over *Attributief en predikatief gebruikte deelwoorden*. Marjolein van Dort-Slijper analyseert morfologische structuren als *Kortgerokt en breedgeschouderd*. *Geen modebeeld maar een morfologische verkenning*. A.M. Duinhoven bespreekt in *Stopte dan ook!* de verandering bij de imperatief. Els Elffers gaat in op *De onaccentueerbaarheid van modale partikels*. In de bijdrage van Durk Gorter komt het Fries aan de orde: *Fries als tweede taal: 'Praat mar Frysk'?* Het artikel van Jadranka Gvozdanovic gaat *Over de categorie 'voorwerp' in een taal met naamvallen*. In *Grammaticale status en betekenis van het voltooid deelwoord in het Nederlands* van S. de Haan vindt een probleemverkenning plaats. *Met met of zonder met?* vraagt Wim Honselaar zich af in zijn artikel over de oppositie wel/geen bij het direct object. J.M. van der Horst bespreekt een lastige spellingregel. *Geen vorm en toch een functie?* is de bijdrage

van Theo A.J.M. Janssen, die over modale, temporele, aspectuele en lexematische bijzonderhe-

den gaat. Nel Keijsper behandelt *Werkwoordbetekenis, negatiehiërarchie en informatiestructuur: alweer het indirect object*. In *Haar eigen baas*, onderzoekt Wim Klooster hoe in structurele en semantische termen dergelijke en aanverwante constructies met *zelf* kunnen worden beschreven en hoe coreferentialiteit en predikatie zich tot elkaar verhouden. A. Kraak is van de partij met *Substantiële versus formale taalbeschrijving: een categoriefout*. De bijdrage van J. Luif, *Predikaat of argument?*, gaat over *tot-* en *als-*bepalingen. Het volgende artikel is van Harry Perridon en gaat over *Totaliteit. Over het gebruik van de woorden Al(le), heel, ieder en elk*. C.J. Ruijgh geeft een *Schets van de semantische samenhang tussen de gebruikswijzen van de Oudgriekse genitief en het Nederlandse voorzetsel van*. Judith Schoonenboom licht ons in *Over het interpretatieverschil tussen vragende en betrekkelijke bijzinnen*. De bijdrage van Jan Stroop gaat over *Vlo en vlooien*. Arie Verhagen buigt zich over *Causatieve en di-transitieve constructies*. Ad Welschen bespreekt *Een nieuw basistype van de negatieve of-constructie*.

Bibliografische gegevens: *Grammaticaal spektakel. Artikelen aangeboden aan Ina Schermer-Vermeer*. Amsterdam, Vakgroep Nederlandse Taalkunde, 1997. viii + 254 blz. f27,50. Te bestellen door het genoemde bedrag over te maken op postgiro 4771545 van W.G. Klooster, Amsterdam, o.v.v. 'Grammaticaal Spektakel'.

Jan Nijen Twilhaar

Verwerving van syntactische structuren

Het boek dat hier aan de orde is, *Discovering syntax*, vormt een wetenschappelijke proeve op het gebied van de sociale wetenschappen, waarin een theoretische uitwerking plaatsvindt van de data die zijn verzameld in het kader van het onderzoeksproject 'Een grammaticale analyse van de kindertaal'. Het doel van deze studie is de vraag te beantwoorden hoe de ontwikkelingsvolgorde verloopt van de syntactische structuren bij de taalverwerving van het Nederlands. Daarbij gaat het om de verwerving van de eenwoordzin, de zinstructuur en de verbale frase. Er wordt gepoogd een antwoord te vinden op de vraag in welke mate syntaxis aangeboren en modulair is. De auteur gaat ervan uit dat kindertaal bestudeerd moet worden vanuit het psycholinguïstisch perspectief van de volwassenentaal.

Het boek bevat zes hoofdstukken. Hoofdstuk 1 is een introductie. Het tweede hoofdstuk behandelt de verwerving van de eerste vijftig woorden. In hoofdstuk 3 wordt een aantal methodologische onderwerpen aan de orde gesteld in de studie van syntactische ontwikkeling. Het vierde hoofdstuk gaat over de zin, het vijfde over de verbale frase. Het zesde en laatste hoofdstuk richt zich op de validiteit van de Clause Element Index en bevat de theoretische conclusies van de studie. Een van die conclusies is dat de frequentie van een bepaalde volgorde in de taal van de volwassenen verband houdt met het verwervingsmoment van die volgorde in de kindertaal.

Bibliografische gegevens: Johanna Elisabeth Paulina Theresia Schlichting: *Discovering syntax. An empirical study in Dutch language acquisition*. Nijmegen, Nijmegen University Press, 1996. X + 218 blz. ISBN 90 5710 013 4. De prijs van het boek werd niet vermeld.

Jan Nijen Twilhaar

Bijbelse en mythologische eponiemen

Veel woorden en uitdrukkingen in de Nederlandse taal zijn afgeleid van eigennamen uit de Bijbel en de mythologie. Deze eponiemen werden door C.G.L. Apeldoorn en T. Beijer samengebracht

in het boek *Van Achilleshiel tot de toorn van Zeus*. Overigens zijn er ook vormen opgenomen die uit de wereld van de godsdienst en de Oudheid stammen. Zoals de titel van het boek al suggereert, zijn de eponiemen alfabetisch geordend. Van de vormen wordt niet alleen vermeld hoe ze zijn ontstaan, maar ook wat hun betekenis is in het hedendaags Nederlands. Wetenschappelijke pretenties heeft dit lexicon niet. Het bevat dan ook geen inleiding, alleen een kort voorwoordje. Het bevat verder een lijst met namen waarbij de uitspraak en de klemtoon zijn aangegeven. Verder is er een gedegen lijst met geraadpleegde literatuur. Het boekje is duidelijk bestemd voor een groot publiek en heeft als doel de lezer op een prettige manier informatie te verschaffen. Vaak weet deze wel waar Abraham de mosterd haalt, maar tast hij in het duister wanneer hij een Gordiaanse knoop moet doorhakken, een Pyrrhusoverwinning heeft behaald of wanneer het zwaard van Damocles boven zijn hoofd hangt.

Bibliografische gegevens: Naam auteur: *Van achilleshiel tot de toorn van Zeus. Bijbelse en mythologische eponiemen in de Nederlandse taal*. Den Haag, Bzzôh, 1997. 160 blz. f 19,50 ISBN 90 5501 348 X.

Jan Nijen Twilhaar

Terugblik op de RND

In het vierde Dialectenboek, *Nooit verloren werk*, wordt teruggekeken op de Reeks Nederlandse Dialectatlassen, die in de periode 1925-1982 voor het hele Nederlandse taalgebied werd gemaakt. Het boek begint met een zeer uitgebreide inleiding van Siemon Reker, waarin hij onder meer de geschiedenis van de RND schetst. De andere auteurs die aan het woord komen over deze reeks, zijn achtereenvolgens: Johan Anthierens *Over broken Brugs en zaligmakend Vlaams*, J. Goossens met de vraag *Wat heeft de RND de dialectoloog in 1997 nog te vertellen?*, A. Weijnen over de tijd waarin hij *Voor Blancquaert op onderzoek* ging, Rob Belemans en Gert Reynders *Op de motor door het Zuidlimburgse dialectlandschap*, Rien Floris over Jo Daan in *'Een dialect moet je horen'*, en tenslotte H. Wubs over *Professor A. Sassen*. In het tweede deel van deze bundel wordt door een groot aantal taalkundigen voor alle regio's van het Nederlandse taalgebied een tweetal zinnnetjes gegeven in het voor de desbetreffende regio's gebruikelijke spellingsysteem. Daarnaast voegden de auteurs een derde zinnnetje naar eigen keuze toe. Verder geeft Har Brok een overzicht van de Reynaert vertalingen in dialect, terwijl H. van de Wijngaard een wegwijzer verstrekt voor publicaties en instituten en instellingen. Alles bij elkaar vormen al deze bijdragen een interessante en gevarieerde bundel.

Bibliografische gegevens: H.H.A. van de Wijngaard en R. Belemans (red.): *Nooit verloren werk. Terugblik op de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (1925-1982)*. Groesbeek, Stichting Nederlandse Dialecten, 1997. 184 blz. f 25,- (plus f 5,- portokosten) ISBN 90 73869 04 8.

Jan Nijen Twilhaar

Woordenboek Baskisch-Nederlands/Nederlands-Baskisch

In zijn uitstekende boek *Taal: het grote avontuur* merkt Hans Joachim Störig op dat het Baskisch 'tot dusver aan alle pogingen weerstand geboden heeft om het bij een

of andere familie of groep onder te brengen'. Deze duizenden jaren oude taal is van onbekende oorsprong en behoort niet tot de groep der Indo-europese talen. Het Baskisch is eeuwenlang alleen via Franse en Spaanse beschrijvingen toegankelijk geweest voor niet-Basken. Pas in 1989 verscheen het eerste Baskisch-Engelse woordenboek. Met de publicatie van *Baskisch*-

Nederlands/Nederlands-Baskisch van W.H. Jansen is het Nederlands de vierde taal in de wereld die een blik biedt op de Baskische taal.

Het woordenboek bevat 11000 Baskische en 9000 Nederlandse trefwoorden. De artikelen in de beide woordenlijsten bevatten geen grammaticale gegevens over de desbetreffende woorden, maar geven uitsluitend de lemmata en de bijbehorende pendant in de andere taal. Het boek bevat een uiteenzetting van de uitspraak van het Baskisch, terwijl de woordenlijsten worden voorafgegaan door een gebruiksaanwijzing.

Bibliografische gegevens: W.H. Jansen: *Baskisch-Nederlands / Nederlands-Baskisch*. Plaats van uitgave en uitgever zijn niet vermeld, 1996. XVI + 301 blz. f 39,50,- ISBN 90 9010017 2.

Jan Nijen Twilhaar

De sturende werking van het werkwoord in vragen

In gesprekken doen mensen vaak verslag van hun sociale interactie met anderen. Hoe hoorders deze beschreven 'interpersoonlijke gebeurtenis' interpreteren in termen van de oorzaak van die gebeurtenis (de 'causale attributie'), is mede afhankelijk van het type werkwoord dat voor die beschrijving wordt gebruikt. Semin & Fielder (1988) onderscheiden in dit verband twee typen 'interpersoonlijke werkwoorden', actiewerkwoorden, die een concrete handeling of toestand aanduiden (bijv. kussen, helpen, amuseren), en toestandswerkwoorden, die een gemoedstoestand aanduiden (bijv. houden van, haten). Uit onderzoek van Semin en Fiedler blijkt dat de werkwoorden die gebruikt worden om concrete handelingen aan te duiden, andere inferenties uitlokken m.b.t. de beschreven interpersoonlijke gebeurtenis dan werkwoorden die emoties en gemoedstoestanden uitdrukken, vooral als ze in geïsoleerde zinnen worden aangeboden.

Wordt een gebeurtenis beschreven m.b.v. een actiewerkwoord (bijv. 'Jan kust Marie'), dan leggen hoorders de oorzaak van die gebeurtenis veelal bij het subject van de zin. Is een toestandswerkwoord gebruikt (bijv. 'Jan houdt van Marie'), dan leggen hoorders de oorzaak doorgaans bij het object van de zin. Christianne de Poot bouwt in haar hier gesignaleerde promotie-onderzoek op dit inzicht voort. Ze stelt dat als een interpersoonlijke gebeurtenis zowel met een actiewerkwoord als met een toestandswerkwoord kan worden beschreven, dan de gesprekspartner die een vraag over deze gebeurtenis wil stellen, ook de mogelijkheid heeft te kiezen tussen deze twee typen werkwoorden. Als Marie haar man Piet controleert (actie) omdat ze hem kennelijk niet vertrouwt (toestand), dan kan dit bevraagd worden met een actiewerkwoord ('Waarom *controleer* je Piet?') of met een toestandswerkwoord ('Waarom *wantrouw* je Piet?'). En de kwestie is dan in hoeverre vragen met een bepaald werkwoordtype systematisch bepaalde antwoorden uitlokken.

De Poot heeft een aantal experimenten uitgevoerd die betrekking hebben op de volgende vragen: (a) wat is de invloed van vraag en antwoord op het uiteindelijke attributie-oordeel van degene die de beschrijving levert, (b) wat is de invloed van vraag en antwoord op het attributie-oordeel van derden, (c) is men zich bewust van de invloed die de beschrijvingskeuze heeft op de interpretatie door derden, en (d) wat is de invloed van gespreksdoel en voorinformatie op de vraagkeuze van proefpersonen in de ingebeelde rol van zedenrechercheur die een vrouw moet ondervragen die aangifte doet van verkrachting?

Het blijkt nu dat als een vraag ingaat op een concrete handeling die tijdens de gebeurtenis werd uitgevoerd, het ant-

woord zich vooral richt op de handelende persoon en in relatief concrete termen wordt geformuleerd. Richt de vraag zich echter op de gemoedstoestanden en emoties die aan de handeling ten grondslag lagen, dan richt het antwoord zich vooral op het object van de vraagzin en wordt het antwoord in relatief abstracte termen geformuleerd.

Het blijkt nu dat de interpretatie van de gebeurtenis van degene die de beschrijving levert niet beïnvloed wordt door de wijze waarop hij/zij de vraag heeft beantwoord. De beschrijving van de gebeurtenis is dus geen reflectie van het beeld dat de beschrijver zelf van die gebeurtenis heeft, maar wel een reflectie van de formulering van die vraag. En aangezien de keuze van het werkwoord voor de beschrijving van invloed is op de interpretatie van de beschreven gebeurtenis door de hoorder, betekent dit dat de hoorder zijn eigen interpretatie stuurt door de wijze waarop hij/zij vraagt naar die gebeurtenis. Maar ook degenen die direct of indirect kennis nemen van de beschrijving, worden beïnvloed door de wijze waarop de vraag geformuleerd is. Aangenomen dat deze resultaten ook geldig zijn voor het leven buiten het laboratorium, dan betekent dat bijvoorbeeld dat de werkwoordskeuze van de politie-agent van invloed is op de verslaggeving van een gebeurtenis door de verdachte. Dit stuurt dan niet alleen de interpretatie van deze gebeurtenissen door de agent, maar ook die van de rechter, die voortbouwt op het verslag van de agent.

Met dit onderzoek wordt een nieuw licht geworpen op de notie 'sturende vraag'. En het heeft belangwekkende consequenties voor politie- en recht-bankverhoren, journalistieke interviews, psychotherapie, bevolkingsonderzoek, e.d.

Christianne de Poot. *De Sturende Werking van het Werkwoord in de Vraag.* 1996. Diss. Vrije Universiteit.

Hanneke Houtkoop-Steenstra

Uit de tijdschriften

Jan Nijen Twilhaar

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften behandeld: *Driemaandelijks Bladen*, *Leuvense Bijdragen*, *Moer*, *Naamkunde*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *South African Journal of Linguistics*, *Spiegel*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, *Van Dale Taalbrief*, *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, *IJsselakademie*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar
Oerdijk 35
7433 AG Schalkhaar
tel.: 0570-608080
e-mail: jvnijen@worldonline.nl

Moer

1997, nr.2

In dit tweede nummer vinden we een artikel van Aartje van Dijk, getiteld *Analfabeten in het voortgezet onderwijs*, waarin zij het leerplan beschrijft dat het STER-project heeft ontwikkeld om analfabete NT2-leerlingen in eerste-op-vangklassen van het voortgezet onderwijs te leren lezen en schrijven.

Neerlandica Extra Muros

35 (1997), nr. 1

Theo Meder, medewerker van het P.J. Meertens-Instituut, gaat in op de voordelen van digitaliseren: *De neerlandici gaan digitaal! In Veel wegen, een doel: communicatie!* bespreekt P. de Kleijn een aantal publicaties op het gebied van het Nederlands als tweede taal. Joop van der Horst doet hetzelfde voor de taalkunde in *Standaardtaal en splijtzam*.

Ons Erfdeel

40 (1997), nr. 1

In deze aflevering staan geen taalkundige artikelen. Wel is er een recensie van *Denken en spreken. De talige mens* van F.G. Droste (door Jan W. de Vries). Het gaat hier om een bundel essays die voorzover ze eerder gepubliceerd waren, werden bewerkt voor een breed publiek.

Onze Taal

66 (1997), nr. 4

Deze aflevering heeft als thema 'De Nederlander als polyglot'. Het nummer begint met een bijdrage van Peter Burger, waarin deze zich het volgende afvraagt: *Nederland: Europees kampioen talenkennis?* Tobi Ringeling laat in *Hoog inzetten! Het Engels van Nederlanders* zien waar de desbetreffende Nederlanders moeite mee hebben. Adriaan Brugman gaat in op *De meestgestelde vragen aan de Hotline Engels*. Over de addertjes onder het gras bij het leren van Duits,

lezen we in de bijdrage van Gerard Westhoff: *Waarom zouden we überhaupt? Het Duits van Nederlanders*. Het artikel van Paul Bogaards gaat over het *Frans in Nederland*. M.M.B. Toen licht ons in over *Taalbeheersing en internationaal ondernemen*. Mike van der Vijver tenslotte vertelt ons over het werk van congresstolken in *Het verschil tussen vertalen en vertolken*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

South African Journal of Linguistics

14 (1996), nr. 4

De vierde aflevering van dit tijdschrift wordt geopend door Johan Lubbe en Wim Zonneveld met een artikel over *Ontstemming of stemgewing - weer eens oor die v/f-wisseling in Afrikaans*. Varijakshi Prabhakaran geeft een *Sociolinguistic analysis of South African Telugu (history and structure)*. Het artikel van Hester Dreyer en Gert van Jaarsveld gaat over Afrikaanse tautologieën: *Kinders was nog kinders...: semantiese en pragmatiese aspekte van Afrikaanse toutologieë*. Herbert Ernst Wiegand geeft *A theory of lexicographic texts: an overview*. Daan Wissing bestudeert de *Regressiewe stemassimilatie in die Afrikaans van Tswanamoedertaalsprekers*. De laatste bijdrage is van Ernst Kotzé en gaat over *Taal en etnisiteit in wisselwerking - Suid-Afrika as proefplaas*.

Tabu

26 (1996), nr. 3

Het derde nummer van deze aflevering begint met een artikel van Jack Hoeksema: *Zeg het met rozen: een vergelijking van drie idiomatische uitdrukkingen*. De bijdrage van Víctor Sanchez-Valencia gaat *Over kwantitatieve schalen, inferenties en epistemische subjecten*. Het artikel van Ton van der Wouden tenslotte, *Hoeven*, behandelt gepolariseerde hulpwerkwoorden van het type *hoeven*.

Van Dale Taalbrief

6 (1997), nr. 4

De vierde aflevering begint met een bijdrage van Luc Coenen en Rob Doeve over het schriftelijk reageren op klachtenbrieven: *Hartelijk dank voor uw reactie*. In *Nooit meer gapen* geeft Ton den Boon stijlmiddeltjes voor een levendige tekst. De bijdrage van Eric Tiggelaar, *Alles op een rijtje*, gaat over opsommingen in de tekst. In *Stop de persen!* gaat Jaap Stierner in op de vraag wanneer je een persbericht houdt en wanneer een persconferentie.

IJsselakademie

20 (1997), nr. 1

In de dialectrubriek *Warkschrift* wordt aandacht besteed aan de oprichting van een schrijversbond voor Overijssel, die zich onder meer gaat bezighouden met experimenten in de streektaal en met acties om de jeugd bij de streektaal te betrekken.

Ontvangen boeken

Robin Dunbar, *Vlooien, roddelen en de ontwikkeling van taal*. Baarn: Ambo, 1997. ISBN 90 263 147 X. 248 blz., NGL 39,90. (Vertaling van *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*, Faber & Faber 1996).

Ton van der Wouden, *Negative Contexts: Collocation, Polarity and Multiple Negation*. London: Routledge, 1997. ISBN 0-415-13849-3. 301 blz., £ 50.

P.G.J. van Sterkenburg en M.C. van den Toorn, *Veertig jaar Journaal, veertig jaar taal*. Den Haag: Sdu, 1997. ISBN 90 12 08349 4. 136 blz., NGL 24,90.

J.H.J. van de Pol, *Spellinggids*. Den Haag: Sdu, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1997. ISBN 90 75566 23 9. 144 blz., NGL 19,90.

Luc van Durme, *Galloromaniae Neerlandicae Submersae Fragmenta*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1996. ISBN 90 72474 18 X. 650 blz. + 36 kaarten. BEF 1.450. (Deze toponymische studie is te bestellen via het secretariaat van de Academie, Koningstraat 18, B-9000 Gent).

[Nummer 3]

* Voorwoord

Jacomine Nortier

In het studiejaar 1995-1996 werd op het NIAS in Wassenaar onderzoek verricht door de Theme Group on Bilingualism. In het kader van de activiteiten die deze groep ontplooid is op 19 april 1996 in Utrecht een studiedag georganiseerd met een zestal lezingen op het gebied van Functionele Categorieën. Taalcontact nam op deze studiedag uiteraard een centrale plaats in, hetgeen voor de hand ligt gezien de oriëntatie van de themagroep. Het was echter uitdrukkelijk de bedoeling ook een perspectief op functionele categorieën te bieden vanuit andere disciplines. Het was daarom zeer verheugend dat er zes lezingen vanuit uiteenlopende richtingen en 'geloofsovertuigingen' binnen de taalkunde konden worden gepresenteerd. Het mag gerust uniek worden genoemd dat sprekers op het gebied van zowel generatieve als cognitieve grammatica, van eerste- en tweede taalverwerving en taalcontact een dag lang een breed publiek in een goedgevulde zaal wisten te boeien.

In het themanummer dat nu voor u ligt zijn vier artikelen opgenomen die de auteurs hebben geschreven op basis van de lezingen die ze op 19 april 1996 hebben gehouden. Het centrale thema dat in elk van de artikelen naar voren komt is Functionele Categorieën. In twee van de vier artikelen speelt kindertaal een rol, in de twee andere staan Functionele Categorieën in taalbeheersing en -gebruik van (jong) volwassenen centraal.

Allereerst geeft Frank Wijnen een analyse van longitudinaal verzamelde kindertaaldata met daarin speciale aandacht voor temporele referentie van finiete en non-finiete werkwoorden. Hij concludeert dat er in de allervroegste fasen van de moedertaalverwerving geen functionele projecties beschikbaar zijn. Het tweede artikel is van de hand van Ineke van de Craats die aantoonst dat de volgorde van verwerving van de verschillende Nederlandse possessiefconstructies door Turkse en Marokkaanse leerders grotendeels bepaald is door karakteristieken van de moedertalen en de afstand tot de tweede taal. Joost Schilperoord en Arie Verhagen betogen vervolgens in hun artikel dat kennis van gestructureerde taaluitingen in de vorm van schema's, geassocieerd met functiewoorden, 'zo gewoon is dat er consequenties uit voortvloeien voor fundamentele opvattingen over de organisatie van talige kennis en het gebruik ervan in [...] taalproductie'. Zij doen dit vanuit het perspectief van de cognitieve grammatica en de psycholinguïstiek. In het artikel van Jacomine Nortier tenslotte wordt ingegaan op de vraag of tweetalige sprekers Functionele Categorieën in ééntalige omgevingen net zo behandelen als in tweetalige zinnen. Het lijkt erop dat bepaalde Functionele Categorieën gevoelig zijn voor de druk van codewisseling en daarom relatief makkelijk gedeeld worden.

Hoewel dit korte overzicht laat zien dat de onderwerpen van de artikelen divers zijn, is het tegelijkertijd ook duidelijk dat de rol van Functionele Categorieën de gemeenschappelijke basis vormt. Laat ik deze inleiding afsluiten met de hoop uit te spreken dat er in de toekomst vaker gelegenheid zal zijn voor een interdisciplinaire benadering van een taalkundig probleem zoals in dit themanummer.

* Functionele categorieën in Nederlandse kindertaal

Frank Wijnen*

Abstract

Longitudinal spontaneous speech data collected from four 2-3 year olds show that Dutch children's repertoire of verbal predicate structures extends systematically as a function of age. Nonfinite structures (root infinitivals) precede finite structures, and single verb predicates precede periphrastic predicates. There is hardly any overlap between the sets of finite and nonfinite verbs in the period before the appearance of periphrastic predicates. An analysis of the children's sentences' temporal interpretations shows a marked difference between root infinitivals and finite structures. Root infinitivals are used to refer to present, past as well as (predominantly) future eventualities, while the temporal reference of finite sentences is effectively restricted to 'present'. Moreover, the proportion of non-eventive verbs in root infinitivals is close to zero, whereas they make up approximately half of the finite predicates. It is argued that these findings support the assumption that root infinitivals do not contain Tense, and that their temporal reference comes about as a result of the contextual (deictic) interpretation of an event variable, if available. Taken together, these findings strongly suggest the existence of an early phase in grammatical development in which functional projections are not available.

1 Inleiding

Sinds vele jaren woedt er in de wereld van de generatief georiënteerde kindertaal-onderzoekers een discussie over de vraag of functionele categoriën vanaf het begin van de taalontwikkeling deel uitmaken van de syntactische competentie, of dat ze na verloop van tijd verworven worden. In dat debat spelen data over kinderversies van typologisch uiteenlopende talen een belangrijke rol, maar twee typen van benaderingen van de empirische werkelijkheid van de kindertaal zijn sterk ondervertegenwoordigd. De eerste is de longitudinale analyse. Meestal zijn argumenten gebaseerd hetzij op betrekkelijk bescheiden 'snapshots' van het produktierepertoire van een of enkele kinderen gedurende een korte tijd (bijvoorbeeld Poeppel & Wexler 1993), hetzij op over een lange periode verzamelde en vervolgens gebundelde data (bijv. Haegeman 1995). Zonder afbreuk te willen doen aan de waarde van dit type studies, constateer ik dat ze een wezenlijk kenmerk van de taalverwerving uit het

* Utrechts instituut voor Linguïstiek OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht. E-mail: Frank.Wijnen@let.ruu.nl. Het hier gerapporteerde onderzoek vond ten dele plaats aan de Rijksuniversiteit Groningen, en werd mogelijk gemaakt door subsidies van NWO: TSL 300-74-006 en VNC 200-41-031. Ik ben dank verschuldigd aan Nina Hyams voor enkele inspirerende suggesties, en aan de beoordelaars van NT voor hun opbouwende kritiek.

oog verliezen, namelijk de dynamiek. Onzichtbaar blijft hoe het taalrepertoire van kleine kinderen van week tot week, soms van dag tot dag, verandert.

De andere weinig populaire benadering is de analyse van de betekenis van kinderzinnen. Nu ligt het uiteraard voor de hand om vragen over de syntactische ontwikkeling te beantwoorden met behulp van gegevens die een objectief en direct verband met zinsbouwfenomenen hebben, zoals distributionele gegevens. Het komt echter vaak voor dat distributionele data met meer dan een hypothese over de syntactische representatie compatibel zijn. Dat maakt het de moeite waard om te proberen de uitspraken over de syntactische eigenschappen van kinderzinnen te onderbouwen met analyses van die betekeniskenmerken die een relatie hebben met de relevante syntactische kenmerken of categorieën.

In dit artikel zal ik beide wegen bewandelen. Het doel is om meer te weten te komen over de verwerving van syntactische representaties, met name functionele categorieën, die cruciaal zijn voor de werkwoordsplaatsing in het Nederlands. In dat kader stel ik twee vragen. De eerste is of finiete werkwoorden, en in het bijzonder werkwoordsgroepen bestaand uit een finiet element en een daaraan ondergeschikt niet-finit element, vanaf het begin van de ontwikkeling van de zinsbouw in het repertoire van kinderen vertegenwoordigd zijn. Een longitudinale analyse laat zien dat dit niet zo is. Niet-finiete hoofdzinnen zijn in het begin van de ontwikkeling dominant en maken geleidelijk plaats voor finiete vormen. De vraag die in het tweede deel van dit artikel aan de orde komt is: zijn zulke niet-finiete hoofdzinnen syntactisch equivalent met finiete hoofdzinnen? Het antwoord op die vraag wordt gebaseerd op de temporele interpretatie van finiete en niet-finiete hoofdzinnen.

2 Functionele categorieën: wel of niet?

Functionele categorieën zijn, in de generatieve zienswijze, categorieën die gegenereerd worden om een plaats te geven aan kenmerken zoals congruentie (Agr), grammaticale tijd (Tns), in het verbale domein, en bepaaldheid (Det) en kwantificatie (Q) in het nominale domein. Functionele categorieën projecteren, net als lexicale categorieën, volgens het X-bar schema, en vormen in de syntactische representatie als het ware een 'schil' rond de lexicale projecties. Syntactische operaties worden opgevat als de associatie van lexicale elementen met functionele projecties, door middel van verplaatsing, met in veel gevallen een morfologische reflex. Om iets meer duidelijkheid te scheppen volgt hier een zeer beknopte schets van de analyse van 'verb second' (V2) in het Nederlands. Dit voorbeeld is uiteraard niet willekeurig gekozen. Het houdt direct verband met de hoofdvragen van dit artikel.

De 'klassieke' analyse van V2 is dat het werkwoord in de hoofdzin zijn basispositie in de VP verlaat, om via het hoofd van de Infl-projectie (associatie met het inflectiemorfeem) uiteindelijk in Comp terecht te komen (Den Besten 1983). Een (andere) maximale projectie kan vervolgens verhuizen naar de specificieerder van CP. De reden voor de verplaatsing van het finiete werkwoord is niet helemaal duidelijk, maar in eerste benadering is er sprake van een operator voor finietheid in Comp die lexicaal gebonden moet worden. In ondergeschikte finiete zinnen wordt die operator gebonden door een voegwoord, en kan het finiete werkwoord (met Infl versmolten) 'beneden' blijven. Recentere analyses, zoals die van Zwart (1993) gaan ervan uit dat het werkwoord voorzien van tijds- en congruentiekenmerken in de syntactische boom geïnserteerd wordt. Omdat deze kenmerken 'sterk' zijn, wat in

eerste benadering zo veel wil zeggen als fonologisch oninterpreteerbaar, moeten ze geëlimineerd worden door 'wegstrepen' tegen overeenkomstige kenmerken in de desbetreffende functionele hoofden (Tense en AgrS). Dat wegstrepen kan plaats vinden door stapsgewijze hoofdverplaatsing en adjunctie.¹

We weten al geruime tijd dat kinderen in de beginfase van de grammaticale ontwikkeling - de telegramstijl-fase - de neiging hebben om functiewoorden en andere 'grammaticale morfemen', zoals inflecties en casusmarkeringen, weg te laten (Brown 1973).² Het zijn deze elementen die gezien worden als reflecties van functionele projecties, en de vraag rijst derhalve of hun afwezigheid betekent dat het functionele deel van de syntactische representatie nog niet beschikbaar is. Aangezien alle syntactische processen zich in dat domein afspelen, zou dit, op de keper beschouwd, betekenen dat telegramstijl-kinderen geen syntaxis hebben. In het werk van Lebeaux (1988) en Radford (1990) vinden we deze stelling verdedigd. De relaties tussen woord(groep)en zouden in deze fase van louter lexicaal-thematische aard zijn. Hoe het functionele domein van de grammatica, c.q. een operatie als *move alpha*, verworven wordt is een open vraag. Radford (1990) houdt het erop dat er rijping in het spel is. Anderen menen dat de functionele categorieën verschijnen als resultaat van het leren van de woordenschat: '... phrase structure positions are said to emerge gradually in children's grammars, and the creation of new positions and features in phrase structure is driven by the child's learning of words and morphemes.' (Clahsen, Kursawe & Penke, 1996: 6). Terwijl bij rijping doorgaans verondersteld wordt dat alle functionele categorieën tegelijk verschijnen (omdat ze met dezelfde module van de grammatica verband houden, zie Radford 1990), worden 'lexicaal leren' en aanverwante hypothesen in verband gebracht met een geleidelijke, stapsgewijze uitbreiding van de functionele bovenbouw. In het proefschrift van Ferdinand (1996) vinden we een gedetailleerde uitwerking van de uitbreidings-hypothese op basis van Franse kindertaaldata.

Uiteraard betekent het ontbreken van functiewoorden en grammaticale morfemen in kinderzinnen niet noodzakelijk dat functionele projecties afwezig zijn. Het is denkbaar dat de syntactische processen in volle omvang aanwezig zijn, maar om de een of andere reden geen overte reflex hebben, zoals de casus-markering van naamwoorden in het Nederlands van volwassenen ook onzichtbaar is. Verder zou het ontbreken van met functionele categorieën geassocieerde morfemen een andere, niet-syntactische achtergrond kunnen hebben (zie bijv. Bloom 1990, Wijnen, Krikhaar & Den Os 1994). Kortom, er is ruimte voor de veronderstelling dat syntactische representaties in het telegramstijl stadium net zo rijk zijn als die van de volwassene. Deze hypothese staat bekend onder de naam 'full competence' (Poeppel & Wexler 1993), of 'strong continuity' (Boser, Lust, Santelmann & Whitman 1992).

Toegepast op de verwerving van de structuur van de Nederlandse zin leidt 'full competence' tot de voorspelling dat kinderen vanaf het moment dat zij meer-

- 1 Deze weergave doet natuurlijk geen recht aan Zwart's opzet om een oplossing te geven voor een reeks van met de 'klassieke' analyse verbonden problemen, noch aan zijn uitvoerige bewijsvoering voor de hypothese dat alle hoofden, inclusief V, links van hun complement en rechts van hun specificieerder gegenereerd worden.
- 2 Althans, wanneer ze een taal zoals het Nederlands, Engels, Duits of Frans verwerven. Veel minder duidelijk is wat er gebeurt bij, bijvoorbeeld, Chinese, Turkse of Hongaarse kinderen.

woordsuitingen gaan gebruiken het 'verb second' mechanisme voorzien. Is dat zo? Verscheidene studies hebben duidelijk gemaakt dat Nederlandse kinderen vrijwel vlekkeloos de werkwoorden, die op grond van hun vorm als finiet beschouwd kunnen worden op de tweede (of eerste) plaats in de zin zetten, terwijl de niet-finiëte vormen (infinitieven, later ook participia) op de laatste zinsplaats verschijnen (De Haan 1987, Bol & Kuiken 1988, Jordens 1990, De Haan & Frijn 1992, Schlichting 1996). Dat wekt de indruk dat 'verb second' werkt zoals het bij volwassen sprekers van het Nederlands werkt. Tegelijk wordt gerapporteerd dat niet alle zinnen van kinderen een finiet werkwoord bevatten. Er zijn, zeker in het begin, nogal wat zinnen zonder enig werkwoord, en verder komen er naast finiete ook zeer regelmatig niet-finiëte matrixwerkwoorden voor (zg. 'optional infinitives' of 'root infinitives'). In de recente verwervingsliteratuur is deze optionaliteit van finietheid een veelbesproken onderwerp (Schönenberger, Pierce, Wexler & Wijnen 1995, Wijnen & Verrips 1996).

Naar mijn mening is de bovenbeschreven evidentie onvoldoende om te concluderen dat het functionele domein vanaf het begin van de taalontwikkeling aanwezig is (cf. Poeppel & Wexler 1993). Daartoe zou ook aan de volgende criteria voldaan moeten zijn:

(1) *Finiëte werkwoordsvormen worden waargenomen vanaf het moment dat kinderen meerwoordsuitingen gaan gebruiken.* Dit is een omstreden punt. Er zijn aanwijzingen dat Nederlandse kinderen aanvankelijk (bijna) uitsluitend infinitieve werkwoorden gebruiken (Bol & Kuiken 1988, Wijnen 1995, Schlichting 1996).

(2) *Finiëte werkwoorden komen ook als niet-finiëte vormen voor en vice versa.* Dit is een operationalisatie van de veronderstelde transformationele relatie tussen de zins-finale (basis-)positie van het werkwoord en de V2-positie. Opnieuw is het niet evident dat kindertaal aan dit criterium voldoet. De Haan (1987), Jordens (1990), en De Haan en Frijn (1992) hebben geconstateerd dat finiete en niet-finiëte werkwoorden niet uit dezelfde verzamelingen lemmata geput werden. De auteurs verschillen van mening over de labeling van deze verzamelingen, maar de gedeelde conclusie is dat zo'n gebrek aan 'overlap' grond geeft aan twijfel omtrent een verplaatsingsanalyse van V2 bij kinderen.

(3) *Er zijn samengestelde gezegdes.* Een essentiële eigenschap van het Agr/Tns complex dat bij V2 betrokken is, is de selectie van een VP complement. Evidentie voor deze eigenschap wordt verschaft door het optreden van constructies waarin twee werkwoorden voorkomen, een finiet, geassocieerd met Agr/Tns, en een niet-finiëte, geassocieerd met het zinsfinale hoofd van de VP, kortom hulpwerkwoord-hoofdwerkwoord constructies. Cross-sectionele gegevens (Bol 1995) suggereren dat zulke samengestelde gezegdes later verworven worden dan simpele finiete predicaten.

Het volgende deel van dit artikel is gewijd aan een analyse van longitudinale Nederlandse kindertaaldata, die inzicht geeft in het tijdsverloop van de verwerving van de werkwoordsplaatsing, c.q. de V2 regel. Daaruit zal blijken dat er perioden zijn in de grammaticale ontwikkeling waarin aan de genoemde criteria niet voldaan wordt. Dat betekent in mijn ogen dat de grammaticale representatie die nodig is voor V2 stapsgewijs opgebouwd wordt.

3 Verwerving van werkwoordsposities

3.1 Data

De gegevens die ik zal presenteren zijn ontleend aan taalcorpora van een viertal jongens, die gedurende acht tot dertien maanden een- of tweewekelijks geobserveerd werden. Enkele ter zake doende gegevens over deze corpora staan in Tabel 1.³ De observaties, c.q. opname-sessies, vonden altijd plaats bij de kinderen thuis. Behalve de onderzoeker was ook een van de ouders van het kind bij de opnamen aanwezig.⁴ De sessies waren niet gestructureerd, de ouders en kinderen hielden zich doorgaans bezig met allerlei alledaagse activiteiten, waaronder (samen) spelen en prentenboekjes bekijken. De kinderen zijn gevolgd vanaf het moment dat ze net begonnen met het gebruik van meerwoordsuitingen, tot het moment waarop ondergeschikte zinnen met enige regelmaat geobserveerd werden. De gegevens in Tabel 1 onderstrepen weer eens dat het moment waarop de grammaticale ontwikkeling begint, en de snelheid waarmee hij zich voltrekt aan aanzienlijke inter-individuele variatie onderhevig is.

Tabel 1

De vier kindertaalcorpora

	<i>leeftijd (begin - eind)</i>	<i>MLU (begin - eind)</i>	<i>aant. geselecteerde uitingen</i>
Josse	2;0.7-2;9.16	1.21-2.79	1457
Matthijs	1;11.10-2;11.19	1.43-2.83	2762
Niek	2;7 - 3;8.2	1.44-2.95	3180
Peter	1;9.6-2;4.12	1.39-3.44	1739

Noot: De leeftijd is uitgedrukt in jaren;maanden.dagen. *MLU* staat voor 'mean length of utterance' (gemiddelde uitinglengte), uitgedrukt in aantal woorden.

De analyse van de data beperkt zich tot die zinnen waarin tenminste een werkwoord en een ander zinsdeel (woord) aanwezig was. Uitgesloten werden zinnen die gedeeltelijk onverstaanbaar of oninterpreteerbaar waren, of waarvan op grond van interpretatieve of prosodische aanwijzingen het vermoeden rees dat ze niet afgemaakt waren. Iedere geselecteerde uiting werd aan een van de volgende categorieën toegewezen, afhankelijk van het aantal, de positie en de vorm van de aangetroffen werkwoorden: (1) enkelvoudig infinitief (vb. 1); (2) enkelvoudig deelwoord (vb. 2); (3) enkelvoudig finiet (vb. 3); (4) hulpwerkwoord plus infinitief (vb. 4); (5) hulpwerkwoord plus deelwoord (vb. 5). Een relatief klein gedeelte van de uitingen (rond 5%)

3 Ik dank Gerard Bol en Evelien Krikhaar voor het beschikbaar stellen van de data van respectievelijk Josse en Matthijs. De gegevens van Niek zijn als het 'Wijnen corpus' opgenomen in het CHILDES archief (MacWhinney 1995). De andere drie corpora zijn onderdeel van het eveneens via CHILDES beschikbare 'Groningen corpus'.

4 In het geval van Niek zijn de onderzoeker en de vader dezelfde persoon. Daarom waren er af en toe twee ouders bij een opnamesessie present.

kon om uiteenlopende redenen niet gecategoriseerd worden.

(1)	a	die helemaal kapot maken	(Niek 3;1.16) ⁵
	b	ook ə paard stappen	(Peter 1;9.20)
(2)	a	autootje (g)emaakt	(Niek 2;11.10)
	b	Peter emmer daan	(Peter 1;10.3)
(3)	a	komt ə nog meer?	(Niek 2;11.10)
	b	zit ə vuilniswagen in	(Peter 2;0.7)
(4)	a	mag ə ik trein zoeken	(Niek 3;0.10)
	b	moet op # staan	(Peter 1;11.10)
(5)	a	ik heb die gevonden	(Niek 3;1.17)
	b	Jiska heef(t) stuk gemaakt	(Peter 2;0.28)

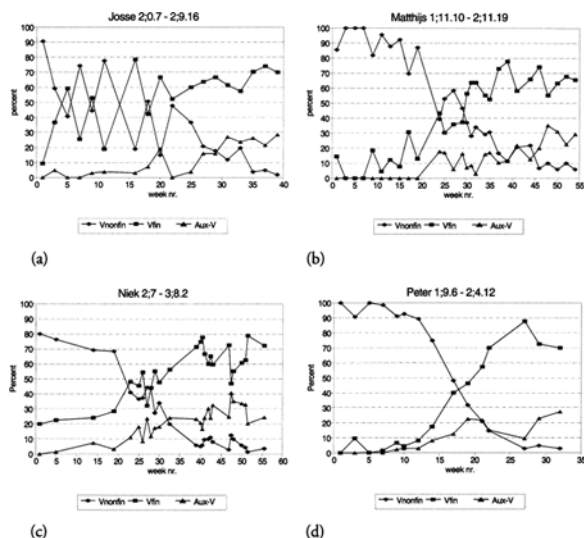

Fig. 1. Percentages van drie typen gezegdes als functie van de leeftijd.

5 In de voorbeelden staat ə voor een schwa-achtige 'vulsyllabe' (die vaak op de plaats van een functiewoord verschijnt). Het teken # vertegenwoordigt een (aarzel)pauze. Delen van de transcriptie die tussen haakjes staan zijn niet uitgesproken. De code achter de naam van de spreker duidt de leeftijd aan waarop het betreffende voorbeeld werd geregistreerd, in jaren; maanden, dagen.

De figuren 1a-d laten zien hoe de relatieve frequenties waarmee de verschillende typen van verbale predicaten gebruikt worden veranderen als functie van de leeftijd. De klassen 1 en 2 (niet-finiëte matrixwerkwoorden) en 4 en 5 (hulpwerkwoord plus hoofdwkwoord) zijn hiertoe samengevoegd. In de eerste opnamen is een grote meerderheid van de werkwoorden (80-100%) niet-finiëte (i.c. infinitief). Bij drie van de vier kinderen (Matthijs, Niek, Peter) verandert dit beeld gedurende een week of tien à vijftien nauwelijks. Er worden heel geleidelijk wat meer finiete vormen gebruikt, maar de niet-finiëte matrixwerkwoorden blijven overheersen. Na deze periode begint het aandeel van niet-finiëte zinnen ('root infinitivals') echter aanzienlijk sneller te dalen. Deze daling vlak na weer zo'n 10 tot 15 weken af. Het resultaat is een curve die de vorm heeft van een gespiegelde, uitgerekte S. De S-curve van Peter is het meest prototypisch, die van Josse het minst. Bij de laatste is er een vrij lange periode waarin het aandeel van 'root infinitivals' sterk fluctueert - overigens zonder dat zijn ontwikkelingsgang in kwalitatief opzicht van die van de andere drie verschilt.

De curven van de finiete vormen representeren in de beginperiode een klein aantal verschillende woorden, die bovendien in sterk beperkte contexten gebruikt worden. Matthijs produceert bij de eerste opname (1;11.10) de vorm *pak*. Die vorm wordt daarna (in ieder geval tot en met 2;5.1) niet meer geobserveerd, dus het vermoeden is gerechtigd dat de waarneming in week 1 een ongeanalyseerde uiting betreft. Acht weken later (2;1.7) worden *bouw*, *is*, *kan*, en *past* geregistreerd. In de daarop volgende sessies blijken *gaat*, *was*, *komt*, *zit*, *denk* en *rij* aan het repertoire toegevoegd te zijn. Vanaf 2;4.24 vertoont Matthijs een sterke voorliefde voor de constructie *dat is X*, waarbij *X* een naamwoord of naamwoordsgroep is. In dezelfde opname beginnen uitingen met een finiet werkwoord voorafgegaan door een lexicaal subject, die tot dan toe vrijwel geheel ontbraken, met enige regelmaat voor te komen. Bij Peter vertegenwoordigen de tien procent finiete vormen in week 3 (1;9.20) twee voorkomens van de zelfde uiting, namelijk *is ə beh* (= schaaap). Het eerstvolgende optreden van de vorm *is* vinden we in week 14 (2;0.7), en dat suggereert opnieuw dat het eerste gebruik een ongeanalyseerde woordreeks (formule) betreft. Op leeftijd 1;11.3 (week 9) heeft Peter beduidend meer finiete vormen; drie modale werkwoorden: *kan*, *moet*, *mag*, en het als hulpwerkwoord gebruikte *ga*. De twintig procent finiete werkwoorden bij Niek in week 1 (2;7) representeren 5 voorkomens van de vaste combinatie *mag niet*. Op de leeftijd 2;8 (week 5) worden de finiete modalen *hoeft*, *kan* en *mag* geobserveerd, en het lexicale werkwoord *past*. Op de leeftijd 2;10 zijn daar *doet*, *pak*, *hou* en *komt* bijgekomen. Josse produceert in het begin van de observatieperiode meer finiete uitingen dan de andere drie, maar er is een grote overeenkomst tussen zijn set finiete werkwoorden en die van Matthijs, Niek en Peter. De modalen *moet*, *kan* en *mag* komen er in voor, en verder *is*, *kom(t)*, *ga(at)* en *doe(t)*. Tot week 16 (2;3.28) verandert dat repertoire nauwelijks. Ook hier ontbreken *subject + Vfin* constructies. De opname in week 16 (2;3.28) laat een kleine explosie van *is + X* constructies zien (zonder voorafgaand *dat*).

De vraag is of, en zo ja, vanaf welk moment, in de uitingen van deze kinderen ook niet-finiëte pendanten van deze vormen voorkomen. Met andere woorden, bestaat er overlap tussen de verzameling finiete, linksperifere werkwoorden en de verzameling zinsfinale niet-finiëte vormen? Uiteraard moet bij het beantwoorden van deze vraag geabstraheerd worden van de morfologie. Het gaat dus om de verzamelingen *lemma's*. Tabel 2 geeft een overzicht van de aantallen verschillende werk-

Tabel 2

Cumulatief overzicht van de aantallen werkwoorden (lemma's) voorkomend als finiete vorm, als niet-finiete vorm, of beide (overlap)

Matthijs	finiet	niet-finiet	totaal	overlap
1;11.10	1	5	5	1
1;11.24	1	15	15	1
2;0.9	1	18	18	1
2;0.24	1	25	25	1
2;1.7	5	31	35	1
2;1.21	5	32	36	1
2;2.9	7	35	40	2
2;2.20	7	40	44	3
2;3.1	10	43	48	5
2;3.19	11	47	52	6
2;4.24	14	52	59	7
2;5.1	18	64	72	10
2;5.13	18	70	78	10
2;5.26	21	77	86	12
Niek				
2;7	1	10	11	0
2;8	5	20	24	1
2;10	10	20	28	2
2;11.10	13	29	36	6
3;0.9-10	20	43	54	9
3;0.21	22	45	58	9
3;0.27-28	25	50	63	12
3;1.2-5	31	61	76	16
3;1.12-16	33	72	86	19
Peter				
1;9.6	0	3	3	0
1;9.20	1	12	13	0
1;10.3	1	14	15	0
1;10.17	2	23	24	1
1;11.3	6	33	38	1
1;11.10	8	40	45	3

1;11.25	9	46	52	3
2;0.7	12	51	58	5
2;0.28	15	56	64	7

woorden (types) die in de corpora van Matthijs, Niek en Peter werden aangetroffen in de V2-positie en de zinsfinale positie, en de aantallen woorden die op zowel de ene als de andere positie werden aangetroffen. Van Josse zijn de betreffende gege-

vens nog niet beschikbaar. Het overzicht is cumulatief. De omvang van de woordenschat op tijdstip X wordt berekend door bij het totaal aantal verschillende lemma's aangetroffen op tijdstip $X-1$ de op tijdstip X gevonden nieuwe lemma's op te tellen. Dat betekent dat ervan uit is gegaan dat een op tijdstip $X-1$ aangetroffen item op tijdstip X nog steeds tot het repertoire van het kind behoort. Dit is een conservatief uitgangspunt. In het voorgaande heb ik er enkele malen op gewezen dat sommige vroege finiete vormen mogelijk of zelfs waarschijnlijk formules of imitaties zijn. Nu krijgen deze vormen hetzelfde gewicht als vormen die wel tot het productieve lexicon behoren. Daardoor is de nulhypothese dat er geen verschil is tussen kinderen en volwassenen, in de zin dat finiete werkwoordsvormen niet-finiete tegenhangers hebben, en vice versa, in het voordeel.

De gegevens in Tabel 2 laten zien dat gedurende de eerste 10-15 weken van de observatieperiode de werkwoorden die als finiete vorm optreden vrijwel geheel gesepareerd zijn van de niet-finiete, op de zinsfinale positie voorkomende werkwoorden. Na deze periode groeit de overlap tussen de twee sets.

Figuur 1 laat zien dat zinnen met samengestelde gezegdes (hulpwerkwoord plus hoofdwerkwoord: Aux + V) in de eerste tien tot vijftien weken van de observatieperiode ontbreken. De vroegst aangetroffen voorbeelden van dit type zin voldoen vrijwel allemaal aan het sjabloon *modaal/aux (X) Vinf*, waarbij X uiteenlopende zinsdelen kan vertegenwoordigen (zie voorbeelden 6). Ook bij dit zinstype verschijnen subject-vooropplaatsingen later dan constructies zonder subject en constructies waarin het subject achter het finiete hulpwerkwoord staat.

(6)	a	kan rijden	(Matthijs 2;4.4)
	b	moet takelen	(Matthijs 2;4.4)
	c	kan niet doen	(Josse 2;2.8)
	d	moet je rijden	(Josse 2;4.11)

Wat figuur 1, tenslotte, duidelijk laat zien is dat ook nadat de twee typen van finiete VPs verworven zijn (enkelvoudig finiet werkwoord en samengesteld gezegde) niet-finiete hoofdzinnen nog vrij regelmatig, zij het met een snel afnemende frequentie gebruikt worden. Het punt waarop de afname van de proportie niet-finiete hoofdzinnen versnelt (de eerste scherpe bocht in de S-curve) valt kort na het moment van verschijnen van samengestelde gezegdes, meer specifiek zinnen met een Aux + V predicaat en een vooropgeplaatst subject.

3.2 Samenvatting en interpretatie

Deze resultaten geven naar mijn mening betrekkelijk heldere antwoorden op de gestelde vragen. In de eerste plaats blijkt er een periode te zijn in de taalontwikkeling van Nederlandstalige kinderen waarin ze bijna uitsluitend niet-finiete werkwoorden gebruiken. Als finiete vormen al voorkomen in deze vroege fase, dan is hun grammaticale status twijfelachtig. Deze observaties stemmen overeen met de resultaten van cross-sectionele studies (Bol 1995, Schlichting 1996), en bevestigen ook de conclusie die Behrens (1993) trekt op grond van haar nauwgezette longitudinale analyse van spontane taaldata van zeven Duitssprekende kinderen. Wel is het zo dat deze fase niet bij alle kinderen even duidelijk aanwezig is. De duur ervan varieert nogal sterk over individuen, en kan in sommige gevallen heel beperkt zijn.

Wanneer finiete vormen hun intrede doen in het repertoire van Nederlandssprekende kinderen, dan vertegenwoordigen ze over het algemeen andere lemmata dan de niet-finiete werkwoordsvormen. Er is, met andere woorden, in het begin van het meerwoordsstadium, zeer weinig of geen overlap tussen de verzamelingen finiete en niet-finiete werkwoorden. Ongeveer tien tot vijftien weken nadat kinderen begonnen zijn met het produceren van meerwoordsuitingen, begint die overlap duidelijk toe te nemen. Deze observatie klopt met de voorspelling die door De Haan (1987) werd geformuleerd. De semantische eigenschappen van de vroege finiete werkwoorden zijn niet geheel in overeenstemming met De Haans karakterisering. Het is duidelijk dat modale werkwoorden tot de vroegst-verworven finiete vormen behoren, evenals het meestal als copula gebruikte *is*. Daarnaast troffen we echter ook lexicale werkwoorden aan, die zich buiten de set van tijds- en modaliteitsmarkeerders bevinden.

Tenslotte is het duidelijk geworden dat het samengestelde gezegde (hulpwerkwoord plus hoofdwerkwoord) niet onmiddellijk, maar pas zo'n 10-15 weken na de aanvang van de meerwoordsfase in de uitingen van Nederlandssprekende kinderen aangetroffen wordt.

Bij elkaar genomen rechtvaardigen de data de verdeling van het verwervingstraject van de Nederlandse werkwoordsplaatsing in drie fasen: (1) een 'nonfiniete' fase, waarin finiete werkwoordsvormen zo goed als geheel absent zijn; (2) een 'lexicale' fase, waarin naast de in meerderheid optredende infinitieven enige finiete vormen gebruikt worden, die evenwel geen niet-finiete pendant hebben, zodat finietheid een lexicaal kenmerk lijkt; (3) een 'optionele infinitief' fase (Wexler 1994), waarin finiete en niet-finiete vormen van dezelfde werkwoorden naast en door elkaar als matrixwerkwoord voorkomen. Het begin van deze laatste fase valt nagenoeg samen met het verschijnen van samengestelde gezegdes, m.n. samengestelde gezegdes met een zinsinitiële subject.

Kunnen we op grond van de hier gepresenteerde data een keuze maken tussen de 'full competence' hypothese en de uitbreidingshypothese? De kernvraag is of het syntactische mechanisme dat aan verb second ten grondslag ligt (i.e., een verplaatsingsrelatie tussen het hoofd van de VP en het Agr/Tns complex) beschikbaar is vanaf het moment dat kinderen zinnestelsels gaan gebruiken. Ik heb drie criteria geformuleerd op grond waarvan tot de beschikbaarheid van dit mechanisme besloten kan worden. De corpusdata laten zien dat het vanaf de aanvang van het meerwoordsstadium nog zo'n 10-15 weken duurt voordat het taalgebruik van kinderen aan deze criteria voldoet. Men zou derhalve kunnen veronderstellen dat pas dan, weliswaar vroeg in de ontwikkeling, maar geruime tijd na het begin van compositioneel taalgebruik, de relevante delen van het functionele domein van de syntaxis beschikbaar zijn.

Dat is een wat overenthousiaste conclusie. Alle in de kindertaalcorpora waargenomen uitingen, ook die uit de eerste 15 weken, kunnen in principe gegenereerd worden door een syntactisch systeem dat 'volledig' is. Er ontbreken alleen bepaalde structuren. Echter, om met Poeppel en Wexler (1993) te spreken, afwezigheid van evidentie (voor verb second) is niet hetzelfde als evidentie voor afwezigheid (van functionele categorieën). We kunnen de 'full competence' hypothese dus niet zonder meer verwerpen. Aan de andere kant maken de data het deze hypothese wel lastig. In ieder geval moet uitgelegd worden waarom niet-finiete matrixwerkwoorden, zeker in het begin van de ontwikkeling, zo veel gebruikt worden, terwijl ze volgens

de regels van het Nederlands slechts marginaal toelaatbaar zijn. Ook is het binnen de 'full competence' denkwijze niet duidelijk waarom het repertoire van syntactische structuren zich systematisch en gefaseerd zou uitbreiden. Waarom zou een volledig uitgerust representationeel systeem aanvankelijk helemaal geen finiete werkwoorden genereren, en vervolgens wel enkelvoudige finiete, maar geen samengestelde gezegdes? Het lijkt onvermijdelijk om voor de successieve fasen in de ontwikkeling, aanvullende constraints te formuleren.

Als er *positieve* evidentie verkregen kan worden voor het ontbreken van (bepaalde) functionele categorieën in niet-finiete hoofdzinnen, dan zou dat de bewijslast tegen 'full competence' aanzienlijk verzwaren. In het volgende deel van deze bijdrage probeer ik zo'n positief empirisch argument aan te voeren. Dat argument is gebaseerd op een interpretatief verschil tussen finiete en niet-finiete hoofdzinnen.

4 Niet-finiete hoofdzinnen: via interpretatie naar representatie

Wat zou, afgezien van vorm en plaats van het werkwoord, een waarneembare consequentie zijn van het ontbreken van de functionele hoofden Agr en Tns in 'root infinitivals' (RIs)? Er zijn uiteraard distributionele predicties te maken, bijvoorbeeld dat door het ontbreken van Agr(S) subjecten niet kunnen voorkomen. Nu blijken subjecten in RIs vaker achterwege te blijven dan in finiete hoofdzinnen, maar het onderscheid is verre van absoluut (zie Wijnen & Verrips 1996). Mijn vertrekpunt is de observatie dat het functionele hoofd Tense een onmiskenbaar interpretatief effect heeft. Tense bevat informatie ('tijdskenmerken') die de door de zin aangeduide situatie op de tijdsas localiseert ten opzichte van het tijdstip waarop de uiting geproduceerd wordt. Verwijzingen naar verleden, heden en toekomst zijn dus een functie van Tense. Om meer te weten te komen over de aanwezigheid en status van Tense in RIs, is het derhalve zinvol om de temporele referentie van zulke zinnen te bestuderen.

Er zijn in de literatuur drie standpunten te vinden over Tense in de niet-finiete hoofdzinnen van kinderen, die elk tot verschillende voorspellingen leiden omtrent de temporele referentie van zulke uitingen. De eerste twee sluiten aan bij de 'full competence' hypothese, de derde is te rijmen met de uitbreidingshypothese.

(1) *RIs zijn finiet*. Ondanks het ontbreken van een morfosyntactische reflex is Tense aanwezig en heeft het een bepaalde waarde, die de relatie tussen *event time* en *speech time* determineert (Phillips 1996). Redelijkerwijs moeten we aannemen dat over-te en coverte Tense dezelfde waarden aannemen. Met andere woorden, als blijkt dat de *range* van morfosyntactisch gerealiseerde Tense beperkt blijft tot 'tegenwoordige tijd' (wat bij jonge kinderen het geval lijkt te zijn), dan geldt hetzelfde voor coverte Tense.

(2) *Onderspecificatie*. RIs bevatten weliswaar Tense, maar de waarde hiervan is niet gespecificeerd (bijv. +Tense, in plaats van ±Past; Wexler 1992). Een andere mogelijkheid is dat de operator-variabele keten tussen Tense en Comp, die het *event timespeech time* verband encodeert, verbroken is als gevolg van onderspecificatie van een van de tussenliggende functionele hoofden (Number, in de conceptie van Hoekstra en Hyams 1996). In beide gevallen wordt de temporele referentie niet syntactisch, maar door middel van een directe deictische referentie naar de context geëncodeerd. De Tense variabele fungeert dan, met andere

woorden, als pronominaal element. Een voorspelling is dat RIs alle mogelijke temporele referenties kunnen hebben.

(3) *Afwezigheid*. Tense ontbreekt in RIs, hetzij omdat het op zich een optioneel element is in dit stadium van de ontwikkeling (Wexler 1996), hetzij omdat RIs een 'getrunkeerde' representatie hebben, waarin niet alleen Tense, maar ook alle bovengeordende functionele categorieën tot en met Comp ontbreken (Rizzi 1994). Het is niet onmiddellijk duidelijk hoe RIs onder deze assumptie aan hun temporele interpretatie komen. Naar analogie van het voorstel van Hoekstra en Hyams kunnen we veronderstellen dat er een variabele is die als pronominaal element gaat optreden.

Welke variabele dat kan zijn wordt duidelijk wanneer we proberen de bovenstaande hypothesen (2) en (3) scherper van elkaar te onderscheiden. Beide hypothesen voorspellen vrije, discursief bepaalde temporele interpretaties voor RIs, tegenover een beperkte, grammaticaal gedetermineerde temporele referentie bij finiete zinnen. Er ontstaat echter een verschil als we er rekening houden met de veronderstelling dat de werking van Tense afhankelijk is van het type werkwoord. Ik doel hier op het onderscheid tussen *eventieve* en *niet-eventieve* werkwoorden. Eventieve werkwoorden duiden gebeurtenissen aan met een inherente temporele structuur; een aanwijsbaar beginpunt, en/of een zekere duur, en/of een eindpunt. Transitieve aktiewerkwoorden zijn de meest prototypische voorbeelden. Niet-eventieve werkwoorden duiden eventualiteiten aan zonder zo'n inherente temporele structuur. Toestandswerkwoorden (*state verbs*) zoals *weten* en *lijken op* zijn duidelijke voorbeelden. De grens tussen de twee klassen is niet scherp, maar verscheidene criteria kunnen bij de klassificatie van dienst zijn.⁶ Onder meer kunnen eventieve werkwoorden, in tegenstelling tot niet-eventieve, gesubstitueerd worden door *doen*. Verder kunnen alleen eventieve werkwoorden gebruikt worden als hoofdpredicaat in een infinitief complement van een perceptiewerkwoord.

Binnen de zogenoemde 'event semantiek' (Davidson 1980) wordt door sommige theoretici (waaronder Kratzer 1989 en Zwarts 1992) verondersteld dat de argumentstructuren van eventieve en niet-eventieve werkwoorden systematisch verschillen. Eventieve werkwoorden kennen een *event* variabele, die niet alleen argument is van het werkwoord, maar ook van eventuele secundaire predicaten zoals temporele en locatieve adjuncten. Existentiële kwantificatie van die event variabele vindt plaats door binding aan Tense. Niet-eventieve predicaten hebben geen event variabele, en Tense bindt derhalve iets anders, al is het niet helemaal duidelijk wat. Kratzer (1989) meent dat Tense altijd het externe argument bindt, wat bij ontstentenis van een event variabele het subject zou zijn. Zwarts (1992) betwijfelt of dit voor toestand-werkwoorden een passende oplossing is, en neemt derhalve aan dat Tense bij het ontbreken van een event variabele direct verbonden wordt met de VP.

Hoe is dit nu van invloed op het onderscheid tussen de hypothesen (2) en (3)? Als Tense aanwezig is in ondergespecificeerde vorm, dan kunnen we, Hoekstra en Hyams navolgend, verwachten dat alle RIs, ongeachte de semantische status van het werkwoord, een vrije temporele interpretatie hebben. Als Tense daarentegen ontbreekt, dan neem ik aan dat temporele referentie vormgegeven wordt door deictische interpretatie van de event variabele. Dat heeft als consequentie dat er een probleem ontstaat voor niet-eventieve werkwoorden. Ik veronderstel dat het ontbreken

6 Die criteria vormen tezamen waarschijnlijk een 'preference rule system' in de zin van Jackendoff (1987).

van een event variabele de toekenning van een temporele referentie langs deictische weg uitsluit. Niet-finiete hoofdzinnen met een niet-eventief werkwoord zijn, met andere woorden, niet interpreteerbaar, en de consequentie is dat ze niet gegenereerd (kunnen) worden. Steun voor deze redenering wordt gevonden in de observatie dat in het Nederlands (van volwassenen) RIs in bepaalde contexten toegelaten zijn, maar alleen als het werkwoord eventief is:

(7)	a	Waar ben je mee bezig?	Plaatjes draaien.
	b	Waar ben je mee bezig?	* Plaatjes bezitten.
(8)	a	De conducteur floot al, dus ik rennen!	
	b	* Ik had mijn boek net dichtgeslagen, dus ik die antwoorden weten!	

De slotsom van dit betoog is dat een antwoord gevonden moet worden op de volgende vragen: (1) Hebben de RIs van kinderen een vaste of een vrije temporele interpretatie? (2) Als het blijkt een vaste interpretatie te zijn, komt die overeen met die van finiete zinnen? (3) Is de distributie van eventieve en niet-eventieve werkwoorden verschillend voor finiete zinnen en RIs?

4.1 Data

Uit een gedeelte van de vier reeds geïntroduceerde corpora heb ik alle volledig verstaanbare en begrijpelijke uitingen met één werkwoord - finiet dan wel infinitief - genomen en geclassificeerd op de volgende dimensies: (1) eventief - niet-eventief; (2) temporele referentie: heden, verleden, of toekomst. In tegenstelling tot de in het vorige deel gerapporteerde analyse werden nu ook eenwoordsuitingen geteld. De in de analyses betrokken delen van de corpora beslaan de periode vanaf de eerste opname tot en met de sessie waarin de proportie RIs ongeveer gelijk was aan de proportie zinnen met een samengesteld gezegde (zie Fig. 1). Het idee was dat er op dit punt duidelijke evidentie is voor kennis van het principe dat niet-finiete werkwoorden alleen in afhankelijke posities behoren voor te komen. De leeftijden van Josse, Matthijs, Niek en Peter waren op dat moment respectievelijk 2;6.22, 2;8.5, 3;2.14 en 2;1.26. De dataset omvat derhalve de 'niet-finiete' fase, de 'lexicale' fase en een deel van de 'optionele infinitief' fase.

De temporele referentie van de uitingen heb ik bepaald aan de hand van de relatie tussen het uitgedrukte en de - verbale en niet-verbale - context, met inbegrip van de reacties van de volwassen gesprekspartner(s). Uitingen werden geklassificeerd als 'tegenwoordige tijd' wanneer ze naar een eventualiteit leken te verwijzen die in de tijd overlapte met de spreektijd. Het label 'verleden tijd' werd toegekend wanneer het duidelijk was dat de aangeduide eventualiteit voltooid was voor het moment van spreken. In de meeste gevallen ging het hierbij om nogal stereotype contexten, waarin ouders hun kinderen aanspoorden iets te vertellen over hun wederwaardigheden in het recente verleden. De temporele referentie van een uiting werd als 'toekomstig' aangemerkt wanneer er redenen waren om aan te nemen dat het aangeduide na het uitspreken van de uitingen zou (kunnen) plaatsvinden. Wat dit in concreto betekent is dat er geen onderscheid gemaakt is tussen werkelijke toe-komst-referenties en uitdrukkingen van wensen en intenties, waarvoor

volwassenen modale hulpwerkwoorden zouden gebruiken. Het op een hoop gooien van temporaliteit (referentie naar een toekomstige wereld) en modaliteit (verwijzing naar een

mogelijke wereld) is uiteraard aanvechtbaar. De reden om het toch maar te doen is dat het zeer lastig is om een onderscheid te maken. Zelfs in het Nederlands van volwassenen is het niet gemakkelijk uit te maken of de traditioneel als 'futurum' aangeduide vorm (met het hulpwerkwoord *zullen*) temporeel of modaal geïnterpreteerd moet worden. Bij de bespreking van de resultaten kom ik op dit punt terug.

Een ander bezwaar is dat de door mij gebruikte operationele criteria voor de bepaling van temporele referentie niet noodzakelijk valide zijn. Het is immers denkbaar dat een kind, bijvoorbeeld, een werkwoord gebruikt dat correspondeert met een zich voltrekkende gebeurtenis, maar dat eigenlijk bedoeld is als verwijzing naar een overeenkomstige gebeurtenis in het verleden. In zulke gevallen gaat de classificatie mis. Er is echter bij mijn weten geen manier om dat probleem te omzeilen. Wat ik in ieder geval wel gedaan heb is alle gevallen waarover ook maar enige twijfel bestond uit te sluiten van de analyse.

Het onderscheid tussen eventief en niet-eventief werd gemaakt op basis van verscheidene diagnostische criteria, waaronder de twee die ik hierboven al noemde. Om de wellicht wat schimmige categorie 'niet-eventief' iets meer contour te geven, volgen hieronder enkele voorbeelden van werkwoorden die als zodanig zijn gecategoriseerd.

(9)	a	<i>zijn</i> ('zich bevinden')	
		is e gogeltje [= vogeltje] in	(Josse 2;2.22)
	b	<i>hebben</i> ('bezitten')	
		heeft ə staart	(Matthijs 2;5.1)
c		<i>zien</i>	
		eendje zien	(Matthijs 2;5.1)
d		<i>passen</i> (intransitief)	
		daar pas(t) ie wel	(Josse 2;3.28)

Tabel 3

Temporele referentie van niet-finiete hoofdzinnen (percentages tussen haakjes)

	<i>type werkwoord</i>	<i>tegenwoordigtoekomst</i>		<i>verleden</i>	<i>totaal</i>
Josse	eventief	48 (17.7)	199 (73.2)	25 (9.2)	272 (100)
?: 102 (26.3)	niet-eventief	1 (7.1)	13 (92.9)	0	14 (100)
Matthijs	eventief	83 (12.3)	579 (85.5)	15 (2.2)	677 (100)
?: 196 (21.9)	niet-eventief	0	24 (100)	0	24 (100)
Niek	eventief	15 (4.3)	328 (94.3)	5 (1.4)	348 (100)
?: 108 (22.9)	niet-eventief	0	15 (100)	0	15 (100)
Peter	eventief	46 (9.3)	428 (86.8)	19 (3.9)	493 (100)

?: 70 (11.6) niet-eventief 1 (2.5) 39 (97.5) 0 40 (100)

In Tabel 3 staan de aantallen RIs uit elk van de vier corpora die aan een van de drie temporele referentie-categorieën toegekend konden worden. Globaal was 12 tot 26 procent van de uitingen niet te klassificeren. De precieze aantallen staan in de tabel

vermeld onder de namen van de kinderen. Eventieve werkwoorden domineren in deze set van uitingen; ze vormen 93-97% van de aangetroffen predicaten. Verder is het duidelijk dat het label 'toekomstig' het meest is uitgedeeld. Van de 1883 RIs zijn er 1625 (86.3%) die naar een (mogelijke) toekomstige gebeurtenis verwijzen. Tenslotte valt op dat de weinig voorkomende niet-eventieve werkwoorden over het algemeen geen 'heden' of 'verleden' lezing krijgen. Omdat de aantallen niet-eventieve werkwoorden erg klein zijn, is het lastig om langs kwantitatieve weg vast te stellen of de beide groepen in dit opzicht van elkaar verschillen. Bij twee van de vier kinderen vinden we niettemin een significant verschil in de distributie van 'toekomst' tegenover niet-'toekomst' bij eventieve en niet-eventieve werkwoorden (Matthijs: $\chi^2(1) = 4.04$, $p < .05$; Peter: $\chi^2(1) = 3.89$, $p < .05$). Ook wanneer alle data bij elkaar genomen worden is er een significant resultaat ($\chi^2(1) = 11.04$, $p < .001$). Wat deze gegevens derhalve laten zien is dat, hoewel 'toekomstige' referenties overheersen, eventieve RIs, in tegenstelling tot niet-eventieve, ook naar 'tegenwoordige' en 'verleden' eventualiteiten verwijzen.

Tabel 4

Temporele referentie van finiete uitingen (enkelvoudige predicaten; percentages tussen haakjes)

	<i>type werkwoord</i>	<i>tegenwoordigtoekomst</i>		<i>verleden</i>	<i>totaal</i>
Josse	eventief	47 (97.9)	0	1 (2.1)	48 (100)
	niet-eventief	58 (100)	0	0	58 (100)
Matthijs	eventief	116 (93.6)	7 (5.7)	1 (0.8)	124 (100)
	niet-eventief	158 (95.2)	0	8 (4.8)	166 (100)
Niek	eventief	108 (90)	12 (10)	0	120 (100)
	niet-eventief	93 (98.9)	1 (1.1)	0	94 (100)
Peter	eventief	48 (84.2)	1 (1.8)	8 (14.0)	57 (100)
	niet-eventief	29 (90.6)	0	3 (9.4)	32 (100)

Om voor de zinnen met een finiet werkwoord eenzelfde analyse te kunnen doen heb ik eerst de lexicale werkwoorden gescheiden van de veelvuldig voorkomende koppelwerkwoorden en modalen. De laatste twee klassen zijn niet in de analyse betrokken, omdat ze in de set RIs in het geheel niet voorkomen. Tabel 4 laat zien dat onder de resterende lexicale werkwoorden de niet-eventieven veel beter vertegenwoordigd zijn dan in de RIs (range: 36-57%, gemiddeld 51%). Gemiddeld 94% van de finiete uitingen heeft het label 'tegenwoordige tijd' gekregen (range: 87-99%). Peter heeft een niet te veronachtzamen aantal uitingen met een verleden-tijdslezing ($n = 11$; 12.4%), en bij Matthijs komen die ook voor. In al deze gevallen gebruikten de kinderen een verleden-tijdsvorm van het werkwoord.

4.2 Interpretatie

Uit deze resultaten rijst het volgende beeld. Terwijl finiete uitingen vrijwel altijd een 'tegenwoordige tijd' interpretatie hebben (en, voor zover dat niet het geval is, er een volwassen morfologie-referentie koppeling is), blijkt de temporele referentie van RIs in essentie vrij. Verder is er een distributioneel contrast tussen eventieve en niet eventieve werkwoorden. Niet-eventieve RIs komen sporadisch voor, terwijl de set finiete werkwoorden voor ongeveer de helft uit niet-eventieve bestaat.

Het is bemoedigend dat deze resultaten overeenstemmen met eerdere bevindingen. Jordens (1990) constateerde dat zijn dochter Jasmijn op twee- en twee-en-een-halfjarige leeftijd statieve - dat wil zeggen prototypische niet-eventieve - werkwoorden vrijwel uitsluitend als finiete vormen gebruikte. Ferdinand (1996) rapporteert dat Franse tweejarigen vrij systematisch de infinitiefvorm reserveren voor eventieve werkwoorden, terwijl niet-eventieve werkwoorden vrijwel uitsluitend als finiete vorm optreden. Behrens (1993) vond dat bij Duitssprekende kinderen de temporele referentie van RIs vrij is, terwijl de finiete morfologie functioneert zoals bij volwassenen.

De gegevens wijzen in de richting van de afwezigheid van Tense in root infinitivals. Enigszins zorgwekkend is echter dat in de verzameling van niet-finiete zinnen de 'toekomst'-interpretatie zo sterk overheerst. Vermoedelijk wrekt zich hier de beslissing om modaliteit en 'echte' futurum als een klasse te beschouwen. Verscheidene auteurs (o.a. Van Ginneken 1917, De Haan & Frijn 1992) wijzen erop dat de infinitief in kindertaal sterk met een modale interpretatie (wens, intentie) gecorreleerd is. Met andere woorden, wat we in de gegevens weerspiegeld zien is dat kinderen veel wensen en intenties communiceren en daartoe de infinitiefvorm gebruiken. De belangrijke vraag in dit kader is of deze waarneming iets afdoet aan de conclusie dat de *temporele* referentie van RIs principieel vrij is.

Een antwoord op die vraag kan gegeven worden door na te gaan wat er zou gebeuren als de modaliteits-interpretaties *niet* als 'toekomst'-referenties waren gecategoriseerd. De eerste optie zou zijn om ze als 'presens' te classificeren. De spreker drukt immers een wens of intentie uit die hoogstwaarschijnlijk in de tijd samenvalt met de spreektijd. Bij die aanpak zou het contrast tussen infinitieven en de verschillende finiete vormen blijven bestaan, in die zin dat de infinitieven zowel naar heden als verleden kunnen verwijzen, terwijl finiete vormen slechts één interpretatie hebben. Wel zou in statistische zin het contrast verzwakken. De tweede optie zou zijn om de modaal geïnterpreerde infinitieven als 'temporeel onbepaald' te classificeren, op grond van het argument dat er geen referentie naar de tijdsas plaatsvindt, maar slechts een verwijzing naar een mogelijke wereld. Ook dan blijft het contrast tussen finiete vormen en infinitieven overeind, zij het in een iets andere vorm. Onder deze aanpak vormen ook de geconstateerde niet-eventieve infinitieven, die volgens de hypothese dat Tense in RIs ontbreekt niet kunnen voorkomen, niet langer een probleem.

Dat infinitief-constructies van kinderen voornamelijk uitdrukking geven aan wensen en intenties, zou ook verklaard kunnen worden door aan te nemen dat ze een fonetisch niet-gerealiseerd modaal hulpwerkwoord bevatten (Boser, Lust, Santelmann & Whitman 1992). Tegen die hypothese pleit de observatie dat verscheidene syntactische processen die in kinderzinnen met een *overt* modaal hulpwerkwoord voorkomen, zoals topicalisatie van complementen en adjuncten, in RIs

achterwege blijven (Poeppel & Wexler 1993). Verder vereist deze hypothese de assumptie dat het syntactisch repertoire van kinderen 'coverte' modale hulpwerkwoorden omvat, terwijl hun fonetisch gerealiseerde tegenhangers nog niet voorkomen in combinatie met een niet-finit complement (zoals tijdens de 'niet-finite' en 'lexicale' fasen van de ontwikkeling). Die assumptie acht ik onverdedigbaar. Tenslotte biedt de nul-modaal hypothese, evenmin als het voorstel van Ingram en Thompson (1996) dat kinderen infinitieven, op grond van statistische eigenschappen van het taalaanbod, 'geassocieerd' hebben met een modale betekenis, een verklaring voor de distributionele verschillen tussen eventieve en niet-eventieve werkwoorden.

Mijn conclusie is dat de hier gerapporteerde gegevens uitstekend harmoniëren met de veronderstelling dat niet-finite hoofdzinnen geen Tense-categorie hebben. De resterende vraag is of Tense het enige functionele hoofd is dat ontbreekt, of dat RIs getrunkeerde structuren zijn, in de zin van Rizzi (1994). Vooralsnog laat ik me overtuigen door de argumenten van Haegeman (1995). Zij heeft laten zien dat behalve tijdsmarkeringen ook syntactische processen die met de functionele hoofden boven Tense geassocieerd zijn in de niet-finite hoofdzinnen van kinderen, in tegenstelling tot hun finiete constructies, ontbreken.

5 Algemene discussie

In het eerste deel van dit artikel heb ik beargumenteerd dat een 'volwassen' verb-second-mechanisme tien tot vijftien weken na de aanvang van het meerwoords-stadium verworven is. Voorafgaand aan dat moment komen wel finiete werkwoorden voor, maar die blijken uit een andere set afkomstig te zijn dan de niet-finite, zinsfinaal geplaatste vormen. Dat pleit tegen het bestaan van een verplaatsingsanalyse voor V2 in deze fase. Bovendien ontbreken in deze beginperiode zinnen met een finiet hulpwerkwoord en een niet-finit hoofdwerkwoord. Dat suggereert de afwezigheid van functioneel hoofd dat een VP subcategoriseert. In het tweede deel heb ik een op de temporele interpretatie gebaseerd argument aangevoerd voor het ontbreken van Tense in niet-finite hoofdzinnen (RIs). Ook andere, distributionele gegevens (Haegeman 1995) wijzen op het ontbreken van Tense, en van hoger geordende functionele categorieën in RIs. Aangezien de 'root infinitival' in de beginperiode het dominante zinstype is, en de vroege finiete werkwoorden niet op een 'volwassen' verb second mechanisme lijken te berusten, luidt de conclusie dat er een vroege fase is in de grammaticale ontwikkeling waarin functionele categorieën nog niet 'actief' zijn.

Een wezenlijke vraag is natuurlijk, waarom is dat zo? Veranderingen in het taalgebruik van kinderen toeschrijven aan 'maturatie' van de onderliggende syntactische competentie komt volgens mij in dit geval neer op het verschuiven van het probleem, en dient dus zo lang mogelijk vermeden te worden.⁷ Het 'klassieke' alternatief is lexicaal leren (Clahsen 1990, Clahsen, Kursawe & Penke 1996). Daarbij is het idee dat het leren van nieuwe morfemen en hun syntactische kenmerken (op

7 Ik wil overigens niet ontkennen dat maturatiehypothesen in principe verklarende kracht hebben (zie bijv. Borer & Wexler 1992). Dat neemt niet weg dat ze grote conceptuele en empirische problemen oproepen (Verrips 1991).

grond van distributionele en morfologische analyses) functionele categorieën doet ontstaan. De Haan, Frijn en De Haan (1995) zien het als volgt: alle functionele categorieën beginnen hun leven als aan specifieke morfemen gekoppelde categorieën. Zo zou het functionele hoofd voor V2 (Comp, volgens deze auteurs) aanvankelijk een lexicale categorie zijn, verbonden met monosyllabische werkwoordsvormen, en pas later, na de ontdekking van de bijzinsvolgorde, geheranalyseerd worden als een categorie zonder lexicale instantiatie.

Wat een lexicaal leren-model niet oplost is het probleem van de verwervingsvolgorde. De door mij gepresenteerde data laten duidelijk zien dat vier kinderen, die in allerlei opzichten verschillen, onder andere in aanvangstijdstip en snelheid van de taalontwikkeling, dezelfde fasen, in dezelfde volgorde, doorlopen. Op grotere schaal tonen cross-sectionele studies eveneens de eenvormigheid van het ontwikkelingstraject aan. Wanneer lexicaal leren de drijvende kracht achter de grammaticale ontwikkeling zou zijn, zou het een uniform verlopend proces moeten zijn. Dat druist in tegen de doorsnee conceptie van de verwerving van de woordenschat als een nogal willekeurig, aan toevalsvariaties onderhevig proces.

Een mogelijke oplossing biedt de hypothese dat de 'database' op grond waarvan het kind de grammatica verwerft, op deterministische wijze in omvang toeneemt. Het is echter beslist niet zo dat het taalaanbod van ouders over de tijd steeds complexer wordt in enige ter zake doende zin (Kempen, Gillis & Wijnen, te versch.). Wel is het denkbaar dat de groei zich afspeelt in de *selectie* van taaldata uit het aanbod. Terwijl de *input* constant blijft, verandert de *intake*. Wat die verandering van intake bepaalt is, speculerenderwijs, een conglomeraat van variabelen die alle een effect hebben op perceptieve opvallendheid van delen van het taalaanbod. In de eerste plaats zijn dat prosodische en distributionele kenmerken. Geaccentueerde zinsdelen vallen meer op dan ongeaccentueerde. Woorden (woordklassen) die vaak in isolatie gebruikt worden, of systematisch aan het eind van uitingen voorkomen, hebben een grotere kans op waarneming en memorisatie dan ingebedde elementen. Perceptieve opvallendheid hangt daarnaast ook samen met wat de leerder al weet. Uitingen die een reeds verworven element bevatten vallen op. Het herkende deel is bovendien als het ware een oase in woestijn van spraakinformatie. Het biedt een uitgangspunt voor de 'verkenning van de omgeving'. Met andere woorden, van uitingen die reeds verworven elementen bevatten kunnen andere, nieuwe onderdelen opgenomen en geanalyseerd worden. Het moet mogelijk zijn deze geleidelijke uitbreiding van de intake te formaliseren als een simpel iteratief proces.

Wat betreft de verwerving van de werkwoordsplaatsing zou het hier geschetste idee als volgt gestalte krijgen. Infinitieve werkwoorden zijn, door hun positie in de zin en wellicht ook doordat ze een geprefereerd metrisch patroon hebben (zie Wijnen e.a. 1994), opvallender dan finiete werkwoorden. Het verbaast dus niet dat alle werkwoorden die Nederlandstalige kinderen in het éénwoordsstadium gebruiken de infinitievorm hebben (Schlichting 1996). Zinnen met finale infinitieven (i.e., zinnen met samengestelde gezegdes), zijn, mede doordat het taalverwervend kind al enige infinitieven kent, opvallender dan zinnen met een enkelvoudig finiet predicaat. Modale werkwoorden komen in het aanbod regelmatig, en in stereotype constructies voor, (*dat*) *kan niet*, *mag wel*, etcetera. Precies zulke strings vertegenwoordigen, zoals we gezien hebben, een belangrijk deel van de vroegste finiete vormen in het kinderrepertoire. Aldus zijn de voorwaarden geschapen voor de 'intake' van uitingen waarin finiete modale werkwoorden en zinsfinale infinitieven gecom-

bineerd zijn. Het voert te ver om deze schets hier in detail uit te werken (zie Wijnen & Elbers, in voorb.). Ik heb alleen willen illustreren hoe de perceptieve selectie uit het taalaanbod op een deterministische (zij het niet in detail voorspelbare) wijze kan veranderen, en zodoende de ontwikkelingssequentie zou kunnen verklaren.

Een laatste vraag waar ik bij wil stilstaan is deze. Waarom blijven kinderen doorgaan met het gebruiken van niet-finiëte hoofdzinnen, nadat het syntactische systeem voor V2, en meer in het algemeen het functionele domein, beschikbaar is? Het antwoord van Wexler (1996) en Rizzi (1994) is dat de categorie Tense *optioneel* is, omdat een principe van UG nog niet gerijpt is. Een alternatief voorstel, dat geen beroep doet op maturatie is dat er sprake is van een overgangperiode, waarin twee grammaticale representatiesystemen naast elkaar bestaan. Het systeem *met* functionele categorieën vraagt aanvankelijk een grote *processing effort* en wordt daardoor vaak 'overruled' door het simpeler systeem *zonder* functionele categorieën. Het nieuwe systeem genereert echter output die meer in overeenstemming is met het volwassen model, en wint daardoor geleidelijk aan kracht. Soortgelijke voorstellen zijn eerder gedaan (zie bijvoorbeeld Radford 1994, Ferdinand 1996). De gedachte dat verandering van taalgedrag zijn grondslag vindt in het wegconcurreren van de ene grammatica door de andere vinden we ook in werk over diachrone taalverandering, met name in dat van Kroch en zijn studenten (bijv. Kroch 1989). Volgens Kroch zijn S-vormige curven - precies zoals de hier geanalyseerde corpora die opleverden - de kwantitatieve 'hallmark' van zulke veranderingsprocessen.

Bibliografie

- Behrens, H. (1993).** *Temporal reference in German child language*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Besten, H. den (1983).** On the interaction of root transformations and lexical deletive rules. In: W. Abraham (ed.), *On the Formal Syntax of the Westgermania*. Amsterdam: Benjamins, 47-131.
- Bloom, P. (1990).** Subjectless sentences in child language. *Linguistic Inquiry*, 21, 491-504.
- Bol, G.W. (1995).** Implicational scaling in child language acquisition: The order of production of Dutch verb constructions. In: M. Verrips & F. Wijnen (eds.), *Papers from the Dutch-German Colloquium on Language Acquisition* (Amsterdam Series in Child Language Development 3), 1-13.
- Bol, G. & F. Kuiken (1988).** *Grammaticale Analyse van Taalontwikkelingsstoornissen*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Borer, H. & K. Wexler (1992).** Bi-unique relations and the maturation of grammatical principles. *Natural Language and Linguistic Theory*, 10, 147-189.
- Boser, C., B. Lust, L. Santelmann & J. Whitman (1992).** The syntax of CP and V2 in early child German (ECG): The strong continuity hypothesis. *Proceedings of NELS*, 22. Amherst (Mass.): GLSA, 51-65.
- Brown, R. (1973).** *A First Language: The Early Stages*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Clahsen, H. (1990).** Constraints on parameter setting. *Language Acquisition*, 1, 361-391.
- Clahsen, H., C. Kursawe & M. Penke (1996).** Introducing CP: Wh-questions and subordinate clauses in German child language. In: C. Koster & F. Wijnen

- (eds.), *Proceedings of GALA 1995*. Groningen: RUG/Center for Language and Cognition, 5-22.
- Davidson, D. (1980).** *Essays on actions and events*. Oxford: Clarendon Press.
- Ferdinand, A. (1996).** *The development of functional categories. The acquisition of the subject in French*. Academisch proefschrift, Rijksuniversiteit Leiden (HIL dissertations nr. 24).
- Ginneken, Jac. van (1917).** *De roman van een kleuter*. 's-Hertogenbosch, Antwerpen: Malmberg (tweede editie, 1922).
- Haan, G. de (1987).** A theory-bound approach to the acquisition of verb placement. In: G.J. de Haan & W. Zonneveld (eds.), *Formal Parameters of Generative Grammar. Yearbook III*. Universiteit Utrecht, OTS, 15-30.
- Haan, G. de & J. Frijn (1992).** Are lexical categories acquired before functional ones? In: D. Gilbers & S. Looyenga (eds.), *Language and cognition 2. Yearbook 1992 of the research group for linguistic theory and knowledge representation of the University of Groningen*. Groningen: Centre for Language and Cognition, 91-106.
- Haan, G. de, J. Frijn & A. de Haan (1995).** Syllabestructuur en werkwoordverwerving. *TaBu*, 25, 148-152.
- Haegeman, L. (1995).** Root infinitives, Tense and truncated structures in Dutch. *Language Acquisition*, 4, 3-55.
- Hoekstra, T. & N. Hyams (1996).** Missing heads in child language. In: C. Koster & F. Wijnen (eds.), *Proceedings of GALA 1995*. Groningen: Center for Language and Cognition, 251-260.
- Ingram, D., & W. Thompson (1996).** Early syntactic acquisition in German: Evidence for the modal hypothesis. *Language*, 72(1), 97-120.
- Jackendoff, R. (1987).** *Consciousness and the Computational Mind*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Jordens, P. (1990).** The acquisition of verb placement in Dutch and German. *Linguistics*, 28, 1407-1448.
- Kempen, M., S. Gillis & Wijnen, F. (te versch.).** Dutch children and their mothers' infinitives. *Proceedings of GALA 1997*.
- Kratzer, A. (1989).** *Stage-level and Individual-level Predicates*. ms. University of Massachusetts, Amherst.
- Kroch, A. (1989).** Reflexes of grammar in patterns of language change. *Language Variation and Change*, 1, 199-244.
- Lebeaux, D. (1988).** *Language Acquisition and the Form of the Grammar*. Ph.D. dissertation, University of Massachusetts, Amherst.
- MacWhinney, B. (1995).** *The CHILDES project* (2d edition). Hillsdale (N.J.): Lawrence Erlbaum Associates.
- Phillips, C. (1995).** Syntax at age two: Cross-linguistic differences. In: C.T. Schütze, J.B. Ganger & K. Broihier (eds.), *Papers on Language Processing and Acquisition* (MIT Working Papers in Linguistics, 26, 325-382).
- Poepel, D. & K. Wexler (1993).** The full competence hypothesis of clause structure in early German. *Language*, 69, 1-33.
- Radford, A. (1990).** *Syntactic Theory and the Acquisition of English Syntax*. Oxford: Basil Blackwell.
- Radford, A. (1994).** *The nature of childrens initial clauses*. Voordracht voor het Child Language Seminar, Bangor (Wales), 30 maart.

- Rizzi, L. (1994).** Early null subjects and root null subjects. In: T. Hoekstra & B.D. Schwartz (eds.), *Language acquisition studies in generative grammar*. Amsterdam: John Benjamins, 151-176.
- Schlichting, L. (1996).** *Discovering Syntax*. Academisch proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Schönenberger, M., A. Pierce, K. Wexler & F. Wijnen (1995).** Accounts of root infinitives and the interpretation of root infinitives. *Geneva Generative Papers*, 3, 47-71.
- Verrips, Maaïke (1991).** Models of development. In: M. Rothweiler (Ed.), *Linguistische Berichte, Sonderheft (5)*.
- Wexler, K. (1992).** *Optional Infinitives, Head Movement and the Economy of Derivations in Child Grammar*. Occasional paper #45, MIT, Dept. of Brain and Cognitive Sciences.
- Wexler, K. (1994).** Finiteness and head movement in early child grammar. In: D. Lightfoot & N. Hornstein (eds.), *Verb Movement*. Cambridge: Cambridge University Press, 305-350.
- Wexler, K. (1996).** The development of inflection in a biologically based theory of language acquisition. In: M. Rice (ed.), *Towards a genetics of language*. Mahwah (N.J.): Erlbaum, 113-144.
- Wijnen, F. (1995).** Incremental acquisition of phrase structure. *Proceedings of NELS*, 25 (Vol. 2). Amherst (Mass.): GLSA, 105-120.
- Wijnen, F. & L. Elbers (in voorbereiding).** *Sequence in syntactic development: an output-as-input approach*.
- Wijnen, F., E. Krikhaar & E. den Os (1994).** The (non)realization of unstressed elements in children's utterances: Evidence for a rhythmic constraint. *Journal of Child Language*, 21, 59-83.
- Wijnen, F. & M. Verrips (1996).** The acquisition of Dutch syntax. *OTS Working Papers* TL 96-012.
- Zwart, C.J.W. (1993).** *Dutch Syntax: A Minimalist Approach*. Academisch proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen (Groningen Dissertations in Linguistics, nr. 10).
- Zwarts, J. (1992).** *X'Syntax - X'Semantics*. Academisch proefschrift, Universiteit Utrecht (OTS Dissertation Series, nr. 1).

* Hulle papa-van kleren

Functionele categorieën en de verwerving van Nederlands als tweede taal

Ineke van de Craats*

Abstract

This paper deals with the acquisition of the possessive relationship by Turks and Moroccans learning Dutch as a second language. It will be argued that the acquisition process is based on the syntactic structure of the mother tongue. Therefore, the noun phrase structures of Turkish, Moroccan Arabic and Dutch are briefly outlined, especially the encoding of the possessive relationship. Two types of possessive constructions are analyzed. For these constructions, an acquisition order is proposed separately for Turks and Moroccans. In the acquisition process three stages may be distinguished: a L1-conservation stage (if an equivalent type of construction exists in the L1), a restructuring stage and a target stage. The main issues are: how long will a learner persist in the conservation of the L1-structure, which parametric differences and which L2-properties are acquired first, and how are different results and different acquisition patterns accounted for.

1 Inleiding

Turkse en Marokkaanse leerders van het Nederlands vertonen opmerkelijke verschillen in de manier waarop ze het Nederlands verwerven. Dat geldt zowel voor kinderen als volwassenen die (min of meer) ongestuurd Nederlands als een tweede taal (T2) leren. In het hier te bespreken onderzoek heb ik getracht een verklaring te vinden voor de verschillen in de verwerving van possessieve¹ structuren binnen de nominale groep². Algemeen wordt aangenomen dat verschillen tussen talen vooral berusten op verschillen die te maken hebben met functionele categorieën, bijv. het aantal en de soort. Voor NPs verwijs ik naar werk van Abney (1987), Fukui (1986) en Fukui en Speas (1986). In dit onderzoek bekijk ik waar de verschillen liggen tussen de drie betrokken talen, of verschillen in het functionele deel van de NP op gelijke wijze verworven worden als verschillen in het lexicale deel. Aangezien functionele elementen - functiewoorden of affixen - over het algemeen minder gemakkelijk waarneembaar zijn voor de T2-leerder omdat ze semantisch minder transparant zijn dan zuiver lexicale elementen als zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, is te verwachten dat syntactische eigenschappen die te maken hebben met het functionele domein later verworven worden door een T2-leerder.

* Adres van de auteur: KUB, Letteren Faculteit, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg; e-mail: c.d.vdcraats@kub.nl. Dank aan Norbert Corver, Roeland van Hout en redacteurs van *Nederlandse Taalkunde* voor commentaar.

1 *Possessief* wordt hier gebruikt als een algemene term voor genitiefrelaties die verschillende semantische relaties kunnen omvatten.

2 Ik gebruik *nominale groep (NP)* als algemene term en *DP* als meer specifieke term voor de hoogste functionele projectie.

In de T2-literatuur hebben opvattingen over de rol van de eerste taal (ook wel transfer of interferentie genoemd) elkaar afgewisseld en ook nu is er geen overeenstemming op dit punt. Door toepassing van de Contrastieve Analyse op T2-verwerving werden gebieden aangewezen waar de verwerving gemakkelijk of moeilijk zou zijn (Lado 1957). Lado verwachtte dat T2-elementen van vorm en betekenis die lijken op de T1, gemakkelijk te verwerven zouden zijn. In het tijdperk van Creatieve Constructie (Dulay en Burt 1974) lag de nadruk op universele mechanismen die zowel T1- als T2-verwerving zouden verklaren en dezelfde verwervingsvolgordes zouden opleveren. De rol van transfer werd daarbij als marginaal beschouwd. In de generatief-georiënteerde benaderingen van de jaren 80 hield men zich meer dan bij de Creatieve Constructie bezig met systemen die leerders bouwen en met verklaringen waarom het ene systeem in het andere overgaat (Flynn 1987). Bij de verwerving van een tweede taal spelen de input, principes en parameters van de Universele Grammatica (UG) en leerprocessen een rol. Flynn en White zijn pioniers geweest op dit terrein. Zij onderzochten de effecten van T1-parameterwaarden op T2-verwerving: Flynn voor de Head-parameter (1984, 1985) en White voor de Pro-drop-parameter (1986). Interessant is ook de opvatting van Schachter (1983) die interferentie niet als een proces ziet maar als een beperking. Zij meent dat de T2-leerder beperkt wordt door eerder verworven T1-kennis in het opstellen van hypothesen met betrekking tot de tweede taal: al ingestelde T1-parameters verhinderen de toegang tot de waarden die mogelijk zijn binnen UG.

Sinds het begin van de jaren 90 is de aandacht in het generatief T2-onderzoek meer gericht op welke kennis nu precies het beginpunt vormt voor het T2-verwervingsproces om vervolgens het verband te kunnen leggen met een volgende ontwikkelingsfase. Het is cruciaal om die beginfase precies te definiëren omdat deze de basis vormt voor de vergelijking met de volgende ontwikkelingsfase. In deze opvatting kan men dus niet uitgaan van de structuur van de T2 omdat de leerder wel T2-input krijgt maar niet automatisch beschikt over de bijbehorende T2-grammatica. De leerder zal bijvoorbeeld moeten ontdekken wat een woord is en wat een gebonden morfeem, tot welke categorie een woord behoort, maar ook waar het hoofd van een woordgroep staat en welke morfologische realisatieregels er zijn. We zullen in paragraaf 4 zien dat volwassen leerders op al deze punten verkeerde inschattingen maken omdat ze zich nog laten leiden door hun moedertaal. Binnen het huidige generatieve T2-onderzoek bestaan drie benaderingen over welke T1-kennis het uitgangspunt van het T2-verwervingsproces vormt. De drie benaderingen geven verschillende verklaringen voor de ontwikkeling van de tweede taal, maar men is het erover eens dat T1-kennis de basis vormt. Ze verschillen alleen van mening in de hoeveelheid T1-kennis die meegenomen wordt. Zo neemt de Minimal Trees-hypothese (Vainikka en Young-Scholten 1996) aan dat alleen de structuur van de lexicale categorieën wordt meegenomen en het X-bar-systeem. De benadering van de Valueless Features (Eubank 1996) neemt aan dat de structuur van lexicale en functionele categorieën wordt meegenomen maar niet de parametrische waarde van de functionele kenmerken. Bij de Full Transfer/Full Access-hypothese van Schwartz en Sprouse (1996) wordt een maximale hoeveelheid T1-kennis door de leerder meegenomen. Volgens deze benadering wordt de leerder tot voortdurende herziening van zijn hypothesen gedwongen doordat hij geen representatie meer kan vinden voor de zinsuitingen in zijn omgeving.

Voor de analyse van possessieve constructies ben ik uitgegaan van de Full Trans-

fer/Full Access-hypothese. Meer nog dan tot nu gedaan is binnen het onderzoek door Schwartz en Sprouse (1994) probeer ik het vroegste stadium van T2-verwerving te beschrijven en de overheersende rol van de T1-grammatica hierin. In dat vroege stadium wordt de T1-invloed steeds beter zichtbaar - in feite hoorbaar - naar mate de woordenschat zich uitbreidt. De term *behoud* of *conservatie* vind ik dan ook meer gepast voor de strategie die de beginnende T2-leerder hanteert (Van de Craats, Corver & Van Hout, in voorbereiding).

Vanwege de cruciale rol die de moedertaal speelt, geef ik in paragraaf 2 een beknopte beschrijving van de structuur van de nominale groep in het Nederlands, Turks en Marokkaans-Arabisch en van de possessieve relaties daarbinnen. Paragraaf 3 gaat kort in op de proefpersonen en de gebruikte databestanden. In paragraaf 4 wordt op grond van de beschreven data een verwervingsvolgorde voorgesteld voor elk van de twee typen possessieve constructies en hun pronominale varianten. Daarna bekijk ik of leerders werkelijk tot herstructurering overgaan en of zij die volledig voltooien. In de paragraaf 5 concludeer ik dat parametrische verschillen die lexicale categorieën betreffen gemakkelijker te verwerven zijn dan verschillen die functionele categorieën aangaan. Toch is dit op zich geen voldoende verklaring voor het feit dat Turkse volwassenen en kinderen een nieuwe constructie (*de zoon van Jan*) wel verwerven en Marokkaanse volwassenen de voor hen nieuwe constructie (*Jan z'n zoon*) niet; ook van de Marokkaanse kinderen verwerft maar een klein deel deze constructie³. De eigenschappen van het Marokkaans-Arabisch zijn namelijk zodanig dat kennis van de *zoon van Jan* - constructie voor de Marokkanen niet leidt tot heranalyse van de oude (T1-) structuur, terwijl dat voor de Turken wel het geval is.

2 De naamwoordgroep in het Nederlands, Marokkaans-Arabisch en Turks

2.1 De structuur van de nominale groep

In navolging van Abney (1987) en Szabolsci (1987) en meer recente generatieve analyses heb ik een lexicale NP aangenomen die gedomineerd wordt door een of meer functionele categorieën. Voor het Nederlands (1a) en het Marokkaans-Arabisch (1b) is dat een structuur met lexicale en functionele hoofden links van het complement. In (1b) wordt aangenomen dat het hoofd N zich verplaatst naar een hoger hoofd (Q) om meervoud te krijgen met als resultaat dat het adjectief niet langer voorafgaat aan het substantief.

(1)	a	[DP Spec [D, D [QP Spec [Q, Q [NP AP [NP Spec [N, N XP]]]]]]]
		[DP die [D, [QP [NP onverbeterlijke [NP dronkaards]]]]

3 Althans binnen de 3 jaar die de gebruikte databestanden beslaan.

b

[DP duk [D, s [QP skayriya_i
[NP le-mxezzin [NP t_i]]]]]⁴

die de-dronkaards
de-onverbeterlijke

‘die onverbeterlijke
dronkaards’

Voor het Turks (2) wordt over het algemeen een hoofd-finale structuur aangenomen.

4 De Marokkaans-Arabische voorbeelden zijn van Harrell (1970); de analyse ervan is gebaseerd op Ritter's (1991) analyse voor het modern Hebreeuws. Zij gebruikt echter NumP in plaats van QP.

men met lexicale en functionele hoofden rechts van het complement en met een AgrP-projectie (Kornfilt, 1984, 1987)⁵.

- (2)
- [DP [_{AgrP} Spec [QP Spec [NP Spec [N, XP
N]] Q]QP Agr]_{AgrP} D]DP
- [DP [_{AgrP} senin_i [QP bu [QP iki [NP t_i
el]]QP]QP -in]_{AgrP} -de]DP
- jij-gen deze twee hand-2sg-loc
'in deze twee handen van jou'

Behalve door de hoofd-finale structuur verschilt de Turkse NP van de Nederlandse en Marokkaanse NP door een groter aantal functionele projecties (AgrP) waarvan de hoofden leeg kunnen zijn of gevuld door suffixen (naamval, possessief clitic, meervoudsuitgang)⁶. Een tweede, minder opvallend verschil dat wel gevolgen heeft voor de T2-verwerving, is de determinator *bu* die een positie inneemt na de bezitter en voor de kwantificeerder en waarvoor we in (2) een adjunctie aan QP⁷ voorstellen.

2.2 De possessieve constructies

In deze reeds verschillende nominale structuur wordt ook de bezitsrelatie op verschillende manier uitgedrukt. Possessieve NPs hebben in het Nederlands twee basistypen (tabel 1), ieder met een andere wijze van casustoekenning (Chomsky 1981).

Tabel 1

Typering van de possessieve NP-structuren in het Nederlands

	type possessieve	constructie	casustoekenning via	morfologische realisatie
type 1	Y _n s/z'n X	Jans /z'n zoon	D	NP + s / z'n/ d'r
	Y _p X	zijn zoon	D	object vorm +gen. → suppletie

5 Voor de analyse in (2) heeft Kornfilt als uitgangspunt gediend. In afwijking van Kornfilt en in navolging van Lamontagne en Travis (1987:4) heb ik hier nog een functionele categorie aangenomen als afsluiting van het nominale systeem. Er is discussie mogelijk over de precieze categoriale waarde van deze projectie: sommigen nemen een KP aan (bijv. Lamontagne en Travis (1987), Bassarak (1994) en Löbel (1994)). Vanwege de gelijkenis met de CP (zoals Casus-drop in het Turks dat door Lamontagne en Travis (1986) vergeleken wordt met Comp-drop) heb ik gekozen voor een DP. De aanwezigheid van een afsluitende categorie anders dan AgrP is echter niet van wezenlijk belang voor de verwerving van possessieve structuren door turkse leeders.

6 Er zijn vele voorstellen gedaan voor een analyse van de Turkse NP; ze worden gekenmerkt door verschillende functionele projecties, bijv. de analyses van Kennelly (1993), Yükseser (1994) en Bassarak (1994).

7 Demonstratieven zoals *bu* kunnen in het Turks niet voorafgaan aan NPs die de bezitter uitdrukken, wel erop volgen. In de hier voorgestelde analyse worden ze geadjungeerd aan de QP en hebben zo een wat lossere relatie met de QP waarin ook kwantificerende elementen als *her* (ieder) en *hangi* (welk) voorkomen met een vergelijkbare functie: het type NP aanduiden.

type 2

X van Y_{n/p}

zoon van
Jan/hem

N

van + NP

Bij het eerste type (3) gaat het om genitieftoekenning door D onder een spec-head-agreement-relatie als D gevuld is door het clitic *s* of door het enclitische possessief *z'n*. Bij het tweede type (4) gaat het om casustoekenning via N. Aangezien N geen casustoekennend vermogen heeft, is het noodzakelijk een dummy prepositie (*van*) als regeerder in te lassen die casus kan toekennen aan zijn complement.

Type 1	(3)	a	[DP Jan _i [D, s [QP twee [NP rode [NP auto's t _i]]]]]]
		b	[DP [Jan _i [D, z'n [QP twee [NP rode [NP auto's t _i]]]]]]]
Type 2	(4)		[DP die [QP twee [NP rode [NP auto's [PP van Jan]]]]]]]

In (3a) en (3b) is de bezitter *Jan* van de complementpositie⁸ verplaatst naar Spec,DP om in die positie casus te ontvangen.⁹ Als bezitter kunnen alleen eigennamen dienen en bepaalde naamwoorden die sterk referentieel zijn (bijv. *mijn buurmans tuin*) en/of familierelaties aangeven (bijv. *mijn tantes auto*). De selectie van de bezitter is voor (3b) ook minder beperkt: het moet een levend wezen zijn. In (4) staat de bezitter *Jan* in de complementpositie van N. De ingelaste dummy prepositie *van* is nu de casustoekenner en kent een accusativus toe aan zijn complement. Dit komt duidelijker naar voren in de pronominale variant van deze constructie (6). Ook de type 1-constructie heeft een pronominale variant (5).

Type 1	(5)	[DP zijn _i [QP twee [NP rode [NP auto's t _i]]]]]
Type 2	(6)	[DP die [QP twee [NP rode [NP auto's [PP van hem]]]]]]]

De pronominale vorm in (5) is tot stand gekomen door versmelting van het pronomen *hem* met een genitief. Dit resulteert in de suppletieve vorm *zijn*, een vorm die weinig transparant is. (6) is de pronominale variant van de type 2-constructie. Deze geeft meer inzicht dan (5) omdat het genitiefkenmerk hier als een vrij morfeem (*van*) gerealiseerd wordt, gevolgd door een objectvorm.

Het Turks kent maar een type possessieve constructie dat niet overeenkomt met een van de twee Nederlandse typen. De Turkse possessief constructie in (2), gerepresenteerd in (7), wordt gekarakteriseerd door een sterk congruentiepatroon: het naamwoord dat het bezit uitdrukt, heeft de persoons- en getalskenmerken van de bezitter. Het functionele hoofd Agr - gevuld door het possessief clitic - is de

8 We gaan ervan uit dat NPs met dezelfde theta-rol (bijv. die van bezitter) deze rol in dezelfde basispositie ontvangen, namelijk in de complementpositie. Dat verhindert niet dat in die dezelfde positie ook andere theta-rollen ontvangen kunnen worden. Vergelijk het UTAH-principe van Baker (1988).

9 Het clitic in D⁰-positie verklaart automatisch de complementaire distributie tussen bepaalde lidwoorden en aanwijzende voornaamwoorden:

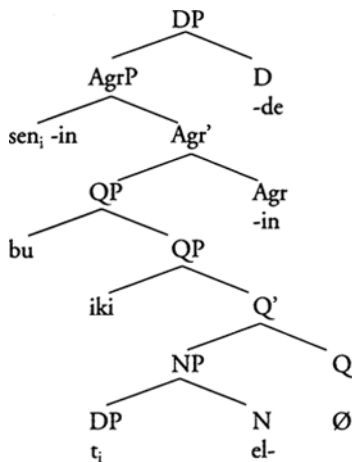
* Jans die twee rode auto's
Jans twee rode auto's.

toekenner van de genitief aan de NP in spec-positie (onder een spec-head-agreement-relatie). Morfologische realisatie in de vorm van een genitief suffix (-in) op de bezitter NP impliceert een specifieke, definiëte lezing¹⁰.

- 10 Als de bezitter niet door een genitief gemarkeerd is, resulteert dat in een niet-specifieke lezing: een NP die zich als een samenstelling gedraagt (er kan geen element tussen beide elementen). Vgl. Yüксеker (1994).
kitab kab-ı
boek omslag-3sg
'een/het boekomslag'

(7)

sen-in bu iki el-in-de

Het Marokkaans-Arabisch kent eveneens twee typen bezitsconstructies vergelijkbaar met de twee typen bezitsconstructies van het Nederlands:

- de status constructus-constructie (8a) - vergelijkbaar met type 1 en D als casus-toekenner;
- de analytische constructie (8b) - vergelijkbaar met type 2 en casustoekenning via N.

Type 1	(8)	a	weld t-tažer zoon de-koopman
Type 2		b	l-weld dyal t-tažer de-zoon van de-koopman

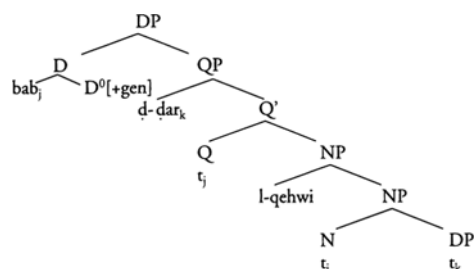
Beide constructies hebben de volgorde gemeen, waarin het bezit voorafgaat aan de bezitter, maar de structuur verschilt. De analytische constructie heeft dezelfde basisstructuur als de Nederlandse type 2-constructie in (4). Bij de analytische constructie kan het naamwoord dat het bezit uitdrukt, gevolgd worden door een attributieve AP; bij de status constructus is dat uitgesloten. Het bezit (*bab/deur* in (9)) kan alleen onmiddellijk gevolgd worden door een naamwoord met een lidwoord of aanwijzend voornaamwoord. APs (*l-qehwi/bruine*) die het bezit modificeren komen direct na de bezitter. Het eerste naamwoord van de constructie kan geen lidwoord of aanwijzend voornaamwoord hebben, het tweede deel wel. Uiteindelijk bepaalt het definitieve of indefinitieve karakter van de bezitter of de hele NP definitief is of niet. De onderliggende structuur van een NP als (9a) is in (9b) weergegeven, de derivatie in (9c) en voor de duidelijkheid ook in (10).

(9)	a	bab_i ɖ- ɖar [l-qehwi (Harrell 1970) t_i] deur_i het-huis [de-bruine t_i] 'de bruine deur van het huis'

- b [DP [D, 0_[+gen]] [QP Spec [Q, 0 [NP l-qehwi
[NP bab [DP ɖ- ɖar]]]]]]]
- c [DP [D, bab_i] [QP ɖ-ɖar_j (Q, t_i [NP l-qehwi [NP
t_i t_j]]]]]]]

In (9c) wordt het nominale hoofd *bab* geadjungeerd aan Q, waar de getalskenmerken worden verkregen. De definitieve bezitter (*ḍ-ḍar*) wordt verplaatst naar Spec,QP waar hij in een spec-head-relatie komt met *bab* (in Q). Deze neemt het definitieve karakter over. De definitieve N (*bab*) adjungeert daarna aan D^0 , vanwaaruit het definitieve kenmerk geprojecteerd wordt op de hele DP. De abstracte casus van de bezitter NP in Spec,QP wordt toegekend door D onder een regeerrelatie tussen het hoofd D en een NP in de specificerende positie van QP (vgl. Ritter 1991).

(10)

De status constructus (11a) en de analytische constructie (11b) kennen ook pronominale varianten door aanhechting van een enclitisch pronomen op het naamwoord dat het bezit uitdrukt.

(11)

a

ḍar-i

huis-1sg

'mijn huis'

b

ḍ-ḍar dyal-i

het-huis van-mij

Ik neem aan dat het enclitische pronomen het hoofd van een DP is met een lege pro-NP als complement (Corver & Delfitto 1996). De derivatie van (11a) is gelijk aan die voor (10) met één extra operatie: het enclitische hoofd *-i* wordt nog geadjungeerd aan D^0 . De achtereenvolgende verplaatsingsoperaties worden weergegeven in (12a) en (12b).

(12)

a

[DP D [+gen] [QP [Q, [NP dar
[DP i [NP pro]]]]]]]

b

[DP ḍar_j -i_k [QP [DP t_k pro]_i
[Q, t_j [NP t_j t_i]]]]]

Aan het einde van deze paragraaf vatten we de structuur van de possessieve NPs in de drie talen samen in tabel 2.

Tabel 2***Parametrische verschillen in de structuur van de nominale groep***

	Mar.-Arabisch	Nederlands	Turks
positie van het hoofd	hoofd-initieel	hoofd-initieel	hoofd-finaal
functionele categorieën			
-DP	+	+	+
-AgrP	-	-	+
genitief casustoekenning onder regeerrelatie			
- via N (m.b.v. dummy prepositie)	+	+	-
- door D		-	-
genitief casustoekenning onder spec-head-agreement			
- door Agr	n.v.t.	n.v.t.	+
- door D	-	+	-

3 Data-analyse

De ontwikkeling van possessieve constructies is gevolgd voor 4 volwassenen en 32 jeugdige leerders van het Nederlands. De volwassenen waren 2 Turken en 2 Marokkanen die niet langer dan een jaar in Nederland waren bij het begin van de dataverzameling. Zij waren allen laag opgeleid en kregen geen of nauwelijks taalles. De 16 Turkse en 16 Marokkaanse kinderen waren weliswaar langer in Nederland, maar waren meestal pas met de verwerving van het Nederlands begonnen bij hun komst naar groep 1. Bij het begin van de dataverzameling zaten allen in groep 3 en varieerde hun leeftijd van 6 jaar tot 7 jaar en 9 maanden. De data van de volwassenen (FAT, MOH, ERG en MAH) zijn afkomstig uit het ESF-corpus (zie Perdue 1993). Het is een longitudinaal project waarin 27 maandelijks geluidsopnamen werden gemaakt. De taken in dat project varieerden van een interview tot een rollenspel en het navertellen van stomme films. Dezelfde taken werden elke cyclus herhaald. De kinderdata¹¹ zijn afkomstig uit het corpus van Vermeer (1986). Hij volgde de ontwikkeling over een periode van 2,5 jaar waarin 6 maal schriftelijke toetsen werden afgenomen en geluidsopnames werden gemaakt

11 Er hebben 16 meegedaan (M2-M18) en 16 Turkse kinderen (T22-T43). Door tussentijdse uitval corresponderen de nummers niet met het aantal kinderen. Ieder kind heeft een eigen nummer als was het een naam.

van gesprekjes met de leerkracht. Bij die gesprekjes werden enkele onderwerpen besproken die dichtbij de belevingswereld van de kinderen lagen. De meeste possessieve constructies werden gemaakt bij het navertellen van een verhaal van een tot leven gewekte sneeuwman die op bezoek komt bij een jongetje en zijn vaders kleren aantrekt zoals de titel van dit artikel aangeeft. Voor de analyse van de possessieve constructies zijn alle opnames met spontaan taalgebruik uit beide corpora gebruikt. Bij de kinderen zijn alle possessieve NPs geselecteerd uit zo'n 800 tot 1000 uitingen per kind, voor de volwassenen uit een hoeveelheid uitingen die ongeveer vijf maal zo groot was.¹¹

11 Er hebben 16 Marokkaanse kinderen meegedaan (M2-M18) en 16 Turkse kinderen (T22-T43). Door tussentijdse uitval corresponderen de nummers niet met het aantal kinderen. Ieder kind heeft een eigen nummer als was het een naam.

Bij de analyse van de data zullen in de volgende paragraaf achtereenvolgens de twee typen possessieve constructies van het Nederlands en hun pronominale varianten worden besproken (tabel 1). Voor de constructies van type 1 en type 2 wordt een verwervingsvolgorde voorgesteld voor Turkse en Marokkaanse leerders op grond van behoud van de T1-structuur en een geleidelijke herstructurering. Vervolgens worden de possessieve structuren van de 36 informanten ingedeeld in de voorgestelde stadia. Deze gegevens worden gepresenteerd in de vorm van tabellen met absolute cijfers vanwege de kleine aantallen waarmee we te maken hebben.

4 Het verwervingsproces

4.1 Fasenindeling

De aanname die ik in de inleiding heb verwoord, namelijk dat een T2-leerder de T1-grammatica als uitgangspunt neemt van het verwervingsproces, impliceert dat een Turkse leerder de structuur van de Turkse NP als basis neemt en eigenlijk Nederlandse NPs vormt naar Turkse snit en dat de Marokkanen dat doen naar Marokkaans-Arabisch snit. Een Turkse leerder neemt dan aan dat de Nederlandse NP de eigenschappen heeft die genoemd zijn in tabel 2 voor de Turkse NP en de Marokkaanse leerder zal de eigenschappen veronderstellen die genoemd zijn voor de Marokkaans-Arabisch NP.

In het proces van verwerving zullen we dan ook als eerste een fase moeten vinden waarin het behoud van de T1-grammatica blijkt: de *behoudsfase*. In deze fase zijn equivalenten van T1-constructies te verwachten, voor de Marokkanen bijv. equivalenten van de status constructus zoals in (13).

(13)	a	[DP school; [QP de FAT-4 ¹² trui; [NP t _i t _j]]] 'de naaischool'
	b	[DP zus _i [QP ik _j [NP t _i FAT-3 t _j]]] 'mijn zus'
	c	[DP jongen _i [QP [mij MOH-1 familie]; [NP t _i t _j]]] 'een jongen van mijn familie'
	d	[DP klas _i [QP Pascal _j M5-1e [NP t _i t _j]]] 'de klas van Pascal'

12 Het nummer achter de code van de informant verwijst naar de opnamesessie. Voor de data van de kinderen houdt dat in, dat M5-1e het eerste opnamemoment van het vijfde Marokkaanse kind betreft.

De Turken maken in de behoudsfase constructies volgens het congruentiepatroon zoals in (14) waarin de bezitter voorop staat, soms met recursie (14c).

(14)	a	[DP [_{AgrP} moeder_i ERG-5 [NP t_i zus]]] ‘de zus van mijn moeder’
	b	[DP [_{AgrP} MAH-1 vleesfabriek_i [QP die [NP t_i chef]]]] ‘de chef van de vleesfabriek’
	c	mijn vrouw [_{AgrP} MAH-17 oma [NP andere man] dochter] ‘de dochter van de tweede man van de oma van mijn vrouw’

- d [DP [_{AgRP} Ismael_i [NP T30-4e
t_i papa]]]
'de papa van
Ismael'

In de subparagrafen 4.2, 4.3 en 4.4 zullen we voor de twee typen possessieve constructies (nominale en pronominale variant) bekijken hoe belangrijk deze behouds-fase is voor de verschillende leerders. Als een T2-leerder tengevolge van het taalaanbod om hem heen, veranderingen gaat aanbrengen die afwijken van de T1-grammatica, kunnen we spreken van *herstructurering*. Deze fase is te vergelijken met wat Selinker (1972) *tussentaal* (interlanguage) noemde: een op zichzelf staand taalsysteem, dat in de herstructureringsfase noch van de eerste taal noch van de tweede taal deel hoeft uit te maken. In onze termen: de leerder herstructureert bepaalde aspecten van de T1-grammatica maar bereikt niet de volledige grammatica van de doeltaal. Binnen de herstructurering zijn in principe weer fasen te onderscheiden zoals in de tabellen 3, 5, 7, 9 en 11 te zien zal zijn. De veranderingen die in deze fase tot stand komen, zijn zowel van syntactische als van morfologische aard en wijken soms af zowel van de T1 en als de T2, zoals we bijv. zullen zien in 4.2 voor de Turkse kinderen in de herstructureringsfase (tabel 3). De *eindfase* waarin de volledige grammatica van de doeltaal wordt gebruikt, wordt lang niet altijd gehaald, mogelijk nog wel voor een bepaald grammaticaal aspect, maar volledige verwerving in een tweede taal is meer uitzondering dan regel (Selinker, 1972).

Toch is er in de behoudsfase een groot verschil tussen de 'Turks-Nederlandse' NP (14) en de Turkse NP: de morfologische elementen die het Turks vereist, ontbreken in de leerdersvariant. Bij de 'Nederlandse' status constructus (13) is dat niet opvallend, omdat daar ook in het Marokkaans-Arabisch een genitief-realiserende niet zichtbaar is (vgl. (9)), maar in het Turks moeten die genitief-kenmerken wel zichtbaar zijn (vgl. (7)). De Turkse leerder van het voorbeeld onder (i) heeft echter de equivalenten in de T2 nog niet gevonden. Het is dus een gevolg van een tekortschietende woordvoorraad dat de T1-structuur niet duidelijker naar voren kan komen. Als de woordenschat zich uitbreidt, kan ook de T1-structuur beter zichtbaar worden. Het is algemeen bekend dat een T2-leerder zich aanvankelijk richt op de inhoudswoorden (o.a. Klein en Perdue 1992) en enkele functiewoorden (met name telwoorden). De woorden die het eerst geleerd worden, zijn woorden die opvallend en zeer relevant voor de communicatie zijn. Dat zijn vooral concrete inhoudswoorden en pas in tweede instantie functiewoorden, vrije morfemen; pas in laatste instantie gaat de leerder zijn aandacht richten op gebonden morfemen die allerm minst opvallen in het T2-aanbod. De hieronder genoemde fasen in de woordenschatverwerving kunnen dan ook dwars door de grammaticale verwervingsfasen van behoud en herstructurering heen lopen.

- (i) een **kale-NP-fase** waarin functiewoorden geheel ontbreken;
bijv. moeder zus;
- (ii) een **vrije-(functionele)-morfeem-fase**: waarin niet-gebonden functiewoorden verschijnen: demonstratieven, telwoorden, dummy preposities;
bijv. vleesfabriek die chef;
- (iii) een **gebonden-(functionele)-morfeem-fase**:

T1-kenmerken als [+gen] en [+def] die in de T1 als gebonden morfemen gerealiseerd werden (vgl. (7)), worden met T2-middelen gerealiseerd bijv. door middel van vrije morfemen:

bijv. die [+def] van [+gen] (mijn zus)
 mijn zus
 die van [+gen] auto (zijn auto)

Het spreekt voor zich dat een Turk een meer expliciet verwervingsproces tentoon zal spreiden dan een Marokkaan, omdat eerstgenoemde meer gewend is kenmerken morfologisch te realiseren in zijn T1. In principe kan een Marokkaanse leerder deze morfologische realisatiefasen ook tentoonspreiden in de herstructureringsfase zoals we ook in beperkte mate zullen zien bij de verwerving van de Y_nX -constructie door Marokkanen (zie tabel 5: 2b en 2c).

4.2 Jan z'n zoon en Jans zoon (Y_nX -constructie)

Verwerving door Turkse leerders

In de behoudsfase wordt de Turkse structuur gebruikt voor Nederlandse possessieve constructies. De verwachting is dat de Turkse leerder in het begin een NP zal maken volgens het principe: [bezitter Y + suffix] [bezit X + poss. clitic]. Als hij vanwege een ontoereikende woordenschat geen realisatie kan vinden voor de morfologische elementen, wordt dat: Y X (behoudsfase 1a). Gezien de volgorde waarin functionele elementen verworven worden, is te verwachten dat de verwervingsvolgorde zal verlopen zoals weergegeven in tabel 3. Tabel 3 geeft geen indicatie over de frequentie van bepaalde verwervingsvarianten, alleen over de varianten binnen een fase en de volgorde waarin ze voor het eerst verschijnen bij volwassenen. Voor de kinderen is het aantal te groot om per individu de verwervingsvolgorde aan te geven en de tijdsruimte tussen de opnamen te groot om nog zeker te zijn van een eerste-verschijningsvolgorde. De kinderdata zijn opgenomen om te laten zien dat de verwerving van possessieve constructies verder kan gaan dan het punt dat de volwassenen bereiken en om een indicatie te geven van de lijn waarlangs die verwerving verloopt.

Het feit dat bij MAH (zie tabel 3) een uiting uit de fase 1b eerder voorkomt dan een uiting uit fase 1a, komt waarschijnlijk doordat MAH enige tijd langer in Nederland is dan ERG en deze periode niet binnen de dataverzameling valt. De structuur van een NP als [*die jongen*] naam (fase 1b) is niet meteen duidelijk. Als men deze constructies in een bredere context bekijkt, blijkt dat *die* voorafgaand aan de bezitter (een onmogelijke constructie in het Turks), gezien moet worden als een middel om het specifieke, definitieve karakter van de possessor aan te geven. In het Turks zou dat door een naamval uitgedrukt worden. Dat taalmiddel staat echter niet ter beschikking. Wel heeft een Turk in andere constructies de mogelijkheid te (ver)wijzen door middel van de demonstratieven *bu* (*deze*) en *o* (*die*). Het equivalent daarvan kent hij wel: *die*. Het gaat hier niet om een structuur waarin *die* in de DP is zoals blijkt uit de nominale groep [*een vriend*] *winkel* waarin de *een*, gezien de context, zeker niet op *winkel* betrokken moet worden. Het ging hier om *de winkel van een vriend*. In fase 1c verschijnen constructies die voor een Nederlandse toehoorder niet gemakkelijk te doorgronden zijn. Het Turkse derivationale suffix (vgl. (7)) wordt gerealiseerd door de genitief-realisateur bij uitstek: *van*. Dat het hier inderdaad om een suffix gaat en niet om een element in (linkshoofdig) AGR blijkt uit de constructie [_{AGR} *die-van* [_{AGR} *zun* [NP *ding*]]], waarin zowel het derivationale suffix als het clitic *z'n* verschijnen. Vanwege het linkse functionele hoofd wordt dit voorbeeld tot de herstructureringsfase gerekend.

In de herstructureringsfase 2a wordt het functionele hoofd AGR hoofd-initieel zoals blijkt uit de aanwezigheid van *s* en *z'n* en het prenominaal *van* als genitief-

realisatie voorafgaand aan de possessor: [DP [_{AgrP} *van Ipek* [_{Agr'} Ø/s/z'n [NP *fiets*]]]]. De T2-leerder heeft in deze fase nog de behoefte aan realisatie van de genitief op de bezitter. De volgende stap is het deleren van de categorie AgrP.¹³ In herstructure-ringsfase 2b wordt de genitiefmarkering op de bezitter achterwege gelaten en zijn er geen sporen meer van een categorie AgrP. Alleen de beperking op de selectie van de possessor is nog niet bereikt en de congruentie van geslacht tussen de bezitter en het clitic.

Tabel 3

Verwervingsvolgorde van de Y_n X-constructie door Turksen leiders¹⁴

1. Behoudsfase

a. kale-NP-fase	willem twee kleine elftal	ERG-3
	vriend huis	MAH-3
b. vrije-morfeem-fase	garage <i>die</i> naam	ERG-3
	vleesfabriek <i>die</i> chef	MAH-1
	[<i>die</i> grote broer] <i>die</i> kleine dochter	MAH-5
	[<i>die</i> jongen] naam	ERG-12
c. gebonden-morfeem-fase	die- <i>van</i> auto	ERG-13
	examen- <i>van</i> tolk	ERG-25
	auto- <i>van</i> de lichten	T41-6e
	hullie papa- <i>van</i> kleren	T30-6e

2. Herstructureringsfase

a. syntactische herstructurering	<i>van Ipek fiets</i>	T29-3e
congruentie gerealiseerd	<i>van Zorro van Turks film</i>	T25-1e
voorafgaand aan de bezitter	<i>van Omers huis</i>	T29-3e
	die- <i>van zun</i> ding	T25-4e
	<i>van Hendry zun</i> foto	T29-6e
	<i>zun Smurf zun</i> huis	T41-3e

b. morfologische realisatieregels:

- 13 Het is op grond van deze data niet goed mogelijk om te beslissen of de categorie AgrP al verdwenen is en het hier dus gaat om een hoofd D gevuld door *s/z'n*. Zolang er echter een possessief element voor de bezitter staat en er dus sprake is van congruentie tussen hoofd en specificerder, nemen we aan dat het gaat om de AgrP-projectie.
- 14 Bij deze en volgende tabellen wordt door middel van een code aangegeven van wie de uiting is. De volwassenen zijn gecodeerd als ERG en MAH gevolgd door het nummer van de opname (totaal 27 opnames over 3 jaar). Van hen is steeds het eerste voorkomen van een bepaald type constructie opgenomen. De kinderen worden aangeduid door een nummer achter de T(urks). Aangezien enkele kinderen uitgevallen zijn in de loop van de dataverzameling, lijken er meer dan 16 kinderen te zijn. Het tweede nummer is het nummer van het opnamemoment.

- geen genitiefrealisatie
vóór bezitter

- geen beperking op de
volgende bezitters

- niet levend	auto <i>zun</i> lamp	T39-5e
- vrouwelijk	juffrouw Lia <i>zun</i> feest	T27-1e
- meervoud	Mark en Mieke <i>zun</i> moeder	T43-6e
3. Herstructurering voltooid	mijn ooms zoon	ERG-26
	mijn mama's broer	T33-4e
	Kees <i>zun</i> vader	T39-5e
	Ayhan <i>dur</i> broer	T25-4e

Tabel 4***Verdeling over verwervingsfasen van de Y_nX - constructie bij Turken***

		1. behoudsfase			2.	3.	
		fase a	fase b	fase c	herstructureringsfase	eeindfase	
					fase a	fase b	
ERG	cyclus 1	13	2	-	-	-	-
	cyclus 2	4	8	2	-	-	-
	cyclus 3	4	7	2	-	-	1
MAH	cyclus 1	52	9	-	-	-	-
	cyclus 2	43	10	1	-	-	-
	cyclus 3	33	9	-	-	-	-
kinderen		7/3 ^{*)}	2/2	3/2	25/7	36/12	62/16

In tabel 4 wordt een overzicht gegeven van de verdeling van de verwervingsfasen.¹⁵ Hieruit blijkt dat de twee volwassen Turken niet tot herstructurering komen behoudens één uiting van Ergün. In de loop van 2,5 jaar zijn bij enkele kinderen nog sporen te vinden van de behoudsfase. 7 Kinderen hebben uitingen in fase 2a en 12 kinderen in fase 2b. De beperking levend/niet levend en het onderscheid mannelijk/vrouwelijk worden nog niet systematisch toegepast. Wat het onderscheid mannelijk/vrouwelijk betreft wijken ze daarin waarschijnlijk niet af van Nederlandse leeftijdgenoten. Aan het einde van de dataverzameling zijn alle 16 kinderen in staat correcte constructies te vormen; 4 kinderen doen dat maar één maal (niet afleesbaar in de tabel). Merk op dat de kinderen de ontwikkeling voortzetten waar de volwassenen zijn gestopt (fase 1c).

Verwerving door Marokkaanse leerders

Zoals blijkt uit het overzicht in paragraaf 2.2 is voor de Marokkaanse leerders de *Jans/ z'n zoon*-constructie geheel onbekend. De behoudsfase is voor hen dus niet van toepassing. Alle stappen die bij deze constructie geleerd moeten worden, houden voor Marokkaanse leerders herstructurering in. In de herstructureringsfase worden eerst alleen kale NPs (fase a) gerealiseerd, vervolgens vrije morfemen (fase b) en tenslotte een realisatie van het genitiefkenmerk (fase c). Het is opmerkelijk dat er enkele voorbeelden zijn van fase c, omdat van Marokkanen zo'n zichtbare realisatie niet verwacht wordt op grond van de T1-structuur. Een vergelijking tussen de tabellen 3 en 5 geeft onmiddellijk de verschillen in verwerving aan: de uitgangssituatie verschilt; verandering naar een initieel hoofd hoeft niet geleerd te worden; inperking van het aantal functionele categorieën is dus niet nodig en congruentie van het genitiefkenmerk ontbreekt.

*) het eerste getal is het aantal constructies, het tweede getal het aantal kinderen dat dit type constructie maakt.

15 In de tabellen 4, 6, 8, 10 en 12 zijn voor de kinderen alle voorkomende constructies per fase samengenomen vanwege het geringe aantal. Daarmee is de tijdsdimensie voor kinderen in deze tabellen vervallen.

Tabel 5
Verwervingsvolgorde van de Y_nX - constructie door Marokkaanse leerdere¹⁶

1. Behoudsfase	niet van toepassing	
2. Herstructureringsfase		
syntactische herstructurering		
a. kale-NP-fase	Keesje kamer	M15-6e
	[mij vader] vrouw	FAT-20
b. vrije-morfeem-fase	[hun vader] <i>de</i> kamer	M10-6e
morfologische realisatieregels		
c. gebonden-morfeem-fase	[gym <i>van</i>] kleren	M14-2e
	[<i>van</i> de wielen] de dinge	M8-2e
d. geen congruentie van		
- geslacht	mama <i>zun</i> zusje	M17-3e
- getal	vader en moeder <i>zijn</i> bed	M10-6e
3. Herstructurering voltooid		
	zijn oma's mand	M2-1e
	hem vaders auto	M2-3e
	konijntje <i>zun</i> hand	M11-5e
	mama <i>dur</i> mond	M17-2e

Tabel 6 laat zien dat Marokkaanse volwassenen noch kinderen deze constructie met veel succes leren. Slechts 5 van de 7 kinderen die constructies in fase 3 gebruiken, doen dit meer dan een keer (niet afleesbaar in de tabel 6). Een vergelijking tussen de tabellen 4 en 6 geeft aan dat de Turkse volwassenen wel meer uitingen van dit type produceren, maar dat de Turkse volwassenen evenmin herstructureren als de Marokkaanse. Het eindresultaat van de Turkse kinderen is wel beduidend beter dan dat van de Marokkaanse kinderen.

Tabel 6

16 Bij deze en volgende tabellen wordt door middel van een code aangegeven van wie de uiting is. De volwassenen zijn gecodeerd als FAT en MOH gevolgd door het nummer van de opname (totaal 27 opnames over 3 jaar). Van hen is steeds het eerste voorkomen van een bepaald type constructie opgenomen. De kinderen worden aangeduid door een nummer achter de M(arokkaans). Aangezien enkele kinderen uitgevallen zijn in de loop van de dataverzameling, lijken er meer dan 16 kinderen te zijn. Het tweede nummer geeft het opnamemoment aan.

Verdeling over verwervingsfasen van de Y_nX - constructie bij Marokkanen

		1. behoudsfase	2. herstructureringsfase				3. eindfase
			fase a	fase b	fase c	fase d	
FAT	nvt	3	-	-	-	-	-
MOH	nvt	-	-	-	-	-	-
kinderen	nvt	6/3 ^{*)}	2/2	2/2	2/2	2/2	19/7

*) het eerste getal is het aantal constructies, het tweede het aantal kinderen dat deze constructies produceert.

4.3 Zijn zoon ($Y_p X$ -constructie)

In beide brontalen kan de bezitter uitgedrukt worden door een element (gebonden morfeem of clitic) achter het bezit (mijn huis: *ev-im* (Turks); *dar-i* (Marokkaans-Arabisch)). Het Turks heeft daarnaast de mogelijkheid de bezitter uit te drukken met behulp van een zelfstandig pronomen in congruentie met het enclitisch element op het bezit (mijn huis: *benim evim*). Zoals geschetst in paragraaf 2.2 ligt daar een verschillende syntactische structuur aan ten grondslag. We zullen in de paragraaf die nu volgt, zien dat de verwerving zich dan ook verschillend ontwikkelt.

Verwerving door Turkse leerders

In de behoudsfase van tabel 7 zijn dezelfde stadia te herkennen als voor de nominale constructie in tabel 3. In het Turks gedragen functiewoorden als *bu* (deze), *ben* (ik) en *benim* (van mij) zich als NPs (ipv. DPs) zijn. Turken lijken het Nederlandse persoonlijk voornaamwoord in dit stadium ook als een naamwoord te beschouwen en niet als een determinator. Het naamwoord (bijv. *ik*) kan dan ook gespecificeerd worden door een demonstratieve determinator (*die* of *deze*). Dat blijkt in uitingen als (15) waarin het subject extra nadruk krijgt, omdat bijvoorbeeld een tegenstelling benadrukt moet worden.

(15)	a	[die ik] hier werken MAH-4
	b	hij wil niet [die haar] ERG-8 is dood

De vorming van een bezitsconstructie als in (16a) is dan een logisch gevolg hiervan.

(16)	a	[die mijn] zus	ERG-7
	b	[van-ons] die fabriek	ERG-20
	c	een [van-mijn] vader vriend	ERG-22

In possessieve constructies waar *die* na het pronomen komt (16b) gaat het om een zelfstandige NP geadjungeerd aan QP. Dit past dus nog wel in de Turkse syntactische structuur (zie ook (7)). Pas daarna echter verschijnen NPs met een initiële determinator (in Spec,DP of D^0) vóór de bezitter (16c) en vindt er een verandering plaats in de Turkse syntactische structuur (fase 2). In (16c) is het duidelijk dat de determinator *een* betrekking heeft op *vriend* en niet op de bezitter *mijn vader*.

Behoudsfase 1c van de $Y_p X$ -constructie (tabel 7) verschilt echter van fase 1c van de $Y_n X$ -constructie, zoals we gezien hebben in tabel 3, door de plaats van het woordje *van*. In de nominale variant is *van* een derivationeel suffix; in de pronominale constructie vormt *van* nog een lexicale eenheid met het bezittelijk voornaamwoord. Waarschijnlijk wordt de combinatie *van* + pronomen zo vaak gehoord in predicatieve

constructies als *dat is van mij/van hem*, dat deze door de T2-leerder als een lexicale eenheid beschouwd wordt. Het voorkomen van *die-van auto* - een voorloper van de suppletieve vorm *zijn* - wijst erop dat in fase 1c de leerder de constructie *die van-mijn broer* gaat ontleden. Twee verschijnselen wijzen daarop:

- *die* na het pronomen;
- de plaats van *van* na *die* (*die-van auto*)
- en vanaf dat moment ook *van* na andere volle NPs (tabel 3, fase 1c).

Tabel 7**Verwervingsvolgorde van de Y_pX - constructie door Turkse leerders****1. Behoudsfase**

a. kale-NP-fase	<i>mijn</i> buurman	MAH-2
niet-geanalyseerd pronomen	<i>zijn</i> vrouw	ERG-6
b. vrije-morfeem-fase		
- die + possessief	[<i>die</i> mijn] dochter	MAH-5
- eerste analyse: subject vorm	[<i>die</i> ik] papa	MAH-5
	<i>hij</i> papa	
	<i>jij</i> hand	
c. gebonden-morfeem-fase		
- van + possessief	die <i>van</i> -mijn broer	ERG-3
	<i>van</i> -hem moeder	ERG-18
	die <i>van</i> -mijn auto	MAH-9
- possessief + van	(vgl: die- <i>van</i> auto	ERG-12)
	onze- <i>van</i> broer	T25-2e
- van + possessief die/een	<i>van</i> -ons <i>die</i> fabriek	ERG-22
	<i>van</i> -hem <i>die</i> meisje	ERG-27

2. Herstructureringsfase

a. <i>die</i> betrekking op hele NP		
- die/een poss. NP	<i>een</i> [van mijn vader [vriend]]	ERG-22
	<i>die</i> [van haar [vader]]	ERG-27
b. geen suppletie	<i>hem</i> foto	T42-6e

**3. Herstructurering
voltooid**

- geen toevoeging van <i>die</i> of <i>van</i>	<i>mijn</i> vriend	T27-1e
- suppletie: hem + genitief = zijn	<i>zijn</i> / <i>z'n</i> vriend	T29-4e

In herstructureringsfase 2a hebben *een/die* niet langer betrekking op de bezitter maar op het bezit. Dit markeert het begin van de ontdekking dat D^0 in het Nederlands ook de functie van NP-type-aanduiders heeft. Het moet leiden tot de afwezigheid van de functionele AgrP-projectie en de nieuwe functie van de DP-projectie. Voor de

volwassenen houdt de dataverzameling hier op. De kinderdata geven geen inzicht op dit punt.

Tabel 8 geeft een overzicht van de resultaten over 3 jaar: volwassenen en kinderen verschillen aanzienlijk in het bereikte resultaat. De kinderen gebruiken in de meeste gevallen correcte possessieve pronomina, maar de sporen van hun moedertaal blijken soms nog, vooral bij de realisatie van het genitiefkenmerk.

Enige voorzichtigheid bij de interpretatie van tabel 8 is nodig omdat de eindfase naar verschijningsvorm gelijk is aan de fase 1a. Alleen door het feit dat in de fases 1b, 1c en 2a extensieve vormen worden geproduceerd, is het mogelijk fase 1a van de eindfase te onderscheiden. Bij een niet-longitudinale studie is het dus ook niet mogelijk vast te stellen of het gaat om fase 1a of fase 3. ERG vertoont veel meer extensieve vormen dan MAH.¹⁷ Het is heel goed mogelijk dat MAH minder deze

17 In tabel 8 is ook de laatste opnamesessie van ERG opgenomen om te laten zien dat hij aan het einde van de dataverzameling vrijwel uitsluitend extensieve possessieve constructies produceert (40 constructies met die en/of van tegen 1 constructie zonder).

extensieve strategie volgt en zijn uitingen in fase 1a eigenlijk al op een T2-structuur gebaseerd zijn. Alleen een vergelijking met de verwerving van de nominale constructie (Y_nX) in tabel 4 kan ons een indicatie geven over de vorderingen van MAH en die zijn alle nog karakteristiek voor de behoudsfase.

Tabel 8***Verdeling over verwervingsfasen van de Y_pX - constructie bij Turken***

		1. behoudsfase			2.	3.	
		fase a	fase b	fase c	herstructureringsfase	eeindfase	
					fase a	fase b	
ERG	cyclus 1	13	2	-	-	-	-
	cyclus 2	106	21	18	-	-	-
	cyclus 3	106	5	107	10	-	-
	(laatste opname)	(1)	(-)	(39)	(1)	-	-
MAH	cyclus 1	136	23	4	-	-	-
	cyclus 2	128	4	3	-	-	-
	cyclus 3	93	16	3	-	-	-
kinderen		-/-	4/3 ^{*)}	41/12	2/2	7/6	1230/16

Verwerving door Marokkaanse leerders

Aangenomen dat de leerder uitgaat van de T1-structuur, zijn bij de Marokkanen status constructus-constructies met pronomina te verwachten (fase 1 in tabel 9). Van die behoudsfase zijn maar weinig sporen te vinden. Het Nederlands levert voor de leerder kennelijk voldoende evidentie om het omhoog verplaatsen van N snel op te geven. Die evidentie wordt geleverd door het feit dat in het Nederlands possessieve pronomina aan het substantief voorafgaan evenals het adjectief (vgl. (1) en (11)). Slechts een kind (M5) laat in de eerste drie opnames voorbeelden van omhoogverplaatsing van N (15) zien. Merk op dat (15a) geen volledige kopie meer is van de status constructus: N wordt omhoog verplaatst naar een intermediaire positie; een echte status constructus zou *zusje mun kleine* opleveren.

(15)	a	mun zusje kleine	M5-1e
		‘m'n kleine zusje’	
	b	deur autoos	M5-3e
		‘de deur van de autos’	

De herstructureringsfase wordt gekenmerkt door het ontbreken van N-verplaatsing. In fase 2 worden net als bij de Turken, de possessieve vormen aanvankelijk niet

*) het eerste getal is het aantal constructies, het tweede getal het aantal kinderen dat deze constructies maakt.

morfologisch geanalyseerd. Dat blijkt uit fase 2b waarin het possessief vervangen wordt door de subject-vorm en in fase 2c door de object-vorm. In fase 2d zijn niet veel uitingen waargenomen. Het zou niet verwonderlijk zijn dat een Marokkaan deze fase overslaat daar hij veel minder geneigd is tot realisatie van formele kenmerken dan een Turk. De laatste taak van de leerder is om door suppletie te komen tot de correcte possessieve vorm.

Tabel 9**Verwervingsvolgorde van de Y_pX - constructie door Marokkanen****1. Behoudsfase**

a. status constructus	<i>zus-ik</i>	FAT-3

2. Herstructureringsfase

geen N-verplaatsing én:

a. geen morfologische analyse	<i>mijn man</i>	FAT-1

<i>mijn moeder</i>	MOH-1

<i>zijn vader</i>	MOH-3

b. wel analyse: subject vorm	<i>ik mijn vader</i>	FAT-3

<i>hij broer</i>	MOH-1

<i>hij vader</i>	FAT-21

c. object vorm, geen suppletie	<i>mij familie</i>	MOH-1

<i>hem vrouw</i>	MOH-11

<i>mij vader</i>	FAT-3

<i>hem de bed</i>	M5-2e

d. realisatie genitief in Spec,D	<i>van ons mam</i>	M2-2e

3. Herstructurering voltooid

suppletie	<i>zijn handen</i>	M11-6e

Uit tabel 10 blijkt dat zowel kinderen als volwassenen de T1-syntaxis met succes herstructureren: zij laten achterwege om N te verplaatsen naar een hoger functioneel hoofd en analyseren de pronominale vorm. Uit de data is vrijwel niet af te leiden wat nu precies de structuur is van de NPs als *hem vrouw*. Het kan een status constructus-structuur zijn met D als regeerder zonder N-verplaatsing (zoals bijv. *hem de bed* - M5-2e) of een Nederlandse structuur met D die als een fonetisch lege casustoekenner (zoals: *van ons mam* - M2-2e) fungeert in een spec-head-agreement relatie (zie tabel 1). Volwassenen bereiken het morfologische verschijnsel van suppletie echter niet, zodat FAT wel *haar moeder* gebruikt maar niet *zijn moeder*. De kinderen produceren nog wel possessieve vormen zonder suppletie, maar doen dat aanmerkelijk minder vaak dan de volwassenen. In de 3e cyclus van MOH maken de object-vormen 93% van de possessieven uit. Het is uiteraard niet onmogelijk dat de 7% correcte possessieven in de eindfase horen, maar dat is een onbeslisbaar punt.

4.4 De zoon van Jan/hem (X van $Y_{n/p}$ - constructie)

Verwerving door Turkse leerders

Zoals paragraaf 2 laat zien, heeft het Turks niet de mogelijkheid een bezitter rechts van het hoofd N te nemen. Er is dan ook geen nominale, noch pronominale variant van de *X van Y - constructie*. Als we in de eerste fase woordgroepen tegenkomen zoals in tabel 11, fase 1 (MAH-8), gaat het om een equivalent van de *ev-im* - constructie, waar sprake is van een pro als possessor in Spec,AgrP (zie Kornfilt 1990). In fase 2 produceert MAH een dergelijke NP (*baas mijn* - MAH-26). Deze NP is in fase 2 ingedeeld, omdat MAH intussen *van* wel realiseert in de nominale Y_n *X -constructie*.

Tabel 10

Verdeling over de verwervingsfasen van de Y_pX - constructie bij Marokkanen¹⁸

		1. behoudsfase	2. herstructureringsfase						3. eindfase
			fase a mijn/zijn		fase b ik/hij		fase c mij/hem		fase d
FAT	cyclus 1 1		55	-	10	1	19	-	-
	cyclus 2		54	-	-	-	19	-	-
	cyclus 3		45	-	-	-	15	-	-
MOH	cyclus 1	-	31	-	-	27	28	-	-
	cyclus 2	-	56	1	-	-	69	13	-
	cyclus 3	-	7	1	-	1	92	18	-
kinderen	-/- ^{*)}		-/-	-/-	-/-	-/-	7/5	31/11	1/1 740/16

Tabel 11

Verwervingsvolgorde van de X van Y_n en Y_p - constructie door Turkse leerders

1. Behoudsfase

Y_n	niet van toepassing	
Y_p : possessief clitic	moeder-mijn	MAH-8

2. Herstructureringsfase

kale-NP-fase

Y_n	kinderen die vrouw	ERG-5
	vrouw jongen	MAH-13
Y_p	baas mijn	MAH-26

3. Herstructurering voltooid

vrije-morfeem-fase

18 In de eindfase zijn alleen vormen geteld waaruit suppletie blijkt, bijv. wel zijn maar niet *jouw* en *haar*.

*) het eerste getal is het aantal constructies, het tweede getal het aantal kinderen dat deze constructies maakt.

Y _n	garage <i>van</i> die pakistani jongen	ERG-23
	die andere mensen <i>van</i> transport	MAH-21
	de buik <i>van</i> de sneeuwpop	T24-6e
Y _p	eentje <i>van</i> mijn ¹⁹	ERG-24
	water <i>van</i> ons	T33-4e

Tabel 12 laat zien dat Turkse volwassenen en kinderen erin slagen de nieuwe syntactische structuur te gebruiken. Zowel kinderen als volwassenen gaan dat pas doen aan het einde van de respectieve dataverzamelingen. De pronominale variant wordt door beide groepen weinig gebruikt, wellicht omdat ze de pronominale type 1 - constructie ($Y_p X$) redelijk veelvuldig zijn gaan gebruiken en er daardoor voor hen

19 Er komt een keer eerder een analytische constructie met pronomen voor (grotevader van me). Deze uiting vormt een uitzondering in het ontwikkelingspatroon door het gebruik van een enclitisch pronomen en een analytische constructie. Het gaat waarschijnlijk om een imitatie.

geen noodzaak bestaat nog een andere pronominale constructie als alternatief te verwerven.

Tabel 12

Verdeling over verwervingsfasen van de X van Y_n en Y_p - constructie bij Turken

	1. behoudsfase	2. herstructureringsfase	3. eindfase	
	Y_p	Y_n	Y_p	Y_n
ERG	-	2	-	5
MAH	2	4	2	2
kinderen	-/- ^{*)}	-/-	-/-	85/16

Verwerving door Marokkaanse leerders

Voor de Marokkaanse leerders is deze constructie vrijwel identiek aan de analytische constructie met behulp van *dya* (afgezien van N-verplaatsing). In tabel 13 worden in fase 1 een aantal voorbeelden gegeven van NPs zonder genitiefrealisatie. In een leerdersfase waarin het definitieve lidwoord ontbreekt, is voor de meeste uitingen van fase 1 niet te beslissen of de syntactische structuur een status constructus of een analytische constructie is (zie ook 2.2). Wat betreft de nominale NPs is met de vrije-morfeem-fase tevens de eindfase bereikt. Het feit dat behalve afzien van N-verplaatsing geen verdere herstructurering nodig is, doet vermoeden dat deze constructie snel geleerd wordt.

Tabel 13

Verwervingsvolgorde van de X van $Y_{n/p}$ - constructie door Marokkanen

1. Behoudsfase

a. kale-NP-fase	jongen mij familie	MOH-1
Y_n	band fiets	M2-1e
	school de trui	FAT-3
	deur autoos	M5-3e
Y_p	zus-ik	FAT-3

b. vrije-morfeem-fase

Y_n (tevens eindfase)	twee dag <i>van</i> week	FAT-3
	broer <i>van</i> mijn moeder	MOH-3
Y_p	baas <i>van</i> die	MOH-3

2. Herstructureringsfase vriend *van* hij MOH-3

3. Eindfase opa *van* hem MOH-10

^{*)} het eerste getal is het aantal constructies, het tweede getal het aantal kinderen dat deze constructies maakt.

Tabel 14 bevestigt wel dat vermoeden voor de nominale variant, maar niet voor de pronominale. Kinderen en volwassenen gebruiken *van* met een pronomen weinig in vergelijking met de nominale variant. Hierbij moet opgemerkt worden dat het Marokkaans-Arabisch wel een demonstratief *hada* (*die-masc.*) na *dya* (*van*) kan

plaatsen maar niet een vol pronomen. Dit gebruik van *die* in de analytische constructie is een voorloper van *hem* en *haar* en komt uitsluitend bij de Marokkaanse leerders voor. Voor de pronominale variant is er dus een verwervingsstapje meer te maken, wat nu juist het verschil tussen FAT en MOH uitmaakt.

Tabel 14

Verwervingsfasen van de X van Y_n en Y_p - constructie bij Marokkanen

		1. behoudsfase a		1. behoudsfase b		2. herstructurerings- fase en eindfase: Y_p
		Y_n	Y_p	Y_n	Y_p	
FAT	cyclus 1	3	1	29	1	-
	cyclus 2	-	1	47	2	-
	cyclus 3	-	-	20	6	-
MOH	cyclus 1	1	-	55	7	6
	cyclus 2	1	-	49	3	28
	cyclus 3	-	-	27	-	34
kinderen		6/3 ^{*)}	-/-	179/16	4/2	17/7

4.5 Overzicht van de bereikte resultaten

Als we de voorgaande subparagrafen samenvatten, zien we dat de volwassen Turkse leerders niet of nauwelijks uit de behoudsfase komen voor de Y_n en Y_p X - constructie. Turkse kinderen slagen er wel in om zich de syntactische en morfologische veranderingen eigen te maken die nodig zijn voor die constructies; sommigen van hen vertonen nog leerdersvarianten uit de herstructureringsfase bij de laatste geluidsoptname. Alle Turkse leerders - volwassenen en kinderen - zijn in staat de analytische constructie met naamwoorden (*X van vader*) te produceren; de pronominale variant (*X van mij*) wordt door beide groepen duidelijk minder gebruikt. De volwassen Turkse leerders hebben daarmee bewezen een volledig nieuwe syntactische constructie met een andere manier van casustoekening en een andere plaats van het hoofd te kunnen leren.

De Marokkaanse volwassen leerders hebben grote problemen met de Y_n X - constructie en ook kinderen zijn niet echt succesrijk met de verwerving: minder dan de helft van hen slaagt erin. De data wijzen niet duidelijk uit of de syntaxis van de pronominale variant (bijv. *zijn X*) door de volwassenen leerders wordt verworven, de morfologie in elk geval niet. Daarin zijn de kinderen hen de baas: volle en gereduceerde possessieve pronomina worden door hen verworven, daarnaast komen soms nog leerdersvarianten zonder suppletie voor. De analytische constructie is voor niemand echt een moeilijkheid voorzover het om nominale bezitters gaat. Het blijkt wel een probleem te zijn om de bezitter door middel van een pronomen

*) het eerste getal is het aantal constructies, het tweede getal het aantal kinderen dat deze constructies maakt.

uit te drukken. De Marokkaanse kinderen blijken niet veel vaker de pronominale variant te gebruiken dan de Turkse kinderen.

In tabel 15 worden de resultaten van paragraaf 4 samengevat voor volwassenen en kinderen voor de vier besproken bezitsconstructies.

Tabel 15**Overzicht van het bereiken van doeltaal voor 4 possessieve constructies**

		volwassenen		kinderen	
		TU(2)	MA(2)	TU(16)	MA(16)
type 1.	$Y_n X$	(1 ^{*)})	0	16	7
	$Y_p X$	0	0	16	16
typep 2.	$X \text{ van } Y_n$	2	2	15	16
	$X \text{ van } Y_p$	1	1	5	7

5 Conclusies

De Turkse kinderen blijken betere eindresultaten te hebben dan de Marokkaanse; voor de volwassenen is er geen duidelijk verschil in het eindresultaat als we afgaan op tabel 15. Men dient daarbij niet te vergeten dat de dataverzameling van de kinderen begon nadat ieder van hen langer in contact was geweest met een Nederlandse omgeving en als zodanig zijn de beide groepen niet zuiver te vergelijken.

De grootste verschillen hebben betrekking op de $Y_n X$ -constructie: alle Turkse kinderen verwerven deze constructie, van de Marokkaanse kinderen nog niet de helft. De constructie is vooral moeilijk door het aantal morfologische regels. De Turkse volwassenen blijven hier in de behoudsfase hangen. Zij buiten de T1-structuur volledig uit maar komen niet tot syntactische herstructurering. De analyse van het woordje *van* lijkt cruciaal om tot herstructurering van de $Y_n X$ -constructie over te kunnen gaan. Daarvoor moet een Turk de $X \text{ van } Y$ -constructie doorzien: een initieel hoofd, *van* als een zelfstandig element dat voorafgaat aan zijn complement. Pas wanneer Ergün constructies met *van* gaat beheersen (3e cyclus), kan hij herstructurering bereiken zowel van de $Y_n X$ -constructie als van de pronominale variant. Dan pas wordt *die van-mijn broer* doorzien en kan herstructurering beginnen. Beheersing van de $X \text{ van } Y$ -constructie blijkt dus een voorwaarde te zijn voor de verwerving van de $Y_n X$ - en $Y_p X$ -constructie.

Het feit dat Turkse volwassenen en kinderen wel een nieuwe constructie verwerven ($X \text{ van } Y_{n/p}$) en Marokkaanse volwassenen en meer dan de helft van de kinderen niet (de $Y_n X$ -constructie), heeft te maken met verschillende factoren. De analytische constructie is vooral gemakkelijker te verwerven omdat er geen complexe morfologische regels in het spel zijn (alleen het functiewoord *van* moet verworven worden) en er geen functionele categorieën met weinig transparante functiewoorden bij betrokken zijn. Parametrische veranderingen in het lexicale domein van de NP blijken gemakkelijker toegankelijk voor de leerder.

Voor de Marokkaanse leerders blijkt die onderlinge afhankelijkheid tussen de verwerving van de verschillende constructies zoals voor de Turken niet te bestaan. Het beheersen van de analytische constructie draagt voor hen niet bij tot het verwerven van de $Y_n X$ -constructie omdat deze geen negatieve evidentie biedt voor

*) slechts gebaseerd op een uiting.

enige hypothese ten aanzien van de T2-input, in tegenstelling tot de situatie voor de Turken. Bovendien zal een Marokkaan minder geneigd zijn de Y_nX -constructie te verwerven daar hij een alternatief (de X van Y -constructie) heeft dat hij herkent

uit zijn T1. Om de Y_pX -constructie te verwerven kan de Marokkaan wel uitgaan van zijn T1 en vindt hij genoeg evidentie in het Nederlands om te kunnen herstructureren (N-verplaatsing opgeven). Het inzicht dat de volle vorm van een bezittelijk voornaamwoord geen clitic is maar tot stand komt door suppletie is dan de laatste stap naar volledige verwerving.

Een nauwkeurige analyse van de uitgangstaal van T2-leerders blijkt de verschillen in ontwikkelingsstadia te verklaren. Verschillen in leerdersvarianten tussen Turken en Marokkanen zijn bijvoorbeeld terug te voeren tot morfologische realisatie-regels als het al of niet expliciet weergeven van de minimale kenmerken <genitief> en <definitief>. Het feit dat deze verschillen in het taalgebruik van al bijna tweetalige kinderen nog te bespeuren zijn, wijst op de belangrijke rol van de T1-structuur bij het verwerven van een tweede taal.

Bibliografie

- Abney, S. (1987).** *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*. Dissertatie, MIT, Cambridge, Massachusetts.
- Baker, M. (1998).** *Incorporation: a Theory of Grammatical Function Changing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bassarak, A. (1994).** *Functional categories in Turkish - remarks on the interaction between morphology and syntax*. Paper gepresenteerd op de International Conference on Turkish Linguistics, Mainz.
- Chomsky, N. (1981).** *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht: Foris.
- Corver, N. & D. Delfitto (1996).** On the nature of pronoun movement. In: H. van Riemsdijk (ed.) *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Craats, I. van de, N. Corver & R. van Hout (in voorbereiding).** The L2 Conservation Hypothesis. On the Acquisition of Possessive Noun Phrases by Turkish and Moroccan Learners of Dutch. Manuscript, KUB, Tilburg.
- Dulay, H. & M. Burt (1974).** Natural sequences in child second language acquisition. *Language Learning* 24, 37-53.
- Eubank, L. (1996).** Negation in early German-English interlanguage: More valueless features in the L2 initial state. *Second Language Research* 12, 73-106.
- Flynn, S. (1984).** A universal in L2 acquisition based on PBD typology. In: F. Eckman, L. Bell & B. Nelson (eds.) *Universals of Second Language Acquisition*. Rowley, MA, Newbury House, 75-87.
- Flynn, S. (1987).** *A Parameter-Setting Model of L2 Acquisition*, Dordrecht: Reidel.
- Flynn, S. & I. Espinal (1985).** Head-initial/Head-final parameter in adult Chinese L2 acquisition. *Second Language Research* 1, 93-117.
- Fukui, N. (1986).** *A theory of category projection and its applications*. Dissertatie, MIT, Cambridge, Massachusetts.
- Fukui, N. & M. Speas (1986).** Specifiers and Projection. In: N. Fukui, T.R. Rapoport, E. Sagey (eds.) *MIT Working Papers in Linguistics*, deel 8, 128-172.
- Harrell (1970).** *A short reference grammar of Moroccan Arabic*, Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Kennelly, S. (1993).** Specificity in Turkish: Relative Clauses and Locative Inversion. Paper gepresenteerd op de Tercer Coloquio de Gramatica Generativa, Genua.

- Klein, W. & C. Perdue (1992).** *Utterance structure: Developing Grammars again*. Amsterdam: Benjamins.
- Kornfilt, J. (1984).** *Case Marking, Agreement and Empty Categories in Turkish*. Dissertatie, Harvard University, Cambridge, Massachusetts.
- Kornfilt, J. (1987).** Turkish and the Turkic Languages. In: Comrie (ed.), *The world's major languages*. London/Sydney: Croom Helm, 619-644.
- Lado, R. (1957).** *Linguistics across cultures*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lamontagne, G. & L. Travis (1986).** The Case Filter and the ECP. *McGill Working Papers in Linguistics*, 3 (2), 51-75.
- Lamontagne, G. & L. Travis (1987).** The Syntax of Adjacency. *Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics*, VI, manuscript.
- Löbel, E. (1994).** KP\DP-syntax: Interaction of Case-marking with Referential and Nominal Features. *Theoretical Linguistics* 20, 1, 37-70.
- Perdue, C. (1993)** (ed.) *Adult language acquisition: cross-linguistic perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritter, E. (1991).** Two functional categories in the noun phrase: evidence from modern Hebrew. In: S. Rothstein (ed.) *Syntax and Semantics* 25. San Diego: Academic Press, 37-62.
- Schachter (1983).** A new account of language transfer. In: S. Gass & L. Selinker (eds.) *Language Transfer in Language Learning*. Rowley, MA: Newbury House, 98-111.
- Schwartz, B.D. & R.A. Sprouse (1994).** Word order and Nominative Case in nonnative language acquisition: A longitudinal study of (L1 Turkish) German Interlanguage. In: T. Hoekstra & B.D. Schwartz (eds.) *Language Acquisition Studies in Generative Grammar*. Philadelphia: John Benjamins, 317-368.
- Schwartz, B.D. & R.A. Sprouse (1996).** L2 cognitive states and the Full Transfer/Full Access model. *Second Language Research* 12, 40-72.
- Selinker, L. (1972).** Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics* 10, 209-231.
- Szabolsci, A. (1987).** Functional categories in the noun phrase. In: I. Kenesei (ed.) *Approaches to Hungarian deel 2*, Szeged: JATE, 167-189.
- Vainikka, A. & M. Young-Scholten (1996).** Gradual development of L2 phrase structure. *Second Language Research* 12, 7-39.
- Vermeer, A. (1986).** *Tempo en structuur van tweede-taalverwerving bij Turkse en Marokkaanse kinderen*. Diss. KUB, Tilburg.
- White, L. (1986).** Implications of parametric variation for adult second language acquisition: an investigation of the 'pro-drop' parameter. In: V. Cook (ed.), *Experimental Approaches to Second Language Acquisition*, Oxford: Pergamon Press, 55-72.
- Yükseker, H. (1994).** *Possessive constructions in Turkish*. Paper gepresenteerd op de International Conference on Turkish Linguistics, Mainz.

* Functionele elementen in een cognitief perspectief

Evidentie uit taalproductie

Joost Schilperoord & Arie Verhagen*

Abstract

Today's most influential psycholinguistic models of language production assume that functional elements, such as articles, conjunctions and prepositions, are produced as a result of the computation of the syntactic structure of an utterance. These models are maximally structure-generating in that each non-terminal node in a syntactic tree is seen as an active procedure specialized in computing one particular type of phrase or constituent. The knowledge a speaker puts to use in the process of sentence production then consists predominantly of sets of rules or procedures that operate on minimal declarative input: the mental lexicon, containing the content words (with their syntactic properties) to be retrieved from memory under the control of the conceptualizing module, i.e. as a result of cognitive activities like thinking and planning. In this paper we argue that this idea of the division of labour between memory and computation cannot in general be correct, in view of the distribution of pauses with respect to functional elements. As an alternative, it is proposed that the cognitive status of many of the linguistic structures people produce, though they *may* in principle be computed, is that of established declarative *schemata*, with a functional element serving to retrieve such a schema, including its semantic properties, from memory.

The outline of this paper is, first, to present and discuss some of the data; second, to argue that they raise particular problems for a strictly computational theory of sentence production; third, to present proportional pausing data from a large corpus of text production processes; and finally, to explore how these data can be accounted for in a cognitive linguistic approach to the nature of linguistic knowledge. Special emphasis is given to the schematic representations of noun phrases and prepositional phrases.

1 Inleiding

In een van de afleveringen van de TV-serie '30 minuten' die de VPRO in het seizoen 1996/7 uitzond, werd onder de titel 'Rondom Ons' het bekende gespreksprogramma 'Rondom Tien' geparodieerd. Aan het begin van die aflevering sprak Arjan Ederveen de volgende woorden:

- (1) We gaan vanavond praten en de problemen die daarbij komen kijken.

* Adres van de auteurs: Utrechts instituut voor Linguïstiek OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht (Email: Joost.Schilperoord@let.ruu.nl, Arie.Verhagen@let.ruu.nl). Wij danken de redactieleden van *Nederlandse taalkunde* en een anonieme reviewer voor suggesties en commentaar.

Wat is er nu precies bijzonder aan deze uiting? Natuurlijk is zij direct *herkenbaar* als typerend voor het begin van een Rondon-Tien-aflevering. Maar Ederveen produceert niet zozeer een introductie *als* van Rondon-Tien, hij geeft a.h.w. *de* introductie. Hij presenteert het *sjabloon* van de introductie met weglating van het enige variabele deel, waarin gemeld wordt *waarover* in die specifieke aflevering gepraat gaat worden. Daarmee wordt dus indirect de boodschap overgebracht 'Ze zijn allemaal hetzelfde'. De herkenning van (1) als behorend bij een bepaald praatprogramma, en de herkenning van het schematische karakter zelf, berusten op de werking van het *geheugen*: de associatie van deze uiting met een bepaald soort TV-programma wordt door het sjabloon-karakter van het geheel geactiveerd, en niet berekend uit de samenstellende delen van de zin.

Taalgebruikers kunnen dus kennelijk *schema's* van taaluitingen als geheel uit hun geheugen opdiepen, met open plekken voor variabele delen, en een geval als (1) is zelfs op herkenning van dat schema-karakter afgestemd. Dit behoort dus tot de mogelijkheden, maar is het gebruik van het geheugen om een gestructureerde uiting te produceren of te begrijpen, nu erg uitzonderlijk of juist nogal gewoon? In dit artikel willen wij betogen dat kennis van gestructureerde taaluitingen in de vorm van schema's zo gewoon is, dat er consequenties uit voortvloeien voor fundamentele opvattingen over de organisatie van talige kennis en het gebruik ervan in (in ieder geval) taalproductie.

Gevallen als deze stellen de verhouding aan de orde tussen wat wel genoemd wordt het computationele aspect van menselijke cognitie, en het geheugen-aspect. Het idee is dat er, in algemene termen gesteld, twee fundamenteel verschillende manieren zijn waarmee een cognitief systeem bij een bepaalde input een bepaalde output kan bereiken (b.v. een interpretatie bij een waargenomen taaluiting, of juist een taalvorm bij een bedachte boodschap), d.w.z. vanuit de ene toestand in een volgende kan geraken. De ene is dat er met de elementen van de input 'gerekend' wordt volgens een bepaald algoritme, en dat het resultaat daarvan de output is, of die in ieder geval bepaalt. De andere is dat de input vergeleken wordt met een geheugenpatroon, en dat de informatie die gevonden wordt bij een patroon dat genoeg lijkt op de actuele input, geactiveerd wordt als output.

Iedereen is het er over eens dat mensen over beide soorten vermogens beschikken. Over de vraag hoe ze zich tot elkaar verhouden, bestaat daarentegen juist wel veel controverse. Is het typische van de manier waarop een expert een probleem oplost nu dat hij een complex programma volgt om allerlei, liefst zoveel mogelijk, keuzes en hun consequenties door te rekenen, of is de crux juist dat hij over een grote en gedifferentieerde database ('ervaring') beschikt waar hij nieuwe situaties mee kan vergelijken om tot een maximaal adequate diagnose te komen? In het eerste geval speelt procedurele kennis de hoofdrol, in het tweede declaratieve. Het zal duidelijk zijn dat dit soort controverses van groot theoretisch en praktisch belang zijn (men denke b.v. maar aan de consequenties voor onderwijs).

In de taalwetenschap is het algemeen cognitieve-wetenschappelijke verschil tussen berekening en geheugen geassocieerd met dat tussen grammatica en lexicon. De eerste is (idealiter) de verzameling van regels, en daarmee zowel de bron van regelmaat

als van structuur van taaluitingen.¹ Het lexicon is (idealiter) de verzameling van elementen die door de regels van de grammatica tot samenhangende (gestructureerde) en regelmatige patronen worden samengevoegd. Het normale geval is dus, in het kader van deze 'ideale' taakverdeling, dat als een taaluiting structuur vertoont, die structuur geproduceerd is door regels van het computationele systeem (de algoritmische grammatica), en niet uit het geheugen is gehaald. Het is dit ideaalbeeld dat problematisch wordt als taalproductie als die van Arjan Ederveen, en de manier waarop mensen die begrijpen, in feite behoorlijk normaal zouden zijn. In dit artikel willen we die visie dan ook aan een kritische beschouwing onderwerpen, en wel naar aanleiding van het verschijnsel dat (in ieder geval) in spontane taalproductie, pauzes nogal vaak optreden juist direct na *grammaticale* woordjes, de zgn. functiewoorden.

2 Pauzes in taalproductie

Het volgende transcript van een stukje dictaatproces is een goed voorbeeld van het soort pauzeringsgegevens dat we hier behandelen. Ons betoog zal uitsluitend betrekking hebben op zogeheten *stille* pauzes. Zulke pauzes zijn slechts één type van hesitatie-fenomenen waartoe ook gevulde pauzes ('eh') behoren. We beschikken echter niet over data met betrekking tot de plaatsing van zulke gevulde pauzes. Een extra reden om ze niet direct op een lijn te stellen met stille pauzes, is dat er in de literatuur voorstellen te vinden zijn over mogelijke specifieke functies van (verschillende soorten) pauze-vulsels (verg. Clark 1996). In transcript (2) geeft elke regel (afgesloten met een '/') een stukje taalproductie tot aan een pauze weer; we vragen in het bijzonder aandacht voor de regels (aangeduid met pijlen) die eindigen op een functiewoord.

(2)	(...)
→	1. Mijns inziens is het van belang om /
	2. de arbeidsovereenkomst /
→	3. zodanig /
→	4. in te kleden dat /
→	5. duidelijk vaststaat dat /
	6. dit een arbeidsovereenkomst voor een bepaalde tijd is /
→	7. dat wil zeggen dat /
	8. het eerste gedeelte van de overeenkomst. /
→	9. Over de /

1 Dat wil zeggen: boven het niveau van woorden. Binnen het lexicon bestaat ook structuur, o.a. in de vorm van relaties tussen geledede woorden (het terrein van de morfologie). De gedachte is echter dat regelmaat op dat niveau veelal paradigmatisch van aard is, in tegenstelling tot de principieel syntagmatische relaties *tussen* woorden op het niveau van constituenten en zinnen; voor de grammatica van constituenten en zinnen zijn geledede en ongeledede woorden allemaal elementen. Het is juist deze opvatting van het verschil tussen grammatica en lexicon die wij hier willen kritiseren vanuit het oogpunt van de analyse van taalproductieprocessen.

→

10. overige onderdelen van /
11. de arbeidsovereenkomst /
(...)

In de regels 1, 4, 5, 7, 9 en 10 treden pauzes op vlak nadat er een functiewoord is uitgesproken. Als we nu uitgaan van de globale 'hoofdregel voor pauzeren' (vgl. Schilperoord 1996, hoofdstuk 1), nl. dat tekstproducenten pauzeren op plaatsen waar daartoe een cognitieve noodzaak bestaat, dan is de vraag: *Waarom* wordt er precies op deze plaatsen gepauzeerd? Wat *is* die cognitieve noodzaak hier? Een voor de hand liggende hypothese is dat de spreker zich a.h.w. al gecommitteerd heeft aan bepaalde algemene aspecten van de frase die hij wil gaan uiten (hetgeen hem in staat stelt een bepaald functiewoord te realiseren), en dan nog een beetje moet nadenken over verdere invulling. In die richting ging ook al enigszins Boomer (1965), die op een vergelijkbaar fenomeen stuitte in wat hij 'phonemic clauses' noemde; hij suggereerde het volgende:

The initial word [waar dus vaak een pauze na valt - JS/AV] in a phonemic clause sets certain constraints for the structure of what is to follow. The selection of a first word has in greater or lesser degree committed the speaker to a particular construction or at least a set of alternative constructions. (Boomer 1965:156)

Met andere woorden: door de productie van het eerste woord sluit de spreker allerlei mogelijkheden uit ten aanzien van de constructie die nu gerealiseerd gaat worden; dit eerste woord levert een lineaire modificatie (Bolinger 1965) van het deel van de taaluiting dat op dat moment nog in de toekomst ligt. Fragment (2) suggereert dat dit verschijnsel niet beperkt is tot beginwoorden van deelzinnen. 'Kleinere' eenheden zoals substantief- en prepositiegroepen vertonen het evenzeer (zie b.v.r. 9-11 van (2): [...] *over de / overige onderdelen van / de arbeidsovereenkomst*). Precies deze lineaire modificatie (de *globale* keuze van de soort woordgroep wordt vastgelegd) zou het mogelijk en nuttig kunnen maken functiewoorden reeds te realiseren terwijl er nog nagedacht (en dus gepauzeerd) moet worden over de verdere invulling van de eigenlijke inhoud.

Maar hoe voor de hand liggend wellicht ook, deze interpretatie stuit op een groot probleem in verband met een gangbare theorie over de productie van syntactische constructies: Kempen en Hoenkamp's *Incremental Procedural Grammar* (Kempen & Hoenkamp 1987); dat komt doordat de hypothese impliceert dat een syntactische deelstructuur vast kan liggen voordat de conceptuele inhoud ervan bepaald is, en dat is iets dat door de bedoelde theorie juist wordt uitgesloten. Omgekeerd zijn gegevens als die in (2) natuurlijk problematisch voor die theorie - aangenomen althans dat ze niet uitzonderlijk zijn. Deze vaststellingen nopen ons er dus toe eerst zowel de aard van het theoretische probleem precies vast te stellen als na te gaan hoe '(on)gewoon' data als in (2) nu precies zijn, om vervolgens (als het probleem intussen niet verdwenen is) een alternatief voor te stellen. Dat is dan ook wat wij nu achtereenvolgens zullen doen. We zullen daarbij zien dat de achterliggende kwestie precies die is van de verhouding tussen de rollen van 'berekening' en van 'herinnering', tussen het computationele systeem en het geheugen, in feitelijke taalproductie.

3 Incrementele Procedurele Grammatica

Kempen en Hoenkamps *Incrementele Procedurele Grammatica*, vanaf nu kortweg *IPG*, is een theorie over de aard en de rol van syntactische kennis bij het proces van

Dit lijkt ons een alleszins redelijk uitgangspunt, en in ieder geval een krachtig argument voor het incrementele karakter van een taalproductiemodel. Maar nu komt ook de vraag op *waar* we die pauzes dan kunnen verwachten, en waar niet. Door middel van een bespreking van de werking van de procedurele grammatica zullen we laten zien dat IPG daarover specifieke voorspellingen impliceert. Voorspellingen, echter, die zich lastig laten rijmen met wat we daadwerkelijk in taalproductieprocessen aantreffen.

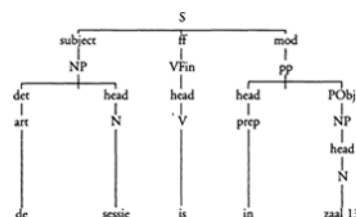
Als uitgangspunt voor de bespreking van de procedurele grammatica beschouwen we een eenvoudige declaratieve zin als (3)a en zijn syntactische constituenten.³

- (3) a. De sessie is in zaal 13

2 Zie Levelt (1989:24). De vraag wat dan een 'volledige' boodschap, en dus ook wat een 'fragment' is, is niet eenvoudig te beantwoorden. De veiligste aanname lijkt te zijn dat een volledige conceptuele structuur die structuur is die correspondeert met de betekenis van een volledig opgetuigde clause. Levelt (1989:24) spreekt in algemene termen over een 'characteristic unit of information', 'bits and pieces' en fragmenten van 'characteristic input'. Blijkens het voorbeeld op p.25 corresponderen de 'bits and pieces' met ontologische categorieën als 'EVENT', 'PLACE' en 'TIME'.

3 De representatie in (3)b bevat zowel labels die categoriale informatie aanduiden (NP, PP, e.d.), als labels voor relationele informatie (subject, head, e.d.). Of dit vanuit een grammatica-theoretisch gezichtspunt een aantrekkelijke of plausibele voorstelling van zaken is, laten we hier in het midden. Voor de doelen van Kempen & Hoenkamp, evenals voor de onze, maakt dit niet uit. Tevens valt aan (3)b te zien dat Kempen & Hoenkamp voor het Nederlands geen VP aannemen (anders dan voor het Engels); ook dit punt doet voor ons betoog hier niet ter zake.

b.

Een boomstructuur als (3)b vat een aantal van de regels samen waaraan een (Nederlandse) zin moet voldoen om als grammaticaal aangemerkt te kunnen worden, en specificeert een aantal grammaticale functies zoals 'subject' en 'modificatie'. In een procedurele grammatica zoals IPG representeert (3)b een verzameling *routines*, *procedures* of *computationele specialisten* die gezamenlijk betrokken zijn bij de productie van zin (3)a. Dat wil zeggen dat iedere non-terminale knoop in de boom gezien wordt als een specialist, of een 'expert in assembling one type of syntactic constituent' (Kempen & Hoenkamp 1987:210). De procedure 'NP' bouwt derhalve nominale groepen, de procedure 'PP' voorzetselgroepen, enzovoorts. De vertakkingen in de boom representeren de hiërarchische verhoudingen tussen de verschillende specialisten. Iedere specialist is namelijk in staat subspecialisten aan te roepen die telkens specifiekere kenmerken van de boomstructuur beregelen. De procedure 'NP' is dus in staat de subprocedures 'DET' en 'NPhead' aan te roepen, en de procedure 'DET' kan op zijn beurt de subprocedure 'Art' aanroepen. Deze subroutines corresponderen met de lemma-informatie die bij het formuleerproces is betrokken.⁴

Het proces van grammaticale codering van een boodschap wordt in gang gezet op het moment dat er een intentie tot communiceren bestaat, en er een bijhorende conceptuele structuur is gevormd, dus een conceptuele representatie van de boodschap die de spreker wil communiceren. Deze representatie is de output van de *conceptualiseerder* (Levelt 1989) en vormt de input voor de formulator - de component die verantwoordelijk is voor het boom-construcieproces. Bij de interface tussen deze beide componenten is een cruciale rol weggelegd voor wat in Levelt (1989) het *mentale lexicon* genoemd wordt. We expliciteren die rol met behulp van een voorbeeld: de constructie van de NP 'de sessie' uit zin (1)a.

Laten we aannemen dat aan zin (3)a de conceptuele structuur (4) ten grondslag ligt:

4 Een procedure mag niet willekeurig welke andere procedures aanroepen. Welke (sub)procedures door een bepaalde procedure aangeroepen mogen worden, is beregeld door wat Kempen & Hoenkamp *appointment*-regels noemen. Tezamen constitueren deze regels de 'aanroep-hiërarchie' van de diverse specialisten. De claim is dat zo alle en alleen alle structurele configuraties die in een Nederlandse zin voor kunnen komen, gevormd kunnen worden. Appointment-regels vormen derhalve de kern van de procedurele grammatica.

- (4) [state ZIJN [ding SESSIE] [plaats IN [ding ZAAL
13]]]

Omdat IPG een incrementeel model van zinsproductie is, volstaat de aanwezigheid van de conceptuele deelstructuur [ding SESSIE] om het boom-constructieproces in gang te zetten (de spreker behoeft de gehele zinsinhoud nog niet te kennen om met de productie van de subjects-NP te beginnen; de zinsinhoud groeit dus als het ware ‘mee’ met het spreekproces). De bedoeling is nu om de conceptuele structuur [ding SESSIE] om te vormen naar de syntactische structuur [np[art DE] [„SESSIE”]]. De cruciale rol die het mentale lexicon hierbij speelt komt tot uiting in de *lexicale hypothese*, door Levelt als volgt geformuleerd:

(...) nothing in the speaker's message will *by itself* trigger a particular syntactic form (...). There must always be mediating lexical items, triggered by the message, which, by their grammatical properties (...) cause the Grammatical Encoder to generate a particular syntactic structure (Levelt 1989:181).

Het lexicon wordt in IPG gemodelleerd als het vaste kennisbestand van de spreker aangaande de *woorden* van zijn taal. Die kennis betreft de betekenis, de syntaxis (de categorie, subcategorisatie-informatie), en de fonologie van een bepaald woord. Zo'n kennispakketje wordt een *lemma* genoemd. In het proces van spreken betekent lexicalisatie dat een deel van de conceptuele structuur gekoppeld wordt aan een lemma met een overeenkomstige conceptuele specificatie: het ‘adreskaartje’ van het lemma (c.q. ‘(...) *triggered by the message* (...’)). Wanneer die koppeling tot stand is gebracht, komt de overige lemma-informatie beschikbaar voor het zinsbouwproces. Het lexicon implementeert derhalve de interface tussen het conceptuele systeem en het ‘inhoudsloze’ syntactische systeem. Dit is vereenvoudigd weergegeven in (5):

- (5) [ding SESSIE]
[ding SESSIE]
noun
NP
{sEssie}

Het lemma voor ‘sessie’ karakteriseert dit als een telbaar substantief (het kan een meervoud krijgen), en bevat informatie omtrent de woordklasse waartoe ‘sessie’ behoort: N, en informatie over het constituenttype waarvan het de kern kan vor-

men: NP.⁵ Deze informatie komt dan ter beschikking van het bouwproces:⁶ de lemma-informatie 'sessie' roept de NP-routine of specialist aan die het verdere bouwproces beregelt.⁷ De N-positie (het lexicale hoofd) wordt vervuld door het substantief 'sessie', zodat de boom-in-aanbouw er op dat moment uitziet als (6):

Hoe vindt nu de insertie van het bepaalde lidwoord 'de' plaats? De NP-procedure inspecteert daartoe de conceptuele structuur en gaat, bijvoorbeeld, na wat de waarde is van de parameter die de 'toegankelijkheidsstatus' van het concept [_{ding} SESSIE] expliciteert. De procedure vindt als waarde + toegankelijk, en mede op basis van de lemma-specificatie voor het geslacht van het substantief 'sessie', komen de subroutines 'DET' en 'Art' uiteindelijk met het bepaalde lidwoord 'de' op de proppen, en niet met 'het' of 'een'. Dit proces van fiinctiewoord-insertie wordt door Kempen en Hoenkamp aangeduid met de term *functorisatie*, met als doel '(...) refining the set of procedure calls contained by a lemma' (Kempen & Hoenkamp 1987:218, zie ook Levelt 1989:238-239). Procedures als 'DET' en 'Art' hebben dus een aparte status in het model omdat de aanwezigheid van functiewoorden '(...) [is] chiefly motivated on syntactic grounds, so they cannot be supposed to originate simply from lexicalization.' (ibid, 218). Hieruit volgt dat de conceptuele tegenhanger van het bepaalde lidwoord 'de' gevormd wordt door parameters die zijn geassocieerd met de conceptuele structuur 'sessie'. De motivatie voor (de keuze van) het lidwoord is dus niet onafhankelijk van het nominale concept in kwestie. Met betrekking tot de 'real-time'-organisatie van het formuleerproces betekent dit dat functiewoord-insertie *volgt op lexicalisatie*.

Uit de bovenstaande beschrijving van IPG kunnen de volgende algemene kenmerken van de theorie worden afgeleid. Allereerst maakt het model een strikte scheiding tussen *declaratieve* en *procedurele* taalkennis, een scheidslijn die bovendien precies langs het onderscheid tussen 'lexicon' en 'grammatica' loopt. De lexicale hypothese stelt dat het proces van grammaticale codering volledig lexicaal gestuurd

- 5 Met betrekking tot substantieven vormt deze lemma-informatie de procedurele tegenhanger van herschrijfgeregels: $N^2 \rightarrow \text{det}, N^1$ en $N^1 \rightarrow \dots N \dots$. Op deze wijze kunnen dus specificeerders en complementen van nomina berekend worden.
- 6 Verder komt ook de fonologische lemma-informatie beschikbaar aangaande de uitspraak van het woord en het accentpatroon (aangegeven met een hoofdletter). We zullen deze informatie verder negeren.
- 7 Dit is een sterk vereenvoudigde beschrijving. Voor meer details, zie Kempen & Hoenkamp (1987), en Levelt (1989), vooral hoofdstuk 7.

is: boom(deel)structuren worden procedureel gevormd 'rond' de lexicale kern. Het model is bijgevolg *maximaal structuurgenererend*: iedere syntactische structuur die aan een uiting ten grondslag ligt, wordt gezien als de resultante van de procedurele grammatica. Hieruit volgt dat een structuur ((x)y), die op basis van de syntactische procedures 'berekend' kan worden vanuit de lexicale basiseenheden X en Y, *geen* deel kan, of zelfs mag uitmaken van het mentale lexicon. Kortom, wat in beginsel *kan worden* beregeld, wordt *niet* individueel gerepresenteerd.

Uit deze modellering van het taalproductiesysteem komt een uitgesproken, *generatieve* visie naar voren aangaande de aard van linguïstische kennis. De kennis die een spreker in staat stelt grammaticale uitingen te produceren, bestaat voornamelijk uit regelsystemen (de procedures, of routines) die opereren op een minimale declaratieve database (het mentale lexicon). Syntactische structuren *resulteren* dus uit de activiteiten van en de interacties tussen de procedures, en zijn, uiteindelijk, *geprojecteerd* vanuit geactiveerde lemmata. Merk op dat deze conceptie een *volledige analyseerbaarheid* van uitingen vereist: de betekenis van de uiting als geheel moet eenduidig af te leiden zijn uit de betekenis van de delen (de lexicale kernen), en de syntaxis zelf is betekenisloos.⁸

Gesteld nu dat we (onvrijwillige) pauzes kunnen opvatten als het gevolg van vertragingen in de werking van de bij taalproductie betrokken componenten, of van onderbrekingen in de informatiedoorgifte tussen de componenten, dan doet zich de vraag voor waar die hun oorsprong vinden in termen van het IPG-model. In beginsel kunnen we stellen dat iedere subcomponent pauzes kan veroorzaken, maar hier laten we pauzes die veroorzaakt worden door articulatoirische problemen buiten beschouwing, evenals pauzes veroorzaakt door de prosodiegenerator.⁹ Pauzes kunnen dan nog veroorzaakt worden door problemen in de conceptualiseerder en in de formulator. Maar omdat IPG een input-output-model is, en omdat de werking van de formulator geacht wordt 'automatisch' te verlopen, zullen pauzes in de spraakstroom vooral voortvloeien uit haperingen in de activiteiten van de conceptualiseerder. Pauzes kunnen derhalve optreden wanneer de conceptuele specificaties (nog) niet geheel uitgewerkt zijn (geen conceptuele input), wanneer het lexicalisatieproces stagneert (wel conceptuele input, geen item in het lexicon gevonden), of wanneer uit meerdere lemmata een keuze gemaakt moet worden (wel conceptuele input, ook lemmata geactiveerd, maar nog geen keuze gemaakt).

In al deze gevallen, echter, volgt uit het model dat de subroutines die bij functorisatie zijn betrokken, nog niet aangeroepen kunnen worden. Immers, de mogelijkheid ze aan te roepen is volledig afhankelijk van de aanwezigheid van zowel een conceptuele input als een geactiveerd lemma (ze komen systematisch op de 'tweede' plaats in de hiërarchie van procedure-aanroepen). Hieruit volgt een heldere voorspelling over de plaatsen waar pauzes zullen optreden en waar niet: *wanneer de spreker bezig is de conceptuele input te specificeren, of een lemma te activeren, mogen we pauzes (als uiterlijke reflecties van deze cognitieve processen) verwachten vóór de articulatie van functiewoorden, en niet daarna*. Immers, zolang er geen lemma geacti-

8 Op dit punt wordt, door Levelt, alleen een uitzondering gemaakt voor idiomatische expressies (Levelt 1989:186-187).

9 Zie ook Schilperoord (1996:274). Ook pauzes veroorzaakt door *monitor*-activiteiten laten we buiten beschouwing (zie Levelt 1989, hoofdstuk 12).

veerd is kunnen de relevante functorisatie-procedures nog niet aangeroepen worden, en als de articulator een functiewoord kan produceren, *moet* het lexicale hoofd geselecteerd zijn en kan de articulator dit dus ook direct produceren; tussen een functiewoord en een lexicaal hoofd zijn geen pauzes te verwachten.

Een en ander laat zich ook als een conceptuele kwestie formuleren. Stel dat er wel een pauze op een functiewoord *volgt*; als we die zoals gewoonlijk interpreteren als evidentie voor conceptuele activiteit, dan lijkt er sprake te zijn van 'structuur' zonder 'conceptuele input'. Dat is, zoals duidelijk zal zijn, flagrant in strijd met de lexicale hypothese. De aanwezigheid van zoiets als een lidwoord of een voegwoord in de spraakstroom impliceert volgens het IPG-model immers de selectie van, per definitie specifieke, lexicale kernen van de categorie N, V, of wat dies meer zij. Is er sprake van syntactische informatie zonder zulke conceptuele specificaties, en daarop zou de aanwezigheid van functiewoorden 'in isolatie' kunnen wijzen,¹⁰ dan kan deze informatie niet zijn geprojecteerd vanuit het geactiveerde lemma en de daarin gegeven categoriale informatie, en ziet de lexicale hypothese zich met een fundamenteel probleem geconfronteerd.

Kortom, het IPG-model impliceert problematische voorspellingen aangaande de plaats van pauzes ten opzichte van functiewoorden. Alvorens aan de orde te stellen hoe we de aanwezigheid van pauzes na functiewoorden wel kunnen verklaren, presenteren we in de volgende paragraaf eerst kwantitatieve informatie over de frequentie van het verschijnsel in kwestie.

4 Pauzepercentages

In de inleiding hebben wij het verschijnsel 'pauzes na functiewoorden' als zodanig aan de orde gesteld. In deze paragraaf buigen we ons over de vraag *hoe frequent* dit verschijnsel eigenlijk is. Gaat het om een ietwat exotische *faux pas* van de tekstproducent, of hebben we met een systematisch verschijnsel te maken? Hoewel het verschijnsel eerder is gerapporteerd (zie bijvoorbeeld Maclay & Osgood 1959, Boomer 1965, Clark & Clark 1977), ontbreekt een kwantitatief beeld. Om de genoemde vraag statistisch te kunnen beantwoorden hebben we gebruik gemaakt van een corpus van 120 tekstproductieprocessen.¹¹ Het corpus bestaat voor het overgrote deel

10 We bespreken nog apart (§ 4) in hoeverre zulke pauze-locaties een frequent verschijnsel zijn.

11 Voor een beschrijving van de wijze van verzamelen, de bewerking en de analyse van dit corpus, zie Schilperoord (1996), hoofdstukken 2 en 3.

uit (gedicteerde) routinebrieven van advocaten aan cliënten en collega's.¹² Iedere transitie tussen elk woordpaar in het corpus werd (o.a.) gescoord voor de lexicale categorie waartoe de flankerende woorden behoorden. Een algemeen onderscheid werd aangebracht tussen functiewoorden (determinatoren, preposities, complementeerders en conjuncties) enerzijds en 'inhouds' woorden (zoals de categorieën N, V en A) anderzijds. Verder werd iedere transitie gescoord voor het al dan niet voorkomen van een pauze op die transitie. Op basis van deze informatie kan de database geanalyseerd worden op pauzepercentages in woordstrings zoals in (7): alle subscripten markeren een woordovergang en derhalve een potentiële pauzelocatie.

- (7)
a.	₁ een ₂ tuin ₃
b.	₁ een ₂ Engelse ₃ tuin ₄
c.	₁ in ₂ een ₃ Engelse ₄ tuin ₅
d.	₁ in ₂ de ₃ tuin ₄ van ₅ Monet ₆
e.	₁ dat ₂ ik ₃ een ₄ Engelse ₅ tuin ₆ heb ₇ bezocht ₈

Doel van de analyse is een vergelijk maken tussen de proporties pauzes op, bijvoorbeeld, posities 1 en 2 in (7)a, 1 en 2 in (7)c en 1 en 2 in (7)e. De volgende string-typen werden geselecteerd voor een dergelijke analyse (zie (8)).

- (8)
a.	det - (adjectief) - N
b.	prep - NP
c.	comp - ondergeschikte clause

De geschatte¹³ proporties en vergelijkingen zijn samengevat in tabel 1.

12 De hier gerapporteerde data hebben dus betrekking op tamelijk formele vormen van (schriftelijk) taalgebruik. Gedicteerde teksten verschijnen uiteindelijk 'op papier', en worden dan ook met het oog daarop ingesproken (zie Schilperoord 1996:19-23). Wij laten hier in het midden in hoeverre de gegevens gegeneraliseerd kunnen worden naar andere, meer informele taalgebruikscontexten. We verwijzen in dit kader naar de eerder aangehaalde publicaties van Boomer (1965) en Maclay & Osgood 1959, maar ook naar Blaauw (1995) waarin het zelfde verschijnsel in meer informele, mondelinge contexten gemeld wordt. Een van de reviewers suggereerde verder dat de plaatsing van pauzes na functiewoorden (ook) een strategische of retorische functie zou kunnen hebben, en niet zozeer de cognitieve oorzaak die wij eraan toeschrijven. Het is waar dat conversatie-analytische studies melding maken van het zelfde verschijnsel, en dat het daar in verband gebracht wordt met 'floor-keeping'-strategieën van sprekers. Echter, eenzelfde verschijnsel in verschillende contexten kan heel goed verschillende oorzaken hebben. Bovendien is niet op voorhand uit te maken dat we hier met een of-of-kwestie van doen hebben; een en-en-verklaring heeft niet op voorhand de mindere papieren. Als de pauzes in ons materiaal al een strategische achtergrond hebben, dan is het verband hoogstens indirect: de context is hier duidelijk monologisch zodat het strategische aspect strikt genomen zinloos is, hoewel niet geheel is uit te sluiten dat we hier van doen hebben met een conversationeel residu.

13 Voor de statistische data-bewerking is gebruik gemaakt van de multi-level-procedure voor variantie-analyse (Van den Bergh 1990, zie ook Schilperoord 1996:120). Deze procedure converteert steekproef-observaties direct naar populatie-kenmerken (dus kenmerken van de 'populatie NPs', de 'populatie PPs' enzovoorts). Omdat populatie-parameters principieel niet met zekerheid gekend kunnen worden, wordt gesproken van 'schattingen' in plaats van van 'berekeningen'. De proporties in tabel 1 geven dus aan wat we op basis van de

Tabel 1***Proporties en vergelijkingen van proporties van pauzes voor drie geopponeerde paren van pauzeerlocaties***

stringtypen	proporties	χ^2
1. det - pauze	.53*	93.91*
2. pauze - det	.39*	
3. prep - pauze	.25*	14.24*
4. pauze - prep	.30*	
5. comp - pauze	.59*	25.89*
6. pauze - comp	.47*	

* significant bij $p = .05$

Het is niet goed mogelijk om de proportiedata in tabel 1 op zichzelf te interpreteren. We zouden daarvoor bijvoorbeeld moeten weten wat de kans is op het voorkomen van een pauze op de geanalyseerde locaties bij een willekeurige verdeling over alle mogelijke locaties. De significantie-indicaties wijzen daarom slechts uit dat pauzes op de geanalyseerde locaties als een populatiekenmerk beschouwd kunnen worden (zie voetnoot 14). Nu zou zo'n onafhankelijke interpretatie ook niet bijster informatief of interessant zijn. Waar het vooral om gaat is dat de proportie pauzes op de locatietypen 1, 3 en 5 opmerkelijk hoog is, *gegeven de op IPG gebaseerde voorspelling dat op die locaties geen pauzes verwacht worden*. Het aantal pauzes na de functionele elementen 'det' en 'comp' overtreft zelfs dat *voor* die elementen. Dat is niet het geval bij het element 'prep', maar ook daar is de proportie aanzienlijk, in het licht van de IPG-voorspelling.¹⁴ De chi-kwadraattoetsen voor de vergelijkingen tussen proporties per geanalyseerd paar wijzen bovendien uit dat alle verschillen reëel zijn. We kunnen derhalve concluderen dat we, zeker voor het hier onderzochte type discourse, met een regelmatig verschijnsel van doen te hebben, en dat de IPG-voor-spelling aangaande de te verwachten locaties van pauzes ten opzichte van functiewoorden empirisch beschouwd inderdaad problematisch is.

5 Schematiciteit en de Usage-based conceptie van de Mentale Grammatica

Modellen als IPG stoelen op de aanname dat, wanneer een uiting gezien *kan* worden als het resultaat van algoritmische berekening door syntactische procedures, dat dan ook de praktijk is van de productie ervan: het model is maximaal structuurgenererend (zie § 3). De stelling die we in dit artikel verdedigen is dat de aard van de talige kennis die sprekers bij het produceren van uitingen inzetten, niet noodzakelijk beperkt behoeft te zijn tot de in § 3 beschreven conceptie van syntactische procedures die werken op minimale lexicale input. We zullen in het vervolg betogen

steekproef-analyse mogen verwachten aan te treffen in de populatie. Het is ook om die reden dat de proportie-schattingen *getoetst* worden.

14 Een verklaring daarvoor zou gezocht kunnen worden in de wat ambigue status van voorzetsels als zowel functionele als lexicale elementen. Zie § 6.2 hierna en ook Schilperoord (1996:261 evy.).

dat de gepresenteerde empirische data suggereren dat de cognitieve status van de linguïstische structuren die sprekers produceren er één is van *gevestigde, declaratieve schema's*, die *als zodanig* deel uitmaken van het declaratieve taalkennisbestand,¹⁵ en ook *als zodanig* zijn betrokken bij het proces van taalproductie. Aan dergelijke schematische constellaties kan in beginsel een bepaalde constituent-structuur toegekend worden, en het is ook in beginsel mogelijk dat die structuur berekend wordt bij de productie (of interpretatie) ervan. De vraag is echter, of dat ook de praktijk is. In Bolingers woorden:

It is very likely that much more of the talk that goes on is idiomatic than just those utterances that can't be analyzed. The fact that we can analyze doesn't necessarily mean that we do. (Bolinger 1975:297)

In deze paragraaf stellen we aan de orde hoe de notie van declaratieve schema's taaltheoretisch begrepen kan worden. Het relevante verschil tussen de computationele visie en de schemavisie op de aard van taalkennis heeft met name betrekking op de modellering van het mentale lexicon. Aan de orde is dus de verhouding tussen wat 'berekend' wordt (het computationele aspect), en wat er 'kant-en-klaar' ligt aan taalkennis (het geheugen-aspect). Die verhouding valt adequaat te karakteriseren aan de hand van het door Langacker ingevoerde onderscheid tussen een *minimalistische*¹⁶ en een *maximalistische* conceptie van de 'Mental Grammar' (Langacker 1988, 1991a).¹⁷ Volgens de minimalistische conceptie is de Mentale Grammatica 'reduced to the smallest possible set of statements, with all redundancy avoided (...) anything which follows from general statements is omitted from the grammar, on the assumption that it is computed rather than being represented individually' (ibid. 129). Merk op dat dit een adequate karakteristiek is van een psycholinguïstisch zinsproductiemodel als IPG. De maximalistische conceptie daarentegen stelt:

It is plausible, psychologically, to suppose that speakers represent linguistic structures in different ways, with considerable redundancy built in. It is also reasonable to assume that many structures are learned as established units even when they also follow from general principles - the computability of a structure does not in principle

15 Wij zijn ons er uiteraard van bewust dat het type data dat we hier presenteren nooit exclusieve evidentie kan bieden voor het 'bestaan' van schematische constructies, of voor het gebruik ervan in feitelijke taalproductie of -verwerking. Naar ons oordeel leveren taalgebruiksdata als pauze-locaties *flankerende* evidentie voor gedachten die in recente linguïstische paradigma's, zoals de cognitieve grammatica en de constructiegrammatica, meer en meer gemeengoed aan het worden zijn (Fillmore, Kay & O'Connor 1988, Goldberg 1995, Jackendoff 1997). Dat gedachtengoed wordt binnen deze paradigma's ontwikkeld en van evidentie voorzien, bijvoorbeeld op basis van analyses van zogeheten 'constuctional idioms', zoals resultatieve werkwoordconstructies ('He sneezed the napkin off the table'). Andere evidentie voor constructies is afkomstig van corpus-linguïstisch onderzoek naar collocaties, zoals bijvoorbeeld in Altenberg (1993).

16 Deze term moet niet worden verward met de notie 'minimalisme' waarmee het meest recente generatieve paradigma wordt aangeduid (cf. Chomsky 1995).

17 Het verschil tussen 'mentaal lexicon' en 'mentale grammatica' is terminologisch en niet conceptueel van aard. In beide gevallen wordt het declaratieve taalkennisbestand bedoeld.

preclude its learnability and inclusion as a distinct element in the cognitive representation of the linguistic system. (Langacker 1988:129)¹⁸

Een methodologische implicatie is dat taalgebruiksdata direct significant zijn met betrekking tot theorievorming aangaande de wijze waarop sprekers taalkennis representeren. De notie 'redundantie' houdt in dat procedures voor het 'berekenen' van, bijvoorbeeld, NP-structuren vrijelijk voor kunnen komen naast 'geleerde' uitkomsten van de toepassing van de procedures, en dat zulke geleerde uitkomsten niet beperkt hoeven te blijven tot het domein van idiomen. Of, in Bolingers termen: veel meer taalkennis is 'idiomatisch' gerepresenteerd dan alleen die uitingen waarvan de kennis als zodanig gekarakteriseerd moet worden. Merk op dat deze visie vergaande consequenties heeft voor een productiemodel als IPG. De strikte scheiding tussen een 'minimaal' mentaal lexicon en een 'maximaal' structuur-genererende procedurele grammatica wordt aanzienlijk genuanceerd. Bovendien wordt de mogelijkheid gesuggereerd dat taalproducenten, in termen van het IPG-model, a.h.w. een bocht afsnijden en van conceptualisatie direct overstappen op articulatie, dus de formuleer-stap overslaan, eenvoudig omdat dat mogelijk is doordat ze een 'established unit' kennen die direct met een bepaalde betekenisstructuur geassocieerd is.

Het theoretisch relevante kader waarbinnen ideeën als deze kunnen worden gesitueerd, is dat van de *Cognitieve Grammatica*, en meer in het bijzonder de *Usage-based* conceptie van de Mentale Grammatica (Deane 1992, Langacker 1988, 1991a). Uitgaande van de leerbaarheid van structuren, en hun potentie als eenheid te worden gerepresenteerd, omschrijft Langacker de mentale grammatica als een 'structured inventory of conventional linguistic units' (Langacker 1991b:548). De gestructureerdheid houdt in dat geleerde expressies bestaan naast, maar gerelateerd zijn aan abstracte schema's of procedures waarmee zulke expressies 'uitgerekend' kunnen worden. Veelvuldig gebruikte expressies verkrijgen de eenheidsstatus, terwijl hun overeenkomsten gerepresenteerd zijn als een abstract schema. Het voorbeeld dat in Langacker (1988) wordt gegeven betreft een veelvuldig gebruikte (Engelse) meervoudsvorm als 'cats', die is gerepresenteerd als het declaratieve betekenis/vorm-paar [[CAT] [PL]/[cat[s]]] en is gerelateerd aan een abstract schema voor meervoudsvormen:¹⁹ [[*THING][PL]/[{phon.repr.}][s]]. Zeer frequente meervoudsvormen worden daarom geacht *gefixeerd* te zijn. Het al dan niet activeren van dat schema is in hoge mate een zaak van taalgebruiksomstandigheden. In Langackers visie ligt het ten grondslag aan de 'berekening' van 'nieuwe', dat wil zeggen *niet* gefixeerde

18 Merk op dat de tegenwerping als zou Langacker hier een 'performance'-grammatica beschrijven, en de minimalistische conceptie een 'competence'-grammatica, geen hout snijdt voorzover het de karakterisering betreft van verschillende taalproductiemodellen. Een model als IPG is per definitie een performance-grammatica.

19 We gebruiken hierin gemakshalve de aanduiding '*THING' voor de abstracte notie 'bounded region in some domain' waarmee Langacker de conceptuele inhoud van de categorie 'nomen' omschrijft (de asterisk geeft aan dat dit niet volledig samenvalt met de betekenis van het engelse woord thing), en '{phon.repr.}' voor de fonologische representatie van de enkelvoudsvorm van een willekeurig nomen.

meervoudsvormen als 'quagmires': $[[[*\text{THING}][\text{PL}]/[\{\text{phon.repr.}\}][s]] \rightarrow [\text{QUAGMIRE}][\text{PL}]/[\text{quagmire}][s]$.²⁰

De hierboven weergegeven cognitief-linguïstische ideeën over schematiciteit zijn niet beperkt tot meervoudsvormen - schema's kunnen eveneens kennis van constituent- en zinstypen representeren.²¹ Bovendien is de mate van schema-abstractie variabel: een schema kan bijvoorbeeld meer of minder lexicaal ingevuld zijn.²² Om dit te illustreren zullen we kort de twee productietranscripten bespreken die zijn weergegeven in (9)a en (9)b.

(9)	a	1.	In antwoord op uw schrijven aan mij van /
		2.	14 oktober jongstleden
		(...)	
	b	(...)	
		1.	in/
		2.	de procedure voor /
		3.	het /
		4.	beantwoorden van /
		5.	de post van /
		6.	cliënten
		(...)	

Sequentie (9)a is een sjabloon waarmee zakelijke brieven vaak openen. De relevante observatie is dat de pauze in de sequentie direct valt voor de enige

20 Twee onmiddellijke consequenties hiervan zijn dat a) de mentale grammatica van spreker tot spreker kan verschillen, en b) dat de mentale grammatica geen stabiel, maar een inherent dynamisch systeem is: uitingen kunnen a.h.w. 'on-line' in een gesprek de status van eenheid verkrijgen, maar die, na verloop van tijd, ook weer verliezen.

21 Merk op dat de meer abstracte schema's, die het meest overeenkomen met grammaticale regels in de meer traditionele zin, beperkingen opleggen aan de concretere, en omgekeerd. De abstractere moeten afleidbaar zijn van de concretere, omdat ze anders niet meer tot dezelfde categorie behoren; ook vorm en betekenis van de concretere schema's zijn daarom in overeenstemming met 'the facts of language and the specific properties of syntactic representation' (Deane 1992:138). Bovendien is het natuurlijk zo dat het ook voor communicatieve doelen functioneel is dat de vormelijke en semantische structuur van gefixeerde eenheden in overeenstemming is met de algemene regels van de taal: dat maakt ze 'berekenbaar' - en dus in beginsel interpreteerbaar voor ook andere leden van de taalgemeenschap, die ze niet per se *als schema's* hoeven te kennen. Hiermee houdt verband dat de hier te behandelen schema's geen nieuwe grammaticale feiten aan het licht zullen brengen (daar gaat het ons hier ook niet om). Ze zijn weergegeven volgens de feiten van, in dit geval, de Nederlandse taal. Het gaat ons dan ook niet om de (syntactische) eigenschappen van de schema's als zodanig, maar om de wijze waarop ze door moedertaalsprekers gekend worden.

22 De multi-representationele aard van schema-informatie is een van de centrale aannames in de cognitieve linguïstiek (Langacker 1987, Harris 1992).

variabele ‘invul-plaats’: de datum. Bezien we nu de voorzetselconstituent in wording in (9)b. Details daargelaten kan hieraan in beginsel dezelfde syntactische structuur toegewezen kan worden als aan (9)a. Het feitelijk tot stand komen ervan wijkt echter aanzienlijk af en is heel wat ‘incrementeler’. De relevante observatie in dit geval is dat 4 van de 5 pauzes optreden *na* de voorzetsels.

De overeenkomst tussen beide expressies kan binnen het *Usage-based* kader verantwoord worden door een abstract voorzetselschema aan te nemen waarmee beide expressies zijn verbonden (zie (10)).

(10) PP: [prep + np]

Expressie (9)a verhoudt zich tot (10) in veel opzichten zoals het meervoud 'cats' zich verhoudt tot Langackers algemene schema voor meervoud. Dat wil zeggen, (9)a is een (vrijwel) volledig *gefixeerde* expressie die in de mentale grammatica als declaratieve eenheid is gerepresenteerd (zie (11)).²³

(11) [[IN ANTWOORD OP UW SCHRIJVEN AAN MIJ
VAN] [DATUM]]/[[*in antwoord op uw
schrijven aan mij van*][{datumstring}]].²⁴

Maar terwijl schema (10) hoogstens afleidbaar is uit (9)a, lijkt het bij de productie van (9)b actief te zijn betrokken. We kunnen veronderstellen dat 'procedures voor het beantwoorden van de post van cliënten' een relatief 'nieuwe' expressie is, die aan de hand van een recursieve toepassing van het PP-schema gevormd wordt. Het schematische karakter van de bouwsteen [prep + np] wordt sterk gesuggereerd door de locatie van de pauzes: het lijkt hier te gaan om instanties van schema (10) die geassocieerd zijn met bepaalde preposities 'voor', 'van', enzovoorts. Het is bovendien denkbaar dat die instanties collocatieel gerelateerd zijn aan de substantieven: de advocaten in het corpus zijn het gewoon te communiceren over 'procedures voor...', of het 'beantwoorden van...'. Los daarvan zijn schema-extensies van (10) als volgt voorstelbaar.

(12) PP:[voor/op/van/... + np]

Het schematische karakter van (12) komt vooral tot uiting in de variabele 'np'. De *usage-based* status van erop gebaseerde expressies ligt derhalve ergens tussen die van Langackers 'cats' en 'quagmires'; het gaat hier om *deels gefixeerde* expressies (zie (13)).

(13)	a.	[PROCEDURES VOOR + *DING]/[<i>procedures voor</i> + np]
	b.	[BEANTWOORDEN VAN + *DING]/[<i>beantwoorden van</i> + np]

Op basis van de variabele 'abstractiegraad' kunnen dus drie typen schema's worden onderscheiden ((10), (11) en (12) vormen voorbeelden). Allereerst algemene,

23 Dit geldt voor clichés in het algemeen (zie Jackendoff 1995, Kuiper 1995, Schilperoord & De Vet 1996). Clichés zoals 'In antwoord op uw schrijven aan mij van NP...', beschouwen we dus als onderdeel van de mentale grammatica, *hoewel* de betekenis is af te leiden uit de samenstellende delen, waardoor ze *in principe* analyseerbaar/berekenbaar zijn. Het open karakter van zulke constructies is, hoewel zeer begrensd, evident: gegeven de pragmatische gebruiksvoorwaarden kan het prepositionele object vrijelijk ingevuld worden.

24 Dus te vergelijken met het sjabloon [we gaan vanavond praten over [X] en de problemen die daarbij komen kijken].

abstracte schema's die elk bepaalde eigenschappen representeren van
(Nederlandse)

syntactische categorieën (nominale groepen, prepositiegroepen, bijzinnen, enz.). Voor een constituent van de gegeven categorie legt het schema minimale beperkingen op, en is het dus maximaal productief. Ten tweede zijn er schema's die deels variabel zijn, maar ook deels lexicaal vast zijn ingevuld. Deze schema's leggen enige beperkingen op aan de invulling van de rest van de constituent, gegeven het lexicale element (zoals we zullen zien: het functiewoord), en zijn dus partieel productief. Tenslotte zijn er schema-instanties die representaties vormen van vrijwel geheel gefixeerde expressies, met niet meer dan één variabele, waarvan de waarde uit een beperkte set gekozen moet worden. Tegenover het invariante karakter van dergelijke schema's staat een hoog gebruiksgemak: een gefixeerde expressie als 'in antwoord op uw schrijven aan mij van [datum]' is sterk begrensd in zijn gebruiksmogelijkheden, maar *daarbinnen* als eenheid direct oproep- en bruikbaar.

Wat hierbij vooral van belang is, is dat het verschil in abstractiegraad ook het enige relevante verschil is tussen de drie soorten schema's. De overeenkomst tussen de drie typen, en alle tussenliggende gevallen, is dat bepaalde vormelijk te specificeren informatie geassocieerd is met een bepaalde structuur waarin plaats is voor meer of minder variabele gegevens. Die associatie is een kwestie van herinnering, in alle gevallen; de verschillen in abstractheid impliceren niet noodzakelijk een verschil in cognitieve status: de schema's kunnen allemaal herinnerd worden (terwijl anderzijds ook erkend-gefixeerde gevallen in principe 'berekenbaar' blijven).

We sluiten deze paragraaf af met het opsommen van een reeks (mogelijke) schema's in de hier begrepen zin. Uit de behandeling tot dusverre kan worden geconcludeerd dat schema's beschreven kunnen worden in termen van de volgende drie aspecten:

(14)	1.	het functiewoord (de categorie of een concrete instantie);
	2.	een positie voor een variabele die 'verplicht' ingevuld moet worden (doorgaans de lexicale kern);
	3.	optionele invulplaatsen.

De algemene gedaante van een schema is dan (15), waarin Z een bepaalde categorie is, X het daarbij horende functiewoord en Y de lexicale kern.

(15)	Z-categorie: [[_{X-categorie} (X-instantiatie)] + ... [_{Y-categorie} (Y-instantiatie)]...] _{Z-instantiatie}

Het meest abstracte schema bestaat uit louter categorieën; deels gefixeerde schema's bestaan uit een X-instantiatie en een Y-categorie; volledig gefixeerde

expressies vormen in hun geheel een instantiatie van het algemene schema.

Voorbeelden van (15) zijn opgesomd in (16).²⁵

(16)	a.	NP:[det + ... + N] (det = { <i>de, het, een, ...</i> })
	b.	PP:[prep + (16)a] (prep = { <i>in, aan, op, onder,...</i> })
	c.	PP: [prep + (16)b] (voor een deelverzameling van prep)

25 Merk op dat ook cross-schematische recursie mogelijk is, zie bijvoorbeeld (16)c.

- d. S:[comp₁ + finiete clause]
 (comp₁ = {*dat, of, omdat, nadat, hoewel, ...*})
 S:[*dat* + ... + V_{fin}]
- e. S:[comp₂ + infiniete clause]
 (comp₂ = {*om, door, ..., ?*})
 S:[*om* + ... + (*te* + V_{inf})]

Schema's als in (16) zijn naar ons idee vergelijkbaar met 'woorden' uit het mentale lexicon, of, meer in het algemeen gesteld, met al die talige elementen waarvan gesteld wordt dat ze niet op basis van de regels te vormen zijn. Schema's lijken op zulke elementen in die zin dat ze als geheel uit het geheugen opgeroepen kunnen worden, en ook op die wijze in het proces van taalproductie zijn betrokken. Dat houdt intussen ook in dat er conceptuele/semantische omstandigheden expliciteerbaar (moeten) zijn die aan de activatie van schema's ten grondslag liggen. Kortom, aan de hier weergegeven schema's moet een bepaalde abstracte betekenis toegekend kunnen worden. In de slotparagraaf betogen we dat functiewoorden eenvoudig de elementen zijn die de abstracte betekenis van schema's oproepen: gegeven de associatie van functiewoorden met syntactische schema's kunnen de noties 'betekenis van een constructie' en 'betekenis van een functiewoord' in feite samenvallen. Dit betekent dat we ons vanaf nu beperken tot deels gefixeerde schema's.

6 De schema-status van functiewoorden

6.1 Lidwoorden

We bezien nogmaals het NP-schema, herhaald als (17):

- (17) NP:[det + ... + N] (det = {*de, het, een, ...*})

Wanneer het nu niet (noodzakelijk) het concept uitgedrukt in het lexicale hoofd N is dat aan de constructie van NPs ten grondslag ligt, maar een andere conceptuele specificatie, wat zou dat laatste dan kunnen zijn? Naar ons oordeel zal die specificatie de door Langacker ingevoerde notie *grounding* omvatten. In Langacker (1991a) merkt hij daarover het volgende op:

[...] In the case of English nominals, grounding is effected by articles, demonstratives, and certain quantifiers. Whereas a simple noun (for example *cat*) merely names a 'type' of thing, a full nominal (*this cat, some cat, any cat, a certain cat*) designates an 'instance' of that type and gives some indication of whether and how the speech-act participants have succeeded in establishing mental contact with that particular instance (id.:321).

Een lidwoord bij een substantief heeft dus het effect dat het met dat substantief uitgedrukte concept een 'token'-specificatie wordt van het algemene 'type'. Het wordt dus op een bepaalde manier gerelateerd aan kenmerken van de taalgebruikssituatie (de 'ground') en de participanten daarin ('Over wat voor geval van *cat* hebben **wij** het **hier en nu?**'). Merk op dat dit effect dus typerend is voor taal*gebruik*: sprekers hebben het in geval van 'things' over een 'thing-token', en 'mental contact' kan,

althans in communicatief relevante (manifeste) zin, alleen *door* taalgebruik, en *met* thing-tokens verkregen worden. Grounding is derhalve een elementair onderdeel van de (on-line) conceptualisatie van 'things'. In Langackers optiek wordt zo'n grounding-effect met name bewerkstelligd door 'functionele' elementen:

[...] We can reasonably suppose that only 'grammaticized' (as opposed to 'lexical') elements can serve as true grounding predications (id.:322).

Schema (17) lijkt derhalve een consequentie te zijn van het feit dat NPs de prototypische wijze voor het aanduiden van 'things' zijn, en dat 'grounding' een onvervreemdbaar onderdeel is van het spreken over 'things'; 'grounding' legt per definitie een relatie tussen een concept en iets anders, i.c. de taalgebruikssituatie, en een element met de functie van een 'grounding predication' roept dus noodzakelijkerwijze de notie van een ander, nader in te vullen concept op, dat wil zeggen een schema. Het variabele en productieve betekenis/vorm-paar voor 'things' heeft dan de gedaante (18) (vergelijk noot 19 voor de notatie).

(18)
$$[[[\text{GROUNDED}_i \text{ *THING}_j]/[\{de, het, een, \dots\}_i + N_j]]$$

Dit schema is dan een deels gefixeerde instantie van het algemene schema:

(19)
$$[[[(\text{GROUNDING}) + \text{*THING}]/[(\text{det}) + N]]$$

Gesteld nu dat dit een plausibele redenering is, dan volgt eruit dat het bepaalde of onbepaalde lidwoord (de 'grounding predication' in Langackers terminologie) in wezen een *schematische* NP is. En omdat functionele elementen uniek zijn voor het type constituent waarin ze voorkomen, kunnen we lidwoorden en andere functiewoorden zien als *schematische profiel-determinanten* van het betreffende schema.²⁶ Dat schema kan, in geval van een NP, los van de conceptuele specificatie van het [**THING/N*]-deel geactiveerd worden, namelijk op basis van conceptuele grounding. Grounding is dan een conceptuele operatie die in de ware spreektijd *vooraf* kan gaan aan de *THING*-specificatie. Die laatste operatie kunnen we dan veronderstellen te zijn gereflecteerd in de *pauze* die na het lidwoord (zo dikwijls) volgt.

Nu kan met betrekking tot substantief-groepen tegen deze redenering worden ingebracht dat de keuze voor 'de' dan wel 'het' in het Nederlands wordt bepaald door het geslacht van het lexicale hoofd zodat lexicalisatie van de kern al plaats moet hebben gevonden om tot de juiste keuze te komen. Om zo'n dispuut te beslechten kunnen twee soorten gegevens in nadere beschouwing worden genomen, die we hier echter slechts kort aanstippen. Het eerste gegeven heeft te maken met de *gebruiksfrequentie* van de beide lidwoorden (Uit den Boogaard 1975). Op basis daarvan valt te veronderstellen dat het '*de*-NP-schema' een default-prioriteit heeft boven het '*het*-schema'. Die aanname wordt ondersteund door een specifiek type gebruiksdata in ons corpus - te weten *reparaties* van lidwoorden die 'on the fly' aangebracht worden. Twee voorbeelden hiervan staan in transcript (20).

²⁶ Voor de notie 'profiel-determinantie', zie Langacker (1987, 288evv).

(20)

a.

de → **het**

(…)

1. Het is jammer /

2. dat de rechtbank niet /

3. **de** /

1-2*. ((jammer dat de rechtbank niet)) /

4. **het** argument /

(…)

b.

het → **de**

(…)

1. welke terreinen /

2. **het** meeste /

1*. ((welke terreinen)) /

3. **de** meeste mogelijkheden openen /

(…)

In (20)a wordt het ongeschikte ‘de’ vervangen door ‘het’; in (20)b gebeurt het omgekeerde. Een lexicaal gestuurd productiemodel zou gevallen als deze kunnen verantwoorden door aan te nemen dat de ‘ware’ trouble spot het substantief is, en niet het lidwoord. De tekstproducent in (20)a repareert na regel 3 dus een nog niet gerealiseerd substantief, en zet daarvoor ‘argument’ in de plaats, of hij besluit on-line de meervoudsvorm ‘argumenten’ te vervangen door het enkelvoudige ‘argument’. Wanneer dit het mechanisme is, wordt voorspeld dat beide typen reparaties even vaak voor zullen komen.²⁷ De schema-voorspelling, met het ‘*de*-schema’ als default, voorspelt echter dat de reparatie *de* → *het* vaker voorkomt dan de omgekeerde, vanwege het default-karakter van het *de*-schema. Nu bevat het corpus in totaal slechts vijf van deze lidwoord-reparaties (waaronder de twee bovenstaande), maar vier daarvan zijn inderdaad van het type *de* → *het*.

Het tweede type gegevens heeft betrekking op een bepaalde regelmaat in de distributie van ‘de’ en ‘het’ die samenhangt met de semantiek van het substantief: ‘*het*-woorden’ duiden vaker algemene, of abstracte zaken aan dan ‘*de*-woorden’ (o.a. Zubin & Köpcke 1986), wat in ieder geval historisch overeenstemt met het ‘kenmerkloze’ karakter van het neutrum. Wanneer lidwoorden, zoals in deze paragraaf is betoogd, inderdaad grounding-predicaties zijn, dan lijkt het niet onaannemelijk

27 De reden is de volgende. Stel dat er 80% ‘de’-woorden, en 20 % ‘het’-woorden zijn. De kans dat een ‘de’-woord geproduceerd dan wel gerepareerd wordt, is dan vier maal zo groot als de kans op productie/reparatie van een ‘het’-woord. De kans dat vervolgens het reparandum van hetzelfde geslacht is, is dan voor ‘de’-woorden $.8 \times .8 = .64$, en voor de ‘het’-woorden $.2 \times .2 = .04$. De kans op een switch van een ‘de’ naar een ‘het’-woord is $.8 \times .2 = .16$. De kans echter op een switch van een ‘het’-woord naar een ‘de’-woord is precies even groot: $.2 \times .8 = .16$. Kortom, een model van productie dat bekendheid van het geslacht van een nomen vereist om het lidwoord te bepalen, voorspelt dat een ‘de’ → ‘het’-reparatie even vaak voorkomt als een ‘het’ → ‘de’-reparatie.

dat dit zeer algemene betekenis-onderscheid als het ware 'in' het betreffende lidwoord gebakken zit. Het onderscheid manifesteert zich vrij duidelijk op het punt van nominalisaties. De *het*-nominalisatie van een werkwoord als 'beslissen' duidt eerder op het algemene *proces* van beslissen ('het beslissen van de rechter van Assen'), terwijl de *de*-nominalisatie ervan eerder de gedachte oproept aan een *concrete* instantie daarvan ('de beslissing van de rechter van Assen').²⁸ Denkbaar is dat in bepaalde contexten een dergelijk conceptueel onderscheid bij de productie van nominale groepen een rol speelt reeds *voor* de lexicalisatie van het kern-concept (die dan wellicht juist mede gestuurd wordt door de geslachtskeuze). Hoe dit zij, het is in ieder geval logisch evenzeer mogelijk dat de keuze van een lidwoord vervolgens de selectie van de daarbij passende nomina beperkt als andersom, en dat er daardoor betrekkelijk weinig reparaties op hoeven treden. Het is overigens ook duidelijk dat het pragmatische en psycho-linguïstische onderzoek naar de mogelijke functie(s) van grammaticaal geslacht in ieder geval voorlopig een nogal gecompliceerde aangelegenheid is (vgl. Van Berkum 1996).

6.2 Voorzetsels (en voegwoorden)

De functie van voorzetsels lijkt niet die van 'grounding' te zijn - ze relateren niet een bepaald concept aan abstracte kenmerken van de taalgebruikssituatie. Eerder relateren ze een instantiatie van het ene concept aan die van een ander. Typische 'voorzetsel'-functies zijn daarbij het aangeven van temporele of ruimtelijke relaties van allerlei aard, en metaforische toepassingen daarvan. Doordat soms het grammaticaal-relaterende aspect van voorzetsels de overhand lijkt te hebben (in gevallen als *de overdracht van de olifanten aan het stamhoofd door de stropers*), en soms het conceptueel-inhoudelijke (*het verblijf onder water gedurende de dag*), krijgen voorzetsels vaak een enigszins aparte, of ook wel ambivalente behandeling (vgl. Sturm 1986). Ook in IPG is zo iets het geval.

Kempen & Hoenkamp (1987) delen de voorzetsels in in twee groepen. De ene wordt gevormd door de korte en meest frequente voorzetsels (door hen 'clitics' genoemd), dus *van, in, op* e.d.; deze hebben volgens hen uitsluitend een grammaticale functie, en daarom worden ze geproduceerd door de functorisatie-procedures, die dus na lexicalisatie werken (vgl. Kempen & Hoenkamp 1987:218/9). De tweede groep wordt gevormd door de langere en minder frequente voorzetsels (typische gevallen: *gedurende, ondanks*, e.d.); deze rekenen Kempen & Hoenkamp wél tot de inhoudswoorden.

In het licht van onze eerdere uiteenzetting (§ 3) kunnen we dus zeggen dat in deze vorm IPG systematisch verschillen voorspelt over pauzeer-patronen bij voorzetsels. Na de korte, grammaticale voorzetsels vallen, omdat ze voortgebracht worden door de functorisatieprocedures die *volgen* op lexicalisatie, *geen* pauzes te verwachten, na de lange, lexicale voorzetsels zou dat daarentegen heel wel mogelijk zijn. In ons corpus valt van zo'n verschil echter weinig te bespeuren. Een blik op de in dit artikel gegeven voorbeelden (2) en (9) laat ook al voldoende zien dat er na 'grammaticale' voorzetsels makkelijk gepauzeerd kan worden (*om, in, voor, van* (4x)). De empirie van pauzeerpatronen biedt dus geen steun voor de verdeling van voorzet-

28 Merk op dat de 'de-nominalisatie' ook veel ruimere predicatie-mogelijkheden biedt.

sels over enerzijds het lexicon en anderzijds de procedurele grammatica.²⁹

Dat neemt niet weg dat preposities wel degelijk een 'tussenpositie' zouden kunnen innemen. In tabel 1 is een aanwijzing daarvoor ook dat er *voor* voorzetsels vaker gepauzeerd wordt dan *erna*, dit in tegenstelling tot de andere onderscheiden functiewoorden. Onze benadering biedt ook een heel direct aanknopingspunt voor zo'n gedachte. De essentie van het schema-idee is dat een schema een gedeeltelijk gefixeerde structuur kent, met daarin plaats voor variabele informatie. Daarin stemmen het NP-schema en het PP-schema overeen. Een verschil is echter dat voorzetsels, zoals gezegd, typisch relaties tussen instantiaties van concepten leggen, en daarmee bijdragen aan de conceptuele inhoud van de uiting, en niet zozeer aan de relatie ervan met de taalgebruikssituatie (zoals determinatoren doen). In die zin zijn voorzetsels dus zowel functiewoorden (d.w.z. profiel-determinanten van schema's) als inhoudswoorden (bijdragen aan de conceptuele inhoud); in onze opvatting van die termen is daar niets tegenstrijdigs in.

Een aparte kwestie in dit verband is het verschijnsel van de zgn. vaste voorzetsels (m.n. bij voorzetselvoorwerpen, maar ook elders). Gegeven het idee dat schema's in verschillende gradaties van abstractheid kunnen voorkomen, inclusief varianten die gedeeltelijk lexicaal gefixeerd zijn, is het verschijnsel weinig meer dan een illustratie hiervan; (vrijwel) alle volwassen sprekers van het Nederlands beschikken over het schema 'antwoord(en) op X' (en 'praten over X'). In een model als IPG, met een principiële scheiding tussen lexicon en grammatica, is de status van dergelijke uitdrukkingen veel meer een probleem; Kempen & Hoenkamp (1987) zijn er ook niet erg expliciet over; ze behandelen impliciet wel de combinatie *listen to* alsof het één werkwoord is, maar doen over dit type verschijnselen geen algemene uitspraak. Van belang is allereerst uiteraard dat naast de lexicale 'eenheid-status' van dergelijke uitdrukkingen, ook de ontleedbaarheid ervan in de theorie gehandhaafd blijft (*antwoord* in *antwoord op* betekent nog steeds hetzelfde als *antwoord op* zichzelf, of in *antwoord van*, etc.) - iets dat in de maximalistische conceptie (zie § 5) vanzelf spreekt. Hiermee hangt, als tweede punt, samen dat substantieven en werkwoorden, zoals *antwoord(en)*, *besluit(en)*, *praten*, wel krachtige beperkingen op kunnen leggen aan de voorzetsels die erop kunnen volgen, maar dat die nog niet 100% voorspelbaar zijn; naast *besluiten om* hebben we b.v. ook nog *besluiten tot* en *besluiten over*. Dat betekent dat de feitelijke keuze van een voorzetsel, ook daar waar die keuze beperkt is, toch altijd een nadere keuze voor het vervolg met zich meebrengt, dus een projectie van specifiekere structuur: bij *besluiten om* legt de producent zich vast op een infinitief-constructie, bij *besluiten tot* op een nominale groep (met bepaalde semantische eigenschappen). Dit soort gevallen is gemakkelijk inpasbaar in de schema-benadering voor de productie van grammaticale constituenten: de gedachte is dat de taalgebruiker zich met de keuze van een functiewoord (in de zin van schematische profiel-determinant) vast kan leggen op een bepaald *type* relatie (in de vorm van een bepaald syntactisch schema) terwijl de conceptuele specificatie daarvan nog moet plaats vinden, hetgeen de oorzaak kan zijn van een pauze. In een IPG-

29 Naast dit empirische probleem geldt natuurlijk ook nog de vraag of het theoretisch wel verantwoord is de leden van één grammaticale klasse, i.c. die van de preposities (die zich syntactisch toch erg gelijksoortig gedragen), zo over 'lexicon' en 'syntaxis' te verdelen.

achtige benadering, waarin syntactische informatie niet beschikbaar kan komen zonder dat er conceptuele inhoud gespecificeerd is, leveren dergelijke verschijnselen stelselmatig een probleem op.³⁰

De generalisatie in het semantische vlak over lidwoorden en voorzetsels is dus dat die een wezenlijk relationeel karakter hebben (zij het met betrekking tot verschillende domeinen), hetgeen direct samenhangt met het feit dat ze syntactische schema's specificeren. Ook onderschikkende voegwoorden kunnen vermoedelijk goed in deze analyse ondergebracht worden. Wellicht moet daarbij een onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds onderwerps- en voorwerpszinnen en anderzijds bijwoordelijke bijzinnen, waarbij de functie van de eerste meer in de richting van 'grounding' gaat, terwijl de tweede soort functioneel overeenkomt met voorzetselgroepen. Mogelijk zou dit een verklaring kunnen vormen voor het feit dat pauze-proporties na voorzetsels minder groot zijn dan na complementeerdere; omdat we op dit punt in de data niet de relevante onderscheidingen kunnen maken, laten we het hier echter bij deze speculatieve opmerkingen.

7 Tot slot

In dit artikel hebben we betoogd dat syntactische schema's (constituenten, zinnen) in uiteenlopende graden van abstractie deel uitmaken van het declaratieve lexicon, en als zodanig betrokken zijn bij het proces van taalproductie. Daarnaast hebben we de prevalentie van functie-woorden bij schema-activatie en -gebruik aan de orde gesteld. Wij zijn, zoveel moge duidelijk zijn, niet de eersten om de mogelijkheid van schema's te onderkennen en te onderzoeken (zie bijvoorbeeld Bolinger 1975, Langacker 1987, Deane 1992). Wel nieuw is, naar ons weten, het type data - pauzes, in spontane taalproductie, na functiewoorden - dat we in dit artikel aan de orde hebben gesteld als mogelijk relevant in het onderzoek naar de verhouding tussen 'geheugen' en 'berekening'. Verder onderzoek is nodig naar de mogelijkheid dat het gebruik van gefixeerde uitdrukkingen en schematische constellaties (mede) afhankelijk is van bepaalde spreek-psychologische factoren, zoals de vereiste *snelheid* van spreken,³¹ of de reikwijdte van het semantische domein dat aan de taalproductie ten grondslag ligt (zie bijvoorbeeld Blaauw 1995). Hoe het zij, wanneer de aannemelijkheid van de schema-benadering verder onderbouwd kan worden heeft dat tamelijk verstrekkende gevolgen voor de modellering van het productieve taalvermogen. Die gevolgen zouden allereerst betrekking kunnen hebben op de verhouding 'lexicon-grammatica', dus op de rol van het 'onthouden' en die van het 'berekenen' in taalgebruik. De tijd lijkt rijp voor zo'n heroverweging, zoals ook moge blijken uit de conclusie die Jackendoff (1995, zie ook Jackendoff 1997) trekt op basis van een analyse van idiomen, clichés en grammaticale constructies:

[...] the boundary between lexicon and rules of grammar begins to blur.
Along with Fillmore & Kay (1993) and in some sense Langacker (1987),
one might even want to

30 Stel bijvoorbeeld dat *om* (of *te*) opgevat wordt als de grammaticale markering van een infinitief-constructie, dan moet het geïntroduceerd worden door een functorisatie-procedure, zodat het infinitieve werkwoord als hoofd van de constructie eerst gelexicaliseerd moet zijn, waardoor voorspeld wordt dat er na *om* (of *te*) geen pauzes zullen optreden - in tegenstelling tot wat de feiten laten zien.

31 Een suggestie die gedaan wordt door Kuiper (1995).

view the core rules of phrase structure for a language as maximally underspecified constructional idioms. (...) A strict separation of lexicon and grammar (...) may prove to be but a methodological prejudice. (Jackendoff 1995:155/6)

Bibliografie

- Altenberg, B. (1993).** Recurrent verb-complement constructions in the London-Lund Corpus. In: J. Aarts, P. de Haan & N. Oostdijk (eds.), *English Language Corpora: Design, Analysis and Exploitation*. Amsterdam/Atlanta, GA: Rodopi, 227-245.
- Bergh, H. van den (1990).** *Unilevel versus multilevel analysis*. Paper gepresenteerd op de statistische dagen van de Nederlandse Vereniging voor Statistiek.
- Berkum, van, J.J.A. (1996).** *The Psycholinguistics of Grammatical Gender. Studies in language comprehension and production*. Proefschrift K.U.N.
- Blaauw, E. (1995).** *On the Perceptual Classification of Spontaneous and Read Speech*. Utrecht: OTS dissertation series.
- Bolinger, D. (1965).** Linear modification. In: Bolinger, D., *Forms of English; accent, morpheme, order*. Cambridge MA: MIT Press, 279-307.
- Bolinger, D. (1975).** *Aspects of Language*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Boomer, D.S. (1965).** Hesitation and grammatical encoding. *Language and Speech* 8, 148-158.
- Chomsky, N. (1995).** *The Minimalist Program*. Cambridge MA, London England: The MIT Press.
- Clark, H.H. (1996).** *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, H.H. & E. Clark (1977).** *Psychology and Language. An introduction to psycholinguistics*. New York: Harcourt Brace.
- Deane, P.D. (1992).** *Grammar in Mind and Brain. Explorations in cognitive syntax*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Fillmore, C.F., P. Kay & M.C. O'Connor (1988).** Regularity and idiomaticity in grammatical constructions. The case of *let alone*. *Language* 64, 501-538.
- Goldberg, A.E. (1995).** *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Harris, C.L. (1992).** Connectionism and cognitive linguistics. In: N.E. Sharkey, (ed.) *Connectionist Natural Language Processing. Readings from Connection Science*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1-27.
- Jackendoff, R. (1995).** The boundaries of the lexicon. In: M. Everaert, E. van der Linden, A. Schenk & R. Schreuder (eds.) *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum Ass. Publishers, 133-166.
- Jackendoff, R. (1997).** *The Architecture of the Language Faculty*. Cambridge MA, London England: The MIT Press.
- Kempen, G. & E. Hoenkamp (1987).** An incremental procedural grammar for sentence formulation. *Cognitive Science* 11, 201-257.
- Kuiper, K. (1995).** *Smooth Talkers. The linguistic performance of auctioneers and sportcasters*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Ass. Publishers.

- Langacker, R.W. (1987).** *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R.W. (1988).** A Usage-based model. In: B. Rudzka-Ostyn (ed.) *Topics in Cognitive Linguistics.* Amsterdam: Benjamins, 127-161.

- Langacker, R.W. (1991a).** *Concept, Image, and Symbol. The cognitive basis of grammar.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter. Cognitive Linguistic Research I.
- Langacker, R.W. (1991b).** *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2. Descriptive application.* Stanford: Stanford University Press.
- Levelt, W.J.M. (1989).** *Speaking. From intention to articulation.* Cambridge MA: MIT Press.
- Maclay, H. & C.E. Osgood (1959).** Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word* 15, 19-44.
- Schilperoord, J. (1996).** *It's about Time. Temporal aspects of cognitive processes in text production.* Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Schilperoord, J. & D. de Vet (1996).** Over clichés. *Tekst[blad]* 2, 5-9.
- Sturm, A. (1986).** *Primaire syntactische structuren in het Nederlands.* Proefschrift Utrecht.
- Uit den Boogaart, P.C. (1975).** *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands.* Utrecht: Oosthoek, Scheltema en Holkema.
- Zubin, D.A. & K.M. Köpcke (1986).** Gender and folk taxonomy: the indexical relation between grammatical and lexical categorization. In: C. Craig (ed.) *Noun Classes and Categorization.* Amsterdam: Benjamins, 139-180.

* Functionele categorieën in Nederlands/Marokkaans-Arabische
tweetalige gesprekken
Jacomine Nortier*

Abstract

In this article, the use of three functional categories (plural suffix, preposition and definite article) in Moroccan Arabic/Dutch codeswitching environments will be investigated. First the notion of functional category will be defined for the purpose of this study. Next the use of each of the three functional categories in monolingual and bilingual sentences will be compared to the total amount of words used. Special attention is paid to the deletion of functional elements. Dutch elements turn out to be deleted more often than Moroccan Arabic functional elements, particularly definite articles.

1 Inleiding

In dit artikel zal ik een analyse geven van het gebruik van drie functionele categorieën in Nederlands/Marokkaans-Arabische tweetalige gesprekken. Allereerst zal ik een korte toelichting geven op wat ik onder functionele categorieën versta; vervolgens zal ik de dataset beschrijven en daarna zal ik achtereenvolgens op meervoudssuffixen, preposities en bepaalde lidwoorden ingaan.

De centrale vraag luidt als volgt:

Is de manier waarop tweetalige sprekers functionele categorieën in omgevingen waar codewisseling voorkomt behandelen vergelijkbaar met de manier waarop ze functionele categorieën behandelen in monolinguale zinnen?

Ik zal een nadere analyse geven van het gebruik van functionele categorieën in codewisseling.

Om codewisseling mogelijk te maken moet de spreker ervoor zorgen dat de talen in kwestie een zekere mate van congruentie vertonen. Als die congruentie er niet is wordt die gecreëerd. Eén van de manieren om die congruentie te bereiken is het deleren van bepaalde categorieën. Het blijkt dat juist functionele categorieën gevoelig zijn voor die druk.

Deze gedachte is in overeenstemming met wat Sebba (1994) heeft gevonden. Het is ook in overeenstemming met wat Clyne (1987) *convergence* noemt. Eén van de - mijns inziens - mooiste voorbeelden van convergentie komt van Clyne:

(1)	Dan soms # times go # voor 'n # hour # nog in bed

In het Engels staat het subject altijd vóór het finiete werkwoord, ook als de zin opent met een andere constituent, zoals een Adv P. In het Nederlands daarentegen komt het finiete werkwoord in hoofdzinnen altijd op de tweede plaats te staan, zodat

* UiL-OTS, Trans 10 3512 JK Utrecht, email J.Nortier@let.ruu.nl

doorgaans het subject op de eerste plaats staat, maar dat kan verplaatst worden naar de positie ná het werkwoord als er een andere constituent op de eerste plaats in de zin staat. Deze regel die typisch is voor het Nederlands en enkele andere West-Germaanse talen, zoals het Duits, wordt de V2-regel genoemd.

Door het onoverbrugbare verschil in Subj-V volgorde (V2) tussen het Engels en Nederlands heeft de spreker van zin (1) ervoor gekozen het subjectpronomen *I/ik* maar helemaal niet te realiseren.

Ook in Berk-Seligson (1986) worden voor Spaans-Hebreeuwse codewisseling vergelijkbare deleties beschreven. In de eerste plaats lidwoorden, daarnaast ook vaak koppelwerkwoorden en (P)P's. Soms is het weglaten van die functionele elementen vanuit één van de betrokken talen te verklaren, vaak ook gaat de deletie tegen de regels van beide talen in. Dat laatste is strijdig met de observatie van Poplack (1980) dat codewisselaars de betrokken grammatica's nou juist niet schenden. Berk-Seligson schrijft hierover (1986: 328):

Poplack (1980, 1981) has found 'virtually no ungrammatical combinations' in the code-switching of her informants. In contrast, the speech of my Israeli informants was filled with violations of syntax, predominantly of Spanish syntax (...)

In het kader van de centrale onderzoeksvraag wil ik in dit artikel in detail naar enkele van de hierboven besproken deleties kijken, zoals die in Marokkaans/Nederlandse data zichtbaar zijn. Uit de analyses zal blijken dat in gemengde zinnen meer elementen uit het Nederlands dan uit het Marokkaans Arabisch worden weggelaten.

2 Wat zijn functionele categorieën?

Kort samengevat geeft Ouhalla (1991) de volgende kenmerken van functionele categorieën:

- Functionele categorieën zijn bijvoorbeeld de inflectionele elementen Agr en Tns, Comp, Infl, Aux, Det.
- Functionele categorieën kunnen geen thematische rollen toekennen of argumenten kiezen; ze hebben geen s-selectionele eigenschappen (s = semantisch; dat wil zeggen dat ze bijvoorbeeld geen patiens, NP of propositie kiezen.)
- C-selectie is het selecteren van categorieën; dat doen functionele categorieën juist wél.
- Functionele categorieën hebben vaak een affix-karakter en verschijnen dus bij voorkeur (maar niet uitsluitend) in de vorm van gebonden morfemen. Zo is bijvoorbeeld Aux geen gebonden morfeem. Gebonden categorieën hebben m(orfologisch)-selectionele eigenschappen die de categoriale natuur van het item waaraan ze kunnen hechten specificeren. Tns, bijvoorbeeld, m-selecteert een V. Alle functionele categorieën hebben m-selectionele eigenschappen. Verder hebben functionele categorieën grammaticale kenmerken. (Zie ook Abney 1987.)

In dit artikel ga ik in op meervoudsuitgangen, lidwoorden en preposities. Van die eerste twee is het, de zojuist gegeven definities en karakteristieken in aanmerking genomen, duidelijk dat het functionele categorieën betreft. Omdat preposities, in

ieder geval een subgroep daarvan, een naamval kunnen toekennen, is het wat dubieus of ze ook tot de functionele categorieën moeten worden gerekend. In Ouhalla

(1991) bijvoorbeeld wordt daar geen uitspraak over gedaan. De reden waarom preposities in de analyse zullen worden betrokken is dat ze soms worden weggelaten door de Marokkaans/Nederlandse tweetalige sprekers. In die zin is er overeenkomst met categorieën zoals Det. Bovendien vormen preposities een beperkte set en gaat het om een klasse die morfologisch niet productief is. Al met al zijn er meer redenen om ze voorlopig als functionele categorieën te beschouwen dan om ze daarvan uit te sluiten.

3 Het Materiaal

In 1986 is in Utrecht t.b.v. mijn promotieonderzoek door een tweetalige onderzoeksassistent een Marokkaans-Arabisch/Nederlands corpus verzameld. Het bestaat uit negen gesprekken van 20 tot 60 minuten, die hij gevoerd heeft met bij elkaar 15 tweetalige sprekers. Het tweede corpus is in 1991 in Nijmegen verzameld, ook door een tweetalige onderzoeksassistent. Het betreft iets meer proefpersonen en de meeste gesprekken duren ook iets langer. Het Nijmeegse corpus vormt de basis voor het promotieonderzoek van Louis Boumans. De gesprekken in beide corpora zijn opgenomen in zeer informele situaties en hebben veel materiaal opgeleverd. Van alle gesprekken zijn de fragmenten waar codewisseling in voorkomt getranscribeerd. Het gaat daarbij niet alleen om de zin(nen) waarin codewisseling voorkomt, maar ook om de eentalige zin ervoor en erna. Uit beide corpora heb ik één gesprek aan een gedetailleerde (deels her-)analyse onderworpen ten behoeve van dit artikel.

In het eerste gesprek (1986) spreekt de onderzoeksassistent (Mustapha; op het moment van opname 38 jaar oud) met zijn veel jongere broer (Hassan) en een vriend van hem (Ahmed), beide begin twintig. De onderwerpen waar ze over spreken variëren van voetbal, (avond-)school en werk tot discriminatie, integratie en sterke verhalen. In het tweede gesprek spreekt de onderzoeksassistent (Samir) met één van zijn beste vrienden (Jamal). Ze studeren beide aan de universiteit, hebben het veel over universitaire onderwerpen, het studentenleven, de islam (het was ramedan toen de opnames werden gemaakt). Gedurende korte tijd is bij het tweede gesprek ook nog een derde persoon aanwezig geweest (Rashid), een vriend die nog maar kort in Nederland was op het moment van opname. Hij spreekt in het opgenomen gesprek alleen Marokkaans-Arabisch en Frans. Voor alle proefpersonen geldt dat ze regelmatig Marokkaans-Arabisch gebruiken, ook in de opgenomen gesprekken. Behalve Mustapha in het eerste gesprek en Rashid, degene die maar kort bij het tweede gesprek aanwezig was, zijn alle sprekers zeer vaardig in het Nederlands.

4 Data: de normaalverdeling

Hieronder in tabel 1 staat een normaalverdeling van L1 en L2. Van alle sprekers is in het getranscribeerde materiaal geteld hoeveel woorden ze in het Nederlands (Nds) en hoeveel ze in het Marokkaans-Arabisch (MA) gebruikten. Wanneer er Frans (Fr) werd gebruikt is dat ook meegeteld. De normaalverdeling zoals die hier in tabel 1 wordt gegeven zal in de rest van dit artikel gelden als ijkpunt waartegen andere verdelingen worden afgezet. Men zou verwachten dat de verdeling zoals die hier gegeven is ook opgaat voor functionele categorieën: iemand die in T1 weinig

zegt zal in die taal ook relatief weinig functionele categorieën realiseren. De taal waarin de meeste woorden zijn geuit zal de taal zijn waarin ook de meeste functionele categorieën gerealiseerd zijn. Tabel 1 laat zien hoe die dominantiepatronen er in de normaalverdeling uitzien.

Tabel 1

Normaalverdeling: Het totaal aantal woorden per spreker en per taal (clitische pronomina en geassimileerde lidwoorden zijn als woord geteld)

NAAM	NEDERLANDS	MAROKKAANS- ARABISCH	FRANS	TOTAAL
Ahmed	856 (72,4%)	327 (27,6%)		1.183 (100%)
Hassan	641 (63,4%)	370 (36,6%)		1.011
Mustapha	13 (4,8%)	256 (95,2%)		269
Samir	664 (40,4%)	977 (59,4%)	3 (0,2%)	1.644
Jamal	453 (46,7%)	514 (53,1%)	2 (0,2%)	969
Rashid	1 (1%)	92 (90,2%)	9 (8,8%)	102
Totaal	2.628 (50,7%)	2.536 (49%)	14 (0,3%)	5.178

In tabel 1 is duidelijk te zien dat de onderzoeksassistent in het eerste gesprek (Mustapha) en degene die maar kort bij het tweede gesprek aanwezig was (Rashid) nauwelijks Nederlands spreken.

Het feit dat in het getranscribeerde materiaal beide talen (in aantallen woorden) ongeveer gelijk vertegenwoordigd zijn, wil nog niet zeggen dat de sprekers gemiddeld genomen in beide talen even vaardig zijn. Het is heel goed mogelijk dat iemand niet erg vaardig is in een taal en die desondanks veel gebruikt, bijvoorbeeld omdat de aanwezigheid van bepaalde gesprekspartners of de keuze van het gespreksonderwerp dat voorschrijft. Het betekent alleen dat in het onderhavige corpus gemiddeld genomen de ene taal niet uitgesproken dominant is ten opzichte van de andere taal. Per individu is dat overigens verschillend.

Volgens de vier 'hoofdsprekers' zelf en anderen in de omgeving van deze sprekers is bij hen allemaal het Nederlands de dominante taal. In de bovenstaande cijfers is die dominantie van het Nederlands waarneembaar bij Ahmed en Hassan. Samir echter, die van zichzelf zegt dat hij matig MA spreekt gebruikt, althans in dit gesprek, meer MA dan Nederlands. Bij Jamal lijkt de verdeling iets gelijkmatiger te zijn, afgaande op de aantallen woorden in beide talen geuit.

In de rest van dit artikel wil ik in de eerste plaats onderzoeken in hoeverre de distributie van functionele categorieën over de talen in overeenstemming is met de normaalverdeling zoals die in tabel 1 is gegeven. In de tweede plaats wil ik de soms frequente deletie van functionele elementen aan de orde stellen.

5 Meervoudssuffixen

5.1 Data

Tabel 2 geeft enkele aantallen en percentages van in de geanalyseerde data aangetroffen meervoudssuffixen, afgezet tegen de normaalverdeling.

Tabel 2***Aantallen en percentages meervouden***

N + pl. MA: 29 (25,7%)	(in de normaalverdeling is 49% MA)
N + pl. Ndls: 83 (73,4%)	(in de normaalverdeling is 50,8% Ndls)
N + pl. Fr: 1 (0,9%)	(in de normaalverdeling is 0,27% Fr)
Totaal: 113 meervouden	(100%)

Uit de cijfers blijkt dat er veel meer Nederlandse en veel minder Marokkaanse meervouden voorkomen dan op grond van de normaalverdeling kan worden verwacht. Een nadere analyse echter maakt duidelijk dat de asymmetrie in verdeling van meervouden het gevolg is van een ongelijke verdeling van zelfstandig naamwoorden over de beide talen.

Tabel 3***Verdeling van zelfstandig naamwoorden over de talen***

MA N's:	144	sing: 115 (79,9%)	plur: 29 (20,1%)
Ndlse N's:	315	sing: 232 (73,6%)	plur: 83 (26,4%)
Totaal:	459	sing: 347 (75,6%)	plur: 112 (24,4%)

Tabel 4***Normaalverdeling en meervouden***

Aantal woorden:	Ndls: 2.628 (50,8%)	MA: 2.536 (49%)
N + plur	Ndls: 83 (73,4%)	MA: 29 (25,6%)
N (sing)	Ndls: 232 (66,6%)	MA: 115 (33,3%)
N Totaal	Ndls: 315 (62%)	MA: 144 (38%)

Wat opvalt is dat er in het Nederlands weliswaar veel meer N's voorkomen dan in MA (315 tegen 144) maar dat de sing-plur verhouding daarbinnen ongeveer gelijk is. Het totaal aantal substantieven is dus verschillend per taal terwijl er relatief gezien evenveel enkelvoud en meervoud zijn aangetroffen. Het feit dat er zoveel meer Nederlandse N's voorkomen kan worden verklaard uit het insertionele, unidirectionele karakter van de codewisselingen in het materiaal. En dat is weer het gevolg van de culturele en sociale dominantie van het Nederlands. Uit onderzoek naar taal-contact blijkt immers telkens weer dat de sociaal-cultureel dominante taal begrippen en concepten levert aan de gedomineerde taal. In veel gevallen gaat dat vergezeld van het bijbehorende lexicale element (o.a. Thomason en Kaufman, 1988). Codewisseling die daarvan het gevolg is, is dus op referentiële gronden gebaseerd.

Met betrekking tot de samenstelling en opbouw van de getallen in tabellen 3 en 4 kan het volgende worden opgemerkt:

1

De meeste sprekers gebruiken ongeveer drie keer zoveel enkelvoud en

meervouden; degenen die daarvan afwijken zijn Mustapha en vooral Rashid. Dit zou echter kunnen liggen aan het feit dat van beide relatief weinig materiaal beschikbaar is.

Het gaat in deze analyse om fragmenten waar veel codewisseling in voorkomt,

meestal voorafgegaan en gevolgd door één eentalige zin. Toch blijkt dat in die relatief hoog tweetalige fragmenten een zekere dominantie van het Nederlands boven het Marokkaans-Arabisch zichtbaar is. In veel gevallen betreft de zin waarin codewisseling voorkomt bijvoorbeeld een Marokkaanse zin met een geïnserteerd Nederlands element, in een gespreksfragment dat verder Nederlands is. Mustapha gebruikt echter veel meer MA dan Nederlandse N's en dat klopt met de algemene indruk die de gesprekken met hem maken. Rashid spreekt bijna geen Nederlands, wel Frans en MA. Ook dat komt uit bovenstaande analyse van gebruik van N's duidelijk naar voren.

3

Tenslotte kan worden geconstateerd dat bij Ahmed, Hassan, en Jamal telkens het aandeel Nederlands 3 à 4 keer zo hoog is als MA, zowel bij de enkelvouds- als meervoudsvormen. Bij Samir is dat beeld verstoord: hij produceert relatief meer Marokkaans-Arabisch naamwoorden in het enkelvoud dan de anderen, en (dus) minder Nederlandse enkelvoudige naamwoorden. Hij is nou juist degene die het meest van alle sprekers lijkt te codewisselen.

Samenvattend kan worden gesteld dat op het eerste gezicht de verdeling van meervoudssuffixen over beide talen niet conform de normaalverdeling is; echter wél wanneer de meervoudsvormen worden afgezet tegen de enkelvoudsvormen. Dan blijkt de verdeling van zelfstandig naamwoorden niet conform de normaalverdeling te zijn, maar de verhouding tussen enkel- en meervoudsvormen daarbinnen wél.

5.2 Deletie van meervoudssuffixen

De vorige sectie ging over het gebruik van meervoudssuffixen. Echter: in totaal drie keer (2,7%; allemaal in gesprek 1) is er geen meervoudssuffix in het Nederlands gerealiseerd. Deze gevallen zijn hier weergegeven als (2), (3) en (4):

(2)	ka-n9emlu	ghir	#	gebouw	#	kbar bhal Holiday Inn
	DUR-we doen	alleen		gebouw		grote (PL) zoals

Holiday
Inn.

- (3) 'We doen alleen grote gebouwen, zoals Holiday Inn' (Ahmed)
smit-hum, # Griek, # tahuma 9adiyin, aw la?
naam-hun, Griek, zij normaal (PL), of
niet?
- (4) 'Hoe heten ze, Grieken, die zijn normaal, of niet?' (Mustapha)
Echt heel veel verschillende mentaliteiten als je vergelijkt, Griek,
Italiaan,
Hollander, en en allemaal pfff
'... Grieken, Italianen, Hollanders ...' (Ahmed)

Het is voor het totaalbeeld over functionele categorieën in Marokkaans-Arabisch/Nederlandse tweetalige gesprekken interessant om te constateren dat de drie keer dat de meervoudsuitgang is weggelaten, het telkens Nederlandse substantieven betrof. Door het beperkte aantal voorbeelden vallen hier geen conclusies te trekken, maar elders blijkt dat juist Nederlandse functionele categorieën worden weggelaten, dus hoeft de hier gevonden verdeling geen toeval te zijn.

6 Prepositions

De tweede categorie die ik aan de orde wilde stellen is *prepositions*. De normaalverdeling is ongeveer fifty-fifty voor Nederlands en MA. Voor prepositions is de verdeling 42,5% Nederlands en 57,5% MA. Hierbij moet worden aangetekend dat de percentages vooral door één spreker zijn vertekend: als Samir niet mee zou doen zou de verdeling 48,5% Nederlands en 51,5% MA zijn.

Wanneer we naar de verdeling van de types kijken blijkt dat in het MA minder types gebruikt zijn dan in het Nederlands. Omdat me niet bekend is dat het MA veel minder prepositions heeft dan het Nederlands moeten we er vanuit gaan dat de verscheidenheid aan prepositions in het Nederlands in het geanalyseerde taalgebruik van de proefpersonen groter is dan in MA, terwijl op het niveau van tokens er in hun MA juist meer prepositions verschijnen dan in het Nederlands. Een analyse van de verdeling van prepositions laat zien dat in het Nederlands, waar de meeste types uit komen, slechts 6 (28,6%) van de 21 verschillende prepositions meer dan 3 keer zijn gebruikt. Die 6 types zijn verantwoordelijk voor 46% van de tokens. In het MA zijn 8 (61,5%) van de 13 voorzetsels meer dan 3 keer gebruikt, ofwel voor 95,6% van de tokens.

Tabel 5

Prepositions, types en tokens

Ahmed	81 preps	48 Ndlse tokens = 59,3%	17 types
		33 MA tokens = 40,7%	8 types
Hassan	66 preps	34 Ndlse tokens = 51,5%	15 types
		32 MA tokens = 48,5%	8 types
Mustapha	19 preps	geen Ndlse tokens = 0%	0 types
		19 MA tokens = 100%	8 types
Samir	123 preps	38 Ndlse tokens = 30,9%	12 types
		85 MA tokens = 69,1%	10 types
Jamal	63 preps	33 Ndlse tokens = 52,4%	13 types
		30 MA tokens = 47,6%	8 types
Rashid	8 preps	geen Ndlse tokens = 0%	0 types
		8 MA tokens = 100%	2 types

Totaal	360 preps	153 Ndlse tokens = 42,5%
		207 MA tokens = 57,5%

Kortom: Voor de functionele categorie prepositie geldt dat er meer verschijningen (tokens) van zijn in het MA dan op grond van de normaalverdeling zou kunnen worden verwacht. De verscheidenheid (types) echter is in het MA beduidend veel kleiner dan in het Nederlands.

Tot nog toe ging het alleen over de dominantie en taalvaardigheid van de groep als geheel. Het is echter de vraag of het gerechtvaardigd is om te spreken over de taalvaardigheid van een groep, die immers bestaat uit individuen die onderling grote verschillen in taalvaardigheid kunnen vertonen. Daarom zal nu aandacht worden geschonken aan de vraag in hoeverre de taalvaardigheid van individuele sprekers afwijkt van het groepsgemiddelde.

Voor de vier hoofdsprekers (dus excl. Mustapha en Rashid) geldt dat uit het MA minder prepositie-types dan uit het Nederlands worden gebruikt. Dat is in overeenstemming met geluiden uit de Marokkaanse gemeenschap in Nederland dat de beheersing van MA in Nederland hard achteruitgaat t.o.v. Marokko. Dat is zichtbaar in een beperking van het aantal preposities dat (veelvuldig) wordt gebruikt (vgl. Andersen 1982).

Mooi is in dit verband een vergelijking met Mustapha: degene over wie de meeste zekerheid bestaat dat zijn MA goed ontwikkeld is. Hij gebruikt relatief veel types, terwijl de anderen in hun MA relatief weinig types gebruiken. Het type/token patroon bij Mustapha in het MA lijkt op dat van de vier hoofdsprekers in het Nederlands. Samir vormt een uitzondering.

6.1 Deletie van preposities

Ik heb in de twee geanalyseerde conversaties vijf keer een deletie van een prepositie aangetroffen:

- (5) msha # !!¹ n- eh politiebureau
hij-ging
'Hij ging naar het politiebureau' (Ahmed)
- (6) gelijk beginnen !!² HAVO.
'Gelijk beginnen met HAVO' (Hassan)
- (7) qrib 9eshrin, # !! augustus
bijna twintig
'Ik ben bijna twintig, in augustus.' (Hassan)
- (8) temshi had l- 9am # !! vakantie?
je-gaat dit het-jaar
'Ga je dit jaar met vakantie?' (Samir)
- (9) nta !! tweede jaar # daba, yak?
jij nu, hè?
'Jij bent in je tweede jaar nu, hè?' (Samir)

Behalve bij voorbeeld (6), valt bij (5) - (9) eigenlijk niet vast te stellen tot welke taal de weggelaten prepositie behoort. Interessant is in dit opzicht (5), omdat aarzelend een aanvang wordt gemaakt met het Nederlandse *naar* terwijl dat voorzetsel niet wordt afgemaakt. Het geeft aan dat een Nederlandse, en niet een Marokkaans-Arabisch prepositie is weggelaten. Tegelijkertijd is niet duidelijk waarom die vorm niet in zijn geheel kon worden gerealiseerd. Het staat vast dat het bij de deleties in (5) - (9) altijd gaat om de combinatie van een prepositie met een Nederlands naam-

1 !! markeert de plaats waar een prepositie is weggelaten.

2 De prepositie die hier is weggelaten is *met*, of eventueel *op* (*de*). Deze zin komt uit een fragment waarin veel codewisseling voorkwam, zowel tussen sprekers als in uitingen van één spreker.

woord. Verder valt op dat het - alweer met uitzondering van (6) - gaat om weglatingen op de plaats van de codewisseling. De desbetreffende codewisseling gaat bovendien steeds van MA naar Nederlands. Op basis van deze paar feiten kan voorzichtig gehypothetiseerd worden dat in Nederlandse PP's het deleren van een prepositie is toegestaan, terwijl dat in Marokkaanse NP's niet voorkomt.

7 Bepaalde lidwoorden

Zowel het Nederlands als het Marokkaans-Arabisch kent definietheid, uitgedrukt in bepaalde lidwoorden. Dat is tevens de derde en laatste functionele categorie waar ik in het kader van dit artikel bij stil wil staan. Voor een juist begrip moet onderstreept worden dat er een belangrijk verschil is in het gebruik van het bepaalde lidwoord in het Nederlands en het MA. In het kort komt het erop neer dat in MA DP's demonstrativa gevolgd moeten worden door een tweede determiner Det b, het bepaald lidwoord *l(e)*- (als in (10)) of een geassimileerde vorm daarvan (als in (11)); datzelfde geldt ook voor *wahed* (één) wanneer het wordt gebruikt als onbepaald lidwoord, zoals geïllustreerd in (12):

(10)	had l-kursi deze de-stoel 'deze stoel'
(11)	dik t-tebla die de-tafel 'die tafel'
(12)	wahed le-mra een de-vrouw 'een vrouw'

Uit deze voorbeelden blijkt dat wanneer het bepaald lidwoord als tweede determinator (Det b) wordt gebruikt, het (in-)definiete karakter van de constituent niet meer bepaald wordt door dat lidwoord (Det b) maar door de eerste determinator.

In de geanalyseerde data werd 33 maal een bepaald lidwoord gebruikt:

Tabel 6

Aantallen bepaalde lidwoorden¹

Marokkaans-Arabisch	20 = 60,6%
Nederlands	6 = 18,2%
Frans	7 = 21,2%

Zo op het eerste gezicht is het MA duidelijk oververtegenwoordigd, in vergelijking met de normaalverdeling. Wanneer niet naar de gebruikte lidwoorden, maar naar

¹ Er is geen onderscheid gemaakt tussen Det a en Det b: alle bepaalde lidwoorden zijn meegeteld.

de relevante omgevingen wordt gekeken (DP's) ontstaat een gecompliceerd beeld: 68 maal werd een DP gebruikt, in slechts 48,5% werd daadwerkelijk een bepaald lidwoord gerealiseerd.

De keren dat het lidwoord werd weggelaten (35; 51,5%) ging het in alle gevallen (vermoedelijk) om een Nederlands lidwoord (maar daarover straks meer). Vijf keer ging het om een Nederlandse DP; in verreweg de meeste gevallen was het een gemengde DP waarin van MA naar Nederlands werd gewisseld. Verder kan nog worden opgemerkt dat in de monolinguale Marokkaans-Arabische DP's nooit lidwoorden worden weggelaten; in de Nederlandse DP's ongeveer de helft van het aantal keren (door alle sprekers), en in de gemengde DP's in 80% van de gevallen. Het feit dat het percentage weglatingen in de gemengde DP's zo hoog is kan dus niet (uitsluitend) worden toegeschreven aan een gebrek aan kennis van hoe het Nederlandse bepaalde lidwoord moet worden gebruikt.

Er zijn in totaal 68 relevante omgevingen aangetroffen (100%). Grofweg komt een relevante omgeving neer op een omgeving waarin een bepaald lidwoord staat of zou moeten staan, ongeacht de taal. Van die 68 relevante omgevingen zijn er 33 ingevuld met complete DP's (48,5%) zoals in (13) (Nederlands), (14) (MA) en (15) (gemengd):

- (13) de laatste tien dagen (Samir)
- (14) dak l-weqt
die de-tijd
'die tijd' (Ahmed)
- (15) wahed l- # kast
een de- # kast
'een kast' (Hassan)

Uit 35 DP's ontbreekt een verplicht bepaald lidwoord (51,5%) zoals in (16):

- (16) wahed # kans
een # kans (Samir)

In tabel 7 is het al dan niet gebruiken van bepaalde lidwoorden in meer detail uitgesplitst:

Tabel 7

Relevante omgevingen voor het gebruik van een bepaald lidwoord

DP MA:	12 (17,6%)	compleet: 12 (100%)	bep lidw weg: 0 (0%)
DP Ndls:	11 (16,2%)	compleet: 6 (54,5%)	bep lidw weg: 5 (45,5%)
DP MA/Ndls	36 (53%)	compleet: 7 (19,4%)	bep lidw weg: 29 (80,5%)
DP Ndls/MA	2 (3,3%)	compleet: 1 (50%)	bep lidw weg: 1 (50%)

DP MA/Fr	7 (10,3%)	compleet: 7 (100%)	bep lidw weg: 0 (0%)
Totaal:	68 (100%)	compleet: 33 (48,5%)	bep lidw weg: 35 (51,5%)

De derde categorie, DP's waarin van het MA naar het Nederlands wordt gewisseld, is vetgedrukt omdat het een relatief hoog aantal betreft en de aandacht in deze paragraaf verder daarop gericht zal zijn.

In de gevallen dat MA/Nederlandse DP's compleet zijn is het bepaald lidwoord

altijd in het MA gerealiseerd. Voorbeelden daarvan zijn (17) en (18):

(17)	(dya)	I- # gemeente	
	(van)	de- # gemeente (Samir)	
(18)	(f-)	had I-	# park
	(in-)	dat het-	# park (Jamal)

Van de 29 keer dat het bepaald lidwoord is weggelaten in MA/Nederlands gemengde DP's gaat het 20 keer om een Det b. Voorbeelden:

(23)	had	# onderzoek
	dit	# onderzoek (Samir)
(24)	wahed	# videocursus
	een	# videocursus (Jamal)

Puur theoretisch zou het kunnen dat in de hierboven besproken gevallen geen sprake is van insertie van een Nederlandse N in een overigens Marokkaans-Arabische constituent, maar om insertie van een Marokkaans functie-element (*had*, *wahed*) in een Nederlandse constituent. Gezien de karakteristieken van meertalige gesprekken en de Marokkaans/Nederlandse gemeenschap ligt het echter voor de hand te veronderstellen dat een Nederlands concept met bijbehorend lexicaal element (zoals *videocursus*) is geïnserteerd op een plaats waar het Marokkaans-Arabisch geen equivalent heeft. Dit is een gevolg van de sociaal-culturele dominantie van het Nederlands (zie ook 5.1).

7.1 Lidwoorddeletie per individu bekeken

Om meer inzicht te krijgen in het verschijnsel 'lidwoorddeletie' heb ik (tabel 8) een verdeling naar spreker gemaakt. Tabel 8 laat zien dat er aanzienlijke individuele verschillen zijn in het weglaten van lidwoorden. In *monolinguale Marokkaans-Arabische DP's* wordt nooit een bepaald lidwoord weggelaten, door geen enkele spreker. De 12 keer dat er een relevante omgeving is wordt het lidwoord gerealiseerd. Alleen Jamal gebruikt nergens in het geanalyseerde materiaal een uitsluitend Marokkaans-Arabische DP. De anderen allemaal wel.

In *monolinguale Nederlandse DP's* wordt iets minder dan de helft van het aantal relevante keren het Nederlandse bepaalde lidwoord weggelaten. Alleen Ahmed, Hassan en Samir gebruiken wel eens Nederlandse DP's. Ahmed heeft relatief en absoluut de meeste Nederlandse DP's in zijn materiaal; 80 % daarvan is compleet. Hassan heeft zowel 1 complete als 1 incomplete Nederlandse DP. Samir heeft 1 complete en 3 incomplete Nederlandse DP's. Absoluut gezien vrij veel, maar relatief gezien weinig omdat de Nederlandse DP's maar een klein deel van zijn totale aantal DP's uitmaken. Toch zijn deze cijfers wel interessant. Ze laten namelijk zien dat in het codewisselen van Ahmed, Hassan en Samir toch 'onvolkomenheden' voorkomen. En dat terwijl de beheersing van het Nederlands (op het gehoor) bij deze drie sprekers zo ongeveer perfect lijkt. Dit kan een aanwijzing zijn dat de zeer frequente weglatingen van het lidwoord in MA/Nederlandse codewisseling niet eenvoudig zijn terug te voeren op de beheersing van het Nederlands.

Tabel 8***Gebruik van het bepaald lidwoord uitgesplitst naar taal en individu***

NAAM	DP'S	COMPL	GEEN LIDW	MA	N	MA/N	N/MA	MA/FR
Ahm	10	7		3	4			
			3		1	2		
Has	11	5		2	1	2		
			6		1	5		
Mus	2	2		2				
			0					
Sam	30	11		4	1	3	1	2
			19		3	15	1	
Jam	10	3				2		1
			7			7		
Ras	5	5		5				
			0					

Elk eerste cijfer achter een naam, bijv. 30 achter Samir, wordt uitgesplitst in twee rijen: 11 op de eerste rij (samengesteld uit wat daarop volgt) en 19 op de tweede rij (ook samengesteld op wat daarna volgt).

DP's waarin van Marokkaans-Arabisch naar Nederlands wordt gewisseld maken meer dan de helft van het totaal aantal DP's uit. Deze gemengde DP's zijn veel vaker incompleet dan compleet (ong. vier keer zo vaak). Datzelfde beeld gaat ook voor de individuele sprekers op. Samir spant de kroon met 15 incomplete MA/Nederlandse DP's tegenover slechts 3 complete MA/Nederlandse DP's. Het lijkt er sterk op dat codewisseling in gemengde DP's bij voorkeur zonder lidwoord moet gebeuren. Gemengd betekent hier van MA naar Nederlands, hetgeen te verklaren is op socio-linguïstische gronden (de dominante meerderheidstaal is doorgaans de taal waar naar toe gewisseld wordt of de taal waaruit in de gedomineerde taal geïnserteerd wordt.) Omdat het lidwoord als het gerealiseerd wordt altijd Marokkaans-Arabisch is, ligt het voor de hand aan te nemen dat het gedeleerde lidwoord Nederlands bedoeld was. Een ander argument om Nederlands onderliggend aan te nemen is het feit dat in monolinguale Nederlandse DP's soms lidwoorddeleties voorkomen, terwijl dat in MA DP's nooit het geval is.

Vooraf door toedoen van Rashid is het percentage *Marokkaans-Arabisch / Franse DP's* toch nog zo'n 10 %. Deze spreker gebruikte bijna geen Nederlands, woonde hier op het moment van opname nog maar kort, en gebruikte in gesprekken met andere Marokkanen voornamelijk Marokkaans-Arabisch, gemengd met wat Frans hier en daar, zoals het een goed Marokkaans academicus betaamt.

De laatste jaren wordt in onderzoek naar codewisseling veel aandacht besteed aan het Matrix Language Frame (MLF) Model van Myers-Scotton (Myers-Scotton, 1993). In het MLF Model wordt ervan uitgegaan dat er in tweetalige zinnen altijd een basis-

of matrixtaal (ML) is die het grammaticale frame levert. Binnen dat frame wordt de andere taal (EL, Embedded Language) ingebed. Langere EL-fragmenten

(bijvoorbeeld één of meer hele constituenten) kunnen een interne EL-structuur hebben mits ze in hun geheel in de matrix-structuur kunnen worden ingepast. Zulke EL-fragmenten worden EL islands genoemd.

Een poging om de Marokkaans-Arabisch/Nederlandse data in te passen in het MLF Model is problematisch en levert geen afdoende verklaring van de feiten. Het maakt in het MLF model bij het ontbreken van lidwoorden nogal wat uit of de ML (matrixtaal) Nederlands of Marokkaans-Arabisch is. Als de ML Nederlands is zou het niet nodig zijn het lidwoord wanneer het Det b betreft, te realiseren. In verreweg de meeste gevallen is de ML ondubbelzinnig Marokkaans-Arabisch. Soms is het echter niet goed uit te maken wat de ML is. Verder zijn er nogal wat gevallen waarin het weglaten van het lidwoord tegen de regels van *beide* talen ingaat. Hieronder in tabel 9 volgen een paar getallen m.b.t. lidwoorddeleties in gemengde constituenten:

Tabel 9

Lidwoorddeleties in gemengde DP's

Bep lidw weggelaten:	30 x	29 x MA/Ndls DP 1 x Ndls/MA DP
daarvan als deel	11 x	10 x MA/Ndls PP
van een PP:		1 x Ndls/MA PP; daarvan 3 x als Det b
Bep lidw weggelaten als Det b:	21 x	altijd MA/Ndls
Bij Det b deletie is de ML MA:	17 x	
ML is Ndls of onduidelijk:	4 x	

Uit het bovenstaande is duidelijk dat ook binnen het MLF model geen verklaring gevonden kan worden voor het weglaten van bepaalde lidwoorden. Dat zou wel zo zijn geweest als de ML in de gevallen van Det b deletie Nederlands was. De doorgaans geïnserteerde Nederlandse N's in MA DP's of PP's zijn te klein om als EL islands (geïnserteerde fragmenten uit de andere taal) te worden opgevat.

De Nederlandse N's mogen dan 'slechts' geïnserteerd zijn in een verder MA constituent, ze nemen blijkbaar genoeg eigenschappen mee om het normale gebruik van Det b onmogelijk te maken.

Dit brengt mij ertoe te veronderstellen dat er niet altijd -maar wel vaak- in elke tweetalige zin een dominante taal is aan te wijzen. In de opvatting van Myers-Scotton bepaalt de ML welke 'system morphemes' (waaronder functionele categorieën vallen) er voor kunnen komen, en in welke volgorde. Het feit dat geïnserteerde substantieven, zoals hierboven besproken, hun functionele eigenschappen kunnen meenemen toont aan dat de ML niet onder alle omstandigheden het volledige grammaticale frame bepaalt. Een zo strikte en altijd herkenbare scheiding tussen ML en EL als Myers-Scotton voorstelt kan ik op grond van de Marokkaans-Arabisch/Nederlandse data niet overnemen.

8 Conclusies en suggesties voor verder onderzoek

Ik heb drie functionele categorieën onderzocht: meervoudssuffixen, preposities en bepaalde lidwoorden.

Uit de analyses blijkt dat de sprekers zich in monolinguale zinnen in het algemeen meer aan taalspecifieke grammaticale regels houden dan in tweetalige zinnen. Deze schendingen van grammaticale regels zijn zichtbaar in de weglating van functionele elementen.

Telkens als er iets wordt weggelaten (een paar meervouden, een paar preposities, en heel veel bepaalde lidwoorden) gaat het om Nederlands. Het is gebleken dat een grammaticale analyse alleen de gevonden feiten niet kan verklaren. Ik zou willen stellen dat de reden waarom dat zo is moet worden gezocht op het niveau van de taalgemeenschap, conventies, in combinatie met verklaringen op het gebied van de grammatica's. Grammatikale aspecten alléén kunnen niet verantwoordelijk zijn voor de aantasting van (Nederlandse) functionele categorieën in tweetalige contexten. Toekomstig onderzoek zal de samenhang tussen taal-interne (grammaticale) en taal-externe (omgevings) factoren aan het licht moeten brengen.

Hoewel er onder de categorieën prepositie en meervoud maar weinig deleties zijn aangetroffen, zou ik ze wel in de conclusie willen betrekken. In de eerste plaats zijn in andere categorieën helemaal geen deleties aangetroffen, waardoor deze twee categorieën zich met de categorie bepaald lidwoord onderscheiden. In de tweede plaats vertonen de deleties die ik heb aangetroffen overeenkomsten met elkaar en met de lidwoorddeleties doordat het om weglatingen uit het Nederlands gaat.

Het is opmerkelijk dat de prepositie in de PP de regerende categorie is. Zoals D dat in de DP is. In die twee gevallen mag de regeerder dus worden weggelaten, uit het Nederlands. In toekomstig onderzoek naar de rol van functionele elementen in codewisseling mag dat aspect niet ontbreken.

Deze weglatingen zouden kunnen wijzen op een slechte of in ieder geval (nog) niet volledige beheersing van het Nederlands; omdat die weglatingen echter vaker niet dan wel voorkomen lijkt het erop dat de sprekers de regels van het Nederlands wel kennen, maar gemakkelijk schenden. Het kan wijzen op het ontstaan van een etnische variëteit van het Nederlands waarvan bijvoorbeeld het frequent weglaten van lidwoorden een karakteristiek is. Er is echter meer onderzoek nodig, ook onder sprekers met andere moedertalen dan het Marokkaans-Arabisch, om daar meer zicht op te krijgen. In ieder geval lijkt het terecht om 'fouten' tussen aanhalingstekens te laten staan: naar alle waarschijnlijkheid gaat het helemaal niet om echte fouten, hooguit in vergelijking met het standaard Nederlands.

Tot nu toe heb ik pas drie functionele categorieën bekeken (meervoud, prepositie en bepaald lidwoord). In de nabije toekomst hoop ik ook de categorieën pronoun (subject en object) en copula te bekijken. Het Marokkaans-Arabisch is een taal waar beide categorieën niet altijd gerealiseerd hoeven te worden. In de corpora die ik geanalyseerd heb worden op het eerste gezicht subject pronomina en koppelwerkwoorden ook hier en daar in het Nederlands weggelaten, maar niet erg frequent en niet per se in codewisselingsomgevingen. Het lijkt meer op overgeneralisatie vanuit het MA naar het Nederlands of een soort convergentie of interferentie. Ook dat is een onderwerp waarnaar in de toekomst onderzoek zou kunnen worden verricht.

Bibliografie

- Abney, S. (1986).** Functional elements and licensing, s.n., 16 pp
- Andersen, R. (1982).** Determining the linguistic attributes of language attrition. In: R.D. Lambert en B.E Freed (eds.) *The Loss of Language Skills*. Rowley, Mass.: Newbury House, 83-118.
- Berk-Seligson, S. (1986).** Linguistic constraints on intrasentential code-switching: a study of Spanish/Hebrew bilingualism. *Language in Society* 15, 313-348.
- Clyne, M. (1987).** Constraints on code-switching: How universal are they? *Linguistics* 25, 739-764.
- Harrell, R.S. (1962).** *A short Reference Grammar of Moroccan Arabic*. Washington: Georgetown University Press.
- Myers-Scotton, C. (1993).** *Duelling Languages: Grammatical Structure in CodeSwitching*. Oxford: Clarendon Press.
- Ouhalla, J. (1991).** *Functional Categories and Parametric Variation*. London: Routledge.
- Poplack, S. (1980).** 'Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPANOL': Toward a typology of code-switching. *Linguistics* 18, 581-618.
- Sebba, M. (1994).** Constructing congruence: an approach to the syntax of codeswitching. *Papers from the Summer School Code-Switching and Language Contact, Leeuwarden 14-17 september 1994*, Leeuwarden: Fryske Akademy, 229-241.
- Thomason, S. en T. Kaufman (1988).** *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.

* Experimenten en leerscenario's
Arnold Evers*

Maaïke Verrips, *Potatoes must peel. The acquisition of the Dutch passive*.
196 p. Proefschrift UvA, 1996. (= HIL dissertatie 20).

Abstract

Maaïke Verrips set up three types of experiments to study the acquisition of the passive construction in Dutch. She concluded from these experiments that the basic characteristics of the passive construction, - a verb derived predicate, a dynamic interpretation, and a hidden agent -, are acquired well before the fourth year, although some of the morphology may occasionally be lacking. The acquisition of the passive construction before the fourth year is early and contradicts the expectation by Borer and Wexler (1987) that constructions based on A-chains are acquired around the sixth year. The early acquisition of the passive construction vindicates an unadorned version of the Continuity hypothesis, as Verrips points out. In the present review, however, I argue, that the completely unmarked passive constructions of the two year olds, such as 'potatoes must peel,' may not need an A-chain. They may as well be derived from a free lexical choice of the subject, as in the passive constructions in Bambara. The early passive constructions that do have a past participle lack a clear morphological or distributional marking that separates them from their adjectival counterparts, and that would force the speaker to a revealing choice between his grammatical alternatives. For that reason, it might be that the child leaves the construction underspecified, as far as an event or a property reading is concerned. It is remarkable that the third type of experiment shows a late acquisition of the anti-causatives, not before the sixth year. This might be construed as an indication that a syntactically controlled subject selection is late indeed. Verrips' thesis represents a defensible point of view, but, in my opinion, the Borer/Wexler expectation is still on the agenda.

1 Drie experimenten

De dissertatie rapporteert, respectievelijk in hoofdstuk 3, 4 en 5, over drie sets van experimenten gericht op de verwerving van de passiefconstructie bij zo'n 50 kleuters tussen de 2,5 en 6,5 jaar.

De eerste set experimenten berust op zinselicitatie van intransitieve passieven (b.v. *er wordt gespeeld*). Intransitieve passieven blijken bij de jonge leeftijdsgroepen al uitgelokt te kunnen worden. Het intransitieve voltooid deelwoord staat geen adjectivische interpretatie toe. Het vroege voorkomen van de intransitieve passie-

* UiL OTS/Linguïstiek, Trans 10, 3512 JK Utrecht. E-mail: evers@let.ruu.nl.

ven is daarom een aanwijzing dat het passief van het begin af aan opgevat wordt als een werkwoordelijke constructie.

Bij de tweede set experimenten wordt gebruik gemaakt van een zinsimitatietaak. Kunnen kleuters het voltooid deelwoord in een passief gemakkelijk rechts van het hulpwerkwoord brengen (b.v. *als er wordt gespeeld*)? Werkwoorden kunnen in de bijzinsconstructie wel rechts van het hulpwerkwoord komen, maar bijvoeglijke naamwoorden kunnen dat niet (b.v. *als er wordt gespeeld* versus ** als het wordt speels*). Daarom zou de gemakkelijke verplaatsing van het voltooid deelwoord een aanwijzing kunnen zijn dat de constructie ook bij kleuters werkwoordelijk van aard is en niet adjectivisch. De feitelijke uitslag van de tweede set experimenten levert slechts marginale steun voor de beoogde conclusie dat we bij het passief met een werkwoordelijke constructie te maken hebben. Nog geen kwart van de kleuters zit grammaticaal of qua echogeheugen dusdanig op het juiste spoor dat ze het presteren de verschuiving van het voltooid deelwoord te herhalen.

De derde set experimenten gaat uit van een zinscompleteringstaak. Zijn de kleuters bereid passieve zinnen aan te vullen met een instrumentbepaling? (b.v. *er wordt gespeeld met een ... knikker/meisje*). De keuze voor de aanvulling met 'knikker', - terwijl een keuze voor het niet-instrument 'meisje' ook had gekund -, laat zien dat de toevoeging van een instrumentbepaling mogelijk is. De aanwezigheid van die instrumentbepaling zou een aanwijzing kunnen zijn dat er impliciet een agens/*door*-bepaling bij gedacht wordt. De aanwezigheid van een verborgen *door*-bepaling steunt dan weer de opvatting van het passief als een werkwoordelijke constructie. In het experiment voegden de kleuters de instrumentbepaling gemakkelijk toe. Verrips lette tegelijkertijd op de prestaties bij anticausatieve werkwoorden als *rollen*. De kleuters blijken met het stijgen van de leeftijd steeds meer geneigd een verkeerde instrumentbepaling toe te voegen in zinnen als (1).

(1)

(*) De bal rolt met een hamer

In het experiment met anticausatieven steeg de keuze voor een instrumentbepaling van minder dan 50% bij driejarigen naar meer dan 75% bij zesjarigen (Verrips 1996:146). Een ontwikkeling die verrassend is omdat ze in toenemende mate ingaat tegen het volwassen idee over anticausatieven, dat in (1) wordt aangegeven door het sterretje.

De experimenten voeren tot drie initiële conclusies. Ten eerste, het intransitieve passief is net zo vroeg als het passief van transitieven (eerste set experimenten). Aanwezigheid van de constructie voor de derde verjaardag is heel normaal. Ten tweede, het passieve voltooid deelwoord kan in die gevallen heel goed worden opgevat als een werkwoord (tweede en eerste set experimenten). Ten derde, passiefachtigen hebben van het begin af aan een impliciete agens (derde set experimenten).

2 Drie Principes

Verrips is er met al deze zaken op uit enkele algemene gezichtspunten voor taalverwerving te toetsen. Drie, voorzover ik zie. Het Constructionisme (Borer 1995) in hoofdstuk 1, de hypothese van Maturatie (Borer & Wexler 1987) in hoofdstuk 1, en het Projectieprincipe (Chomsky 1981) in hoofdstuk 7. Over alle drie de

gezichtspunten is Verrips overigens nogal kort van stof. Het proefschrift is vooral gericht op het verslag van de experimenten.

Het Constructionisme (Borer 1995) zou staan tegenover Lexicalisme in de taalverwerving. Bij die tegenstelling gaat het om de vraag of de eigenschappen van het hoofd geleerd worden uit de context of dat daarentegen de context op relevantie geselecteerd wordt door het hoofd. Daar kan ik voorlopig niet meer van maken dan de vraag of de sleutel bij het slot gaat passen of omgekeerd. Het gaat tenslotte om de verwerving van een verband tussen twee factoren. Maaike Verrips heeft echter het uitgesproken idee dat taalverwerving bij het passief laat zien hoe de sleutel (de eigenschappen van het woord) passend gemaakt wordt voor het slot (de grammaticale context). Het lijkt me een kwestie van formuleren, maar niet iets om veel drukte over te maken.¹

De Maturatietheorie van Borer/Wexler (1987) is een andere geschiedenis. Borer en Wexler opperden de gedachte aan 'neurale maturatie' nadat ze een mooi probleem hadden aangewezen. In het Ivriet staat het verbale passief in concurrentie met een adjectivisch passief. Het adjectivisch passief is onverenigbaar met de *door*-bepaling. Morfologisch gezien zijn de twee passiefvormen goed te onderscheiden en verder lijken ze allebei even complex. Niettemin, de kleine Ivrieten vermijden dat verbale passief totdat ze een jaar of zes zijn. Dat blijkt vooral uit ongrammaticale toepassingen die ze geven aan de adjectivische variant. Die toepassingen betreffen nieuw materiaal en zijn in het Ivriet niet alleen ongrammaticaal, maar ook typerend voor de kleutertaal.

Borer en Wexler werpen de gedachte op dat het verbale passief een subjectselectie impliceert via een syntactische conditie en dat dit een grammaticale krachttoer is die in alle talen een aanwijsbare vertraging in de verwerving te zien zal geven.² Ze stellen bovendien dat de opmerkelijk late verwerving van het werkwoordelijke passief die door hen nu in alle talen verwacht wordt, een gevolg is van neurale maturatie, eerder dan van gewoon leren. De gedachtengang is deze. Een net geboren kalfje loopt in een half uur, maar een mensenkind neemt daar ruim een jaar voor. Zijn fysieke en speciaal zijn neurale bewerktuiging moet nog in vorm komen. Zo ook zou een verbaal passief op zich niet zo'n kunst hoeven te zijn, maar de neurale bewerktuiging is er voor een driejarige nog niet. Iedereen zal bij zo'n speculatie wel even diep ademhalen, maar er is een preliminaire taalkundige vraag. Is het inderdaad zo dat er een duidelijke vertraging aanwijsbaar is bij alle constructies die een syntactische conditie hebben op subjectselectie? En als dat zo is, hoe komt dat dan? Men kan niet eenvoudigweg stellen dat passief nu eenmaal wat minder frequent is, zodat kleuters er redelijkerwijs pas wat later aandacht aan gaan besteden. Andere zaken die nog minder frequent zijn worden wel zonder zo'n vertraging geleerd. De frequentie van een syntactische constructie is altijd zeer veel groter dan die van

1 Hoofd en context kunnen op elkaar afgestemd worden door aan te nemen dat het hoofd, alias de kern, van een constructie een complex kenmerk heeft dat een context oproept met de juiste eigenschappen. Andersom kan men het zo inrichten dat de context verandert in een complex kenmerk dat de keuze van de lexicale eenheid stuurt. De taalkundige of zelfs de psycholinguïstische relevantie van dat alternatief is mij nooit duidelijk geworden. Men zou toch graag een mechaniek hebben dat beide richtingen op kan werken. Niettemin, Chomsky (1965:Hoofdstuk 2 en 3) deelt deze visie niet. Hij was, althans in 1965, druk bezig met het alternatief, zonder overigens tot een resultaat te geraken.

2 Borer en Wexler spreken eigenlijk over het verwerven van een A(rgument) keten, de notatie voor een verplaatsing van een argument of zinsdeel naar de subjectpositie toe. De frase 'syntactische conditie op subjectselectie', waar ik hier de voorkeur aan geef, rekent erop dat het probleem goed genoeg is om een meer theorieneutrale vorm te krijgen.

afzonderlijke lexicale eenheden. De eisen die een lexicale eenheid stelt aan context en situatie lijken zeker zo complex als de eisen van de passiefvariant. Een triviale verklaring middels frequentie valt daarom weg. Er moet nog iets anders aan de hand zijn. In zeker opzicht blijft dit probleem, het vertraagd verschijnen van het verbale passief, door de hele dissertatie van Maaïke Verrips heen spoken.

Maaïke Verrips (1996:23,54,61) hoopt het Borer/Wexler-probleem de pas af te snijden door te argumenteren (a) dat Nederlandse passiefachtigen verbaal zijn en berusten op subject-verplaatsing, (b) dat passieven helemaal niet zo laat zijn, en doorgaans ruim voor het derde jaar verschijnen, (c) dat de morfologische markering van het passief weliswaar later is, maar dat (d) flectiemorfologie in het algemeen later is dan de corresponderende syntactische distributie van zinsdelen.

Ja, dat is misschien waar van (a) tot (d) maar toch te gemakkelijk. In haar eigen stervoorbeelden, het type *aardappels moeten schillen* (met de betekenis *aardappels moeten geschild worden*), valt op dat de markering voor het finiete werkwoord er al feilloos inzit als de passiefmarkering nog weg kan blijven. Allebei zijn ze morfologische markering van het predikaat, zodat, als er verder niets aan de hand zou zijn, de verwerving geen verschil in volgorde had mogen opleveren. Dit volgt uit een globale hypothese, de z.g. Continuïteitshypothese, die ook door Maaïke Verrips wordt onderschreven. Volgens deze hypothese zijn alle grammaticale kenmerken gelijktijdig voor de kleuter aanwezig, zowel in aangeboren schema en als in aangeboden voorbeelden. Leert de kleuter niettemin het ene kenmerk eerder dan het andere, dan is daarvoor een verklaring nodig.³

Het derde algemene principe dat Maaïke Verrips naar voren haalt bij de taalverwerving is het Projectieprincipe (Chomsky 1981:38). Dit principe behelst de gedachte dat de grammaticale eigenschappen van een woord/lexicale eenheid aanwijsbaar blijven in elke constructie waarin dat woord verschijnt, ook al lijkt dat niet altijd het geval. Werkwoorden die een zinsdeel hebben dat kan functioneren als onderwerp in het actief, behouden de mogelijkheid om dat zinsdeel toe te voegen voor alle constructies waaraan ze deelnemen. Wel kan die aanwezigheid impliciet blijven. Ik mag hieraan toevoegen dat het verkeerdt zou zijn het principe direct op te vatten als typisch generatieve kabbalistiek. Reichling's dissertatie *Het woord* (1935:434), om eens even flink terug te stappen, verklaarde dat 'het woord grond en grondslag was van taal en taalgebruik'. Wanneer nu het Projectieprincipe stelt dat alle grammaticale en semantische eigenschappen in de structuur gebracht worden (geprojecteerd worden) vanuit de eigenschappen van de lexicale eenheden, dan zien we een uitdagende specificatie van dezelfde gedachte. De toepassing van het Projectieprincipe op taalverwerving (Verrips 1996:151) ligt voor de hand. Kent een kleuter eenmaal een grammatikale eigenschap van een woord dan zal hij die eigenschappen terug gaan zoeken wanneer dat woord in een nieuwe context gebruikt wordt. Onderzoekers van enige naam hebben hele en halve hoofdstukken volgeschreven over de vraag hoe bij taalverwerving de argumentstructuur van een lexicale eenheid leerbaar is en geprojecteerd wordt op de woordgroepopbouw (zie o.a. Roeper 1987; Pinker 1989:134-152, 239-245; Lebeaux 1988:65-124, 281-304).

3 De Continuïteitshypothese is eigenlijk geen hypothese maar meer een uitgangspunt, zoiets als de 'Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze' voor de Indogermanisten. De algemene mogelijkheden van de grammatica zijn aangeboren en daarom voor de taallerende kleuter een gegeven. Hoe kunnen nu desondanks de verschijnselen in de kindertaal begrepen worden?

Lebeaux stelt, bij een standaard Chomskyaanse analyse van Projectieprincipe en passief, een leerscenario voor het passief voor in zes stappen. Idiomatiche variaties in de argumentstructuur (b.v. *ik geef het hem* versus *ik geef het aan hem*) zouden per werkwoord geleerd worden. Wordt de variatie tevens gemarkeerd met een grammaticaal middel, zoals de passiefmorfologie, dan zou het beeld volledig veranderen. De morfologie zou geleerd worden als eigenschap van het werkwoordsparadigma. De argumentvariatie kan dan niet langer idiomatic zijn. Ze moet opgaan voor de categorie werkwoord. De oorspronkelijke gedachte schijnt afkomstig te zijn van Marantz (1984), maar wordt instemmend herhaald bij Roeper (1987:325) en structureert zo ongeveer het boek van Pinker (1989). Het is mij goed dat Verrips vanwege haar experimentele instelling niet uitvoerig op al dit theoretische werk ingaat, maar enige aandacht had er toch wel vanaf gekund. Zij behandelt de passiefmorfologie namelijk als een later toegevoegde specificatie, wanneer de passiefconstructie zelf al verworven is. Maaike Verrips doet op die manier de passiefmarkering veel eenvoudiger af, maar juist daarom was een korte rechtvaardiging ten opzichte van de bestaande theorie op zijn plaats geweest.

Zo gauw het Projectieprincipe wordt aangenomen, volgen er voor de verwerving van passiefconstructies twee verwachtingen. Ten eerste, kleuters zouden het passieve predikaat, bijvoorbeeld het voltooid deelwoord, gemakkelijk kunnen opvatten als een variant van het werkwoord dat ze als infinitief al kennen. Het participium-passief is dan eerder als verbaal te interpreteren dan als adjectivisch. Ten tweede, kleuters zouden bij de keus van het passieve subject (b.v. in *de bal rolt*, *de bal kan gerold*, *de bal wordt gerold*) de constructie argeloos voorzien van het impliciete argument. Dat volgt uit de lexicale representatie van het werkwoord *rollen*, dat nu eenmaal een actieve roller met zich mee kan brengen naast het passieve *gerolde*. Deze twee theoretische verwachtingen, - woordsoort blijft een onveranderde V, en impliciete argumenten volgen uit het lexicale middel -, worden volgens Verrips gesteund door haar drie sets van experimenten. Dit lijkt mij perfecte onderzoekslogica. Ik zal bij de argumentatieve waarde van die experimenten zo dadelijk nogal wat bedenkingen maken. Maar wie weet zullen die bedenkingen wegvallen bij een verdere verbetering van de experimentele technieken. Laten we aannemen dat de verdere experimentele evidentie zich inderdaad gunstig zal ontwikkelen. Is het dan zo dat de morfologie van het passief wél als een latere toevoeging opgevat kan worden? Daar ben ik nog niet van overtuigd. Ik schets daarom in de paragraaf hieronder een alternatief.

3 Leerscenario's

Het Projectieprincipe is een ware 'Sprache erzeugender Geist', met zijn eigen autonome gevolgen. Op grond van het Projectieprincipe kan in eerste instantie geen onderscheid gemaakt worden tussen vermeende passieven als in (2)a en vermeende anticausatieven als in (2)b. Beide intransitieve constructies impliceren voor de jeugdige sprekers de aanwezigheid van het transitieve subject.

(2)	a	Aardappels moeten schillen.
	b	De bal rolt

Het zou daarom misschien goed zijn te spreken van de pre-passieven. Beide con-

structies berusten immers wel op een veranderde subjectselectie, maar de veranderde subjectselectie heeft plaats zonder morfologische markering van het predikaat. Het Projectieprincipe voert de kleuters dan tot een type grammatica zoals schijnt te bestaan in het volwassen Jamaica Engels (Verrips 1996:149) en in de mogelijk verwante Westafrikaanse taal, het Bambara (Marantz 1988). Deze taalsystemen hebben een algemene intransitiveringsoptie die verder iedere morfologische en syntactische markering mist. Alle transitieve werkwoorden in het Bambara doen denken aan het Nederlandse *ik rol de bal* dat een variant toestaat *de bal rolt* (*door mij). Daarbij is in het Bambara de *door*-bepaling in het tweede voorbeeld juist wel geoorloofd. Men zou dus kunnen zeggen dat de Nederlandse kleuters geleid door het Projectie-principe in eerste instantie de Bambara-fase moeten bereiken. Dat is nog niet de grammatica van het Nederlands. Integendeel, om bij het volwassen Nederlands te komen zijn er verdere scenario's nodig, en wel voor de volgende twee fenomenen:

(3)	a	de introductie van passiefmarkering (bij (2)a).
	b	het ontstaan van anticausatief interpretatie (bij (2)b).

Tot op dit punt verschil ik nog niet van mening met Maaïke Verrips die de twee leer-stappen in (3) eveneens vermeldt (Verrips 1996:152-153). De aard van die leer-stappen lijkt mij echter geheel anders. Wat leerstap (3)a betreft, de passiefmorfologie is op zich al bekend als perfectum, maar perfectum lijkt in eerste instantie niet te maken te hebben met de subjectselectie, en (4)a gaat even goed als (4)b.

(4)	a	Poes heeft de bal gerold en de bal heeft gerold.
	b	Poes rolt de bal en de bal rolt.

Er moet ondanks dat een leerstap komen waarin de al bekende morfologie van het participium wel te maken krijgt met de subjectselectie. Anders dan bij Maaïke Verrips is er in dit perspectief niet zozeer sprake van een passief waar alleen de passief-morfologie nog ingevuld moet worden. Er is eerder sprake van een herinterpretatie van het voltooid deelwoord.

Wat leerstap (3)b betreft, eerst beschikken beide werkwoordsvormen (pre-passief in (2)a en pre-anticausatief in (2)b) over een impliciete aanwezigheid van het transitieve subject. Dan moet er een leerstap komen waarin het impliciete argument (het onderwerp in de transitieve constructie) voor de pre-anticausatieven wordt opgeheven, gewoonweg verdwijnt, terwijl dat bij de passieven juist niet het geval is. Daar blijft het impliciete argument op grond van het Projectieprincipe aanwezig. De leerstap (3)b is bijzonder omdat ze juist ingaat tegen de werking van het Projectieprincipe.

Beide leerstappen in (3) betreffen de morfologische markering van het actieve en passieve predikaat. In de fase vóór beide leerstappen (3) was er geen grammatikale markering van het actieve en passieve predikaat. Daarna wel. Subjectselectie is dan afhankelijk geworden van een syntactisch proces. Wat de

passiefmorphologie betreft kan men zich dit voorstellen. Op een bepaald moment interpreteert de peuter *kan geschild* of *wordt geschild* als een non-perfectum. Het enige wat het voltooid deelwoord zonder *hebben* dan doet is markering van een speciale subjectselectie. Op dat moment zijn er voor de peuter twee gelijkwaardige manieren om een passieve subjectkeus te krijgen. Eén met en één zonder morfologische markering op het predikaat, bijvoorbeeld (5)a tegenover (5)b.

(5)	a	De aardappels moeten schillen.
	b	De aardappels moeten geschild (worden).

Dan kan er, zoals wel meer bij grammaticale alternatieven, een blokkeringsmechaniek in werking komen (Pinker 1989:290; zie ook Verrips (1996:153)). De constructiespecifieke vorm gaat de morfologisch ongemarkeerde constructie verdringen. De meeste pre-passieven kunnen zich niet langer handhaven en leggen het af tegen de reguliere passieven met een voltooid deelwoord. Dat wil zeggen, zinnen als (5)a verdwijnen. Wel zo belangrijk is dat de verbale morfologie, die eerst alleen het hoofd van het predikaat markeerde, nu interfereert met de subjectselectie. Voor de transitieve werkwoorden geldt dan, als we even afzien van de constructies met *hebben*, het volgende. De voltooid-deelwoordsmorfologie markeert het passieve predikaat, d.w.z. de selectie van het passieve subject. De niet-voltooid-deelwoords-morfologie markeert het actieve predikaat met de selectie van het actieve subject (leerstap (3)a). Tenslotte volgt dan de regularisering van het actieve predikaat. De niet-passiefmarkering behoort de selectie voort te brengen van het actieve subject. Actieve predikaatsmarkering die desondanks gepaard gaat met keuze van het passieve subject, als in *de bal rolt*, wordt nu anomaal en zou daarom kunnen voeren tot leerstap (3)b. Ondanks de actieve flectie hebben een aantal werkwoorden een intransitieve variant met een andere subjectselectie. Die werkwoorden worden daarom geherinterpreteerd als een stel lexicale uitzonderingen waarin het subject van de transitieve variant niet impliciet aanwezig is, anders dan het Projectieprincipe deed verwachten. Het blokkeringsmechaniek heeft nu gewerkt als tegenspeler van het Projectieprincipe. Daarmee ontstaan pas de echte anticausatieven, die in de Bambara-fase moesten ontbreken. In de hele manoeuvre van de leerstappen in (3) zien we een omvangrijke herinterpretatie van de subjectselectie. In de Bambara-fase van kindertaal is subjectselectie een kwestie van vrije lexicale keuze. In de daarop volgende fase wordt selectie van het subject een kwestie van grammaticale markering van het predikaat.

Dit leerscenario voor het passief bestaat uit de twee moeilijke herinterpretaties in (3) en lijkt goed verenigbaar met een Borer/Wexler-vertraging voor Nederlandse passieven. Het scenario verklaart ook wat gemakkelijker de toenemende bereidheid van de kleuters om instrument-bepalingen toe te voegen bij het intransitieve *rollen*, vergelijk (6).

(6)	(*) De bal rolt met de plastic hamer.

Als homo loquens houdt de kleuter hier nog vast aan een onderdeel van het Bambara-systeem. Gestuurd door het Projectieprincipe negeert hij automatisch de mogelijkheid van anticausatieve werkwoorden. Dat wil zeggen, hij voegt automatisch een impliciete agens toe en veroorlooft zich, als dat zo uitkomt, een instrumentbepaling. De stijging in de instrumenteel te duiden *met*-bepaling weerspiegelt alleen maar de ontwikkeling van de kleuter als homo faber. De op de kleuterschool wat meer gevorderde figuur denkt instrumenteler dan zijn jongere broertje of zusje, maar hij heeft nog niet het gevoel dat de finiete vorm van het lexicale werkwoord de verplichting met zich meebrengt een aanwezige agens uit te spellen als subject. Dat deel van de Borer/Wexler-verwachting zou dan overeind blijven.

4 Experimentele evidentie

Het leerscenario in de vorige paragraaf opent zicht op (a) het verschijnen en verdwijnen van het morfologieloze pre-passief (de Bambara-fase), (b) de vroege fixering van finiete vormen vergeleken met de vertraagde binnenkomst van de passief-morfologie, (c) de tijdelijke stijging van de instrumentbepalingen bij de vermeende anticausatieven, en (d) de nog weer verder vertraagde binnenkomst van echte anticausatieven als herinterpretatie van de actiefmorfologie. Het vereenvoudigde scenario van de oningevulde passiefmorfologie bij Maaïke Verrips redde punt (a) en als men wil ook wel (c), maar heeft nog geen antwoord op (b) en (d). Mijn scenario mist de steun van experimentele evidentie en is daarmee niet in de geest van Verrips' dissertatie. Daarbij wil ik echter opmerken dat de experimentele evidentie die Maaïke Verrips heeft aangedragen wel inspirerend is, maar nog niet overtuigend.

Laat ik beginnen met de derde set experimenten. De instrumentbepaling zou een impliciete agens verraden. Zie echter de *met*-bepalingen in (7).

(7)	a	Het knipsel van de zeilboot wordt hoekig met die schaar.
	b	De jurk op de tekening wordt rood met dat podood.
	c	De stok gaat te krom staan met dat touw.

Er is in deze voorbeelden geen impliciete agens, maar de *met*-bepaling is toch dicht in de buurt van een instrument-interpretatie. Nu goed, dan kan de ongekwalificeerde aanwezigheid van *met* nog niet veel bewijzen.

De tweede set experimenten beoogt te tonen dat het voltooid deelwoord verbaal en niet adjectivisch functioneert, omdat kleuters acceptatie tonen van de variant (8)a naast (8)b.

(8)	a	Als Jip wordt gewassen.
	b	Als Jip gewassen wordt.

Het gaat hier om kleuters die in elk geval geen acceptatie tonen voor vormen als (9)a, maar die wel de variatie in (9)b toestaan.

(9)	a	* Als Jip wordt schoon.
	b	Als Jip het heeft gewassen.

Maaïke Verrips (1996:97) vertrok met een groep van 82 kandidaten. Daarvan voldeden er tussentijdse 21 aan de toegangseisen. Van die 21 kleuters waren er zes onder de vijf jaar en 15 erboven. Van die 15 boven de vijf jaar accepteerden er veertien de reddende variant *als Jip wordt gewassen*. Bij de zes onder vijf jaar kwamen er vier zover. Deze groep (onder de vijf) had oorspronkelijk een omvang van vijftig jeugdigen. Het moet een honds karwei geweest zijn. Dapper gevochten,

eervol verloren, zou ik zeggen. Het resultaat doet immers direct denken aan de Borer/Wexler-stelling dat er in de taalverwerving juist een aanzienlijke weerstand bestaat tegen verbale interpretatie van de passiefmorfologie.

Maaïke Verrips merkt dit zelf op (1996:102 vn.12), maar is dan al in de verdediging en verschuift de bewijslast (1996:101). Er is niet positief bewezen, zo stelt ze, dat de niet-verplaatste voltooid deelwoorden adjectieven zijn, want de verplaat-

sing is een effect van V-to-V Raising (vorming van een werkwoordelijke eindgroep) en dat is een optionele regel. Dit overtuigt mij niet echt. Het optionele karakter van V-to-V Raising draagt bij voltooid deelwoorden een speciaal karakter. Een V-projectielijn (een woordgroep met een werkwoord als hoofd) moet in de bijzin van het standaard Nederlands altijd naar rechts, hetzij als woordgroep, de z.g. extrapositie (b.v. *toen hij meende de kleuter te zien*), hetzij doordat alleen het hoofd V^0 naar rechts gaat, de z.g. V-to-V Raising (b.v. *toen hij de kleuter meende te zien*). Waarom ontsnappen voltooid deelwoorden aan die restrictie van het Nederlands en schuiven ze nooit verplicht naar rechts? Het gemakkelijkste antwoord, naast ingewikkelder verhalen, lijkt mij (Evers 1994) dat voltooid-deelwoordsmorfologie een lezing $<+A>$ (adjectief) toestaat, maar zo'n lezing niet oplegt. Het voltooid-deelwoordsmorfeem zou de ambigue status ($<+A>$) hebben, zoals gerundmorfologie in veel talen ambigu ($<+N>$) kan zijn. Kiest men bij het voltooid-deelwoordsmorfeem ($<+A>$) de optie $<+A>$ dan geen V-to-V Raising, kiest men die $<+A>$ status niet, dan blijft in dat geval het voltooid deelwoord $<+V>$ en volgt de verplichte V-to-V Raising. In elk geval, het niet naar rechts verschuiven van het voltooid deelwoord voert tot dusdanig theorie-afhankelijke verhalen dat er geen stevig argument voor taalverwerving uit voort lijkt te komen.

Dan de eerste set experimenten. Het intransitieve passief met morfologische markering komt voor in spontane taal tussen de twee en drie jaar. Kinderen gebruiken passieve zinnen als in (10) (Verrips 1996:72).

(10)	a	Hier wordt gespuut. (Ties 2;6)
	b	D'r moet gespele (Luuk 3;0) worden.

Elicitatie-experimenten moeten aannemelijk kunnen maken dat het intransitieve passief in principe niet later verworven hoeft te zijn dan het transitieve passief, ondanks het feit dat de verandering in subject-selectie bij de intransitieven natuurlijk niet het dramatische karakter heeft dat we veronderstellen bij transitieve werkwoorden. In elk geval wordt het dankzij de experimenten duidelijk dat het onpersoonlijk passief bij werkwoorden als *groeien*, *komen*, *vallen* vermeden wordt, ondanks de (volgens mij) nogal suggestieve aanpak (Verrips 1996:76). Er wordt door de proefleidster een beschrijving gegeven van een plaatje met een grote tomaat en daarbij valt de infinitief *groeien*. Onmiddellijk volgt de vraag *wat wordt er door de tomaat gedaan?*. Toch vertikken de kleuters het om te zeggen *gegroeid*. Stel dat ze het woord *groeien* kennen dan wordt het aannemelijk dat de kinderen argeloos een generalisering hebben uitgevoerd over transitieven en intransitieven met een agentief subject. Helemaal gelukkig ben ik niet met die monoverbale antwoorden (*oppe eet/ verkocht/ weggegooid*) op soms ongrammaticale vragen. Er zit eigenlijk te weinig aantoonbare structuur in vergeleken met de spontane taal van bijna driejarigen. Die kleuters kunnen meer, maar het komt er hier niet uit. Ik zou graag een opzet van het experiment willen waarbij de kleuters duidelijker blijken geven van hun grammaticale kennis.

5 Conclusie

De dissertatie van Maaïke Verrips is, voorzover ik weet, de eerste poging de verwerving van het Nederlandse passief te bestuderen. Mijn belangrijkste punt van kritiek

is dat het leerscenario meer ondersteuning had kunnen krijgen van de bestaande theorie en te simpel is opgevat. Toch lijdt het geen twijfel dat de dissertatie een inspirerend stuk werk vertegenwoordigt. De experimenten kunnen herhaald worden en hun opzet kan waarschijnlijk op een aantal punten verbeterd worden. De volgorde waarin de verschillende passiefvormen van de kindertaal verschijnen kan in een verder verband worden gebracht met taaltypologische variatie. Het moment van verschijnen van het passief wordt nu nog aangegeven met een gemiddelde leeftijd. In de toekomst moet dat vervangen worden door meer taalkundige factoren, zoals de verwerving van andere hulpwerkwoordelijke constructies of de omvang van de reeds verworven woordenschat. Ik begrijp overigens dat dit op het moment nog niet realiseerbaar was. Verder is het zo dat studie van de taalverwerving met behulp van spontane taaluitingen niet mogelijk is, tenzij de constructies heel frequent zijn. De huidige verzamelingen van spontane kindertaal zijn te fragmentarisch. Daarom moest Maaïke Verrips wel naar experimentele technieken uitwijken. Dit geeft mij nog de volgende gedachte in, maar deze gedachte is zeker geen kritiek op het werk van Maaïke Verrips. Als we naar de ijver kijken waarin men in andere wetenschappen gegevens verzamelt, dan kunnen we in de taalkunde niet met minder doen. Er behoren bestanden met spontane kindertaal te komen die wél omvangrijk genoeg zijn om hypothetische leerscenario's kwantitatief te toetsen.

Bibliografie

- Bennis, H & T. Hoekstra (1989).** *Generatieve grammatica*. Dordrecht: Foris.
- Borer, H. (1995).** Passive without theta grids. In: S.Lapointe (ed.) *Interfaces in morphology*. CSLI Stanford University.
- Borer, H. & K. Wexler (1987).** The maturation of syntax. In: T. Roeper & E. Williams (eds.) *Parameter setting*. Dordrecht: Reidel, 123-172.
- Chomsky (1965)** *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Chomsky, N. (1981).** *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- Evers, A. (1981).** Two functional principles for the rule 'Move V'. In: W. Abraham (ed.) *Groninger Arbeiten zur germanisch-tischen Linguistik (GAGL)* 19. Universiteit van Groningen, 96-110.
- Evers, A. (1994).** West Germanic V-to-V raising and the incorporation trigger. In: J.Marshall Denton, G.P.Chan, C.P.Canakis (eds.) *Papers from the 28th regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Parasession On the Cycle. Chicago, 77-93.
- Lebeaux, D. (1988).** *Language acquisition and the form of grammar*. Amherst: UMass.
- Marantz, A. (1988).** Apparent exceptions to the Projection Principle. In: M. Everaert e.a. (eds.) *Morphology and modularity*. Dordrecht: Foris, 217-232.
- Pinker, S. (1989).** *Learnability and cognition. The acquisition of argument structure*. Cambridge MA.: MIT Press.
- Reichling (1935).** *Het woord: Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik*. Dissertatie Utrecht. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Roeper, T. (1987).** The acquisition of implicit arguments and the distinction between theory, process and mechanism. In: B. MacWhinney (ed.) *Mechanisms of language acquisition*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 309-345.

Signalementen

Limburgse dialectologie

J. Goossens (ed.), in samenwerking met J. Cajot en J. Segers; redactie: H. van de Wijngaard, *Een eeuw Limburgse dialectologie*. Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, Vereniging Veldeke Limburg, Hasselt / Maastricht 1996, ISBN 2-87021-057-4. 362 pag., f 40,-/BF 730.

In een aantal opzichten is *Een eeuw Limburgse dialectologie* een merkwaardig boek. Het is het eerste resultaat van samenwerking op linguïstisch gebied tussen twee verenigingen die zich bezighouden met de dialecten in Belgisch- en Nederlands-Limburg maar andere doelstellingen hebben. De VLDN, de 'Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde' (met hoofdletters!) bestudeert de dialecten in beide Limburgen, de vereniging 'Veldeke Limburg' heeft als voornaamste doelstelling 'het in levend gebruik houden en bevorderen van de dialecten in Limburg'. Voor de VLDN verschijnt dit boek als Bijlage nummer 6, voor Veldeke als deel 1 van een nieuwe reeks 'Veldeke Taalstudies'.

Er staat een voorwoord in het boek van een Nederlands-Limburgs Gedeputeerde: drs. M. Eurlings, een Belgisch-Limburgs politiek voorwoord ontbreekt. Het voorwoord van Veldeke-voorzitter Walraven is zeer kort: nog geen pagina, het inleidend stuk van VLDN-voorzitter Goossens is zeven pagina's lang; het is de inleiding op het boek. Dat laatste rechtvaardigt die scheve verhouding. Dat er geen inleiding van een verantwoordelijk politicus uit Belgisch-Limburg opgenomen is, valt te betreuren. Het geeft misschien aan op welke manier veel politici er over dialect denken.

De Vlaamse dialectologen (zoals Goossens de auteurs van Belgisch-Limburgse zijde noemt) zijn beter vertegenwoordigd dan de Nederlandse. Goossens constateert: 'Er is na de tweede wereldoorlog in de Nederlandse provincie geen nieuw dialectoloog opgestaan die daar voor continuïteit in het onderzoek had kunnen zorgen' (p. xi). De historie van de Limburgse dialectstudie zoals Goossens die in zijn Inleiding geeft, blijkt er een te zijn die leidde tot opname van veel Belgisch-Limburgse studies. Er komen slechts drie 'Nederlanders' voor (Schrijnen, Roukens en Dols), naast zeven 'Vlamingen' (Grootaers, Leenen, Pauwels, Verstegen, Stevens, Morren en Goossens). Goossens geeft in zijn inleiding aan waardoor die verhouding wellicht wordt veroorzaakt: bij de 'Vlamingen' blijken drie hoogleraren te zijn, bij de 'Nederlanders' maar één. Hoogleraren blijken algemene studies richting te geven. Zij doen vooral datgene wat Goossens ziet als een kwaliteit van Leenen: syntheses maken. Het lijkt erop dat ze dat vooral voor hun eigen dialect, maar dan in ruime context, doen. Als relatieve buitenstaander schijnt enkel Van Ginneken, een Brabander, gezaghebbend over het Limburgs geschreven te hebben.

Er zijn overigens ook meer Vlaamse dan Nederlandse leraren studieuus. Goossens noemt, naast Leenen, ook Stevens als leraar. Nederlandse leraren zijn in de bundel niet opgenomen.

Uit bovenstaande gegevens zou men

kunnen afleiden dat de studie naar Limburgse dialecten vooral in Belgisch-Limburg plaatsvindt en de instandhouding van het Limburgs vooral in Nederlands-Limburg. Helemaal naast de waarheid is die conclusie naar onze waarneming niet. Nu, in 1997, kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat het Limburgs in Nederlands-Limburg veel sterker aanwezig is dan in Belgisch-Limburg en dat de dialectologische studie van de Limburgse dialecten vooral in Belgisch-Limburg plaatsvindt. Veldeke-Limburg heeft zijn domein vooral in Nederlands-Limburg, de VLDN vooral in Belgisch-Limburg.

Goossens zegt in de Inleiding '... dat de wetenschappelijke studie van de Limburgse dialecten nu ongeveer een eeuw geleden is begonnen'. (VI) Dat was voor de VLDN reden genoeg om een bundel met wetenschappelijke artikelen samen te stellen. Deze moet '... een overzicht over de ontwikkeling van de Limburgse dialectologie bieden,...' (p. vii). Over de achterliggende bedoelingen van Veldeke bij deze uitgave lezen we niets.

Is deze uitgave een standaardwerk, zoals voorzitter Walraven van Veldeke-Limburg op p. IV zegt? Goossens verantwoordt, dat vier artikelen die opname verdienden er niet in staan: één (van Van Ginneken en Frings) was te omvangrijk, drie andere zijn al verschenen als herdrukken in de Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialecten Naamkunde. Om standaardwerk te kunnen zijn, moeten alle wetenschappelijke 'musts' opgenomen zijn. Die moeten dan gaan over de Limburgse dialecten als geheel en over kenmerken die een relatief grote verbreiding hebben.

De voornaamste algemene publikaties over Limburgse dialecten vanuit dialectologisch standpunt zijn inderdaad opgenomen. Werken die moeilijk te vinden waren, zijn nu gemakkelijker toegankelijk. Dat is een hele verdienste. Maar werken over regionale verschijnselen die kleiner zijn dan het gebied van beide Limburgen maar groter dan één plaats komen er niet in voor. Wij denken aan werken over de zogenaamde Sittardse diftongering, over de mouillering, over Hoogduitse klankverschuiving.

Ook werken die te maken hebben met taalverhoudingen of met taalverandering zijn niet opgenomen. Enkel de studies naar het taalsysteem of naar de manier van bestuderen daarvan zijn geselecteerd. Kats heeft al in de vijftiger jaren in enkele artikelen lijnen van taalverandering aangegeven. Zijn werk en dat van Hansen zou men sociolinguïstiek avant la lettre kunnen noemen. Beiden waren leraren. De veronderstelling dat de eeuw van dialectologische studies na de opgenomen werken (die dateren uit 1907 tot 1971) voortgezet wordt in de reeks Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, is ongenueanceerd. Men had beter kunnen stellen dat sociolinguïstische werken (van b.v. Hinskens, Van den Broecke, Giesbers, Hagen of Bakkes) niet opgenomen zijn. Waren die wél opgenomen (of eventueel dialectologische gedeelten daaruit), dan was 'Nederland' waarschijnlijk veel beter vertegenwoordigd geweest, ook met leraren.

Verder is het jammer dat er geen correcties gegeven worden op opgenomen ouder werk. In *De isoglossen van Ramisch*, een werk van Schrijnen uit 1920 dat in zijn geheel opgenomen is, staan enkele evidente fouten in het isoglossenverloop. Daar is al vaker op gewezen. Leenen 1947, die opgenomen is, neemt Schrijnens gegevens met fouten (die dan nog niet geconstateerd zijn) over. Correcties in deze bundel zouden erg effectief geweest zijn, vooral als dit boekwerk als standaardwerk gaat fungeren.

Voor de dialectologie mag dit een standaardwerk genoemd worden. Een

sociolinguïstische verzamelbundel over Limburgse dialecten laat op zich wachten. Daarin mag de vereniging Veldeke, die veel meer dan de VLDN gericht is op taalgebruik, het voortouw nemen. Hopelijk neemt de Belgisch-Limburgse politiek dan intussen ook een standpunt in.

Pierre Bakkes

Correct spellen

J.H.M. Mol en W.A. 't Hart lieten een boekje het licht zien waarin de spelling wordt behandeld. Aan de theorie zijn opdrachten gekoppeld. Het boekje is bestemd voor studenten hbo en leerlingen mbo en tweede fase havo/vwo. Achterin staan de uitwerkingen van een aantal diagnostische opdrachten. Er bestaat naast dit theorie- en opdrachtenboek nog een antwoordenboek. Daar zullen dan wel de uitwerkingen van de andere opdrachten in staan.

Bibliografische gegevens: J.H.M. Mol en W.A. 't Hart: *Correct spellen*. Zutphen, Thieme, 1997. 80 blz. f 14,90

ISBN 90 03 61486 5.

Jan Nijen Twilhaar

Schrijftaal

Het boek *Schrijftaal* van T. de Vries en H.J. Slieker is een leer- en werkboek, dat wordt aangeprezen als de eerste volledige methode Nederlandse bedrijfscorrespondentie waarin alle drie de examenonderdelen zijn ondergebracht. Deze onderdelen worden behandeld in drie modules: Correspondentie, Nederlandse taal en (Basis)kennis van het economische leven. Deze methode is bestemd voor studenten en/of cursisten die in de betrekkelijk korte tijd van negen tot tien maanden het diploma bedrijfscorrespondentie willen halen, en leidt op voor de schriftelijke examens bedrijfscorrespondentie van de Stichting Nederlandse Associatie voor Praktijkexamens en Schoevers-opleidingen.

Bibliografische gegevens: T. de Vries en H.J. Slieker: *Schrijftaal. Leer- en werkboek voor het volledige praktijk-diploma Nederlandse bedrijfscorrespondentie*. Zutphen, Thieme, 1997. 320 blz. f 64,90 ISBN 90 03 22882 5.

Jan Nijen Twilhaar

Spellinggids

J.H.J. van de Pol schreef een heel handig boekje voor iedereen die snel een spellingregel erop na wil slaan. *Spellinggids* bevat een uitvoerig alfabetisch overzicht van de spellingregels, dat aansluit bij de voorschriften van de officiële *Woordenlijst Nederlandse taal*. Het boekje bestaat uit twee delen: het eerste deel bevat de spellingregels in alfabetische volgorde, terwijl het tweede bestaat uit een alfabetische lijst van ruim zesduizend woorden met een problematische spelling, waarbij naar de regels verwezen wordt.

Bibliografische gegevens: J.H.J. van de Pol: *Spellinggids*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1997. 144 blz. f 19,90

ISBN 90 75566 23 9.

Voorzetsels

Riemer Reinsma en Will J.B. Hus schreven een woordenboek over het juiste gebruik van voorzetsels. Daarbij hielden zij rekening met de volgende aspecten van voorzetselgebruik: 1. facultatieve toepassing (*onderzoek doen* naast *onderzoek doen **naar***); 2. verplichte toepassing (*gespitst zijn **op** iets*); 3. verschillende voorzetsels bij hetzelfde woord (*aandringen **bij** iemand* naast *aandringen **op** iets*); 4. voorzetseluitdrukkingen (*naar aanleiding van*). Elk lemma bevat een trefwoord met zijn betekenisomschrijving en een of meer illustraties in de vorm van zinnestelsels waarin het trefwoord gecombineerd is met zijn voorzetsel. Het gaat hier weliswaar om een handig boekje, maar het is niet helemaal duidelijk wat het voorheeft op een goed voor-

denboek, waarin dezelfde informatie (bijna) even snel te vinden is.

Bibliografische gegevens: Riemer Reinsma en Will J.B. Hus: *Prisma van de Voorzetsels*. Utrecht, Het Spectrum, 1997. 304 blz. f 19,90
ISBN 90 2744170 7.

Jan Nijen Twilhaar

Werk-woorden

Van de hand van Wim Daniëls verscheen een boekje over werk-woorden, woorden en uitdrukkingen die op het werk voorkomen. Het gaat hier om een eigen kenmerkende taal, die niets met vaktaal te maken heeft. Vaktaal is gekoppeld aan een beroep en niet aan een specifiek bedrijf of een specifieke instelling, zoals het geval is met het materiaal uit dit boekje. Zo behoort bijvoorbeeld een schoonmaak-uitdrukking als *dweilen met de kont omhoog* 'bukkend dweilen terwijl de schoonmaker langzaam achteruitloopt' tot de vaktaal, omdat zij gangbaar is in de gehele schoonmaakbranche. Een woord als *plakkenwerper* voor een vleeswarensnijmachine die automatisch werkt, is echter een typisch Ahold-woord. *Werk-woorden* is een heel leuk boekje voor iedereen die geïnteresseerd is in het creatieve aspect van taalgebruik.

Bibliografische gegevens: Wim Daniëls: *Werk-woorden. Foempen, Brampijn en andere bijzondere woorden in bedrijven en instellingen*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1997. 78 blz. f 19,90 ISBN 90 12 08384 2.

Jan Nijen Twilhaar

Uit de tijdschriften Jan Nijen Twilhaar

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften behandeld: *Driemaandelijks Bladen*, *Gramma/TTT*, *Leuvense Bijdragen*, *Moer*, *Naamkunde*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *South African Journal of Linguistics*, *Spiegel*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, *Van Dale Taalbrief*, *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, *IJsselakademie*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar
Oerdijk 35
7433 AG Schalkhaar
0570-608080
e-mail: jvnijen@worldonline.nl

Driemaandelijks Bladen

48 (1996), nr. 3/4

Dit dubbelnummer wordt geopend door H. Entjes met een bijdrage over *De scholle in Vroomshoop - en elders*. A. Sassen brengt verslag uit van een kritische herlezing in 'Schuringa 1923' fonologisch getoetst aan het hedendaagse Gronings van de veenkoloniën. Eric Hoekstra gaat in op het woord 'veel' als negatief-polair item in het Noordoosten: *Veel of een bult*. R.A. Ebeling licht ons in *Over de familienaam Brongers*, over *Gijswijf: voorbeeld van een moeilijk als zodanig herkenbare leennaam* en over *Van Uem: een tamelijk onbekende representant van een bekend type familienaam*.

Moer

1997, nr. 3

In dit nummer vinden we onder meer een recensie van de hand van Els Leenders over het boek J. Hulstijn e.a.: *Nederlands als tweede taal in de volwasseneneducatie*. Verder brengt Elsbeth van der Laan-van Wees verslag uit van de IVBO-conferentie over de methode *BV Taal*.

nr. 4

In hun bijdrage *Het toverwoord in NT2 is flexibiliteit* vertellen Paul Hermesen, Els Vos en Udo Holtappels hoe zij zelfstandig leren en flexibel leren proberen te verwezenlijken en hoe de methode *Nieuwe Buren* hierbij wordt ingezet. Elsbeth van der Laan en Martine Jetten doen verslag van het symposium 'Taalbeleid en taalgericht vakonderwijs in het voortgezet onderwijs' op 24 januari 1997. In *Een*

leerplan alfabetisering: Moet dat nou zo? reageren Herman Giesbers en Mieke van der Loop op een artikel van Aartje van Dijk in het tweede nummer van deze jaargang.

Neerlandica Extra Muros

35 (1997), nr. 2

Deze aflevering bevat één artikel waar-

van de vermelding relevant is voor deze rubriek: een overzichtsartikel van Cor van Bree, getiteld *De dialectologie van het Nederlands vanaf 1970*.

Ons Erfdeel

40 (1997), nr. 3

Dit nummer bevat geen voor deze rubriek relevante bijdragen.

Onze Taal

66 (1997), nr. 5

Dit nummer begint met een artikel van Peter Burger waarin hij ingaat op de vraag *Hoe bevorder ik mijn dialect tot Europees erkende streektaal?* Dan volgen twee bijdragen van Frens Bakker: *Wat is Limburgs?* en *Wie praat er nou Limburgs?* In *Lagerhuis of kippenhok?* vraagt Peter M. van der Geer zich af wat eigenlijk een goed debat is. Agnes Verbiest zet uiteen hoe je onbedoelde en ongemerkt geuite taalseksismen kunt vermijden: *Kleine woorden, grote gevolgen*. René van den Berg gaat in zijn bijdrage *Naar de **dotoro** om te **boro*** in op Nederlandse leenwoorden in het Muna.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

nr. 6

Frank Jansen en Ite Rümke geven een overzicht van *Ergerlijk Engels in Nederlandse reclame*. André de Raaij gaat in op *Reclameteksten: vijf redenen om Engels te gebruiken*. Diana van Dijk constateert een opmars van samenstellingen met gevoel in haar bijdrage *Het Oranjegevoel*. Marc van Oostendorp brengt ons op de hoogte van de mogelijkheden van *Onze Taal op Internet*. De bijdrage van Harry Cohen gaat over samenstelling en afleiding: *Van **derdewereldwinkel** tot **postmoderniteit***. Marcel Lemmens buigt zich over *Vreemde nevenschikkingen en samentrekkingen*. Agnes Verbiest gaat voor de tweede keer in op de vraag hoe je onbedoelde taalseksismen kunt vermijden: **Vrouwen-, dames- en andere zorgenkindjes**.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

nr. 7/8

Dit dubbelnummer wordt geopend door Frank Jansen met *'Ik stel deze vraag aan ...'*, waarin hij de klassieke retorica belicht bij Van 't Hek en Multatuli. Jan Erik Grezel heeft een interview met de dialectologe dr. Jo Daan. Erik van der Spek gaat in op de vraag of aantrekkelijk schrijven te leren is: *Stijl als ambacht*. De bijdrage van Peter Burger gaat over *Gaten in de taal*: vreemde talen hebben soms een naam waar het Nederlands geen woord voor heeft. Marc De Coster geeft een bloemlezing

van de *Geestelijke vaders van gevleugelde woorden*. Ad van Gaalen stelt taalspelletjes aan de orde in *Spelen met taal*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

Spiegel

14 (1996), nr. 2

Deze tweede aflevering wordt geopend door Hubert Ivo met het artikel *Der alte Kontinent und seine vielen Sprachen. Versuch, den Begriff der **sprachlichen Bildung** europäisch zu denken*. In 'Zonder taal ben je nergens' gaat René Appel in op Nederlands als tweede taal op de basisschool.

Taalkundig Bulletin

26 (1996), nr. 4

Het laatste nummer van deze jaargang is een special ter gelegenheid van het voltooide PIONIER-project *Reflections of Logical Patterns in Language Structure and Language Use* en tevens een huldeblijk aan de projectleider Jack Hoeksema. De aflevering bevat vier bijdragen. De eerste is van Laurence R. Horn: *Flaubert-triggers, squattieve negatie, en andere grillen van de grammatica*. William A. Ladusaw besteedt aandacht aan bepaalde Engelse modalen, kwantificerende determinatoren, en negatie: *Een compositionaliteitspuzzel in dubbele ontkenningen*. De derde bijdrage is van Theodore B. Fernald en Donna Jo Napoli en gaat over *Hand en mond, tong en nagel: Een vergelijking van de morfologische mogelijkheden van ASL en gesproken talen*. Henriëtte de Swart tenslotte gaat in op *Monotoon dalende indefinieten*.

Van Dale Taalbrief

6 (1997), nr. 5

Het vijfde nummer begint met een bijdrage van Nathalie Beex over de nieuwe spelling in bedrijven: *Grote schoonmaak*. Het artikel van Ton den Boon gaat over aandacht trekken op papier: *Hé, jij daar!* Eric Tiggeler gaat in op congruentieproblemen in *En, noch, of, zowel... als ...* Christine Leedy laat zien hoe we persoonlijker kunnen schrijven in *'Beste meneer Wit'*. Mark van Bogaert gaat in op de vraag *Hoe lang mag uw verkoopbrief zijn?*

nr. 6

In het eerste artikel van deze aflevering gaat Margot Vanderstraeten in op de kunst van het interviewen: *Daar vraagt u me wat!* Ton den Boon laat in *De do's and don'ts* zien waar we op moeten letten als we een zakelijke brief schrijven. M.C. van den Toorn gaat in op de vervoeging van Engels werkwoorden in *Voelt u zich relaxed als u gerelaxt heeft?*

nr. 7/8

Dit dubbelnummer begint met een bijdrage van Françoise Keulen Over *Het jaarverslag als visitekaartje*. Ton den Boon gaat in op *De kunst van het weglaten*. De bijdrage van Eric Tiggeler gaat over e-mail in de praktijk: *Hoe sneller, hoe beter?* Peter Verhoeven buigt zich over samengestelde werkwoorden: *Huwelijk, lat-relatie of los scharreltje?*. Tips en trucs voor beroepsschrijvers vinden we in *De fijne kneepjes III* van Ingeborg Verheul en Emmy Nieman.

IJsselakademie

20 (1997), nr. 2

In de dialectrubriek *Warkschrift* stelt Philomène Bloemhoff-de Bruijn pluralisering met -e aan de orde in Oost-Nederlandse dialecten: *Van oost naar west: de meervoudsuitgang -e*.

Ontvangen boeken

Wim Daniëls, *Werk-woorden: Foempen, Bram-pijn en andere bijzondere woorden in bedrijven en instellingen*. Den Haag: Sdu, 1997. ISBN 90 12 08384 2. 78 pp., f 19,90.

J.H.M. Mol en W.A. 't Hart, *Correct spellen: Theorie- en opdrachtenboek*. Zutphen: Thieme, 1997. ISBN 9003 614865.80 pp., f 14,90.

Tim van Baar, *Phasal Polarity*. Dordrecht: Foris, 1997. ISBN 90-74698-30-1. 397 pp. (Handelseditie van proefschrift UvA, verschenen in de reeks *Studies in Language and Language Use*, nr. 30).

Us Wurk. Tydskrift foar Frisistyk. Jaargang 46 (1997), 190 pp. ISSN 0042-1235. (Te bestellen via het redactieadres: dr. O. Vries, Frysk Ynstitút, Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen).

Riemer Reinsma en Will J.B. Hus, m.m.v. Corriejanne Timmers, *Prisma van de voorzetsels: Gids voor het gebruik van het juiste voorzetsel*. Utrecht: Het Spectrum, 1997. ISBN 90 274 4170 7. 304 pp., f 19,90.

J. de Vries en F. de Tollenaere, m.m.v. A.J. Persijn, *Etymologisch woordenboek*. 20e, herziene druk. Utrecht: Het Spectrum, 1997. ISBN 90 274 5659 3. 463 pp., f 74,90.

T. de Vries en H.J. Sliker, *Schrijftaal. Leer-/werkboek voor het volledige praktijkdiploma Nederlandse bedrijfsrespondentie*. Zutphen: Thieme, 1997. ISBN 90 03 22882 5. 320 pp., f 64,90.

P.G.J. van Sterkenburg, *Vloeken. Een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en frustratie*. Den Haag: Sdu/Standaard Uitgeverij, 1997. ISBN 90 75566 174. 456 pp., f 49,90.

P.J. van der Horst, *Alles over leestekens. Praktische handleiding voor het gebruik van leestekens en andere tekens*. Den Haag: Sdu, 1997. ISBN 90 75566 35 2. 136 pp., f 19,90.

Frans van Eemeren, Rob Grootendorst, Francisca Snoeck Henkemans (e.a.), *Handboek argumentatietheorie*. Groningen: Martinus Nijhoff, 1997. ISBN 90 6890 509 0. 529 pp., f 79,50.

Ton Hendrix, *Taalkunde getoetst: De validatie van een vakonderdeel taalkunde in het schoolvak Nederlands*. Proefschrift Nijmegen, 1997. 140 pp. + apart deel met bijlagen. Te bestellen bij het Cito, tel. 026-3521321. f 60,- + verzendkosten.

Henny Klein, *Adverbs of Degree in Dutch*. Proefschrift Groningen, 1997. 204 pp. (= Groningen Dissertations in Linguistics, 21. ISSN 0928-0030). Te bestellen bij Grodil, Vakgroep Linguistiek RUG, Postbus 716, 9700 AS Groningen.

Johan Kerstens, Eddy Ruys, Mieke Trommelen en Fred Weerman, *Plato's probleem. Een inleiding in de generatieve taalkunde*. Bussum: Coutinho, 1997. ISBN 90 6283 068 4. 254 pp., f 34,50.

[Nummer 4]

* De distributie van *ook maar* en *zelfs maar*. een corpusstudie
Hotze Rullmann en Jack Hoeksema*

Abstract

This paper is a study of two polarity-sensitive scalar focus particles in Dutch, *ook maar* and *zelfs maar*. Both expressions are negative polarity counterparts of *zelfs* ('even'), but whereas *ook maar* is necessarily associated with scalar endpoints, *zelfs maar* isn't. This hypothesis, which is based on intuitive judgments and theoretical considerations, is confirmed by the outcome of a corpus study involving a database of over 2000 occurrences of *ook maar* and *zelfs maar*, extracted from both literary and journalistic sources. *Ook maar* is found to co-occur most frequently with focused expressions denoting conventionalized scalar endpoints, such as the indefinite pronouns *iets* ('something'), NPs with the determiners *één* ('one') and *enig* ('any') and NPs with superlative adjectives, whereas *zelfs maar* tends to occur more often with expressions which do not usually refer to scalar endpoints such as definite NPs and predicates. Another finding of the corpus study is that *zelfs maar* is overwhelmingly more frequent than *ook maar* in the final member of a disjunction. Some additional data are presented concerning regional variation in the relative frequency of *ook maar* and *zelfs maar* which suggest that the use of *zelfs maar* is an innovation spreading from the Randstad area in the western part of the Netherlands. The paper also investigates the triggers that license *ook maar* and *zelfs maar* and the syntactic relationship between trigger and NPI. In both cases it is found that claims commonly made in the literature are not completely correct. The requirement that the trigger must be an antiadditive expression does not appear to be quite as absolute as has been suggested, and more importantly many occurrences of *ook maar* and *zelfs maar* are not c-commanded by their licenser. It is argued that the relevant restriction should be

* Dit artikel is geschreven in het kader van het Pionier-project *Reflections of Logical Patterns in Language Structure and Language use*, gesponsord door NWO en de Rijksuniversiteit Groningen. Behalve onze geldschietters, willen we ook onze collega's in dit project, Anastasia Giannakidou, Henny Klein, Charlotte Koster, Víctor Sánchez, Sjoukje van der Wal, Ton van der Wouden en Frans Zwarts dank zeggen voor het delen van hun inzichten aangaande NPU's in het algemeen en *ook maar* en *zelfs maar* in het bijzonder. We zijn ook dank verschuldigd aan het INL te Leiden voor het beschikbaar stellen van de 5, 27 en 38 miljoen woorden corpora. De op- en aanmerkingen van de anonieme reviewers voor *Nederlandse Taalkunde* op een eerdere versie van dit artikel hebben geleid tot verbeteringen in de presentatie en een aanscherping van onze conclusies. Delen van dit onderzoek zijn eerder gepresenteerd door Rullmann op een syntaxis/semantiek lunch van het HIL/Leiden (april 1995) en op de Tabu-dag (juni 1995) in Groningen, als ook door Hoeksema op de Groningen-Amsterdam uitwisselingsdag (24 januari 1997) te Groningen en op de workshop *Straddling the syntax-semantics interface* (31 januari 1997), eveneens te Groningen. Adres Rullmann: Department of Linguistics, 4-32 Assiniboia Hall, University of Alberta, Edmonton AB, Canada T6G 2E7. E-mail: rullmann@gpu.srv.ualberta.ca. Adres Hoeksema: Vakgroep Nederlands RUG, Postbus 716,9700 AS Groningen. E-mail: hoeksema@let.rug.nl.

stated in terms of scope rather than c-command. Finally a brief comparison is made with the corresponding German expression *auch nur*.

1 Inleiding

In de Nederlandstalige literatuur over negatief-polaire uitdrukkingen (hierna: NPU's) is aan de uitdrukking *ook maar* tamelijk veel aandacht besteed.¹ Zij komt reeds ter sprake in Seurens klassieke studie over negatie en polariteit (Seuren 1976). Enkele jaren later verschenen kort na elkaar twee artikelen gewijd aan respectievelijk de syntactische en de semantisch-pragmatische eigenschappen van *ook maar* (Paardekooper 1979; Vandeweghe 1980-1981). Ook in het sterk logisch-semantisch getinte Groningse onderzoek naar polariteit heeft *ook maar* steeds een belangrijke rol gespeeld (zie bijv. Zwarts 1981, 1986; Hoeksema 1983; Hoekstra 1991; Kas 1993; Van der Wouden 1994, 1997; Rullmann 1994). In deze lijn van onderzoek staat de vraag centraal hoe de omgevingen waarin NPU's voorkomen het best in formele termen gedefinieerd en geclassificeerd kunnen worden. Hierbij is men echter grotendeels voorbij gegaan aan de eigenschappen van *ook maar* zelf. Wat betekent deze uitdrukking eigenlijk, of liever, wat is de semantische en pragmatische functie ervan binnen een zin? Bovendien is de nauw verwante uitdrukking *zelfs maar* in de literatuur bijna geheel buiten beschouwing gebleven. *Ook maar* en *zelfs maar* lijken niet alleen een soortgelijke betekenis en functie te hebben, maar kunnen in de meeste gevallen ook voor elkaar gesubstitueerd worden zonder dat dit de betekenis van de zin verandert:

(1)	a	Niemand van hen heeft ook maar een vinger uitgestoken.
	b	Niemand van hen heeft zelfs maar een vinger uitgestoken.

Toch bestaan er subtiele verschillen tussen de twee uitdrukkingen. Zo gaat in combinatie met *iets* de voorkeur duidelijk uit naar *ook maar*, terwijl *zelfs maar* juist weer meer acceptabel lijkt te zijn na disjunctief *of en* in combinatie met een eigenaam:

(2)	a	Niemand van hen heeft ook maar/?zelfs maar iets gedaan.

1 De negatief-polaire uitdrukking *ook maar* dient scherp te worden onderscheiden van het gebruik van de homofone combinatie van partikels in niet-negatief-polaire contexten:

(i)	Ik ben ook maar een mens.
(ii)	Jan heeft ook maar twee kinderen.

We nemen aan dat in dergelijke zinnen de betekenis van de partikel-combinatie *ook maar* compositioneel is af te leiden uit de betekenis van de individuele partikels *ook* en *maar*. Iets dergelijks geldt voor *zelfs maar* als in *Ik heb Jan zelfs maar één keer gezien*.

b	Niemand van hen heeft een hond of?ook maar/zelfs maar een kat.
c	Geen enkele filosoof had?ook maar/zelfs maar van CHOMSKY gehoord.

Deze oordelen zijn echter delicaat en variabel. Bovendien is het niet onmiddellijk duidelijk waar deze verschillen aan toegeschreven moeten worden. In dit artikel worden de overeenkomsten en verschillen tussen *ook maar* en *zelf maar* aan een nader onderzoek onderworpen. Het instrument dat daarvoor gehanteerd wordt, is

dat van de corpusstudie. Kwantitatieve data gebaseerd op een corpus zijn bij uitstek geschikt om meer subtiele grammaticale verschijnselen en tendensen op het spoor te komen, waarvoor intuïtieve oordelen van moedertaalsprekers - hoe nuttig ook in het algemeen - soms onvoldoende betrouwbare evidentie leveren. In de studie van het gedrag van NPU's is de waarde van corpusonderzoek de laatste jaren al meermalen aangetoond (Hoeksema 1994, 1996, 1997; Klein & Hoeksema 1994, Van der Wal 1996). Voorkomens van woorden of idiomen zijn tegenwoordig tamelijk gemakkelijk langs elektronische weg uit een corpus te selecteren. Bij inspectie van grote hoeveelheden voorkomens van NPU's blijken naast belangrijke overeenkomsten vaak grote verschillen in gebruik en distributie die niet altijd zijn terug te voeren op absolute grammaticale restricties, en daarom slechts aan de hand van corpusgegevens in kaart kunnen worden gebracht. Met behulp van dergelijk corpusonderzoek zijn niet alleen interessante patronen in de distributie van NPU's zichtbaar te maken, maar ook diachrone verschuivingen die daarin optreden (zie Hoeksema 1996).

De corpusstudie waarvan dit artikel verslag doet is gebaseerd op een elektronische kaartenbak van ruim 2500 zinnen waarin *ook maar* of *zelfs maar* voorkomt. De database is samengesteld uit twee bronnen: enerzijds Hoeksema's uitgebreide verzameling van voorkomens van NPU's uit geschreven bronnen, verzameld gedurende een periode van vijf jaar, en anderzijds drie elektronische corpora van het INL te Leiden. We maken verder ook zijdelings gebruik van gegevens uit andere bronnen om regionale verschillen in het gebruik van *ook maar* en *zelfs maar* in kaart te brengen, en om een vergelijking te maken met het Duitse *auch nur* dat de functies van beide uitdrukkingen in het Nederlands in zich lijkt te verenigen.

Alvorens op het empirische gedeelte van het onderzoek in te gaan, willen we vanuit theoretisch perspectief enig licht werpen op *ook maar* en *zelfs maar*. Hierbij komen eerst de uit de logisch-semantische literatuur bekende ideeën omtrent de classificatie van de triggers van NPU's aan bod, en zullen vervolgens de semantiek en pragmatiek van *ook maar* en *zelfs maar* besproken worden. In het eerste gedeelte van dit artikel (paragraaf 2 t/m 6) zullen we een aantal hypothesen opstellen op basis van theoretische inzichten, die vervolgens in het tweede gedeelte (paragraaf 7 t/m 12) getoetst worden aan de empirische gegevens verkregen in het corpusonderzoek.

2 De triggers van *ook maar* en *zelfs maar*

Sinds het werk van Fauconnier (1975a, 1975b, 1979) en Ladusaw (1979) wordt algemeen aangenomen dat een NPU alleen kan voorkomen in het bereik van een monotoon dalende functie. Een functie is monotoon dalend als zij in haar argumentplaats substitutie door hyponiemen (deelverzamelingen) toestaat. *Niemand* en *hooguit vijf* mensen bijvoorbeeld zijn monotoon dalend omdat (3a) en (b) geldige implicaties zijn, maar *iedereen* is het niet aangezien (3c) niet geldig is:

(3)	a	Niemand praat $\Rightarrow$ Niemand praat luid.
	b	Hooguit vijf mensen praten $\Rightarrow$ Hooguit vijf mensen praten luid.

c

Iedereen praat $\Rightarrow$ Iedereen
praat luid.

Dit verklaart het feit dat NPU's zoals het werkwoord *hoeven* en het Engelse *any*
wel

'gelicentieerd' kunnen worden door *niemand* en *hooguit vijf mensen*, maar niet door *iedereen*:

(4)	a	Niemand hoeft te komen.
	b	Hooguit vijf mensen hoeven te komen.
	c *	Iedereen hoeft te komen.
(5)	a	Nobody has any money.
	b	At most five people have any money.
	c *	Everybody has any money.

Zwarts (1981, 1986) en Van der Wouden (1994, 1997) betogen dat voor bepaalde NPU's, waaronder *ook maar*, een sterkere beperking geldt. In tegenstelling tot *any* kan *ook maar* volgens hen niet door iedere monotoon dalende uitdrukking gelicentieerd kan worden, maar alleen door zgn. anti-additieve expressies:

(6)	a		Niemand zal ook maar iets bereiken.
	b	*	Weinig monniken zullen ook maar iets bereiken.
	c	*	Hoogstens drie nonnen kennen ook maar een paar woorden Fries.

Een functie is anti-additief als een disjunctie in het bereik ervan equivalent is met een conjunctie met wijd bereik. *Niemand* is anti-additief omdat de equivalentie in (7a) geldig is, maar *weinig monniken* en *hoogstens drie nonnen* zijn dat niet omdat (7b) en (c) niet geldig zijn (de implicatie geldt wel van links naar rechts, maar niet omgekeerd):

(7)	a	Niemand praat of lacht $\Leftrightarrow$ Niemand praat en niemand lacht.
	b	Weinig monniken praten of lachen $\Leftrightarrow$ Weinig monniken praten en weinig monniken lachen.
	c	Hoogstens drie nonnen praten of lachen $\Leftrightarrow$ Hoogstens drie nonnen praten en hoogstens drie nonnen lachen.

Anti-additieve functies zijn per definitie ook monotoon dalend. Anti-additieve uitdrukkingen en constructies zijn o.a. *niemand*, *niets* (en andere 'n-woorden'), *niet*, *geen*, de eerste argumentplaats van universele kwantoren, comparatiefzinnen en bijzinnen ingeluid door *voordat*. Niet anti-additief, maar wel monotoon dalend zijn *niet iedereen*, *niet alles* e.d., *weinig*, *minder dan n*, *hooguit n*, *slechts n* en *nauwelijks*.

Vanwege de strengere restricties die *ook maar* lijkt te stellen aan zijn trigger, wordt deze uitdrukking soms gebruikt als een soort lakmoespapiertje dat de 'negativiteitsgraad' van zijn omgeving zichtbaar maakt; als het gebruik van *ook maar* is toegestaan, moet er in de zin een anti-additieve uitdrukking of constructie aanwezig zijn die dit mogelijk maakt. Zo zijn er op grond van de distributie van het nederige *ook maar* soms tamelijk sterke uitspraken gedaan van semantische en zelfs metafysische aard (Hoeksema 1983; Rullmann 1994; Sánchez Valencia, Van der Wouden & Zwarts 1994).

Aan de claim van bovengenoemde auteurs dat *ook maar* alleen in het bereik van anti-additieve functies kan voorkomen liggen vrijwel uitsluitend introspectieve data ten grondslag. Men kan zich afvragen hoe robuust dergelijke oordelen zijn. Zo zijn

er sprekers (onder wie enkele reviewers van dit artikel) voor wie (6b) duidelijk minder slecht is dan (6c). Over de mogelijke triggers van *zelfs maar wordt* in de literatuur weinig of niets gezegd. Het ligt daarom voor de hand om bij de bestudering van het corpusmateriaal allereerst te kijken of de verwachting dat *ook maar* altijd een anti-additieve trigger heeft inderdaad bevestigd wordt, en of *zelfs maar* zich in dit opzicht net zo gedraagt als *ook maar*. Terwille van de duidelijkheid formuleren we de volgende hypothese die we in het tweede gedeelte van dit artikel (in paragraaf 8) zullen toetsen:

Hypothese 1: *Ook maar* en *zelfs maar* kunnen alleen voorkomen in het bereik van een anti-additieve trigger.

Een andere claim uit de literatuur die we kunnen testen aan de hand van de data in ons corpus betreft de syntactische relatie tussen trigger en NPU. Sinds Klima (1964) is het een vast thema in de literatuur over NPU's geweest dat een NPU ge-c-commandeerd moet worden door zijn trigger. Dit houdt in dat elke vertakkende knoop die de trigger domineert ook de NPU moet domineren. Ook voor het Nederlands is deze eis gehandhaafd (zie m.n. Hoekstra 1991) op grond van verschillen als de volgende:²

(8)	a		Niemand zag ook maar iets.
	b	*	Ook maar iets zag niemand.
(9)	a		Men heeft nergens ook maar met een woord over gerept.
	b	*	Ook maar met een woord heeft men nergens over gerept.

Ook hier kunnen we weer de vraag stellen of deze restrictie inderdaad algemeen geldig is en of zij ook op *zelfs maar* van toepassing is. Er voorlopig vanuit gaande dat het antwoord op beide vragen bevestigend zal zijn, formuleren we een tweede hypothese, die in paragraaf 11 van dit artikel nader aan de orde zal komen:

Hypothese 2: *Ook maar* en *zelfs maar* moeten ge-c-commandeerd worden door hun trigger.

3 Vandeweghes 'minimale representanten' en Fauconniers 'pragmatische schalen'

Naast bovengenoemde voorspellingen over de triggers van *ook maar* en *zelfs maar*, willen we in dit artikel ook enkele verwachtingen toetsen die gebaseerd zijn op

² Vergelijkbare gevallen worden door Ladusaw (1979) verklaard vanuit de eis dat de trigger altijd links moet staan van de NPU. We gaan hier verder niet in op eventuele empirische verschillen tussen Ladusaw's claim en de c-commandeerhypothese.

overwegingen omtrent de semantiek en pragmatiek van deze twee uitdrukkingen zelf. Degene die de semantiek en pragmatiek van uitdrukkingen met het adverbiale element *ook maar* voor het eerst uitvoerig voor het voetlicht heeft gebracht is Willy Vandeweghe (zie Vandeweghe 1980-1981). Hij betoogt dat een constituent die door *ook maar* gemodificeerd wordt altijd het karakter heeft van een zgn. 'minimale representant', d.w.z. een uitdrukking die een minimale hoeveelheid of geringst

denkbare gradatie van iets aanduidt. De notie minimale representant, in de Engelstalige literatuur ook wel bekend als 'minimizer' (Bolinger 1972), kan toegelicht worden aan de hand van voorbeelden zoals:

(10)	a	Ik denk niet dat Hans er ook maar <i>een snars</i> van begrijpt.
	b	Niemand zei ook maar <i>een woord</i> .
	c	Geen van ons heeft ook maar <i>een seconde</i> geaarzeld.
	d	Ik wil ook maar <i>de schijn</i> vermijden van een conflict.
	e	In geen van al deze vergaderingen is ook maar <i>het begin</i> van een oplossing ter sprake geweest.
	f	Caroline had nooit ook maar <i>het flauwste vermoeden</i> van wat er ging gebeuren.
	g	Henk weigerde zijn eten ook maar <i>aan te raken</i> .
	h	Denk niet dat ik daarover ook maar <i>pieker</i> .
	i	In 1961 had nog niemand ook maar van de Beatles <i>gehoord</i> .
	j	Ik heb te weinig tijd om het ook maar <i>in grote lijnen</i> uiteen te zetten.
	k	Niemand kon ook maar <i>in de verste verte</i> vermoeden dat er iets mis was.

De schuingedrukte uitdrukkingen representeren minimale hoeveelheden of gradaties en zijn dus minimale representanten. Minimale representanten zijn vaak idiomatisch (zoals *een snars*, *een sikkepit* of *in de verste verte*) of worden in niet-letterlijke zin gebruikt (zoals *een woord* in (10b)). Ook maatsbepalingen (*een seconde*, *een duimbreed*, *een druppel*) en NP's gemodificeerd door een adjectief in de overtreffende trap (*het flauwste vermoeden*, *in de verste verte*) kunnen als minimale representanten optreden. Minimale representanten kunnen niet alleen betrekking hebben op fysieke omvang of duur, maar ook op wat men de 'realiteitsgraad' zou kunnen noemen (*de schijn* of *het begin*). Werkwoorden en

andere predikaten kunnen als minimale representant opgevat worden als ze uitdrukkingen zijn voor een minimale gradatie van de een of andere eigenschap of relatie. Zo drukt *aanraken* een minimale graad van fysiek contact uit, *kikken* of *een kik geven* een minimale graad van geluidsproductie, en *overwegen iets te doen* is minimaal in vergelijking met *iets doen*, het predikaat waarmee het conventioneel wordt vergeleken in zinnen als *Als je ook maar over WEEGT iets te doen, ben je de klos*. Ook allerlei bijwoordelijke bepalingen zoals *in grote lijnen* en *bij benadering* kunnen minimale representanten zijn. Merk op dat uitdrukkingen zoals *in grote lijnen* en *in de verste verte* letterlijk genomen juist betrekking hebben op iets groots; wanneer we de combinatie met het werkwoord in ogenschouw nemen, blijkt echter dat ze aangeven dat het predikaat in kwestie slechts in zeer geringe mate toepasbaar is: iets in grote lijnen uiteenzetten wil zeggen een summiere uitleg geven, en iemand die iets in de verste verte vermoedt weet niet erg veel.

Vandeweghe relateert zijn notie van minimale representant aan het schaalbegrip van Fauconnier (1975a,b). Een pragmatische schaal à la Fauconnier is altijd geassocieerd met een propositie-schema $P(x)$ zodanig dat x_1 lager op de schaal gelegen is dan x_2 dan en slechts dan als $P(x_2)$ door $P(x_1)$ geïmpliceerd wordt (het zgn. 'schaalprincipe'). Hierbij gaat het niet om strikt logische, maar om pragmatische implicatie, d.w.z. een notie van gevolgtrekking waarbij allerlei niet-logische aannames een rol mogen spelen, die bijvoorbeeld betrekking kunnen hebben op kennis van de wereld, context, waarschijnlijkheid, e.d. (Voor twee recente uitwerkingen van Fauconniers schaalbegrip, zie Kay (1990) en Israel (1996).)

Het interessante aan negatie en andere NPU-triggers is nu dat ze de richting van de schaal omkeren. Als $P(x_1) \supset P(x_2)$ impliceert, dan zal $P(x_2)$ omgekeerd $P(x_1)$ impliceren. De klasse van NPU-triggers is daarmee te karakteriseren als die van 'implicatie-omkerende' (Fauconnier 1979) alias monotoon dalende functies (Ladusaw 1979). Een corollarium van het schaal-principe is volgens Fauconnier het volgende: als P geldt voor het laagste element op de ermee geassocieerde schaal, dan moet P ook gelden voor alle overige elementen op de schaal. Als voorbeeld kunnen we de Fauconnier-schalen voor de open proposities 'iemand zei x ' en 'niemand zei x ' nemen, ervan uitgaande dat de minimumwaarde voor x 'een woord' is.

In de schaal voor 'iemand zei x ', die is afgebeeld in (11a), is 'een woord' het hoogste element (de elementen 'een frase' en 'een zin' zijn hier louter en alleen voor illustratieve doeleinden in de afbeelding opgenomen). Dit is misschien enigszins verrassend, omdat we 'een woord' juist bewust gekozen hadden als minimale representant, maar het vloeit voort uit de wijze waarop Fauconnier zijn schalen definieert: als x_1 lager ligt dan x_2 , dan moet $P(x_1) \supset P(x_2)$ impliceren. Aangezien 'iemand zei een woord' geïmpliceerd wordt door 'iemand zei x ' (voor alle waarden van x), moet 'een woord' de hoogste waarde op de schaal zijn. Nu doet het er natuurlijk helemaal niet toe hoe we de schaal tekenen. Fauconnier koos toevallig de conventie dat de implicatie van beneden naar boven moet lopen en niet andersom, en dus zullen ook wij ons daaraan houden. Het enige wat van belang is, is dat de schaal omgekeerd wordt als we de open propositie ontkennen. Dit levert ons de schaal voor 'niemand zei x ' op, die in (11b) is weergegeven. De minimale representant 'een woord' komt nu onderaan te liggen.

4 Ook maar en zelfs maar als negatief-polaire tegenhangers van zelfs

Naast de hierboven geschetste visie van Vandeweghe, vinden we in de literatuur ook nog een iets andere, maar duidelijk verwante, benadering van *ook maar/zelfs maar*, of liever gezegd van overeenkomstige uitdrukkingen in andere talen. Hierbij worden deze opgevat als negatief-polaire tegenhangers van het focus-adverbium *zelfs* (König 1991; von Stechow 1991). Dat hiervoor veel is te zeggen valt in te zien als we zinnen met *ook maar* of *zelfs maar* vertalen in het Engels:

- (12)
a	Ik denk niet dat hij dit boek
zelfs maar heeft
GELEZEN. |
|---|---|

- b
- I don't think he even READ this book.
- Als je je ook maar één keer vergist, ben je de klos.
- If you make a mistake even once, you're dead meat.

De meest voor de hand liggende Engelse vertaling van *ook maar/zelfs maar* blijkt steeds *even* ('zelfs') te zijn. Nu heeft Rooth (1985) onafhankelijk hiervan op interne gronden betoogd dat er twee soorten *even* in het Engels zijn, met verschillende doch verwante betekenissen. Behalve het gewone *even*, is er een negatief-polair *even*, dat alleen kan voorkomen in het bereik van een monotoon dalende functie.³ In sommige gevallen leidt dit tot ambiguïteiten:

- (13)
- a
- Every linguist who had even read *Syntactic Structures* was immediately hired by a multinational corporation.
- Iedere taalkundige die zelfs/zelfs maar *Syntactic Structures* gelezen had werd onmiddellijk in dienst genomen door een multinationalaal bedrijf.
- b
- Has he even read *Syntactic Structures*?
- Heeft hij zelfs/zelfs maar *Syntactic Structures* gelezen?

De Engelse variant van deze zinnen heeft steeds twee lezingen. In de ene lezing is *Syntactic Structures* een erg gemakkelijk boek dat iedere taalkundige geacht mag worden gelezen te hebben, maar in de andere lezing is het juist een moeilijk werkje, dat alleen door specialisten gekend wordt. Rooth beargumenteert dat de tweeduidigheid van zulke zinnen het gevolg is van een lexicale ambiguïteit. Hier tegenover staat een oudere theorie volgens welke het om een bereiksambiguïteit zou gaan. In deze zienswijze is er slechts één *even* dat evenwel ofwel klein bereik ofwel groot bereik kan hebben ten opzichte van de monotoon-dalende NPU-trigger (zie Horn 1969; Karttunen and Peters 1979; Kay 1990; Wilkinson 1993, 1996). Rooth

³ Daarnaast is er nog een speciale NPU met een vergelijkbare betekenis, *so much as* (cf. Heim 1984). Vergelijk de equivalente zinnen

- (i)
- If you so much as budge an inch, you're dead meat.
- (ii)
- If you budge even an inch, you're dead meat.

brengt een o.i. doorslaggevend argument in tegen deze bereikshypothese, maar het zou te ver voeren om daar in dit verband verder op in te gaan. Wel kan opgemerkt worden dat Rooths standpunt ondersteund wordt door het bestaan in diverse talen van een speciale vorm voor de negatief-polaire variant van *zelfs*. Naast het Nederlandse *ook maar/zelfs maar* vinden we in het Duits *auch nur*, in het Spaans *siquiera* en in het Fins *edes* (König 1991). Merk op dat de Nederlandse parafrases gedisam-

bigueerd worden door het onderscheid tussen *zelfs* en *zelfs maar*.⁴

Als we *ook maar* en *zelfs maar* opvatten als negatief-polaire tegenhangers van *zelfs*, dan zullen we ons vervolgens moeten afvragen wat de semantische functie van *zelfs* is. *Zelfs* is een focus-gevoelige uitdrukking die dient om de constituent in focus te contrasteren met mogelijke alternatieven. In een zin als (14a), waar het object *Jan* focus heeft, gaat het om een vergelijking van Jan met andere personen die in de context van belang zijn, voor wat betreft de eigenschap die ontstaat door

- 4 Hierbij dienen twee kanttekeningen te worden gemaakt. Ten eerste kan *zelfs maar* niet gebruikt worden wanneer het onmiddellijk op *niet* zou volgen. In plaats daarvan wordt *zelfs niet* of *niet eens* gebruikt:

(i)	?? Ik heb niet zelfs maar geaarzeld.
(ii)	Ik heb zelfs niet geaarzeld.
(iii)	Ik heb niet eens geaarzeld.

Eens kan worden opgevat als een NPU die alleen getriggerd kan worden door een onmiddellijk eraan voorafgaand *niet*. Interessant is dat het verwante *ens* in het Zweeds veel liberaler is; het kan overal optreden waar in het Nederlands *eens* of *zelfs maar* gebruikt zou worden (Eva Ejerhed, p.c.). Ten tweede blijkt *ook zelfs* soms als NPU (d.w.z. in de betekenis van *zelfs maar*) gebruikt te worden, net als het Engelse *even*. Hier volgen enkele voorbeelden:

(iv)	De modeltheoretische semantiek van met name Montague voldoet niet aan zelfs minimale eisen van empirische theorievorming. (Pieter A.M. Seuren, 'Echo: Een studie in negatie', p. 169)
(v)	Een werkgever zal zelden blij zijn met een sollicitant van vijftig of zelfs veertig. (<i>de Volkskrant</i> , 7 maart 1996, p. 23)
(vi)	De mensen (...) moesten zich regelmatig bij de politie melden met een gedetailleerd verslag van alles wat ze sinds hun laatste bezoek hadden uitgevoerd, of zelfs gedacht (...). (Jung Chang, <i>Wilde zwanen</i> , vert. uit het Engels, p. 150)

Iets dergelijks kan worden gezegd van *maar*, en zelfs van *ook*, al is dit gebruik niet bijzonder frequent:

(vii)	Meermalen trof het mij, hoe zuiver mannen en vrouwen uit het volk melodieën, welke zij eens gehoord hebben, nafluiten of nazingen, zonder zich ook in één noot te vergissen (Gerrit Kalff, <i>Het lied in de middeleeuwen</i> , p. 42)
(viii)	Ook in Amsterdam was het te heet om maar iets te doen, maar we moesten nog een maand. (Arnon Grunberg, <i>Blauwe maandagen</i> , p. 20)

de focusconstituent te vervangen door een variabele en daarover te abstraheren (zie (14b)). Het aldus ontstane predikaat zullen we het focus-frame noemen.

(14)	a	De kinderen hebben zelfs JAN uitgescholden.
	b	$\lambda x[\text{de kinderen hebben } x \text{ uitgescholden}]$

Volgens de meest populaire opvatting kan de semantische functie van *zelfs* nu ongeveer als volgt omschreven worden (zie vooral Karttunen & Peters 1979; Rooth 1985). *Zelfs* voegt aan de zin de volgende twee presupposities toe: (i) behalve het element in focus is er nog een alternatief element waarop het focus-frame van toepassing is; en (ii) het is minder waarschijnlijk dat het focus-frame van toepassing is op het element in focus dan op een van de alternatieven. Of in ietwat geformaliseerde vorm (waarbij F het focus-frame is, α het element in focus en $>$ staat voor de relatie 'is waarschijnlijker dan'):

(15)	$\exists x[x \neq \alpha \ \& \ F(x)] \ \& \ \forall x[x \neq \alpha \rightarrow F(x) > F(\alpha)]$

Voor het geval van (14a) komt de presuppositie erop neer dat de kinderen behalve Jan nog iemand anders uitgescholden moeten hebben, en dat Jan de minste kans had om uitgescholden te worden van alle in de context aanwezige alternatieve personen. Merk op dat *zelfs* geen invloed heeft op de waarheidsvoorwaarden van de zin, d.w.z. (14a) is waar dan en slechts dan als de overeenkomstige zin zonder *zelfs* (*De kinderen hebben Jan uitgescholden*) waar is. De enige functie van *zelfs* is het introduceren van bovengenoemde presuppositie.

De focus van *zelfs* hoeft natuurlijk geen NP te zijn. Het kan ook gaan om een ander zinsdeel zoals het werkwoord. In (16) wordt hiervan een voorbeeld gegeven:

(16)	a	De kinderen hebben Jan zelfs UITGESCHOLDEN.
	b	$\lambda X[\text{de kinderen hebben}$ $\text{Jan ge}X't]$

Het focus-frame wordt weer gevormd met behulp van λ -abstractie, met dien verstande dat de variabele nu geen betrekking heeft op individuen, maar op handelingen. De door de context gegeven alternatieven zouden in dit geval bijvoorbeeld andere relevante acties kunnen zijn zoals lastig vallen, achternalopen, belachelijk maken, etc. Volgens Karttunen & Peters (1979) en Rooth (1985) heeft (16a) dan de presuppositie dat de kinderen Jan niet alleen hebben uitgescholden maar hem ook nog een van deze andere dingen hebben aangedaan, en bovendien dat uitschelden minder waarschijnlijk is dan alle alternatieve handelingen. Wat voor een gegeven zin in een bepaalde context de alternatieven zijn is natuurlijk sterk afhankelijk van allerlei niet-talige factoren, die wij hier verder buiten beschouwing laten.

Het zal duidelijk zijn dat er een nauwe verwantschap bestaat tussen deze semantiek voor *zelfs* en Fauconniers ideeën over pragmatische schalen. We kunnen de door focus geïntroduceerde alternatieven voorstellen als zijnde gerangschikt op een schaal volgens de mate van waarschijnlijkheid waarmee ze het focus-frame vervullen:

- (17)
- $$\begin{array}{c} X_n = \text{'uitschelden'} \\ | \\ X_0 \end{array}$$

Hierbij neemt 'uitschelden' als het minst waarschijnlijke alternatief de toppositie op de schaal in. De rol van Fauconniers open propositie wordt vervuld door het focusframe. Er zijn uiteraard ook verschillen tussen de twee benaderingen. Karttunen & Peters presenteren hun analyse in de vorm van een theorie over presuppositie, en zijn in de eerste plaats geïnteresseerd in het verschaffen van een compositionele semantiek in Montagoviaans kader. Bij Rooth gaat het er vooral om helderheid te verschaffen over de rol van focus in de semantiek. Dergelijke issues spelen bij Fauconnier hooguit impliciet een rol. Er is bovendien een verschil in de veronderstelde aard van de schaal. Volgens Fauconnier zijn de schalen geordend op basis van 'pragmatische implicatie', terwijl het bij Karttunen & Peters en Rooth gaat om een ordening in termen van waarschijnlijkheid. Op het eerste gezicht is het laatste misschien wat aantrekkelijker omdat het minder vaag lijkt, maar uit de literatuur zijn voorbeelden bekend waaruit blijkt dat waarschijnlijkheid niet in alle gevallen de

juiste notie kan zijn (zie bijvoorbeeld Kay 1990). In het kader van dit artikel zijn deze verschillen tussen de twee benaderingen verder niet zo van belang.

Hoe passen de negatief-polaire tegenhangers van *zelfs* in de semantiek van Karttunen & Peters en Rooth? Rooth kent aan het negatief-polaire *even* in het Engels de volgende presuppositie toe: (i) behalve het element in focus is er nog een alternatief element waarop het focus-frame **niet** van toepassing is; en (ii) het is **waarschijnlijker** dat het focus-frame van toepassing is op het element in focus dan op een van de door de context gegeven alternatieven:

$$(18) \quad \exists x[x \neq \alpha \ \& \ F(x)] \ \& \ \forall x[x \neq \alpha \rightarrow F(\alpha) > F(x)]$$

Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van (19):

$$(19) \quad \text{Ik denk niet dat de kinderen Jan zelfs/ook maar hebben UITGESCHOLDEN.}$$

De voorspelde presuppositie is dat er tenminste één alternatieve handeling *X* is ($X \neq$ 'uitschelden') zodanig dat de kinderen Jan niet hebben ge*X*'t, en dat voor alle alternatieve handelingen *X* ($X \neq$ 'uitschelden') geldt dat de propositie 'de kinderen hebben Jan uitgescholden' waarschijnlijker is dan 'de kinderen hebben Jan ge*X*'t'. (19) is daarom het best te gebruiken in een context waar de alternatieven handelingen zijn die erger (en dus gewoonlijk minder waarschijnlijk) zijn dan uitschelden, zoals bijvoorbeeld spugen, slaan, en schoppen. Als we dit in een schaal tekenen komt uitschelden nu juist onderaan te staan (de positie van het meest waarschijnlijke alternatief). Dit komt natuurlijk overeen met Fauconniers observatie dat onder invloed van negatie (en andere NPU-triggers) de richting van de schaal wordt omgekeerd. Omdat (19) zegt dat de kinderen zelfs die meest waarschijnlijke handeling niet hebben verricht, zal men geneigd zijn te concluderen dat ze zich ook niet hebben schuldig gemaakt aan alle alternatieve handelingen (vgl. het corollarium bij Fauconniers schaal-principe).

Indien we *ook maar/zelfs maar* zien als negatief-polaire varianten van *zelfs*, rijst de vraag waarom het Nederlands hier kiest voor combinaties met *maar*. Deze keuze blijkt echter een voor de hand liggende te zijn, omdat *maar*, indien gebruikt als focuspartikel, zelf ook scalair van aard is (Foolen 1993). Er lijkt inderdaad een nauw verband te bestaan tussen scalariteit en polariteit. Zo kunnen niet alleen in het Nederlands maar ook in diverse andere talen, waaronder het Hindi en het Koreaans, NPU's gevormd worden door een scalair focus partikel te combineren met een indefiniete constituent (Lee & Horn 1994, Lahiri 1995). Hierbij zij echter opgemerkt dat er ook typen NPU's lijken te bestaan die niet scalair van aard zijn, waaronder het Engelse *any* en het Nederlandse *wie dan ook* (Rullmann 1996, contra Lee & Horn 1994).

5 De presuppositie van *zelfs*: absoluut of relatief?

Een belangrijk punt waarop de benadering van Fauconnier en Vandeweghe overeenkomt met die van Karttunen & Peters en Rooth, is de centrale rol die ze toekennen aan de eindpunten van schalen. Voor beide theorieën geldt dat zinnen als die in (20) vooronderstellen dat Jan van alle door de context geleverde alternatieven

de minst, respectievelijk meest, waarschijnlijke persoon is om door Marie uitgenodigd te worden:⁵

(20)	a	Marie heeft zelfs JAN uitgenodigd.
	b	Denk niet dat Marie zelfs JAN maar heeft uitgenodigd.

Nu kan men zich afvragen of deze aanname wel juist is. Kunnen er in (20a) geen personen in de context aanwezig zijn die nog minder kans maken op een uitnodiging van Marie dan Jan? Het is moeilijk deze vraag met zekerheid te beantwoorden omdat er hier nog een factor een rol speelt, namelijk de selectie van de alternatieven. Zoals bekend is het een cruciaal onderdeel van iedere theorie over focus dat de bepaling van de verzameling alternatieven grotendeels afhankelijk is van de context in de ruimste zin van het woord (zie bijv. Rooth 1985). Als iemand dus tegen de hierboven geschetste theorie over *zelfs* inbrengt dat (20a) uitstekend gebruikt kan worden als er iemand is die nog minder gauw een uitnodiging van Marie zal krijgen dan Jan, dan kan men deze kritiek altijd pareren door er op te wijzen dat die persoon in de gegeven context niet tot de relevante alternatieven gerekend hoeft te worden. Dit mag een wat flauw antwoord lijken, maar het staat buiten kijf dat de contextuele selectie van alternatieven een bestaand fenomeen is, wat het buitengewoon lastig maakt om theorieën over scalaire focus-partikels op dit punt te testen.

Er zijn echter wel degelijk gevallen waarbij het argument van contextuele selectie valt te weerleggen, of althans aanzienlijk minder plausibel te maken. Neem een voorbeeld zoals (21a), ontleend aan Kay (1990):

(21)	a	In dit toernooi hebben we zelfs de KWARTfinale bereikt.
	b	Jan heeft één kind, en Piet heeft er zelfs TWEE.

Hoewel het bereiken van de halve finale en de finale minder waarschijnlijk is dan het bereiken van de kwartfinale, is het gebruik van *zelfs* in (21a) geen enkel probleem. De aanname dat de halve finale en de finale om de een of andere reden niet tot de alternatieven zou behoren is hier op zijn minst ad hoc te noemen. Hetzelfde geldt voor (21b). Er valt moeilijk een reden te bedenken waarom hogere aantallen dan twee opeens buiten beschouwing gelaten zouden moeten worden.

Dergelijke voorbeelden zijn aanleiding om een wijziging aan te brengen in Karttunen & Peters semantiek voor *zelfs*. De presuppositie die door *zelfs* wordt geïntroduceerd zou zo iets kunnen zijn als het volgende: behalve het element in focus is er nog een alternatief element waarop het focus-frame van toepassing is en het is minder waarschijnlijk dat het focus-frame van toepassing is op het element in focus dan op dat alternatieve element:

- (22) $\exists x[x \neq \alpha \ \& \ F(x) \ \& \ F(x) > F(\alpha)]$

5 Merk op dat in het geval van een eigennaam zoals *Jan* de voorkeur gegeven wordt aan de volgorde *zelfs NP maar* boven *zelfs maar NP*.

Het element in focus hoeft nu dus niet meer bovenaan de schaal te liggen; er wordt

alleen vereist dat het hoger ligt dan een ander element van de schaal waarop het focus-frame van toepassing is. In (21b) is dat bijvoorbeeld het getal één, dat in het eerste lid van de conjunctie genoemd wordt. In zekere zin kan men zeggen dat *zelfs* hier een anaforische functie heeft, omdat het het element in focus relateert aan een alternatief element dat eerder in de zin genoemd wordt (zie Heim (1992) voor argumenten dat het focus-partikel *ook* op vergelijkbare wijze anaforisch van aard is). In (21a) wordt dit alternatieve element niet expliciet in de zin aangeduid en moeten we aannemen dat het op de een of andere wijze door de talige of buiten-talige context geleverd wordt.

Om (22) te onderscheiden van de oorspronkelijke analyse van Karttunen & Peters, noemen we de presuppositie die *zelfs* volgens hen heeft ‘absoluut’ en de in (22) gegeven variatie erop ‘relatief’. Foolen (1993: 150) merkt op dat de focus van *maar* een alternatief aangeeft dat ‘relatief laag op de schaal ligt in vergelijking met kontekstueel relevante alternatieven’, zonder dat het een absoluut lage waarde hoeft te vertegenwoordigen. Ook hier wordt dus een relatieve interpretatie geprefereerd. Een relatieve analyse van *zelfs* is eerder voorgesteld door Kay (1990), die echter een heel ander soort theoretisch kader aanneemt dan de theorie omtrent presupposities waar Karttunen & Peters mee werken. Het laatste woord over de semantiek van *zelfs* is hiermee nog lang niet gezegd. Hoewel de absolute presuppositie van Karttunen & Peters blijkens (21a) en (b) duidelijk te sterk is, is de relatieve variant te zwak, hetgeen duidelijk wordt wanneer we de volgende twee zinnen in ogenschouw nemen:

(23)	a	De IJsselmeervogels hebben zelfs de derde ronde van het toernooi om de Amstel Cup gehaald.
	b	Ajax heeft zelfs de derde ronde van het toernooi om de Amstel Cup gehaald.

Terwijl (23a) een heel gewone zin is, is er met (23b) iets vreemds aan de hand. Het gebruik van *zelfs* duidt er hier op dat de spreker het ongewoon of verrassend vindt dat Ajax de derde ronde haalt, wat in tegenspraak is met wat iedereen weet over het Nederlandse voetbal. Het gebruik van *zelfs* vooronderstelt dus wel degelijk dat de propositie in kwestie in absolute zin onwaarschijnlijk of verrassend is. Het zal echter niet eenvoudig zijn om dit vereiste op de een of andere manier te formaliseren of zelfs maar expliciet te formuleren. Voor een uitvoerig debat over o.a. dit punt zij verwezen naar Barker (1991), Berckmans (1993) en Francescotti (1995).

6 Verschillen tussen *ook maar* en *zelfs maar*

We hebben gezien dat de presuppositie geïntroduceerd door *zelfs* relatief kan zijn, m.a.w. dat *zelfs* niet altijd betrekking hoeft te hebben op het eindpunt van een schaal. Hoe gedragen de negatief-polaire tegenhangers van *zelfs* zich op dit punt? Het blijkt

dat *ook maar* en *zelfs maar* precies in dit opzicht van elkaar verschillen. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende drie mogelijke antwoorden op de vraag in (24):

(24)

Kan Jan vijf meter ver springen?

a

Ja. Ik denk dat hij zelfs
ZES meter ver kan
springen.

b	Nee. Ik denk niet dat hij zelfs maar VIER meter ver kan springen.
c	??Nee. Ik denk niet dat hij ook maar VIER meter ver kan springen.

Net zoals *zelfs*, blijkt *zelfs maar* geassocieerd te kunnen worden met een element dat niet op het uiteinde van de relevante schaal ligt. Zoals (24c) laat zien is dit voor *ook maar* niet goed mogelijk. *Zelfs maar* wordt hier anaforsch gebruikt; het geeft aan dat het element in focus *vier meter* scalair gerelateerd is aan het in de voorafgaande vraag genoemde element *vijf meter*.⁶ De geïntroduceerde presuppositie is niet dat het in absolute zin waarschijnlijk is dat iemand vier meter ver kan springen, doch slechts dat dit waarschijnlijker is dan dat iemand vijf meter ver kan springen. *Zelfs maar* en *ook maar* kunnen wel allebei betrekking hebben op het onderste punt van de schaal:

(25)	a	Ik denk niet dat hij zelfs maar EEN meter ver kan springen.
	b	Ik denk niet dat hij ook maar EEN meter ver kan springen.

Op grond van deze data kunnen we de volgende hypothese formuleren:

Hypothese 3: *Zelfs maar* brengt een relatieve presuppositie met zich mee en *ook maar* een absolute, d.w.z. *ook maar* kan alleen betrekking hebben op het eindpunt van een schaal, terwijl dat voor *zelfs maar* niet noodzakelijk is.

M.a.w. terwijl *ook maar* de presuppositie in (18) met zich meebrengt, heeft *zelfs maar* die in (26):

- (26) $\exists x[x \neq \alpha \ \& \ F(x) \ \& \ F(\alpha) > F(x)]$

In paragraaf 9 van dit artikel zullen we deze hypothese toetsen aan de distributie van *ook maar* en *zelfs maar* in geschreven Nederlands. Voordat we dit kunnen doen moeten we bepalen wat de empirische consequenties van de hypothese precies zijn. Dit is nog niet zo eenvoudig, om een aantal redenen. In de eerste plaats is het

⁶ Het hoger op de schaal gelegen element kan expliciet in de zin uitgedrukt worden m.b.v. de uitdrukkingen *laat staan* (cf. Fillmore, Kay & O'Connor 1988):

(i)	Ik denk niet dat hij vier meter ver kan springen, laat staan vijf.

Laat staan vormt een inverse van disjunctieve voorkomens van *zelfs maar*. Vergelijk (i) met (ii):

(ii)	Ik denk niet dat hij vijf meter ver kan springen, of zelfs maar vier.

verschil tussen *zelfs maar* en *ook maar* eerder tendentieel dan absoluut. Zoals (25a) laat zien, kan *zelfs maar* prima geassocieerd worden met het eindpunt van een schaal, al zal in veel gevallen de voorkeur uitgaan naar de variant met *ook maar* omdat dat expliciet maakt dat de bewering een minimale representant betreft. Bovendien is het gebruik van *ook maar* in zinnen als (24c) weliswaar marginaal, maar ook weer niet volledig uitgesloten. Ten tweede is het begrip ‘eindpunt van een schaal’ nogal ongrijpbaar. In de meeste gevallen is helemaal niet objectief vast te stellen welke elementen er precies deel uitmaken van de schaal in kwestie noch wat de eindpunten ervan zijn. Doorgaans blijft het impliciet welke schaal de spreker in gedachten heeft. Gevallen zoals (24), waar het duidelijk is wat de relevante schaal is (namelijk afstanden), zijn tamelijk zeldzaam. Een schaal kan bovendien in een bepaalde context ad hoc

geconstrueerd worden. Zo kan men in (27a) (een voorbeeld uit het corpus) *een kaartje* opvatten als de minimale vorm van contact per post, en in (27b) kan *een sok* gelden als het kleinste element op de schaal van kledingstukken. Zelfs wanneer het over getallen gaat hoeft één niet altijd het minimale element te zijn. In (27c) wordt *twee woorden Spaans* in een ietwat overdrachtelijke zin gebruikt om minimale kennis van deze taal aan te duiden.⁷

(27)	a	Aan niemand in Verrières heb je ook maar een kaartje geschreven (Hugo Claus, <i>Suiker</i>)
	b	Hij vond dat hij geen nachtwaker nodig had, omdat er 'zelfs nog nooit ook maar een sok van hem was gestolen.' (<i>NRC Handelsblad</i> , april 1995)
	c	En eigenlijk het ergste was dat de vrouw noch de moeder ook maar twee woorden Spaans sprak (...). (Hugo Claus, <i>De dans van de reiger</i>)

Omdat het begrip 'eindpunt van een schaal' zo sterk contextafhankelijk en impliciet is, zou men zich kunnen afvragen of de hierboven geformuleerde hypothese over het verschil tussen *ook maar* en *zelfs maar* überhaupt wel toetsbaar is. Precies in dit soort situaties kan corpusonderzoek zeer nuttig zijn, aangezien dat het bij uitstek mogelijk maakt om tendentiële verschillen in de distributie van lexicale items aan te tonen. Op grond van hypothese 3 kunnen we wel degelijk bepaalde verwachtingen

7 In dit verband is het zinnig erop te wijzen dat het Engels idiomatische minimizers met het telwoord *two* kent, zoals de volgende voorbeelden laten zien:

(i)	I don't care two hoots in hell.	(Oxford English Dictionary)
(ii)	My niece doesn't care about it two straws	(Anthony Trollope, He knew he was right)
(iii)	no one noticed it or gave two shits	(Anonymous, Primary Colors)

Hoewel het moderne Nederlands zulke uitdrukkingen niet lijkt te bezitten, kunnen we ze aantreffen in het Middelnederlands:

(iv)	En prise mijn lijf niet twee peren.	(Karel ende Elegast, Hs A, vs 443)
(v)	En es batseleer engeen, hine si daer, die wert es twee sleen	(Ferguut, vs. 5119)

uitspreken over het soort uitdrukkingen waarmee *ook maar* en *zelfs maar* bij voorkeur geassocieerd zullen zijn. Volgens de hypothese worden zinnen met *ook maar* gekenmerkt door de presuppositie dat de constituent in focus verwijst naar het eindpunt van een schaal. Omdat een presuppositie een aanname is die door zowel spreker als hoorder oncontroversieel moet zijn, of althans zonder veel moeite aanvaard moet kunnen worden, betekent dit dat datgene waar de focusconstituent van *ook maar* naar verwijst door de hoorder geaccepteerd moet kunnen worden als het eindpunt van een schaal. Dit zal eerder het geval zijn naarmate de associatie van de focusconstituent met het eindpunt van een schaal in sterkere mate conventioneel van aard is. Deze conventionalisering als scalair eindpunt is het sterkst bij definiëte NP's met superlatieve adjectieven (*de geringste belangstelling, het kleinste vermoeden*), bij allerlei idiomatische minimizers (*een snars, een vinger (uitsteken)*, enz.), bij NP's met de determinatoren *één* en *enig*, en bij onbepaalde voornaamwoorden zoals *iets, iemand, en ergens*.

Echter, als de focusconstituent niet geconventionaliseerd is als een scalair eindpunt houdt dit niet in dat de zin zonder meer voor de hoorder onacceptabel zal zijn. Het betekent alleen dat de hoorder bereid moet zijn om de geïntroduceerde pre-

suppositie dat de focusconstituent het eindpunt van een schaal vertegenwoordigt te accepteren als (voor hem nieuw) achtergrondgegeven. In de literatuur over presuppositie wordt de term ‘accommodatie’ gebruikt voor dit proces, waarbij een door de spreker vooronderstelde presuppositie door de hoorder wordt aanvaard als deel van de achtergrondinformatie waarover spreker en hoorder het met elkaar eens zijn, hoewel het in feite om voor de hoorder nieuwe informatie gaat. Vanwege accommodatie kan *ook maar* ook gebruikt worden in combinatie met focusconstituenten die niet geconventionaliseerd zijn als scalaire eindpunten, bijvoorbeeld in gevallen zoals (27a,b). ‘Een sok’ is niet geconventionaliseerd als het eindpunt van een schaal (van kledingstukken gerangschikt naar waarde o.i.d.), maar in de context van een zin als (27b) zal de hoorder bereid zijn om de presuppositie te accommoderen dat ‘een sok’ hier als het minimale kledingstuk geldt. *Ook maar* kan op deze wijze door de spreker gebruikt worden als signaal om aan te geven dat de focusconstituent - mogelijk ad hoc - als scalair eindpunt dient te worden opgevat.

Een tussenpositie tussen gevallen zoals *een zier* (in hoge mate geconventionaliseerd als eindpunt) en *een sok* (niet of nauwelijks geconventionaliseerd als eindpunt) wordt ingenomen door maataanduidingen, zoals *een minuut*, *een meter*, etc. Deze maken weliswaar deel uit van sterk geconventionaliseerde schalen, maar of zij het eindpunt daarvan vertegenwoordigen is in hoge mate afhankelijk van de context. Immers, (bijna) iedere eenheid kan weer onderverdeeld worden in kleinere eenheden zonder dat er een absolute ondergrens bereikt wordt (bijv. een minuut, een seconde, een milliseconde,...). *Ook maar* kan nu gebruikt worden om aan te geven dat de spreker een bepaalde eenheid als relevante minimumwaarde in de gegeven context opvat. Vergelijk bijvoorbeeld (28a) met (28b):

(28)	a	Niemand heeft ook maar een minuut gewacht.
	b	Niemand heeft ook maar een seconde gewacht.

Terwijl de spreker er in (28a) vanuit gaat dat de tijd die iemand wacht minimaal een minuut zal zijn, is de assumptie in (28b) dat de minimale wachttijd slechts een seconde is. Merk op dat hoewel de waarheidvoorwaarden van (28a) niet uitsluiten dat er mensen zijn die minder dan een minuut gewacht hebben, de zin vooronderstelt dat wachttijden van minder dan een minuut buiten beschouwing blijven. Dit in tegenstelling tot de zin *Niemand heeft een minuut gewacht* (zonder *ook maar*) die geen presupposities over een minimale wachttijd kent.

In tegenstelling tot *ook maar* brengt *zelfs maar* geen presuppositie met zich mee over het eindpunt-karakter van de focusconstituent. Daarom voorspellen we dat *zelfs maar* in de database naar verhouding vaker zal voorkomen bij uitdrukkingen die niet geconventionaliseerd zijn als eindpunt, zoals eigennamen en andere definiëte NP's (uitgezonderd die met een superlatief adjectief en een kleine klasse definiëte minimizers van het type *de schijn* en *het begin* (vgl. (10d,e)). We verwachten ook dat *zelfs maar* vaker zal voorkomen bij werkwoorden en andere predikaten. Weliswaar zijn er enkele werkwoorden (zoals *aanraken* en *piekeren* in (10g,h)) die opgevat kunnen worden als eindpunten, maar dit lijkt toch zeldzamer te zijn dan bij indefiniëte NP's waar we een grote klasse van geconventionaliseerde minimizers

vinden, en bovendien is het eindpunt-karakter bij deze werkwoorden veel minder uitgesproken dan bij nominale minimizers.

Samenvattend kunnen we van hypothese 3 de volgende empirisch toetsbare voorspelling afleiden:

Hypothese 3a: *Ook maar* komt naar verhouding vaker voor in combinatie met focusconstituenten die geassocieerd zijn met geconventionaliseerde eindpunten van schalen (indefiniete voornaamwoorden zoals *iets*, *iemand*, etc., NP's met de determinatoren *één* en *enig*, idiomatische minimizers en NP's met superlatieve adjectieven); *zelfs maar* komt relatief vaker voor bij focusconstituenten die doorgaans niet verwijzen naar eindpunten (eigennamen en andere definiete NP's, werkwoorden en andere predikaten).

We benadrukken hier nogmaals dat we in onze database geen absolute verschillen verwachten aan te treffen tussen *ook maar* en *zelfs maar*, maar alleen statistische tendenties. Enerzijds is het zeker niet uitgesloten dat *zelfs maar* voorkomt bij geconventionaliseerde eindpunten (zoals in (25a)), omdat volgens hypothese 3 *zelfs maar* simpelweg neutraal is m.b.t tot de vraag of de focusconstituent al dan niet het eindpunt van een schaal vertegenwoordigt. Toch zal de spreker bij geconventionaliseerde eindpunten naar verwachting meestal bij voorkeur *ook maar* gebruiken om zo het vooronderstelde eindpunt-karakter van de focusconstituent te benadrukken. Anderzijds kan *ook maar* ook bij niet-geconventionaliseerde eindpunten gebruikt worden dankzij accommodatie. Alleen in gevallen zoals (24b) en (c) treffen we een tamelijk scherp contrast in acceptabiliteit aan, omdat de schaal van positieve gehele getallen een vast minimum heeft (één) en er geen enkele reden lijkt te zijn om in deze context vier als eindpunt op te vatten. Hier kan *zelfs* accommodatie geen verandering in brengen.

Hypothese 3a sluit nauw aan bij enkele zijdelingse opmerkingen die Vandeweghe (1980-81:22) maakt in zijn artikel dat in hoofdzaak aan *ook maar* is gewijd:

Uit de praktijk van het taalgebruik blijkt weliswaar een zekere voorkeur voor *ook maar* naarmate de verbindingen meer geïdiomatiseerd zijn (bij vb. met SNARS, WOORD, e.d.m.), en anderzijds blijkt bij werkwoorden [...] *zelfs maar* meer voor te komen, maar dat belet niet dat men in de meerderheid van de gevallen van onderlinge verwisselbaarheid kan spreken.

Hij voegt hier in een voetnoot de volgende interessante observatie aan toe:

Er zijn nog wel andere, hier weinig ter zake doende, distributionele verschillen. Wanneer *zelfs* konnektief gebruikt is bij voorbeeld, is het moeilijk door *ook* te vervangen:

(a) Een pad, of *zelfs maar*?? *ook maar* een SPOOR is nergens te bekennen. (WFH p. 77)

(b) Ik kan er niet toe komen om op te staan of *zelfs maar*?? *ook maar* te gaan verZITten. (M'tH p. 81)

Dit geeft aan dat de partikelkombinaties *zelfs maar* en *ook maar* zeker niet als volledig ekwivalent mogen worden beschouwd. Aangezien we hier echter in de eerste plaats de *ook maar*-verbinding op het oog hebben, is de op zijn minst partiële onderlinge vervangbaarheid [van] *ook/zelfs* een gegeven.

Vandeweghes observatie dat *zelfs maar* de voorkeur krijgt in disjuncties is in overeenstemming met het veronderstelde relatieve karakter van deze uitdrukking (hypothese 3). Op zich is er niets minimaals aan de activiteit 'verzitten', maar het ligt dui-

delijk lager op de schaal dan ‘opstaan’. In dergelijke gevallen heeft *zelfs maar* net als in (24b) een anaforisch karakter, in de zin dat het verwijst naar een ander, hoger op de schaal gelegen element, dat in het eerste lid van de disjunctie genoemd wordt.

Vandeweghes observatie is belangwekkend genoeg om haar in de vorm van een aparte hypothese vast te leggen:

Hypothese 3b: In het laatste lid van een disjunctie komt *zelfs maar* vaker voor dan *ook maar*.

In het vervolg van dit artikel zullen we de hypothesen die we tot nu toe geformuleerd hebben (ten dele op grond van bestaande literatuur) toetsen aan de hand van gegevens verkregen in onze corpusstudie. In paragraaf 8 bestuderen we de triggers die we aantreffen voor *ook maar* en *zelfs maar* (hypothese 1). Hypothese 3a (betreffende de aard van de focusconstituenten) zal in paragraaf 9 besproken worden en hypothese 3b (over het gebruik van *ook maar* en *zelfs maar* in disjuncties) komt in paragraaf 10 aan de orde. Bespreking van hypothese 2 (c-commando tussen trigger en *ook maar/zelfs maar*) stellen we uit tot paragraaf 11. In paragraaf 12 besteden we tenslotte nog enige aandacht aan het Duitse *auch nur*. Maar eerst geven we in paragraaf 7 een indruk van de manier waarop de database is opgebouwd en van de relatieve frequentie van *ook maar* en *zelfs maar* daarin.

7 Samenstelling van de database en de relatieve frequentie van *ook maar* en *zelfs maar*

Het corpusonderzoek heeft betrekking op een database van 2620 voorkomens van *zelfs maar*, *ook maar*, en enkele sporadische optredende varianten, nl. *ook nog maar*, *maar* (voorzover negatief-polair), *zelfs*, *ook*, *ook slechts*, *zelfs slechts*, *zelfs nog maar*, *ook zelfs maar*, en *zelfs ook maar*.⁸ Deze laatsten zullen in het vervolg grotendeels buiten beschouwing blijven; in de database gaat het om ongeveer 4% van de voorkomens. De database is samengesteld uit twee bronnen. Eén hiervan is de verzameling van voorkomens van NPU's die de tweede auteur in de loop der jaren heeft verzameld, deels afkomstig uit literaire werken uit de twintigste eeuw (en voor een klein deel ook uit eerdere periodes) en verder uit kranten en tijdschriften. De voorkomens van *ook maar* en *zelfs maar* uit Hoeksema's corpus vormen meer

8 Vgl. het volgende voorbeeld, dat ook nog opmerkelijk is omdat de focusadverbiale reeks hier volgt op de focus-constituent, *te blijven bestaan*:

(i)

ik bedoel het is niet precies makkelijk
om te blijven bestaan ook zelfs maar
(uit: Vincent van Gogh, *Verzamelde brieven*, 4e deel, p. 133)

Ook slechts lijkt verouderd te zijn, en kennen we alleen uit tamelijk oude bronnen, zoals het volgende, afkomstig uit J.J.A. Goeveur, *Het blokhuis op den wal* uit 1872:

(ii)

Mijn broeder was geëlectriseerd door
ons geluk, want nog nooit had ik het
dier, dat ik zoo toevallig velde, ook
slechts van verre te zien gekregen.

Merk op dat *ook slechts* hier gelijkwaardig is aan *zelfs maar*.

dan de helft van de voor dit artikel gebruikte database (1611) voorkomens). De rest (926 voorkomens) is afkomstig uit drie elektronische tekstcorpora verzameld en toegankelijk gemaakt door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) te Leiden, het 5 miljoen woorden corpus, het 27 miljoen woorden corpus en het 38 miljoen woorden corpus. Het eerste is samengesteld uit een aantal bronnen zoals kranten (*NRC*

Handelblad), tijdschriften, en het NOS-journaal. Het tweede bestaat geheel uit teksten uit *NRC Handelblad*, en het derde bevat onder meer veel regionale krantenteksten (*Meppeler Courant*, *De Standaard*), diverse maandbladen, zoals *Playboy* en *Onze Taal*, en een aantal boekteksten. Bij de selectie van de gegevens voor de database is eerst elektronisch gezocht op alle voorkomens van de sequenties *zelfs maar* en *ook maar*, waarna met de hand alle voorkomens zijn verwijderd waarbij het niet om negatief-polair *zelfs/ook maar* ging (zoals in *Ik ben ook maar een mens* en *Jan heeft niet veel kinderen en Piet heeft er ook maar één*). Omdat er een kleine overlap bestaat tussen het 5 en het 27 miljoen woorden corpus, zijn alle doublures uit het bestand verwijderd.

De gegevens verzameld door Hoeksema zijn in één database samengevoegd met die uit de INL-corpora, omdat ze in grote lijnen dezelfde distributie van *ook maar* en *zelfs maar* te zien geven. In het vervolg geven we daarom alleen de resultaten voor de database als geheel. Het enige interessante verschil tussen Hoeksema's verzameling en de INL-corpora betreft de onderlinge verhouding tussen voorkomens van *ook maar* en *zelfs maar*. Terwijl in de INL-corpora *ook maar* ongeveer drie keer zo vaak voorkomt als *zelfs maar*, is deze verhouding in Hoeksema's verzameling ongeveer 4:1 (zie tabel 1). Dit is een klein, maar significant verschil.

Tabel 1

Percentage voorkomens van *ook maar* en *zelfs maar*, uitgesplitst naar bron

bron	aantal	<i>ook maar</i>	<i>zelfs maar</i>
INL corpora	926	76%	24%
overig	1611	81%	19%
totaal	2537	79%	21%

Wat is de oorzaak van dit verschil? Het zou kunnen dat *ook maar* in literair proza naar verhouding vaker voorkomt dan in journalistieke teksten. Ook is het mogelijk dat er een diachrone verschuiving in de verhouding tussen *ook maar* en *zelfs maar* is opgetreden, aangezien de teksten die Hoeksema gebruikt heeft vaak wat ouder zijn.

Van een significant verschil tussen literaire en journalistieke teksten is ons bij nader onderzoek niets gebleken. Sommige literaire auteurs blijken spaarzame *zelfs maar*-gebruikers, zoals bijvoorbeeld Simon Vestdijk, Hugo Claus en Louis Paul Boon, terwijl anderen, zoals Willem Frederik Hermans, Harry Mulisch en Frits van Oostrom, een verhouding tussen *ook maar* en *zelfs maar* van ongeveer 2 op 1 laten zien, die nog hoger is dan wat we vonden in de INL-corpora. Een verschil tussen Vestdijk, Claus, Boon en de andere drie auteurs is hun herkomst: Vestdijk is afkomstig uit Friesland, Claus en Boon uit Vlaanderen, de overige drie uit Holland. Het kan natuurlijk zijn, dat dit alles berust op toeval. Bekijken we echter met deze observatie in het achterhoofd opnieuw ons kranten-materiaal, dan valt op, dat hoge *zelfs maar*-percentages voorbehouden zijn aan kranten uit het westen. Noordelijke en oostelijke kranten scoren duidelijk lager, zoals blijkt uit onze gegevens voor het *Nieuwsblad van het Noorden*, de *Meppeler Courant*, *De Standaard* (gegevens van de laatste twee kranten afkomstig uit het 38-miljoen woorden corpus van het INL), en

De Limburger (gegevens uit het INL-corpus op de CD-ROM van het European Corpus Initiative⁹).

Tabel 2

Gegevens van enkele kranten

krant	N (<i>ook maar + zelfs maar</i>)	% <i>zelfs maar</i>
<i>NRC Handels blad</i>	616	27%
<i>Trouw</i>	100	28%
<i>Nieuwsblad van het Noorden</i>	63	16%
<i>De Limburger</i>	36	0%
<i>De Standaard</i>	36	14%
<i>Meppeler Courant</i>	115	12%

Een mogelijke verklaring voor deze bevinding is dat het gebruik van *zelfs maar* een Hollandse innovatie is, die zich eerst nu vanuit het Westen in de overige delen van het taalgebied aan het inburgeren is. Deze hypothese sluit goed aan bij de observatie dat het Duits het onderscheid tussen *ook maar* en *zelfs maar* niet kent, en uitsluitend opereert met *auch nur*. Daarbij valt op, dat in het Duits *auch nur* vaak gebruikt wordt op een wijze, waarvoor sprekers van het Nederlands *zelf maar* zouden prefereren (zie paragraaf 12).

8 Triggers

Het eerste deelonderzoek naar de distributie van *ook maar* en *zelfs maar* betreft de triggers waardoor deze NPU's gelicentieerd worden. De belangrijkste resultaten zijn weergegeven in Tabel 3:

Tabel 3

Triggers van ook maar en zelfs maar

omgeving	<i>ook maar</i> (N=2009)	<i>zelfs maar</i> (N=528)
conditionele bijzin	11%	7%
bereik van <i>geen</i>	9%	12%
bereik van n-woord	15%	12%
bereik van negatie	11%	21%
complement van negatief predikaat	10%	14%
restrictie van universele kwantor	7%	1%
<i>voor(dat)</i> -bijzin	4%	4%

9 Geproduceerd door HCRC, University of Edinburgh en ISSCO, Université de Genève, en uitgebracht onder de auspiciën van de Association for Computational Linguistics in 1994.

vraag	5%	5%
zonder-bijzin	23%	12%
overig	5%	13%

Onder de triggers voor *ook maar* en *zelfs maar* vinden we vrijwel alle uit de literatuur bekende klassen van NPU-triggers, zij het dat sommige vrij spaarzaam vertegenwoordigd blijken, zoals comparatiefzinnen en restricties bij superlatieven, twee categorieën die bij het Engelse *any* of *ever* juist wel een belangrijk aandeel in de distributie hebben. In bovenstaande tabel vallen deze twee categorieën onder de rubriek 'overig'. Uit eerder onderzoek (Hoeksema 1996) is echter reeds bekend dat er tussen individuele NPU's nogal wat verschillen blijken te bestaan in de verdeling over de verschillende soorten triggers. Diverse typen NPU blijken in dit opzicht hun eigen karakteristieke profiel te hebben. Als we *ook maar* vergelijken met *zelfs maar* zien we naast sterke overeenkomsten enkele opvallende verschillen. De twee uitdrukkingen komen ongeveer in dezelfde mate voor in conditionele zinnen en vragen, in het bereik van *geen* en zgn. n-woorden (d.w.z. *niets*, *niemand*, *nooit*, *nergens*, etc.), en in het complement van een negatief predikaat. *Ook maar* wordt echter naar verhouding vaker getriggerd door universele kwantoren en *zonder*, terwijl *zelfs maar* juist meer lijkt voor te komen in combinatie met *niet*. Waar deze verschillen aan toe te schrijven zijn is niet altijd duidelijk. In het geval van *niet* wijzen we op het sterke effect van disjunctie. Zoals in voetnoot 5 al werd opgemerkt kan negatie niet onmiddellijk links van *ook maar* of *zelfs maar* voorkomen, maar *zelfs maar* is wel acceptabel in het rechterlid van een disjunctie direct na *niet*. Omdat disjuncties bij uitstek het domein vormen van *zelfs maar* (zie paragraaf 10), kunnen we hierdoor het verschil met *ook maar* verklaren. (De 10% voorkomens van *ook maar* met negatie moeten op rekening van negatie in hogere deelzinnen, of van negatie in dezelfde deelzin maar met tussenliggend materiaal worden gezet.)

Aan de hand van de database kunnen we de stelling van Zwarts (1981, 1986) en Van der Wouden (1994, 1997) toetsen dat *ook maar* inderdaad alleen maar door anti-additieve triggers gelicentieerd kan worden, en of *zelfs maar* zich in dat opzicht anders gedraagt (hypothese 1). In de database bevinden zich een klein aantal gevallen waarin *ook maar* een trigger heeft die door Van der Wouden (1994) geclassificeerd wordt als monotoon dalend maar niet anti-additief. Het gaat om 2 gevallen met *weinig* als de trigger en 4 met *nauwelijks*:

(29)	a	Terwijl de dissidenten weinig kans hebben op ook maar één handtekening van een gedelegeerde, kan de activist Tung Zheng (..) rekenen op meer politieke steun. (<i>Trouw</i> , 6 maart 1995)
	b	Weinigen willen stand houden of ook maar het gerucht van zijn komst afwachten. (J.R.R. Tolkien, <i>In de ban van de ring</i> , deel 3, in vertaling)
	c	Hij kon nauwelijks ook maar iets van zijn aandacht missen. (H.W. van Eemlandt, <i>Dood in de schemer</i>)

- d (...) waarbij hij er nauwelijks
blijk van gaf ook maar iets
vreemds en ongewoons
meegemaakt te hebben.
(Jan Donkers, *Tot hier en
niet verder*)
- e Het is toch nauwelijks
voorstelbaar dat
journalisten die op grond
van zo'n 'promotie-zaak'
een negatief oordeel van
de raad aan de broek
krijgen zich daaraan ook
maar iets gelegen zouden
laten liggen. (*NRC
Handelblad*, april 1994)
- f Het is voor een 4e, 5e of
6e dan nauwelijks mogelijk
om ook maar zijn eerste
tien zetten foutloos te
spelen. (*Go* 19-6, 1982, p.
10)

Voor *zelfs maar* vinden we iets meer gevallen, met een grotere verscheidenheid aan niet-anti-additieve triggers: *weinig* (7 maal), *zelden* (4), *niet iedere* (3), *niet altijd* (2), en *nauwelijks* (2). Hier volgen enkele voorbeelden:

(30)	a	Er is daarom weinig reden waarom de Duitse bondskanselier bij een plechtigheid van deze aard aanwezig zou moeten of zelfs maar willen zijn. (<i>NRC Handelsblad</i> , mei 1994)
	b	Er zijn honderden goedbedoelende internationale bureaus, elk met eigen prioriteiten die zelden samenwerken of zelfs maar contact onderhouden (<i>NRC Handelsblad</i> , 1993)
	c	(...) niet ieder mens heeft behoefte zijn vrijheid te gebruiken of er zelfs maar over na te denken. (Hans Warren, <i>Geheim Dagboek</i> , 6e deel, 1956-1957, 10)
	d	Bovendien worden die in de regel door leerlingen beheerd, wat niet altijd bijdraagt tot een correcte bejegening of zelfs maar aanwezigheid. (<i>NRC Handelsblad</i> , januari 1995)

Het lijkt er op dat de claim van Zwarts c.s. dat *ook maar* uitsluitend bij anti-additieve triggers zou kunnen voorkomen te sterk is, hoewel bij benadering correct. Bij sommige tegenvoorbeelden moet er rekening mee worden gehouden dat de auteur geen onderscheid maakt tussen *ook maar* en *zelf maar*, en *ook maar* gebruikt in omstandigheden waaronder voor de meeste sprekers *zelfs maar* de voorkeur geniet. *Zelfs maar* is immers duidelijk iets vrijer, zeker wanneer we rekening houden met het feit dat *zelfs maar* veel minder vaak voorkomt dan *ook maar*. De verschillen in gevoeligheid voor anti-additiviteit tussen *ook maar* (6 uitzonderingen op 2009 voorkomens) en *zelfs maar* (18 op 528 voorkomens) zijn statistisch zeer significant ($\chi^2 = 43$, $p < 0.001$).

Interessant zijn verder een aantal voorkomens van *ook maar* en *zelfs maar* in finale *om*-zinnen, *een type* voorkomen dat voorzover wij weten in de literatuur verwaarloosd is. We troffen onder meer de volgende gevallen aan:

(31)	a	Uiteindelijk, het wekkertje vlak voor zijn ogen heen en weer draaiend om ook maar het minste beetje licht op te vangen, onderscheidt hij de wijzers. (Hermine Landvreugd, <i>Het zilveren theeëi</i> , p. 79)
	b	Om ook maar iets van de uitstraling van een meesterwerk te voelen was een bedevaart vereist. (Martin Brill en Dirk van Weelden, <i>Arbeidsvitaminen</i> , p. 416)
	c	Overigens weet Katja, die met haar vader regelmatig een ezelsnummer in het circus verzorgt, dat ze anno 1994 heel wat meer moet presteren om ook maar in de buurt van haar moeders prestaties te kunnen komen. (INL 5 miljoen woorden corpus)
	d	Om zelfs maar een idee te krijgen van welke objecten onder deze wet vallen, moesten we de hele collectie opnieuw bekijken. (INL 27 miljoen woorden corpus)

Een potentiële verklaring is dat finale *om*-zinnen beschouwd kunnen worden als een subtype van conditionele bijzinnen, zoals bekend een trigger voor NPU's. Zo kan (31b) geparafraseerd worden als *Als men ook maar iets van de uitstraling van een mees-*

terwerk wilde voelen, was een bedevaart een vereiste. Een dergelijke parafrase ligt echter niet altijd direct voor de hand (zie bijvoorbeeld (31a)). Een andere relevante observatie is dat finale zinnen *nonveridicaal* zijn, en daarom wellicht passende omgevingen voor *ook maar* en *zelfs maar* vormen, getuige hetgeen in Zwarts (1995) en Giannakidou (1997) wordt opgemerkt voor diverse polaire uitdrukkingen. Nonveridicaal betekent in dit verband slechts, dat de waarheid van de zinnen door hun omgeving niet gegarandeerd wordt. Als iemand zijn best doet om kampioen te worden, is het niet gezegd dat hij kampioen wordt. In dit opzicht lijken finale bijzinnen op vraagzinnen, conditionele zinnen, zinnen in het bereik van negatie, en andere bekende omgevingen van polaire uitdrukkingen.

Andere voorbeelden van uitdrukkingen in niet-veridicale contexten zijn:

(32)	a	Wij blijven aldoor hopen dat de tsaar ook maar de geringste concessie zou doen aan het volk. (<i>De Volkskrant</i> , 3-4-1993)
	b	Ik zou willen, dat er zelfs maar een streepje van waarheid in zat (<i>Trouw</i> , 28-12-1996)
	c	Een dichter las vóór zijn epos, verheerlijkend een Romein van aanzien - tuk om meerdere verheerlijking te dichten voor geld, of zelfs maar voor een gastmaal. (Louis Couperus, <i>De Berg van Licht</i> , 135-6)

Overigens merken we op dat dergelijke voorkomens uiterst zeldzaam zijn, en dat een karakterisering van de omgevingen waarin *ook maar* en *zelfs maar* kunnen voorkomen in termen van deze zeer algemene en weinig restrictieve notie niet in staat is te verklaren waarom voorkomens binnen de klassieke negatieve omgevingen veruit in de meerderheid zijn. Ze zijn wellicht een teken dat de negatieve polariteit van *ook maar* en *zelfs maar* niet volledig gegrammaticaliseerd is, of niet in ieders grammatica even strikt gehandhaafd wordt. Overigens is ons keer op keer gebleken, dat er vrijwel geen negatief-polaire uitdrukkingen zijn, waarvoor uitgebreid corpusonderzoek niet een aantal positieve voorkomens aan het licht brengt (zie o.m. Hoeksema 1994).

Ook bij deze nonveridicale omgevingen zien we een duidelijk verschil tussen *ook maar* en *zelfs maar*: we vonden slechts 4 voorkomens van *ook maar* in positieve nonveridicale omgevingen, tegenover 9 voorkomens van *zelfs maar*, hetgeen neerkomt op 2 promille van alle *ook maar*-voorkomens versus 2 procent van alle *zelfs maar*-voorkomens.

9 Focusconstituenten

Een belangrijk deel van het onderzoek betreft de verschillende soorten constituenten die het focus-element kunnen zijn waarmee *ook maar* respectievelijk *zelfs maar* geassocieerd is (hypothese 3). Hiertoe is voor ieder voorkomen van deze uitdrukkingen in de database vastgesteld wat de bijbehorende focusconstituent is. Het voornaamste criterium hierbij was klemtoon. De constituent waarop klemtoon viel bij de meest natuurlijke uitspraak van de zin werd steeds als focus beschouwd, waarbij informatie uit de rest van de zin en 'kennis van de wereld' een doorslaggevende rol konden spelen. Slechts in een relatief klein aantal gevallen was het niet onmiddellijk duidelijk wat de focusconstituent was, of kon meer dan een constituent focus hebben. In Tabel 4 is te zien hoe voor *ook maar* en *zelfs maar* de focusconstituenten

verdeeld zijn over de verschillende klassen die we hebben onderscheiden.

Bij het maken van Tabel 4 hebben we gebruik gemaakt van de volgende conventies. We rekenden tot de klasse van predikaten niet alleen werkwoorden en werkwoordsclusters, maar ook het naamwoordelijk deel van het gezegde en 'secondaire predikaten'. In sommige gevallen was het niet duidelijk of het werkwoord dan wel een object, PP of adverbium als focus beschouwd moest worden. In die gevallen zijn, enigszins arbitrair, de volgende criteria gehanteerd. Wanneer *ook maar/zelfs maar* onmiddellijk aan het werkwoord vooraf ging, is steeds aangenomen dat dat de focusconstituent was, ook wanneer er nog een PP of S op volgde (t.g.v. 'extrapositie'). Wanneer een andere element tussen *ook maar/zelfs maar* en het werkwoord stond werd aangenomen dat de focus lag op de constituent onmiddellijk rechts van *ook maar/zelfs maar*, tenzij het ging om een vaste idiomatische constructie of een 'light verb' combinatie (bijv. *de maat slaan* of *in bedwang houden*). Deze, overigens schaarse, gevallen werden als (complexe) predikaten opgevat. Hiervan uitgezonderd werden weer de gevallen waarin het om een idioom met een NP-minimizer ging, zoals *een vinger (uitsteken)*, die tot de klasse *een + N* werden gerekend. Bij de classificatie van focusconstituenten zijn we verder als volgt te werk gegaan. Een NP werd alleen tot de klasse *één (+ N)* gerekend, wanneer er daadwerkelijk een of twee accenten op de *e*'s stonden of wanneer het absoluut onmogelijk was om de klinker als een sjwa op te vatten (zoals in *ook maar een maal*). In alle andere gevallen werd een NP met determinator *een* (zonder accent) gerekend tot de categorie *een + N*, hoewel het zinsverband in sommige gevallen ook toestond dat de klemtoon op *een* lag. Iedere NP die begon met *enig* of *enigerlei* werd gerekend tot de categorie *enig/enigerlei*, en iedere NP met als determiner *een enkel(e)*, *één enkel(e)*, of *enkele* werd ingedeeld bij de klasse (*een*) *enkel(e)* (deze groep bleek zo klein te zijn dat zij in Tabel 4 is ingedeeld bij categorie 'overig'). Tot de categorie *superlatief* zijn gerekend alle NP's waarvan het nomen voorafgegaan werd door de overtreffende trap van een adjectief. Indefiniete NP's die bestonden uit alleen een nomen zijn ingedeeld bij de klasse *kale N*. Bij alle NP's werden attributieve adjectieven buiten beschouwing gelaten (behalve superlatieven), tenzij uit het zinsverband bleek dat juist zij klemtoon hadden. Voor dergelijke gevallen was de categorie *adjectief* gereserveerd, die in Tabel 4 onder 'overig' valt. Preposities zijn vrijwel nooit de focus van *ook/zelfs maar*, en wanneer *ook maar* of *zelfs maar* gevolgd werd door een PP werd de daarin bevatte NP als focus beschouwd, tenzij het om een vaste adverbiale uitdrukking als *bij benadering* ging, die tot de klasse *adverbiaal* werd gerekend.

Het meest in het oog springende verschil is dat *zelfs maar* naar verhouding veel vaker voorkomt in combinatie met predikaten, waartoe we behalve werkwoorden en clusters van werkwoorden ook het naamwoordelijk deel van het gezegde en zgn. 'secondaire predikaten' rekenen. Dit is in overeenstemming met hypothese 3a. Ook enkele andere voorspellingen worden bevestigd. *Ook maar* komt inderdaad naar verhouding vaker voor bij NP's met een determinator *één* of *enig(erlei)*, bij *iets* en in mindere mate bij *iemand* (al is dit laatste waarschijnlijk niet statistisch significant), en bij superlatieven. Aangezien dit allemaal NP's zijn die typisch het minimale element van een schaal aanduiden, bevestigt dit hypothese 3a. Zoals verwacht komt *zelfs maar* daarentegen juist weer vaker voor bij definiete NP's. Op enkele interessante categorieën gaan we hier verder wat meer in detail in.

Tabel 4
Focusconstituenten bij ook maar en zelfs maar

focus	ook maar (N=2009)	zelfs maar (N=528)
adverbiaal	15%	6%
definiëte NP	1%	9%
<i>één</i> (+ N)	17%	2%
<i>een</i> + N	24%	19%
<i>enig(erlei)</i> + N	6%	0%
<i>iemand</i>	2%	0%
<i>iets</i>	15%	0%
kale N	0%	4%
superlatief	9%	3%
predikaat	9%	50%
overig	2%	6%

Een + N

Hoewel uit Tabel 4 blijkt dat deze categorie naar verhouding even vaak voorkomt bij *ook maar* als bij *zelfs maar*, kunnen we binnen deze klasse nog een interessant onderscheid maken, afhankelijk van het type van het zelfstandig naamwoord. We hebben de NP's in deze categorie onderverdeeld in twee groepen: minimizers en niet-minimizers. Tot de minimizers hebben we al die NP's gerekend die op de een of andere manier verwijzen naar het eindpunt van een schaal, ofwel omdat ze als zodanig geconventionaliseerd zijn (inclusief maataanduidingen), ofwel omdat uit de gegeven context blijkt dat ze als scalair eindpunt opgevat worden. Tot de omvangrijke eerste groep behoren gevallen zoals die in (33); de tweede categorie, die veel kleiner is, omvat o.a. de voorbeelden in (34):

- (33)
a	Fitzerrald (...) bedreigde iedereen met kielhalen die haar ook maar een duimbreedte na kwam. (Simon Vestdijk, <i>Puriteinen en piraten</i>)
b	Nergens was ook maar een spikkeltje vuil of een voorwerp dat niet op zijn plaats stond te zien. (<i>NRC Handelsblad</i> , mei 1994)
c	Hij beweegt zich op Hillenius' vakgebied zonder ook maar een schaduw van diens wijsheid.

(34)

a

Wanneer Lufthansa zelfs
maar een schroef koopt
van Dasa, wordt zo'n
transactie al in dollars
gefactureerd. (*NRC
Handelsblad*, april 1995)

b

Malewitsj was van origine
een Pool en de Poolse
erfgenamen vinden het
een schande dat geen
enkel Pools museum ook
maar een schetsje van
hem bezit. (*NRC
Handelsblad*, februari
1994)

c

Hij was in 1989
afdelingsbestuurslid en
raadslid toen zijn partij -
'zonder dat ik ook maar
een briefje kreeg' - opging
in GroenLinks. (*NRC
Handelsblad*, april 1994)

Ter vergelijking geven we hier ook nog enige gevallen die we tot de categorie
een + niet-minimizer gerekend hebben:

- (35)
a	Niet iedere schaakgrootmeester groeit uit tot een wereldkampioen of zelfs maar tot een geducht toernooischaker. (<i>NRC Handelsblad</i> , maart 1995)
b	Maar jullie vonden het jarenlang nooit nodig zelfs maar een medewerker 'etnische minderheden' in dienst te nemen (<i>NRC Handelsblad</i> , april 1994)
c	Een dichter las vóór zijn epos, verheerlijkend een Romein van aanzien - tuk om meerdere verheerlijking te dichten voor geld, of zelfs maar voor een gastmaal. (Louis Couperus, <i>De berg van licht</i>)
d	Overigens moet iemand maar eens proberen om na een hartinfarct of zelfs 'maar' na een hernia een ~~arbeidsongeschiktheidsverzekering~~ af te sluiten. (<i>NRC Handelsblad</i> , november 1994)

Het blijkt dat wanneer het nomen een minimizer is meestal *ook maar* wordt gebruikt; bij niet-minimizers komen *ook maar* en *zelfs maar* ongeveer even vaak voor. Deze vrij sterke differentiatie is zichtbaar gemaakt in Tabel 5.

Tabel 5

Gebruik van ook maar en zelfs maar in combinatie met een focusconstituent een + N, uitgesplitst naar minimizers en niet-minimizers

	<i>een + minimizer (N=428)</i>	<i>een + niet-minimizer (N=114)</i>
<i>ook maar</i>	91%	50%
<i>zelfs maar</i>	9%	50%

Deze percentages moeten als een niet meer dan hoogst globale aanduiding gezien worden, omdat het onmogelijk is om de grens tussen minimizers en niet-minimizers precies af te bakenen, en deze indeling dus altijd in vrij hoge mate arbitrair zal blijven. Ongetwijfeld had een andere onderzoeker sommige gevallen anders kunnen indelen. De tendens die zichtbaar is in Tabel 5 is echter onmiskenbaar

aanwezig, temeer daar het aantal twijfelgevallen zoals (34) erg klein is in vergelijking met het aantal geconventionaliseerde minimizers zoals die in (33).

Wat opvalt is dat bij de niet-minimizers toch nog in de helft van de gevallen *ook maar* gebruikt wordt. Dit lijkt wellicht in tegenspraak met hypothese 3a die zegt dat *zelfs maar* naar verhouding vaker voorkomt bij uitdrukkingen die niet geconventionaliseerd zijn als scalaire eindpunten. Hierbij kunnen twee kanttekeningen gemaakt worden. Ten eerste komt in de database als geheel *ook maar* ongeveer vier keer zo vaak voor als *zelfs maar*. Bij focusconstituenten van de vorm *een* + niet-minimizer zien we dus een duidelijke verschuiving ten gunste van *zelfs maar*. Ten tweede hebben we een aantal gevallen bij de categorie *een* + niet-minimizer gerekend, die het meest natuurlijk zijn wanneer de klemtoon op *een* wordt gelegd, en dus wellicht beter aan de categorie *één* (+ *N*) zouden kunnen worden toegekend (maar om onze indelingscriteria wat betreft klemtoon zo objectief mogelijk te houden hebben we dat niet gedaan). Hier zijn enkele voorbeelden:

(36)	a	Dacht je dat er ook maar een galeriehoudster is die werk wil exposeren van iemand zoals ik? (Tessa de Loo, <i>Isabelle</i>)

b	Zodra ook maar een centrale bank dollars begint te spuien, zakt de dollarnotering gevoelig. (<i>Vrij Nederland</i> , 24 december 1994)
c	Maar zou er toen ook maar een tienjarig jongetje 's nachts hebben gedroomd hoe hij in dat shirt bij de Europese titelstrijd van het jaar 2000 de winnende treffer maakte? (<i>NRC Handelsblad</i> , juni 1994)

Predikaten

Hoewel *zelfs maar* naar verhouding vaker voorkomt bij predikaten, wordt in de database toch nog bij 40% van de predikaten *ook maar* gebruikt, zoals getoond wordt in Tabel 6.

Tabel 6

Gebruik van ook maar en zelfs maar als de focusconstituent een predikaat is (N=443)

<i>ook maar</i>	40%
<i>zelfs maar</i>	60%

Sommige predikaten zouden we als minimizer op kunnen vatten, bijv. werkwoorden zoals *aanraken*, *vermoeden*, *horen*, en *lijken*. Het gaat hierbij respectievelijk om minimale vormen van fysiek contact, kennis, waarneming en realiteit. Enkele voorbeelden zijn gegeven in (37a-d). Verder zijn er een paar (semi) negatief-polaire werkwoorden zoals *zwemen* en *reppen* (zie (37e-f)).

(37)	a	De bond moet iedere speler die een scheidsrechter ook maar aanraakt meteen voor vijf jaar schorsen. (<i>NRC Handelsblad</i> , februari 1995)
	b	Niemand zou ook maar kunnen vermoeden wat er aan de hand was. (Robin Cook, <i>Narcose</i> , vert. Marielle Snel)

c	'Broertje! Beate!' schreeuwde ik zonder mijn eigen stem te herkennen of ook maar te horen. (Thomas Roosenboom, <i>De mensen thuis</i>)
d	Democratische zegslieden wezen erop dat als de uitslag van het hele proces van tevoren vaststaat - of zelfs maar lijkt vast te staan - dit kan leiden tot stappen in het Congres om het verbod op homoseksuelen in uniform wettelijk vast te leggen. (<i>NRC Handelsblad</i>, 1993)
e	Offermans geeft in Openluchtconcert blijk van een diepe afkeer van alles wat ook maar zweemt naar het bovennatuurlijke. (<i>NRC Handelsblad</i>, 21 juni 1991)
f	In geen enkel Nederlands boek wordt over dit onderwerp ook maar gerept (...). (<i>NRC Handelsblad</i>, 11 oktober 1994)

Bij de meerderheid van de predikaten ligt een interpretatie als laagste punt van een schaal echter niet voor de hand; in dergelijke gevallen vinden we meestal *zelfs maar*.

(38)	a	De draaiende pilaar van water stuift op ons af en voor we zelfs maar kunnen schreeuwen, wordt ons hele schip door die hoos omhoog gezogen. (Willy van der Heide, <i>Avonturen in de Stille Zuidzee</i>)

- b Ik geeft dit gesprek niet weer omdat het zo verhelderend zou zijn, of zelfs maar politiek intelligent. (Cees Nooteboom, *Berlijnse notities*)
- c Ook is uit gedetailleerd onderzoek gebleken dat vissen abrupt rechtsomkeert kunnen maken zonder zelfs maar vaart te minderen (...).
(*NRC Handelsblad*, februari 1995)
- d Niet om het publiek gevangen te nemen of zelfs maar te choqueren.
(*NRC Handelsblad*, april 1994).
- e Het is een criterium dat te veel onbetwifelbare grootheden elimineert, en met te veel onbenulligen blijft zitten om zelfs maar bruikbaar te kunnen zijn.
(Rudy Kousbroek, *Anathema's 1*)
- f Het lukte me niet om haar te complimenteren, of zelfs maar gerust te stellen.
(Willem Jan Otten, *De wijde blik*)

We hebben er echter van afgezien bij de categorie predikaten afzonderlijke tellingen te verrichten voor minimizers en niet-minimizers omdat dit onderscheid nog veel moeilijker te maken is dan bij de nomina, en omdat het aantal geconventionaliseerde minimizers en NPU's in deze categorie zoveel kleiner is.

Adverbiaal

In deze categorie zien we weer hetzelfde patroon. *Ook maar* komt vooral voor bij een klein aantal bijwoorden en vaste bijwoordelijke uitdrukkingen die doorgaans als eindpunt van een schaal worden opgevat, zoals *bij benadering*, *in de (verste) verte*,

in de buurt, enigszins, even, en ergens. De database telt diverse voorkomens van dergelijke uitdrukkingen, waarvan we hier twee voorbeelden geven:

(39)	a	Hij hield ervan iets op te bouwen namelijk en niets van deze stoere taal was ook maar enigszins ironisch bedoeld.
	b	(...) zij zouden er nog niet in slagen den tekst ook maar bij benadering juist te accentueeren. (Jac. van Ginneken, <i>Handboek der Nederlandsche Taal</i> , deel 1)

Zelfs maar wordt daarentegen vooral gebruikt bij adverbia die bezwaarlijk als minimizer kunnen worden beschouwd:

(40)	a	En toen onlangs onze krijgsmacht eindelijk weer van zich liet horen door het laatste bos in Nederland in brand te schieten, toen was de praktijk van de BB dan ook dat niet één van de bevolkingsbeschermers zelfs maar telefonisch bereikbaar was.
	b	Terugkijkend op de periode, waar ik nu over schrijf, kan ik niet zeggen, dat hij haar met liefde, of zelfs maar met opvallend respect behandelde. (Hella S. Haasse, <i>Oeroeg</i>)

Definiëte NP's

Zoals verwacht heeft in deze categorie *zelfs maar* de overhand. In een klein aantal gevallen kunnen we weer van minimizers spreken (zie (41)), maar doorgaans is dit niet het geval (zie (42)). Merk op dat in deze laatste gevallen vervanging van *zelfs*

maar door ook maar doorgaans weinig acceptabele resultaten oplevert.

(41)	a	Zonder zelfs maar de schijn op te wekken dat hij reageert op kritiek, herhaalt Manhave in zijn inleiding dat hij aanvullingen en verbeteringen heeft aan-gebracht. (Ewoud Sanders, 'Elke bladzijde krioelt van onzin', <i>Trefwoord</i> 9)
	b	Niet dat de Groningse initiatiefnemers ook maar de illusie hadden dat men hier een soortgelijke ontwikkeling op gang zou kunnen brengen. (<i>Groninger Gezinsbode</i> , 25 september 1991)
(42)	a	Een schat van een man, maar hij had nog nooit van zijn leven een pyramide, Maori, eskimo, papoea of zelfs maar de Sint Bavo kerk in Haarlem gezien. (W.F. Hermans, <i>Onder professoren</i>)
	b	Volwassen mensen, wier geliefde kinderboeken niet zijn geschreven door Nienke van Hichtum of J.B. Schuil, noch door Cissy van Marxveldt of zelfs maar An Rutgers van der Loef, maar door pijnlijke hedendaagse figuren als Jan Terlouw. (<i>NRC Handelsblad</i> , januari 1995)
	c	Ahmeds jongere broers hebben, evenmin als hun leermeesters - of zelfs maar de politici en de intellectuelen, wier taak dat toch is - de noodlottige gevolgen van die arabiseringspolitiek voorzien. (<i>NRC</i>)

		<i>Handelsblad</i> , februari 1994).
d		Van een laboratoriumfunctie van de omroep, als bijdrage aan de ontwikkeling van de filmkunst of zelfs maar het publieke debat, is geen sprake. (<i>NRC Handelsblad</i> , januari 1994)
e		Op geen enkele manier kan geslachtsverkeer tegemoet komen aan alle of zelfs maar de meeste van onze behoeften aan aanraking (INL 38 miljoen-woorden- corpus)

'Kale' minimizers

Tot slot wijzen we nog op het bestaan van een kleine, maar interessante categorie minimizers die bestaan uit een aanwijzend voornaamwoord:

(43)	a	Dus krijgt-ie een veroordeling, wegens poging tot aanranding. En ontslagen door z'n baas, omdat die geen chauffeurs ken gebruiken waar ook maar zóveel op aan te merken is. (Hella Haasse, <i>De wegen der verbeelding</i>)
	b	In ieder geval werd hij naar zijn zeggen onverhoeds klaarwakker en zonder ook maar dát - hier maakt hij dan bij elke herhaling van zijn relaas een knipperend geluid met de nagel van zijn duim achter de voorste tanden - zonder ook maar dát gehoord te hebben.

Kenmerkend voor deze 'kale' minimizers, die zo weinig voorkomen dat ze in Tabel 4 in de categorie 'overig' zijn ondergebracht, is dat ze tot de spreektaal behoren en altijd klemtoon moeten dragen. Weglating van *ook maar* is onmogelijk zonder de betekenis te veranderen.

10 Disjuncties

Volgens hypothese 3b komt in het laatste lid van een disjunctie *zelfs maar* vaker voor dan *ook maar*. In de database treffen we inderdaad een groot aantal disjuncties met *zelfs maar* aan waarvan er in de vorige paragraaf verscheidene zijn gereproduceerd. Vervanging van *zelfs maar* door *ook maar* is daarbij vaak niet goed mogelijk. Deze intuïtie wordt bevestigd door de gegevens van de database. In Tabel 7 staat aangegeven hoe vaak *zelfs maar* en *ook maar* gebruikt worden in het laatste lid van een disjunctie:

Tabel 7
Voorkomens van ook maar en zelfs maar na of

	N	%
<i>ook maar</i>	54	20%
<i>zelfs maar</i>	220	80%
totaal	274	100%

Van alle voorkomens van *zelfs maar* in de database staat 41% in het tweede lid van een disjunctie, terwijl dat bij *ook maar* bij slechts 3% van de voorkomens het geval is.

De sterke voorkeur voor *zelfs maar* in disjuncties verschaft verdere ondersteuning aan de hypothese dat *zelfs maar* in tegenstelling tot *ook maar* niet vooronderstelt dat de focusconstituent het eindpunt van een schaal vertegenwoordigt (hypothese 3). Voor een goed begrip van (42a), bijvoorbeeld, is het niet nodig ervan uit te gaan dat de Sint Bavo in Haarlem een absolute minimumwaarde op de schaal van exotische reisdoelen is; het gaat er slechts om dat deze kerk relatief lager op deze schaal gelegen is dan de eerder in de zin genoemde bezienswaardigheden.

Bij inspectie van de database viel ons op, dat het gebruik van *ook maar* in disjuncties relatief vaker voorkwam in oudere teksten. In Tabel 8 kan men zien hoe een reeds bestaande en lange tijd stabiele voorkeur voor *zelfs maar* in disjunctieve contexten in recente tijden nagenoeg absoluut wordt.

Tabel 8
Toename van ZELFS MAAR in disjunctieve contexten

periode	N	% zelfs maar
1800-1930	31	61
1930-1960	47	60
1960-1990	56	70
1990-1997	142	95

11 C-commando-eisen

In de literatuur is dikwijls de stelling verdedigd dat NPU's ge-c-commandeerd moeten worden door hun trigger (hypothese 2) aan de hand van voorbeelden zoals (8), hier herhaald als (44).

(44)	a	Niemand zag ook maar iets.
	b	*Ook maar iets zag niemand.

Uit onze corpusstudie blijkt echter, dat *ook maar/zelfs maar*-expressies wel degelijk een hogere positie in de boom kunnen innemen dan hun trigger. Zowel gevallen van topicalisatie, als van subjecten met een binder in de VP vallen er te noteren:

(45)	a	Van een ook maar bij benadering eerlijke rechtspleging was geen sprake. (Jan Greshoff, <i>Het Vaderland</i> , 26-9-1959)
	b	Maar van iets wat ook maar in de verte op fraude lijkt is niets te ontdekken. (Jan Greshoff aan A.A.M. Stols, 23 juni 1932, in <i>'Beste Sander, do it now!'</i> Briefwisseling J. Greshoff - A.A.M. Stols, deel 1, 155)
	c	Een eventueel samengaan of zelfs maar een samenwerking van beide partijen lijkt nu niet meer in het verschiet te liggen. (INL 27 miljoen woorden corpus)
	d	Een pad, of zelfs maar een spoor, is nergens te bekennen. (W.F. Hermans, <i>Nooit meer slapen</i> , 15e dr, p. 77)

Wel zijn de verschillen tussen *ook maar* en *zelfs maar* bijzonder opvallend. Naast 6 overtredingen van de c-commando-eis bij *ook maar* (circa 3 per 1000) vonden we 21 overtredingen bij *zelfs maar* (circa 4 per 100). Met andere woorden: c-commando overtredingen zijn een orde van grootte meer gebruikelijk bij *zelfs maar* dan bij *ook maar*. In zekere zin lijkt dit in de rede te liggen: in het algemeen bleken de restricties op het gebruik van *zelfs maar* minder stringent dan die op *ook maar*. Toch is daarmee niet alles gezegd. Wanneer we de gevallen bekijken waarin *ook maar* en *zelfs maar* ter linkerzijde van hun trigger voorkomen, valt op, dat het steeds gaat om gevallen

waarin negatie wijd bereik heeft over de hele zin. Neem bijvoorbeeld (45a). Ook als we de *ook maar*-expressie hieruit weglaten, houden we een zin over, waarin negatie wijd bereik heeft:

- (46) Van een eerlijke rechtspleging was geen sprake.

Vergelijk dit eens met (44b). Ook zonder *ook maar* is de zin vreemd, omdat het negatieve element *niemand* geen bereik heeft over *iets*. De enige lezing is een wijdbereiklezing voor *iets*.

- (47) Iets zag niemand.

Het bereik van uitdrukkingen als *geen sprake* of *niemand* komt derhalve niet altijd overeen met hun c-commandeerdomein. Wanneer er, om welke reden dan ook, sprake is van wijd bereik van negatie, blijken ook de negatief-polaire uitdrukkingen hun opwachting te maken in hoge structurele posities, vooraan in de zin. (Zie ook

Uribe-Etxebarria (1994) voor soortgelijke observaties m.b.t. het Engels, die zij poogt te verklaren door aan te nemen dat de c-commando-eis van toepassing is op LF i.p.v. op S-structuur.)

Verder dienen de bijzondere eigenschappen van de focusconstituent niet uit het oog te worden verloren. Zoals werd opgemerkt in Hoeksema en Klein (1995) gedraagt *ook maar enig* zich niet altijd analoog aan *ook maar iets*, en wel met name in die contexten waar ook *enig* zich anders gedraagt dan *iets*, zoals in objectspositie bij een negatief transitief werkwoord. Vergelijk het paradigma in (48):

(48)	a	De politie ontkende enige betrokkenheid. (<i>enig</i> heeft klein bereik)
	b	De politie ontkende iets. (<i>iets</i> heeft wijd bereik t.o.v. <i>ontkennen</i>)
	c	De politie ontkende ook maar enige betrokkenheid.
	d	* De politie ontkende ook maar iets.

Iets dergelijks zien we bij topicalisatie. Net als in (48) zien we in (49) een voorkeur voor wijd bereik van *iets* (cf. 49b) en klein bereik bij *enig* (cf. 49a). In (49c,d) laten we zien dat dit precies correleert met de mogelijkheid van *ook maar*.

(49)	a	Van enige betrokkenheid was volgens de politie geen sprake.
	b	Van iets was geen sprake: betrokkenheid van de politie bij de branden.
	c	Van ook maar enige betrokkenheid was volgens de politie geen sprake.
	d	* Van ook maar iets was geen sprake: betrokkenheid van de politie bij de branden.

Er resteert nog een vraag. Waarom krijgen we zoveel vaker *zelfs maar* dan *ook maar* in topic of subjectspositie? Het blijkt dat voorkomens van *zelfs maar* ter linkerzijde van hun trigger doorgaans in een disjunctie staan (16 van de 21 door ons gevonden gevallen, terwijl normaliter slechts 40% van alle *zelfs maar*-voorkomens in een disjunctie staat, zoals we zagen in de vorige paragraaf). Disjuncties blijken, om ons niet duidelijke redenen, een voorkeur te hebben voor

klein bereik, binnen dat van een negatieve expressie. Een zin als (50) is in principe ambigu:

- (50) Een pad of een spoor is nergens te bekennen.

We kunnen disjunctie wijd bereik geven, en dan is (50) equivalent met

- (51) Een pad is nergens te bekennen of een spoor is nergens te bekennen.

Dit is echter bepaald geen natuurlijke lezing. Hij wordt pas prominent als we iets toevoegen als 'maar ik weet niet meer welke van beide het geval was'. Natuurlijk is slechts de klein-bereik-lezing, die equivalent is met

- (52) Een pad is nergens te bekennen en een spoor is nergens te bekennen.

op grond van anti-additiviteit van *nergens*. Het grotere aantal schendingen van c-commando-restricties bij *zelfs maar* heeft ons inziens alles te maken met de voorkeur van disjunctie voor deze expressie boven *ook maar*. Had het Nederlands geen *zelfs maar* gekend, dan hadden we meer schendingen met *ook maar* gekregen, en wel

in disjuncties in topic- of subject-positie. Deze voorspelling kunnen we direct testen door te kijken naar een taal die veel op het Nederlands lijkt, maar geen tegenhanger van *zelfs maar* kent.

12 Een uitstapje naar het Duits: *auch nur*

De Duitse adverbiale expressie *auch nur* lijkt sprekend op het Nederlandse *ook maar*. Deze uitdrukking wordt niettemin vaak op een manier gebruikt, die eerder overeenkomt met het gebruik van *zelfs maar*. Dit heeft zonder enige twijfel te maken met het feit dat het Duits geen onderscheid kent tussen *auch nur* en bijvoorbeeld *selbst nur* of *sogar nur*, analoog aan het onderscheid tussen *ook maar* en *zelfs maar*. Waar het Nederlands differentieert, maakt het Duits gebruik van slechts één vorm.

We hebben een klein corpus met voorkomens van *auch nur* geanalyseerd (243 voorkomens, veelal uit het Mannheim Corpus), en vonden ongeveer dezelfde groepen van focusconstituenten als bij *ook maar* en *zelfs maar*.

Een paar opvallende bevindingen: *auch nur* kent vrij weinig verbindingen met indefiniëte voornaamwoorden, zoals *etwas/jemand*. Net als bij *zelfs maar*, maar geheel afwijkend bij het beeld dat we vinden bij *ook maar*, waar *iemand/iets* samen haast 20% van de focusconstituenten uitmaken. Dit kunnen we niet verklaren op grond van de Nederlandse data, maar het wijst erop, dat *auch nur* in het Duits nog andere concurrenten heeft. Vermoedelijk verkiest het Duits hier vormen van *irgend*, zoals *irgend etwas*, *irgendeiner* e.d., maar we hebben deze hypothese niet onderzocht.

Verder vonden we dat predikaten 30% van de focusconstituenten uitmaken bij *auch nur*, terwijl ook de andere soorten focus die we voorheen hebben onderscheiden terug te vinden zijn. Zo zijn er in het Nederlands veel combinaties van het type *ook maar bij benadering*, *ook maar in de verste verte*, die in het Duits tegenhangers hebben als *auch nur annähernd*, *auch nur entfernt*. Voor een overzicht, zie tabel 9:

Tabel 9
Focus constituenten bij *auch nur* (N=243)

focus type	
adverbiaal	18%
<i>ein</i> + N (telwoord én lidwoordgebruik)	33%
kale N	2%
predikaat	31%
def NP	7%
<i>etwas</i>	0,5%
<i>irgend ein</i>	0,5%
superlatief	7%

Vele voorkomens van *auch nur* zouden, zoals boven opgemerkt, in het Nederlands vertaald moeten worden met *zelfs maar*, vooral voorkomens bij predikaten en in disjuncties. Een van de vele voorkomens in ons materiaal die dit illustreren is:

(53)

Ein rebellischer oder auch nur
bemerkenswert undisziplinierter Soldat
bin ich nicht gewesen (Günter de Bruyn,
Zwischenbilanz - Eine Jugend in Berlin,
202)

(54) nein, in dieser Barracke auch nur für
Stunden zu hausen, das kann kein
zuhaus gewesen sein (*Mannheimer
Morgen*, 21-11-1985, uit
Mannheimcorpus)

13 Conclusies

Nederlandse Taalkunde. Jaargang 2

namelijk de claim dat *ook maar* alleen gelicentieerd kan worden door anti-additieve expressies, en de vaak aangehaalde veronderstelling dat NPU's altijd ge-c-commandeerd dienen te worden door hun trigger.

We hebben de gevonden verschillen in distributie tussen *ook maar* en *zelfs maar* trachten te verklaren vanuit de hypothese dat *ook maar* bij voorkeur gebruikt wordt bij uitdrukkingen die verwijzen naar absolute eindpunten, terwijl *zelfs maar* aangeeft dat de ermee geassocieerde focusconstituent een element op een schaal aanduidt dat lager ligt dan een ander element dat elders in de zin genoemd of door de niet-talige context gegeven wordt. In theoretisch termen kan dit begrepen worden door te zeggen dat *ook maar* een absolute presuppositie introduceert (zie (18)), en *zelfs maar* een relatieve (zie (26)). Het gaat hier echter eerder om een (vrij sterke) tendentie dan om een absoluut verschil. We kunnen dit interpreteren als een geval van lexicale differentiatie of specialisatie van twee lexicale elementen met nauw verwante betekenissen, wat in overeenstemming is met het feit dat in het Duits, dat geen pendant van ons *zelfs maar* heeft, *auch nur* in dit opzicht ongedifferentieerd lijkt te zijn. Iets dergelijks zou het geval kunnen zijn bij (niet-westelijke) sprekers van het Nederlands in wier taalgebruik *zelfs maar* nog geen voorname plaats heeft ingenomen.

Juist voor het aantonen van tendentiële verschillen in het gebruik van lexicale elementen kan een corpusstudie een bijzonder nuttig instrument zijn. Op grond van louter introspectieve data (intuïties van moedertaalsprekers) zou het uiterst moeilijk zijn geweest om met enige zekerheid iets te zeggen over verschillen in distributie tussen *zelfs maar* en *ook maar*, laat staan over regionale verschillen in frequentie. Omdat NPU's lexicale elementen zijn die naast een aantal sterke overeenkomsten, grote maar vaak subtiele individuele verschillen in gedrag vertonen, is het polariteitsonderzoek een vruchtbaar terrein voor het samengaan van theoretische taalkunde en corpuslinguïstiek.

Bibliografie

- Barker, Stephen (1991).** *Even, Still and Counterfactuals.* *Linguistics and Philosophy* 14, 1-38.
- Berckmans, Paul (1993).** The Quantifier Theory of *Even*. *Linguistics and Philosophy* 16, 589-611.
- Bolinger, Dwight (1972).** *Degree Words.* Mouton, Den Haag.
- Fauconnier, Gilles (1975a).** Polarity and the Scale Principle. In: R.E. Grossman, L.J. San & T.J. Vance (red.), *Papers from the Eleventh Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society.* Chicago Linguistic Society, University of Chicago, 188-199.
- Fauconnier, Gilles (1975b).** Pragmatic Scales and Logical Structure. *Linguistic Inquiry* 6, 353-375.
- Fauconnier, Gilles (1979).** Implication Reversal in a Natural Language. In: F. Guenther & S.J. Schmidt (red.), *Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages.* Dordrecht: Reidel, 289-301.
- Fillmore, Charles J., Paul Kay & Mary Catherine O'Connor (1988).** Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of *Let Alone*. *Language* 64, 501-538.
- Foolen, Ad (1993).** *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar.* Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Francescotti, Robert M. (1995).** Even: The Conventional Implicature Approach Reconsidered. *Linguistics and Philosophy* 18, 153-173.

- Giannakidou, Anastasia (1997).** *The Landscape of Polarity Items*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Heim, Irene (1984).** A Note on Negative Polarity and Downward Entailingness. In: C. Jones & P. Sells (red.), *Proceedings of NELS 14*. GLSA, University of Massachusetts at Amherst, 98-107.
- Heim, Irene (1992).** Presupposition Projection and the Semantics of Attitude Verbs. *Journal of Semantics* 9, 183-221
- Hoeksema, Jack (1983).** Negative Polarity and the Comparative. *Natural Language and Linguistic Theory* 1, 403-434.
- Hoeksema, Jack (1994).** On the Grammaticalization of Negative Polarity Items. S. Gahl, A. Dolbey and C. Johnson, (red.), *Proceedings of the Twentieth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, Berkeley Linguistics Society, Berkeley, 273-282.
- Hoeksema, Jack (1996).** Zeg het met rozen: een vergelijking van drie idiomen. *Tabu* 26, 129-149.
- Hoeksema, Jack (1997).** On the (Non)Loss of Polarity Sensitivity: Dutch *ooit*. Te verschijnen in de proceedings van ICHL 1995.
- Hoeksema, Jack en Henny Klein (1995).** Negative Predicates and Their Arguments. *Linguistic Analysis* 25, 146-180.
- Hoekstra, Eric (1991).** *Licensing Conditions on Phrase Structure*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Horn, Laurence R. (1969).** A Presuppositional Analysis of *only* and *even*. In: R.I. Binnick, A. Davison, G.M. Green & J.L. Morgan (red.), *Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Department of Linguistics, University of Chicago, 97-108.
- Israel, Michael (1996).** Polarity Sensitivity as Lexical Semantics. *Linguistics and Philosophy* 19, 619-666.
- Karttunen, Lauri & Stanley Peters (1979).** Conventional Implicature. In: Ch.-K. Oh & D.A. Dinneen (red.), *Syntax and Semantics, Volume 11: Presupposition*. New York: Academic Press, 1-56.
- Kas, Mark (1993).** *Essays on Boolean Functions and Negative Polarity*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Kay, Paul (1990).** Even. *Linguistics and Philosophy* 13, 59-111.
- Klein, Henny en Jack Hoeksema (1994).** *Bar en bijster*. Een onderzoek naar twee polariteitsgevoelige adverbia. *Gramma/TTT* 3-2, 75-88.
- Klima, Edward S. (1964).** Negation in English. In: J.A. Fodor & J.J. Katz (red.), *The Structure of Language*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- König, Ekkehard (1991).** *The Meaning of Focus Particles: A Comparative Perspective*. London: Routledge.
- Ladusaw, William A. (1979).** *Polarity Sensitivity As Inherent Scope Relations*. Proefschrift, University of Texas at Austin.
- Lahiri, Utpal (1995).** Negative Polarity in Hindi. In: Mandy Simons & Teresa Galloway (red.), *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory V*. DMLL Publications, Cornell University.
- Lee, Young-Suk & Laurence Horn (1994).** *Any as Indefinite plus Even*. Manuscript, Yale University.
- Paardekooper, P.C. (1979).** *Ook maar iemand*. *De nieuwe taalgids* 72, 429-448.
- Rooth, Mats (1985).** *Association With Focus*. Proefschrift, University of Massachusetts at Amherst.

- Rullmann, Hotze (1994).** De ambiguïteit van comparatieven met *minder*. *Tabu* 24, 79-101.
- Rullmann, Hotze (1996).** Two Types of Negative Polarity Items. In: Kiyomi Kusumoto (red.) *Proceedings of the North-Eastern Linguistics Society, NELS* 26. GLSA, University of Massachusetts at Amherst, 335-350.
- Sánchez Valencia, Víctor, Ton van der Wouden & Frans Zwarts (1994).** Polarity, veridicality, and temporal connectives. In: Paul Dekker & Martin Stokhof (red.), *Proceedings of the Ninth Amsterdam Colloquium*. Amsterdam, 587-606.
- Seuren, Pieter A.M. (1976).** Echo: Een studie in negatie. In: Geert Koefoed & Arnold Evers (red.), *Lijnen van taaltheoretisch onderzoek: Een bundel artikelen aangeboden aan prof. dr. H. Schultink*. Groningen: Tjeenk Willink, 160-184.
- Stechow, Arnim von (1991).** Current Issues in the Theory of Focus. In: A. von Stechow & D. Wunderlich (red.), *Semantik: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung / Semantics: An International Handbook of Contemporary Research*. Berlin: Walter de Gruyter, 804-825.
- Uribe-Etxebarria, Myriam (1994).** *Interface Licensing Conditions on Negative Polarity Licensing: A Theory of Polarity and Tense Interactions*. Proefschrift, University of Connecticut.
- Vandeweghe, Willy (1980-1981).** Ook maar X. *Studia Germanica Gandensia* 21, 15-56.
- Wal, Sjoukje van de (1996).** *Negative Polarity Items & Negation: Tandem Acquisition*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Wilkinson, Karina (1993).** Towards a Unified Semantics of *Even*: A Reply to Rooth. In: Utpal Lahiri & Adam Zachary Wyner (red.), *Proceedings from Semantics and Linguistic Theory III*. Department of Modern Languages and Linguistics, Cornell University, 182-201.
- Wilkinson, Karina (1996).** The Scope of *Even*. *Natural Language Semantics* 4, 193-215.
- Wouden, Ton van der (1994).** *Negative Contexts*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Wouden, Ton van der (1997).** *Negative Contexts: Collocation, polarity and multiple negation*. Londen: Routledge.
- Zwarts, Frans (1981).** Negatief polaire uitdrukkingen I. *GLoT* 4, 35-132.
- Zwarts, Frans (1986).** *Categoriale Grammatica en Algebraïsche Semantiek*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Zwarts, Frans (1995).** Nonveridical Contexts. *Linguistic Analysis* 25, 286-310.

* Ha! Een analyse!

Mieke Trommelen & Wim Zonneveld*

Abstract

This contribution deals with the syllabification behaviour of the Dutch ‘consonant’ *h*. The research result that will be defended is that the syllabic constituent that immediately dominates *h* is not the onset, but the rhyme of the syllable. This hypothesis contributes towards an explanation of the odd phonotactic properties of *h*, and its behaviour in a number of phonological processes, specifically vowel reduction and glide insertion. The final section of the paper provides an account of the *h*-variant of the Dutch ‘chanted call’.

0 Introductie

In deze bijdrage richten we ons op het syllabe-gedrag van de Nederlandse ‘consonant’ *h*. Er bestaat wel enige literatuur over dit onderwerp, zowel uit de traditionele als uit de niet-lineaire hoek, maar ons uitgangspunt is dat deze literatuur toch niet de essentie van het gedrag van *h* heeft weten te vangen. Het onderzoeksresultaat dat we willen verdedigen is dat in (1):

- (1) Binnen de syllabe is de constituent
waardoor *h* onmiddellijk wordt
gedomineerd niet de *Onset*, maar het
Rijm.

We denken dat deze hypothese de mogelijkheid biedt om tot een verklaring te komen van (a) de merkwaardige fonotactische (distributionele) eigenschappen van de *h*, en (b) zijn gedrag in een aantal fonologische processen, met name vocaalreductie en glide-insertie.

Om bij hypothese (1) uit te komen, is dit artikel als volgt opgezet. In sectie 1 wordt kort de syllabetheorie geschetst die als achtergrond zal worden aangenomen. Sectie 2 geeft een overzicht van de distributionele eigenschappen van *h* die uitleg behoeven; daarin zal eveneens worden aangetoond dat de huidige voorstellen voor inpassing van *h* in de syllabetheorie oninzichtelijk zijn. In sectie 3 komt dan ons specifieke voorstel voor de analyse van het gedrag van de *h* aan bod, waarin (1) de kern is van de analyse. Sectie 4 geeft, via een bespreking van vocaal-reductie- en glideinsertiefacten, onafhankelijke evidentie voor de *h*-hypothese. Vervolgens laten we in sectie 5 zien op welke manier bepaalde aspecten van de voorstellen een rol spelen in de *h*-variant van de Nederlandse ‘chanted call’. Sectie 6 vat de voornaamste resultaten samen.

* Adres auteurs: UiL-OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht. E-mail: trommelen@let.ruu.nl, zonneveld@let.ruu.nl.

1 De Nederlandse syllabe

De vorm van de Nederlandse syllabe kan geïllustreerd worden aan de hand van de feiten in (2):

(2)	stru-ma	fa-mi-lie	ma-ca-ro-ni	hy-po-the-nu-sa
	har-nas	e-lek-tron	pro-pa-gan-da	ne-bu-kad-ne-zar
	ka-pot	per-go-la	ro-do-den-dron	pa-pi-a-men-toe

De syllabe-streepjes in (2) zijn het resultaat van de syllabificatieprocedure geschetst in (3). Deze procedure is een versimpelde weergave van bevindingen over de syllabe, zoals die van Trommelen (1983), Kager & Zonneveld (1986), Kager (1989), Trommelen & Zonneveld (1989, 1995), en Zonneveld (1993).

(3)	a	een syllabe bestaat uit een optionele Onset en een Rijm
	b	indien aanwezig, heeft een Onset de vorm $C(L)$, waar C staat voor consonant en L voor liquida (terwijl twee sonoranten geen onset kunnen vormen)
	c	s kan extrametrisch worden toegevoegd aan de linker woordrand
	d	het Rijm heeft maximaal twee posities, VX , waar V staat voor vocaal en X voor ieder ander segment: nog een vocaal (wat een 'lange' vocaal oplevert), een glide (in een tweeklank), of een consonant (in een gesloten syllabe).

Twee opmerkingen zijn verder nodig in relatie tot deze procedure.

Ten eerste, als aanvulling op (3d): aan de rechterwoordrand komen rijmen voor die het maximum van twee posities overschrijden: zie bijvoorbeeld de feiten in (4). Dit is echter een eigenschap van woorden, en niet van syllabes, en hoe deze precies moeten worden verdisconteerd is voor de huidige discussie niet van direct belang.¹

(4)	boo-m	ser-vie-s	o-lij-f	kam-pi-oe-n
	ar-m	na-tuu-r	mo-der-n	le-di-kan-t

¹ Overigens bestaan er woord-intern wel een aantal lettergrepen die een uitzondering lijken te zijn op (3d), maar die kunnen verantwoord worden via fonologische heranalyses. Zie bijv. Kager & Zonneveld (1986) voor vormen als *pi:s-tool*, *sy:s-teem*; Trommelen (1987) voor *jour-naal*, *toen-dra*, etc.; en Zonneveld (1993) voor *sans-kriet*, *antarc-tica*, enz.

Ten tweede: de literatuur beschouwt de bipoitionele rijm-omditie (3d) als een minimum en maximum tegelijkertijd. Het maximum zorgt minimaal voor descriptieve adequaatheid, maar zou heel goed een uitvloeisel van universele principes kunnen zijn. Het minimum daarentegen lijkt een taal-specifieke kwestie, en vindt zijn basis in observaties over klemtoon, met name de kwantiteitsgevoeligheid van het Nederlandse klemtoonsysteem (zie de literatuurverwijzingen eerder met betrekking tot de syllabe, en ook Van der Hulst 1984, Nouveau 1994). Beschouw daarvoor de distributie van hoofdklemtoon in woorden zoals in (5):

(5)	fa-mí-lie	prí-mu-la	a-ór-ta
	som-bré-ro	píc-co-lo	e-lék-tron
	ne-bu-kad-né-zar	ri-nó-ce-ros	ro-do-dén-dron

Zonder dat we ook maar op de details van het Nederlandse woordklemtoonsysteem willen ingaan, laat (5) in ieder geval het volgende zien: als hoofdklemtoon niet-finaal is, kan hij op de tweede of derde lettergreep van rechts liggen. Maar het laatste is slechts mogelijk als de prefinale lettergreep open is, en niet als deze gesloten is. Feiten zoals **á-las-ka* komen in het Nederlands niet voor. Dit pleit voor een kwantiteitsgevoelig systeem, waarbij een gesloten syllabe als zwaar telt, en een open syllabe als licht.

Vervolgens betrekken we de data in (6) in de discussie.

(6)	a-pól-lo	li-brét-to	es-prés-so
	wal-hál-la	ma-kás-sar	spa-gét-ti
	ver-mi-cél-li	bar-ba-rós-sa	sal-mo-nél-la

Fonetisch hebben de voorbeelden in (6) een korte vocaal in de voorlaatste syllabe (in de orthografie uitgedrukt door de dubbelgespelde medeklinker). Met andere woorden, deze voorbeelden lijken een syllabe-opbouw te hebben als [li-bré-to], enzovoort. Maar: deze korte klinkers in prefinale positie vangen altijd hoofdklemtoon. Feiten als *[lí-brɛ-to] ontbreken totaal in het Nederlands (cf. Van der Hulst 1984:227-228; 1985). Deze observatie suggereert sterk dat op fonologisch niveau de voorlaatste syllabes van de vormen in (6) wel degelijk als gesloten tellen. Deze aanname kan afgeleid worden door te eisen dat Nederlandse rijmen zowel maximaal *als ook minimaal* bipositioneel zijn.² In sectie 2 zullen we laten zien dat distributionele eigenschappen van de *h* deze fonologische syllabificering van *libretto*-woorden verder ondersteunen.

2 Het syllabegedrag van *h*

In het bovengegeven syllabesysteem neemt *h* een aparte positie in: hij voldoet aan de observatie geformuleerd in (7):

(7)	In een syllabe komt <i>h</i> nooit voor in postvocalische positie, alleen in prevocalische positie.

Feiten die deze distributie illustreren staan gegeven in (8).

(8)	hok	oe-hoe	wal-halla	*koh
	haard	ma-honie	ta-hiti	*draah

2 Merk op dat deze analyse als resultaat heeft dat het Nederlands geen oppositie kent tussen lange en korte vocalen in open lettergreep. Voor lettergrepen met een schwa geldt overigens een andere analyse. Zie Kager & Zonneveld (1986), Kager (1989) en Zonneveld (1993) voor details met betrekking tot de observaties die deze denkbeelden ondersteunen.

harnas

men-hir

alco-hol

*rah-nas

hotel

al-hambra

alo-ha

*almah-bra

Een filter als in (9) (zie bijvoorbeeld Kager & Zonneveld 1986:211) vangt de observatie in (7):

$$(9) \quad *h]_{\text{Rijm}}$$

Maar dit is niet het hele verhaal met betrekking tot het syllabegedrag van *h*. De procedure in (3) laat woord-initieel een extrametrische *s* toe (zie (3c)): *top* en *pier* bestaan naast *stop* en *spier* (terwijl twee obstruenten geen onset mogen vormen (zie 3b)); *troef* en *print* bestaan naast *stroef* en *sprint* (terwijl normaliter onsets niet meer dan twee consonanten bevatten). Maar de *h* laat de toevoeging van deze extrametrische *s* niet toe (zie Trommelen 1983:112-113): geen enkel woord begint met de sequentie **sh-*. Naast (9) hebben we dus ook de conditie in (10) nodig:

$$(10) \quad *s h \\ \text{[extram]}$$

Maar (10) is nóg niet voldoende. Niet alleen is extrametrisch materiaal plus *h* uitgesloten, maar het is onmogelijk om *h* met welke consonant dan ook te verbinden in een onset. Dit kan worden uitgedrukt via het filter in (11), dat tevens het effect van (10) meeneemt:

$$(11) \quad *C h \text{ (MI)} \\ \left\{ \begin{array}{c} \text{Onset} \\ \text{[extram]} \end{array} \right\}$$

De ietwat omslachtige formulering van filter (11) wordt ingegeven door de volgende overwegingen. Ten eerste kunnen niet onset-clusters *per se* worden uitgefilterd, omdat liefst het effect van (10) (waar het gaat over een extrametrisch segment) moet worden meegepakt. Dit extrametrische element wordt over het algemeen niet beschouwd als onderdeel van de initiële onset, maar van de eerste syllabe. Ten tweede kunnen niet consonant-sequenties als zodanig worden uitgefilterd, omdat deze woord-intern wel degelijk voorkomen (*men-hir*, *al-hambra*, etc.). En ten derde moet het filter ‘mirror-image’ (MI) zijn, omdat clusters met *h* moeten worden uitgesloten ongeacht de positie die *h* in het cluster inneemt.³ Dit laatste is vooral belangrijk als *h* een [-son]-element zou zijn (wat zijn stemloosheid suggereert): dan moet hij uitgesloten zijn als eerste lid in een mogelijk obstruent-sonorant cluster.

Voor zover is te overzien, is (11) de beste generalisatie die gemaakt kan worden binnen de syllabetheorie in (3). De term ‘ietwat omslachtige formulering’ is eigenlijk een eufemisme: we hadden net zo goed ‘oninzichtelijk’ kunnen zeggen. Los van het feit dat er gerefereerd wordt naar segmenteel materiaal én structuurinformatie (wat al omslachtig is) suggereert de afkortingsconventie MI (net als andere bestaan-

3 De ‘mirror image’-conventie gebruikt Bach (1968) als onderdeel van de fonologische evaluatieprocedure, net zoals andere afkortingsconventies uit de standaardtheorie (vishaken, gekrulde haken, etc.).

de afkortingsconventies uit de standaardtheorie) eerder een gemiste dan een gemaakte generalisatie. Een alternatief zou zijn om (10) te handhaven, en om een aparte conditie te formuleren die er voor zorgt dat *h* met geen enkele andere consonant mag clusteren. Maar twee aparte condities zijn natuurlijk niet beter dan twee die op ongelukkige wijze zijn samengevat tot één.

De distributionele eigenschappen van de *h* geven nog een onafhankelijk inzicht in een boven gemaakte fonologische bewering. Als de postvocalische consonanten in (6) fonologisch onsets van de laatste syllabe zouden zijn geweest, zouden we het bestaan van feiten van het type (geschreven) **libréhho* voorspellen (analyse: [li-bré-ho]). Dit soort woorden bestaat evident niet. Dit wordt automatisch verklaard als we aannemen dat woorden zoals *libretto* fonologisch een gesloten prefinale lettergreep bevatten, doordat de betrokken consonanten onderdeel uitmaken van het rijm van die lettergreep.

3 *h*-

Het voorstel dat in deze sectie gedaan zal worden met betrekking tot de *h*, dat het vereiste inzicht lijkt te bevatten zonder omslachtigheid, kent twee aspecten. In de eerste plaats zal worden aangenomen dat *h* (altijd) *rijm*-initieel is. Hiermee kan het effect van conditie (9) gevangen worden, die (negatief) het voorkomen van *h* in coda's verbiedt. Formeel zou dit voorstel de vorm van een Alignment Constraint à la McCarthy & Prince (1993) kunnen hebben, zoals in (12a) onder. In de tweede plaats moet verzekerd worden dat *h* altijd het meest linkse element in een syllabe is; dit wordt uitgedrukt via de Alignment Constraint in (12b), die het (10)-(11)-paar vervangt. We zouden (12a) en (12b) samen kunnen klappen tot (12c).

(12)	a	VERBIND <i>h</i> met de linkerkant van het rijm
	b	VERBIND <i>h</i> met de linkerkant van de syllabe
	c	VERBIND <i>h</i> tegelijkertijd met de linkerkant van het rijm en de linkerkant van de syllabe

Merk op dat woord-initieel **sh*- wordt uitgesloten als wordt aangenomen dat de extrametrische *s* onderdeel uitmaakt van de eerste onset of onderdeel vormt van de eerste lettergreep; het alternatief is het aanhouden van (10) in de grammatica, naast (12).

In termen van een templaar houdt dit voorstel in dat het Nederlandse rijm het volgende uiterlijk heeft:

$$(13) \quad [(h) \vee X]$$

Dit ziet er uit als een conceptuele verbetering ten opzichte van de omslachtige filters uit sectie 2. Niettemin geeft het templaar in (13) een zwakte aan, die eigenlijk niet in de grammatica zou moeten worden ingebracht: het bipositionele uiterlijk van het rijm staat nu op de helling (vergelijk (3d)). Een specifieke Nederlandse klank,

h , is gebombardeerd tot (optioneel) derde lid. Als h deze kans krijgt, waarom een ander segment dan niet? Anders gezegd, waarom zou h wel mogen als onderdeel van het rijm, en p of k of η niet?

Het allerliefst zouden we het bipositionele karakter van het Nederlandse rijm

helemaal niet ondergraven: daarvoor zijn de generalisaties met betrekking tot syllabestructuur en klemtoongedrag te aantrekkelijk. Anderzijds zou tóch (13) gehandhaafd moeten worden. Er moet dus een combinatie van beide gevonden worden, en dit kan, als de fonetische kant van de *h* in de beschouwing wordt betrokken. Een relatief uitgebreide fonetische beschrijving staat in Van den Berg (1978:38):

- (14) De *h* ... is een ademgeruisklank die gevormd wordt in het strottenhoofd [*sic*]⁴ (Latijn: *larynx*), doordat de uitgeademde lucht bij openstaande stembanden langs de wanden van het strottenhoofd strijkt. Hij heeft daarom het kenmerk [laryngaal]... Er treedt geen sluiting in het spraakkanaal op, maar de stembanden, hoewel openstaand, vormen ten opzichte van de luchtpijp en de mondholte toch een geringe vernauwing. Op grond daarvan komt hem het kenmerk consonantisch toe. Hij heeft geen trillende stembanden en dus het kenmerk [-stem].

Een soortgelijke beschrijving vindt men in Zwaardemaker & Eykman (1928:43-45), die bovendien opmerkingen maken over de relatie tussen *h* en de *er* op volgende vocaal:

- (15) Wanneer bij het geaspireerd inzetten van een klinker ... de nadruk reeds op het geademd gedeelte aanvangt, zoodat dit ook een duidelijk waarneembaren duur krijgt, dan vormt het wrijvingsgeluid den spraakklank, dien men, zoowel in het phonetische als het gewone schrift, door [h] pleegt voor te stellen. (p. 43)
- [M]en is het algemeen eens, dat b.v. bij [ha] de mond reeds tijdens [h] langzamerhand den stand van den klinker inneemt, en dat de stand eerst volkomen bereikt wordt, wanneer het ruischen van den [h] ophoudt. (p. 44)

Cohen *et al.* (1961:40-42) noemen *h* 'ongearticuleerd'; en Vieregge (1985:109) benoemt *h* als 'een stiefkind onder de medeklinkers' en beschrijft hem als 'de

4 De achtste druk van 1978 is de laatst verschenen druk van Van den Berg's beroemde *Paniek van het Nederlands*; in de zevende druk van 1974 stond in de niet-identieke maar vergelijkbare passage *strottehoofd*.

stemloze tegenhanger van de erop volgende spraakklank'. Het laatste is een echo van de onderstaande passage uit Ladefoged (1975) over het Engels:

(16)

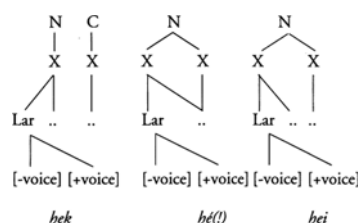
[F]rom an articulatory point of view [h] is simply the voiceless counterpart of the following vowel, (p.34)

/h/ is simply the voiceless counterpart of the following sound. When saying 'he' [hi], all you do is assume the vowel position for [i], pronounce this first as a voiceless sound, then add vocal cord vibrations to turn it into a voiced sound. (pp.55-56)

Er bestaat dus redelijk wat fonetische consensus over dit segment. Op grond van

deze fonetische observaties zou een fonologische representatie van *h*(-rijmen) het uiterlijk van (17) kunnen hebben, waarin *h* wordt uitgebeeld, respectievelijk, als beginpunt van een gesloten syllabe, van een open syllabe, en van een syllabe met een tweeklank:

(17)

De topknoten in deze structuren staan voor Nucleus en (indien aanwezig) Coda; deze worden zelf (hier niet aangegeven) gedomineerd door de knoop Rijm. Stipjes staan steeds voor de hiërarchisch geordende feature-sets voor de betrokken klanken; lange klinkers bestaan uit één zo'n set voor beide delen, tweeklanken uit twee sets. Het basisidee voor de representatie van de *h* is de aanname van een opeenvolging van twee in waarde verschillende kenmerken voor [stem] onder een Laryngaalknoop van het linker deel van het consequent positionele Rijm. Iets dergelijks is bijvoorbeeld ook voorgesteld voor geminate consonanten die onderling in stem verschillen, zoals in het Klamath: *godɪ:la* 'gaat onder' vs. *gotɪ:la* 'gaat rond onder' (Selkirk 1989). Regels van fonetische interpretatie moeten uiteindelijk de precieze temporele verdeling tussen het stemloze en het stemhebbende deel van de vocaal tot stand brengen. Het aantrekkelijke van dit voorstel is dat het ons enerzijds in staat stelt het rijm bipositioneel te houden, terwijl anderzijds toch het rijm-initiële gedrag van *h* wordt verdisconteerd.

Gegeven deze analyse van de *h*, zal nu onafhankelijke evidentie voor het voorstel worden gegeven. De discussie zal zich concentreren op het feit dat *h* (vanaf nu in het rijm) noodzakelijk voorafgegaan moet worden door een lege onset (i.e. de Constraints in (12)).

4 Vocaal Reductie en Glide Insertie

In deze sectie worden twee fonologische processen besproken, waarvoor het voorstel uit de vorige sectie directe gevolgen heeft: Vocaal Reductie en Glide Insertie. We zullen aantonen dat deze gevolgen voordelig zijn.

4.1 Vocaal Reductie

In principe zijn onbeklemtoonde vocalen in het Nederlands kandidaat voor reductie. Er zijn echter wel wat omstandigheden die van invloed zijn op de reductiemogelijkheden (Kager 1989; Trommelen & Zonneveld 1989:110-127). Allereerst moet de vocaal, in termen van het kwantiteitsgevoelige klemtoon-systeem (i.e.

‘stress-by-weight’), in een zwakke positie staan; dit houdt in de praktijk in dat het om vocalen in open syllabes gaat, want die krijgen per definitie geen ‘stress-by-weight’. Andersom zijn vocalen in gesloten syllabes inderdaad relatief lastig te reduceren. Ten tweede mag de open syllabe niet op een ritmisch sterke positie staan (de zogenaamde ‘stress-by-position’). Deze ritmisch sterke posities zijn in de praktijk syllabes aan de linker woordrand vóór een onbeklemtoonde syllabe (zoals in *pròpagànda*, *pàpiaméntoe*, etc.), en in het midden van langere woorden op een even syllabe vanaf een beklemtoonde syllabe (*èncyclbpedie*, etc.). En ten derde reduceren vocalen in finale open syllabes nooit (*famílie*, *cánada*, *píccolo*, etc.). Als met al deze condities rekening is gehouden, kan reductie optreden, zoals de voorbeelden in (18) laten zien:

(18)	fa-mí-lie	chò-co-lá	lò-co-mo-tief
	mi-núut	cá-na-dà	èn-cy-clò-pe-díe

Vocaalreductie is echter absoluut geen verplicht proces; de reduceerbare vocalen in (18) zijn alleen maar *reductie-kandidaten* in posities die voldoen aan de zoëven genoemde condities. En zelfs deze condities behoeven nog enige detaillering. Twee clausules zijn relevant voor de discussie hier: (i) kandidaten moeten een onset hebben om te kunnen reduceren, en (ii) kandidaten onmiddellijk voor een andere vocaal, i.e. voor een onset-loze syllabe, reduceren heel moeizaam (dit wisselt ook per geval; sommige zijn beter reduceerbaar dan andere). Illustraties van beide clausules staan in (19):

(19)	a	e-dí-tie	a-búis	gè-o-graaf
		o-ká-pi	a-ró-ma	ré-a-mùr
	b	ko-ála	pa-él-la	mè-nu-ét
		me-án-der	dou-á-ne	ká-na-àn
	c	o-á-se	a-ór-ta	mà-o-íst

De data in (19a) bevatten onset-loze onbeklemtoonde open syllabes (vallen dus onder clausule (i)), en reductie van de vocaal van die syllabe is onmogelijk (*@-dítie); die in (19b) hebben een onbeklemtoonde open syllabe onmiddellijk voor een andere vocaal (vallen onder clausule (ii)) en reductie loopt van onmogelijk (*k@-ála) naar wellicht-mogelijk (bijv. *cr@-éren*). De feiten in (19c) zijn een combinatie van (i) en (ii): *@-áse.

Gegeven deze observaties met betrekking tot de relevantie van onsets in het reductie-proces, is het een logische stap om te kijken hoe voorbeelden met *h* zich gedragen in reductie-omgevingen: als (18) of als (19)? Anders gezegd, gedragen *h*-initiële syllabes zich als syllabes met of zonder onset? Beschouw daarvoor de feiten in (20):

(20)	a	he-láas	ha-bíjt	mò-hi-káan
		he-véa	ha-ván-na	mà-ha-rád-ja
		hi-bís-cus	hu-máan	dá-ho-mèy
	b	mo-háir	ta-hí-ti	ál-co-hòl

	mi-hóen	la-hó-re	bét-le-hèm
	ve-hí-keI	ma-hónie	pò-ca-hón-tas
c	ha-í-ti	hy-é-na	hi-áat

De voorbeelden in (20) zijn met betrekking tot de clausules aangeboden als hun tegenhangers in (19), en het resultaat is duidelijk: de (on)mogelijkheid van reductie loopt gelijk op. Reductie is zeer moeizaam tot onmogelijk in (20a/c); reductie heeft wisselende resultaten in (20b) (*v@-híkel* is acceptabel, maar **m@-háir* is heel slecht).

Hieruit kan dan ook geconcludeerd worden dat dit fonologische gedrag van *h*-initiële syllabes de hypothese uit de vorige sectie ondersteunt: die syllabes zijn inderdaad onset-loos.

4.2 Glide Insertie

In het Nederlands worden twee vocalen in hiaat gewoonlijk van elkaar gescheiden door een geïnserteerde glide. Binnen woorden is het proces verplicht, over woordgrenzen heen is het 'optioneel'. De definitie van 'hiaat' is: twee onmiddellijk naast elkaar staande klinkers: *hi-aat*, *samo-a*, *gabri-el*; men kan ook zeggen: een hiaat is een syllabe zonder coda, gevolgd door een syllabe zonder onset. In sectie 3 werd betoogd dat syllabes die beginnen met *h* ook syllabes zonder onset zijn. Er is dus een potentieel interessante interactie tussen de gevolgen van dit voorstel en het proces van Glide Insertie. Die interactie wordt in deze sectie bekeken.

Het proces Glide Insertie heeft twee aspecten die voor de expositie hier van belang zijn: de plaats van articulatie van de linker-vocaal bepaalt door welke glide het hiaat wordt opgevuld ([j] of [w], vandaar ook wel de naam Homorgane Glide Insertie); en het proces vindt niet plaats na de lage vocaal [a]. Fonetisch vormt de geïnserteerde glide de onset van de rechter-vocaal. Wat voorbeelden van dit proces staan in (21); (22) bevat feiten waarin geen insertie plaatsvindt:

(21)	hi-[j]-aat	kore-[j]-a	flu-[w]-or	pirou-[w]-et	o-[w]-ase
	tri-[j]-omf	the-[j]-ater	janu-[w]-ari	lou-[w]-is	ko-[w]-ala
	gabri-[j]-el	azale-[j]-a	padu-[w]-a	papoe-[w]-a	samo-[w]-a
(22)	cha-os	ha-iti	ma-ori	sina-i	isra-el
	la-os	a-arón	a-ida	efra-im	a-orta
	sa-oedi	la-ertes	kara-oke	fara-o	kana-an

Glide Insertie vindt ook plaats in polymorfematische woorden, en (optioneel) in samenstellingen en frases, zie (23).

(23)	kolonie-[j]-aal	hindoe-[w]-isme
	re-[j]-actie	co-[w] -existentie
	café- ([j]) -eigenaar	buro-([w])-uren
	café-([j])-achtig	buro-([w])-achtig
	thee ([j]) in de pot	buro ([w]) in de kamer

De feiten in (24) bevatten contexten waar insertie níet plaatsvindt. Dat is zeker het geval na [a] (vergelijk (22)), maar we geven ook voorbeelden van klinkers die

woordintern niet in hiaat-positie voorkomen (maar wel op morfeemgrenzen): het gaat dan

om [ɑ] en [ɛ] in leenwoorden (zie Trommelen 1983:16), en de [@] ('schwa').

(24)	algebra-isch	b[@]-amen
	samba-en	g[@]-olied
	dia-avond	schw[ɑ] -insertie
	cabar[ɛ]-avond	mod [@]-artikel
	chocola - in de doos	schw[ɑ] - in een woord
	cabar[ɛ] - in de avond	mod[@] - in het najaar

Blijkbaar vindt Glide Insertie alleen plaats na de groep zogenaamde 'gespannen' (lange) klinkers, en dan de niet-lage. Laten we nu de *h*-feiten bekijken om te zien of syllables die met *h* beginnen tellen alsof ze een lege onset hebben. De cruciale observatie van deze subsectie zal de volgende zijn: de (homorgane) glide kan *optioneel* optreden in plaats van de *h* als twee vocalen 'onderliggend' door enkel een *h* zijn gescheiden. De voorbeelden in (25) laten zien dat in ongelede woorden het bestaande patroon van Glide Insertie gevolgd wordt. Naast elkaar bestaan de uitspraken *m̃[h]oen* and *m̃[j]oen*, en zo voort. Sommige van de voorbeelden in (25) met glide zijn beter dan andere, maar de mogelijkheid om *h* te vervangen door een glide is toch een eigenschap die ze gemeenschappelijk hebben. De voorbeelden in (26) illustreren dat Glide Insertion ontbreekt na [a]: hier blijft *h* gehandhaafd.

(25)	mi-[h/j]oen	te-[h/j]eran	oe-[h/w]oe	alo-[h/w]a
	mari-[h/j]uana	betle-[h/j]em	so-[h/w]o	co-[h/w]en
(26)	ma-honie	sa-hara	la-hore	abra-ham
	okla-homa	ta-hiti	swa-hili	poca-hontas

Ook het patroon van morfologisch complexe contexten zien we terug; wel insertie in (27), geen insertie na [a], [ɑ], [ɛ], en schwa, zie (28).

(27)	re-[h/j]abilitatie	co-[h/w]esie
	drie-[h/j]oek	koe-[h/w]andel
	drie [h/j]uizen	theo [h/w]elpen
(28)	chocola-handel	schw[ɑ]-hiërarchie
	cabar[ɛ]-historie	schad@-haard
	chocola - halen	schw[ɑ] - horen
	cabar[ɛ] - helpen	schad@ - halveren

Het lijkt verleidelijk om te veronderstellen dat er een (optioneel) proces van *h*-deletie heeft gewerkt, waarna Glide Insertie van toepassing wordt (indien aan de context van de laatste is voldaan). Maar dat zou toch iets al te simplistisch zijn: als *h* namelijk staat na [a] of een van de andere vocalen die Glide Insertie blokkeren (cf. (28)), is er geen *h*-loze variant (**chocola-andel*). En om *h* precies te deleren in die contexten die wél Glide Insertie toestaan en te handhaven in de complementaire omgeving betekent zeker het missen van een generalisatie.

Een aannemelijker alternatief is echter voorhanden, en dat ziet er als volgt uit. Het Nederlands heeft een (optioneel) proces van *h*-deletie, dat wordt geconditioneerd door consonanten; zie de (ongelede, afgeleide, en samengestelde) feiten in (29):

(29)	al-(h)ambra	men-(h)ir	sja[ŋ]-(h)ai
	waar-(h)eid	een-(h)eid	zuinig-(h)eid
	hoek-(h)uis	kinder-(h)and	parel-(h)oen

Het bestaan van dit proces suggereert dat niet zozeer *h*-deletie een hiaat creëert waarin een glide kan worden ingevoegd, maar dat Glide Insertie een consonant produceert, die als context kan fungeren voor *h*-deletie (het proces van (29)). Hiervoor is als eerste stap nodig dat Glide Insertie kan werken als de *h* er nog is. En dat is nou precies de eigenschap van onze analyse: *h*-initiële lettergrepen zijn onset-loos en kunnen daarom fungeren als rechter-onderdelen van een hiaat-situatie.

De visie op Glide Insertie die we hier propageren is dus de volgende. Laten we Glide Insertie definiëren als een *sonority clash* tussen twee adjacenten vocalen (cf. De Haas 1988:77, en de referenties daar genoemd, voor deze visie op vocalen-in-hiaat). Deze 'sonority clash' wordt opgeheven door een 'off-glide'-element aan de linkervocaal toe te voegen. Dit op zich is een verklaring voor het homorgane karakter van de geïnserteerde glide met zijn *linker-context*. Vervolgens wordt deze 'off-glide', vanwege het gebrek aan een onset in de volgende syllabe, benut door hem fonetisch te interpreteren als (glide-)onset: een intervocalische medeklinker wordt in het Nederlands gewoonlijk naar rechts 'getrokken'. Deze verklaring kent dus de volgende stappen (waarbij de hoogte van de - informele - grid-kolommen is bedoeld om, in het relevante deel van het woord, de graden van sonoriteit van een segment aan te geven):

(30)	'clash'		'off-glide'		resyllabificatie
	$\begin{array}{ c c } \hline x & x \\ \hline x & x \\ \hline \end{array}$		$\begin{array}{c} x \quad x \\ x \quad x \quad x \quad x \end{array}$		$\begin{array}{c} x \quad x \\ x \quad x \quad x \quad x \end{array}$
	sam o – a	→	sam o [w] – a	→	sam o – [w] a

De situatie voor voorbeelden met *h* verschilt slechts minimaal van het procédé in (30). Zoals boven uitgelegd is *h* in onze visie in wezen alleen een 'feature op een vocaal'. Dat houdt in dat de sonoriteitsbotsing ook hier optreedt, met het zelfde tussenliggende resultaat als in (30). In de volgende stap wordt *h* optioneel gedeleerd na de geïnserteerde consonant(/glide), via de regel die ook voor (29) geldt. Schematisch schiet dat er dus als volgt uit:

(31)	$\begin{array}{ c c } \hline x & x \\ \hline x & x \\ \hline \end{array}$		$\begin{array}{c} x \quad x \\ x \quad x \quad x \end{array}$		$\begin{array}{c} x \\ x \quad x \quad x \end{array}$
	al o – ha	→	al o [w] – ha		al o [w] – a
			↓ OPT.		al o – [w] a

De status van de output rechts-onder lijkt ons oncontroversieel; die van de tussenliggende representatie midden-boven is dat minder, omdat deze zowel [w] als [h]

bevat, in plaats van alleen de laatste. Wat hier wordt aangenomen is, dat er geen representatie bestaat die alleen [h] bevat: indien er geen deletie plaatsvindt (zoals boven in (31)), houdt *h* zich aan de Alignment Constraints in (12), met als gevolg dat hersyllabificatie van de glide naar de volgende onset geblokkeerd is. De uiteindelijke output is dus [a-low-ha], en vermoedelijk is daar niets mis mee: *aloha* en *alowha* zijn waarschijnlijk fonetisch niet van elkaar te onderscheiden. Deze situatie verschilt dus geheel van bijvoorbeeld een samenstelling als *sneeuw-(h)ut*, d.w.z. een voorbeeld van het type (29) met een onderliggende [w-h]-opeenvolging:

(32)

snew – hut
 ↓ OPT.
 snew – ut → sne – wut

In *sneeuw-hut* is de *w* een onderliggend aanwezige consonant, en het is niet moeilijk deze te onderscheiden van de vocaal ervoor (vergelijk de uitspraak van *snee* met *sneeuw*). Dit komt, omdat de features voor plaats van articulatie van onderliggende post-vocalische glides altijd *heterorgaan* zijn met die van de vocaal (cf. Trommelen 1983:146-7, en als illustraties: *kieuw*, *duw* ([-back][+back]), *loei*, *kooi*, *baai* ([+back] [-back])). In de representatie *alowha* ligt de situatie heel anders, want hier speelt *homorganiteit* juist een rol. Wat we dus laten meewegen in onze argumentatie is de welbekende observatie dat lange vocalen in open syllables in het Nederlands een bepaalde graad van diftongisering kennen (cf. Zwaardemaker & Eykman 1928:120 ff., 256).

De conclusie van deze sectie is dat ook met betrekking tot Glide Insertie *h*-syllables zich als onset-loze syllables gedragen.⁵

5 De *h*-variant van de ‘chanted call’

Gussenhoven (1993) bespreekt het verschijnsel van de zo geheten *chanted call* in het Nederlands. De ‘chanted call’ is een intonatie-melodie ‘most easily invoked by imagining a speaker calling someone’s name’ (p. 38). Het toonpatroon van de melodie is [HL] (Hoog-Laag), en dit patroon wordt op de volgende manier over de aanwezige syllables van een woord gespreid: de H-toon wordt verbonden met de hoofdklemtoon van het woord, de L-toon met de laatste syllabe; spreiding van-links-naar-rechts zorgt, waar nodig, voor toon op de overige syllables.

(33)

	H		L	
j	á	a	p	ie

	H		L	
j	ó	n	a	t
				n

De klinkers van het woord zijn vaak (veel) langer dan ‘normaal’.

Deze sectie gaat over een variant van deze ‘chanted call’ die door Gussenhoven niet besproken wordt: een variant met *h*. Deze gevallen vormen een onverwachte onaf-

5 Andere fonologische processen uit Nederlandse dialecten leiden Nijen Twilhaar (1992) tot een soortgelijke conclusie.

hankelijke bron van intervocalische *h*'s. Op deze voorbeelden wordt vervolgens de analyse van de vorige sectie toegepast.

Gussenhoven geeft één 'chanted call'-voorbeeld met een finale beklemtoonde syllabe: monosyllabisch *Jan* in (34). Deze syllabe moet in zo'n geval beide tonen accomoderen (deze situatie doet zich ook voor in meerlettergrepige woorden met eindklemtoon, zoals onze rechtevoorbeelden in (34)).⁶

- (34)
$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ j \quad \acute{a} : n \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ k \quad \acute{o} \quad o \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ annem \quad f \quad e \quad k \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ mamal \quad \acute{o} \quad e \end{array}$

De vocaal in *Jan* is van oorsprong kort ('ongespannen'): [jan] (de lengtemarkering in 'chanted' *Jan* komt van Gussenhoven). Onze *h*-variant doet zich precies voor in deze context: finale beklemtoonde syllabes.⁷ De vocaal van deze syllabe is onderhevig aan de volgende, impressionistische, procedure: ..V..→..h V... Dat wil zeggen, we hebben 'chanted calls' als die hier onder:

- (35)
$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ j \quad [\acute{a}] \quad h \quad [\alpha] \quad n \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ k \quad [\acute{o}] \quad h \quad [o] \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ annem \quad [f] \quad h \quad [i] \quad k \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ mamal \quad [\acute{a}] \quad h \quad u \end{array}$

In deze *h*-variant van de 'chanted call' wordt een context gecreëerd die normaliter niet voorkomt in onafgeleide woorden: voorbeelden van het type *Jáhán*. Ineens ontstaat (ruimschoots) een groep woorden met woord-interne korte vocalen vóór de *h* (vergelijk de discussie over het niet bestaan van **librehho*-woorden in sectie 2). Zie bijvoorbeeld de feiten in (36):

- (36)
$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ t \quad [\acute{o}] \quad h \quad [\acute{o}] \quad m \\ \textit{Tóm} \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ w \quad [i] \quad h \quad [i] \quad m \\ \textit{Wím} \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ r \quad [\wedge] \quad h \quad [\wedge] \quad t \\ \textit{Rúth} \end{array}$	$\begin{array}{c} H \quad L \\ \quad \\ mar \quad c \quad [\acute{e}] \quad h \quad [e] \quad l \\ \textit{Marcél} \end{array}$

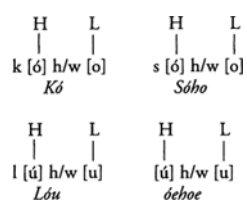
De vraag die nu rijst is de volgende: gedraagt de output van deze *h*-variant van de 'chanted call' zich volgens het patroon van de vorige sectie, met name wat betreft de mogelijkheid om hem door een glide te vervangen, gestuurd door de linker-context? Het antwoord is 'ja'. 'Chanted calls' als **Tɔwɔm*, **Wijlm*, **Rʲjʰth* zijn niet-acceptabel: ze hebben een korte ('ongespannen') klinker voor de *h*. 'Chanted calls' met een glide van de drie rechtevoorbeelden in (35) zijn wel acceptabel. De volgende (bijna) minimale paren laten dat zien. Deze voorbeelden links hebben een

6 In gevallen als *Annemíek*, *Mammalóe* (maar ook *Diána*, *Wilhelmína*), d.w.z. meerlettergrepige woord met hoofdklemtoon niet vooraan, begint de 'chanted call' dus ook niet vooraan, maar is de contour L-H-L. In dit patroon is het deel H-L de 'chanted call' (waar H weer verbonden is met de hoofdklemtoon, en L met de laatste syllabe), en is de initiële L een resultaat van een default L-toe-kenning (Gussenhoven p.c.).

7 Deze variant komt dus niet voor in voorbeelden als *Jáapie* of *Jónathan*, omdat het hier geen finale beklemtoonde lettergrepen betreft.

'chanted' *h*, de voorbeelden rechts hebben een onderliggende *h*. Beide *h*'s kunnen volgens ons optioneel vervangen worden door een glide.

(37)

De bespreking van de *h*-variant van de Nederlandse 'chanted call' bevestigt de interactie tussen *h*-deletie en Glide Insertie.

6 Conclusies

In het eerste deel van dit artikel hebben we verslag gedaan van het fonologische gedrag van de Nederlandse *h*. We hebben beargumenteerd dat dit segment, in tegenstelling tot wat de oppervlakte misschien suggereert, geen mogelijke Onset is: wel onset-status zou leiden tot complexe condities op de distributie van dit segment. In plaats daarvan hebben we beargumenteerd dat *h* een inherent onderdeel is van het eerste deel van het Rijm, in de vorm van het feature [-voice] op de rijm-vocaal. In de tweede deel van dit artikel hebben we aangetoond dat *h*-initiële syllabes zich fonologisch inderdaad als onset-loze syllabes gedragen. Het onderscheid tussen syllabes met en zonder onset speelt in twee fonologische processen - Vocaal Reductie en Glide Insertie - een cruciale rol en in beide gevallen volgen *h*-initiële syllabes het patroon van de onset-loze syllabes. We beschouwen deze processen dan ook als onafhankelijke evidentie voor de voorgestelde analyse van *h*. Ten slotte hebben we aangetoond dat de gepresenteerde *h*-analyse een rol lijkt te spelen in de feiten van de *h*-variant van de 'chanted call' in het Nederlands.

Bibliografie

- Bach, E. (1968).** Two problems concerning the simplicity metric in phonology. *Glossa* 2, 128-149.
- Berg, B. van den (1978).** *Foniek van het Nederlands*. Den Haag: Van Goor (achtste druk).
- Cohen, A., C.L. Ebeling, F. Fokkema & A.G.F. Van Holk (1961).** *Fonologie van het Nederlands en het Fries*. Den Haag: Nijhoff.
- Gussenhoven, C. (1993).** The Dutch foot and the chanted call. *Journal of Linguistics* 29, 37-63.
- Haas, W. De (1988).** *A Formal Theory of Vowel Coalescence, a Case Study of Ancient Greek*. Dordrecht: Foris.
- Hulst, H. van der (1984).** *Syllable Structure and Stress in Dutch*. Dordrecht: Foris.
- Hulst, H. van der (1985).** Ambisyllabicity in Dutch. In H. Bennis & F. Beukema (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1985*. Dordrecht: Foris, 57-66.

- Kager, R. (1989).** *Stress and Destressing in English and Dutch*. Dordrecht: Foris.
- Kager, R. & W. Zonneveld (1986).** Schwa, syllables and extrametricality in Dutch. *The Linguistic Review* 5, 197-221.
- Ladefoged, P. (1975).** *A Course in Phonetics*. New York: Harcourt, Brace & Jovanovich.
- McCarthy, J. & A. Prince (1993).** Generalized Alignment. *Morphology Yearbook* 1993, 79-154.
- Nijen Twilhaar, J. (1992).** Deflexie en genusverlies. *De Nieuwe Taalgids* 85, 147-160.
- Nouveau, D. (1994).** *Language Acquisition, Metrical Theory and Optimality; a Study of Dutch Word Stress*. Ph.D. diss., Utrecht University.
- Selkirk, E.O. (1989).** A two-root theory of length. Unpublished paper, University of Massachusetts at Amherst/Max-Planck-Institut Nijmegen.
- Trommelen, M. (1983).** *The Syllable in Dutch, with Special Reference to Diminutive Formation*. Dordrecht: Foris.
- Trommelen, M. (1988).** On *ie*, *uu*, and *oe*: Dutch vowel length re-examined. In G.J. de Haan & W. Zonneveld (eds.), *Formal Parameters of Generative Grammar* 3. Dordrecht: Foris, 71-82.
- Trommelen, M. & W. Zonneveld (1989).** *Klemtoon en Metrische Fonologie*. Muiderberg: Coutinho.
- Trommelen, M. & W. Zonneveld (1995).** Word-stress in West-Germanic (English, Dutch, German) and North-Germanic (Swedish, Norwegian). Te verschijnen in *Proceedings Euro-type European Science Foundation*, Volume 9: Themegroup Word Prosodic Systems, Strasbourg.
- Vieregge, W.H. (1985).** *Transcriptie van Spraak*. Dordrecht: Foris.
- Zonneveld, W. (1993).** Schwa, superheavies, stress and syllables in Dutch. *The Linguistic Review* 10, 59-110.
- Zwaardemaker, H. & L.P.H. Eijkman (1928).** *Leerboek der Phonetiek*. Haarlem: Bohn.

* Meer fonologisch gedrag van de *H*
Jan Nijen Twilhaar*

Abstract

This contribution deals with the behaviour of *h* in a chain of phonological phenomena in Dutch dialects. This behaviour supports the hypothesis, proposed by Trommelen & Zonneveld in this issue, that the syllabic constituent that immediately dominates *h*, is not the onset, but the rhyme of the syllable. This paper also deals briefly with the diachronic behaviour of *h*, which can possibly also be explained within the hypothesis that *h* is in rhyme position.

1 Inleiding

De 'consonant' *h* heeft in de taalkundige literatuur altijd een bijzondere plaats ingenomen. In oudere publicaties wordt hij weliswaar onder de consonanten behandeld, maar hier en daar afgeschilderd als een 'blote ademtocht', 'blaasklank', 'aanblazing' of 'uitblazing'. In de generatieve literatuur blijkt het lastig te zijn de *h* in termen van distinctieve kenmerken te definiëren. Sommige taalkundigen menen zelfs dat dit element in sommige dialecten niet eens meer een foneem is.

In het Standaardnederlands en een aantal Nederlandse dialecten komt een reeks van fonologische verschijnselen voor waarbij de *h* zich lijkt te gedragen als een vocaal. We zouden het ook anders kunnen uitdrukken: de *h* lijkt onzichtbaar te zijn voor de desbetreffende fonologische regels, alsof ze naar de onmiddellijk op de *h* volgende vocaal kijken. In Nijen Twilhaar 1992 heb ik gewezen op het 'vocaalachtige' gedrag van dit element. Er worden in verband hiermee drie fonologische verschijnselen aangehaald. In het genoemde artikel, dat over het verband tussen deflexie en genusverlies gaat, komt het gedrag van de *h* slechts zijdelings ter sprake. In het artikel van Trommelen en Zonneveld dat in dit nummer is opgenomen, wordt een visie uiteengezet waarin de *h* geen deel uitmaakt van de onset, maar van het *rijm*. De auteurs baseren zich daarbij op de distributionele eigenschappen van de *h* en op twee fonologische processen waarbij dit element een opmerkelijke rol speelt: vocaalreductie en glijklankinsertie. Trommelen en Zonneveld baseren hun benadering op feitenmateriaal uit het Standaardnederlands. Ik wil in dit artikel laten zien dat hun voorstel een veel groter bereik heeft; er komt een aantal dialecten aan de orde waarin verschijnselen voorkomen die we niet in het Standaardnederlands aantreffen, maar die zich binnen het genoemde voorstel eenvoudig laten verklaren. Drie ervan kwamen al kort ter sprake in Nijen Twilhaar 1992. Bovendien

* Jan Nijen Twilhaar is docent taalkunde op de Hogeschool van Utrecht (vakgroep Nederlands en de opleiding voor leraar/tolk Nederlandse gebarentaal). Daarnaast is hij docent taalbeheersing op dezelfde hogeschool (Sociaal Jurische Dienstverlening). E-mail: jan.nijen.twilhaar@feo.hvu.nl/privé: jvnijen@worldonline.nl. De auteur wil graag de anonieme redacteur bedanken die de eerste versie van dit artikel van een groot aantal zinvolle opmerkingen voorzag.

kijken we naar het gedrag van de *h* in diachroon perspectief, omdat dit mogelijk kan leiden tot de veronderstelling dat de hypothese van Trommelen en Zonneveld niet taal-specifiek, maar universeel is.

Het artikel zit als volgt in elkaar. In de volgende paragraaf wordt kort ingegaan op een aantal eigenschappen van de *h*. In de derde sectie komt het fonologisch gedrag van de *h* aan de orde bij een reeks van fonologische verschijnselen. In paragraaf 4 wordt het gedrag van de *h* in diachroon perspectief bekeken voor een aantal talen en dialecten. De vijfde paragraaf bevat de conclusies.

2 Eigenschappen van de *h*

De eigenschappen van de *h* hebben al vroeg de aandacht getrokken van taalbeschouwers. Weiland 1805 behandelt dit element bij de medeklinkers, maar merkt erover op dat het eigenlijk noch een klinker, noch een medeklinker is: '[Z]ij is niet meer, dan een schielijke ophef en eene scherpe uitblazing van adem voor het begin van eenen klinker (...)'. (Weiland 1805: 33) Bilderdijk 1826: 44 merkt op dat 'de *h* eigenlijk een bloote ademtocht (*adspiratie*) is'. Volgens Lulofs 1831:6 is de *h* 'eene soort van longletter of aanblazing'. Kuiper 1851: 19 zegt hetzelfde als Weiland: '[Z]ij moet (...) slechts als een bloote ademtocht vóór het begin van eenen klinker worden aangemerkt'. Bij Jacobs en Koenen 1892 wordt de *h* niet ingedeeld bij de keel-, tong- of lipconsonanten: '[O]orspronkelijk behoorde zij tot de keelletters, doch thans is zij niets meer dan een uitblazing van den adem, tusschen de dicht bij elkaar gebrachte stembanden door'. (Jacobs en Koenen 1892: 15) Een vergelijkbare visie op de *h* komen we al tegen bij de antieke grammatici, voor wie dit element geen klinker, medeklinker of semivocaal was, maar een blote 'halitus' (ademtocht).

In de generatieve literatuur blijkt het lastig te zijn de *h* in termen van distinctieve kenmerken te definiëren. Van Bakel 1976, Van den Berg 1978, Booij 1981, Collier en Droste 1982 en Trommelen en Zonneveld 1982 zijn het allemaal eens over de features [+continuant] en [-lateraal] en de plaatskenmerken [-hoog], [-anterieur] en [-coronaal] (alleen Collier en Droste noemen het kenmerk 'hoog' niet). Booij is de enige die het feature [+stem] toekent. In Van den Berg, Booij en Trommelen en Zonneveld is de *h* zowel [+consonantisch] als [+achter], terwijl Van Bakel een negatieve specificatie geeft voor deze twee kenmerken. Ook Collier en Droste gebruiken het kenmerk [-consonantisch]. Het feature 'achter' noemen ze niet. De *h* is zowel bij Booij, Collier en Droste als bij Trommelen en Zonneveld [+sonorant], terwijl Van Bakel en Van den Berg het kenmerk [-sonorant] toekennen.

In Nijen Twilhaar 1992 wordt geconstateerd dat sommige fonologische regels 'de *h* als het ware niet [lijken] te zien en naar de vocaal als rechter vocalische omgeving [lijken] te kijken (...)'. (Nijen Twilhaar 1992:155) De *h* wordt overigens *altijd* gevolgd door een vocaal en dit gegeven speelt een belangrijke rol in Ladefoged 1975, die door Trommelen en Zonneveld (in het vervolg: TZ) wordt geciteerd. Ladefoged merkt voor het Engels over dit element op dat 'from an articulatory point of view [*h*] is simply the voiceless counterpart of the following vowel'. (Ladefoged 1975: 34) In de visie van TZ maakt de *h* geen deel uit van de onset, maar van het rijm. Door de fonetische kant van de *h* in hun beschouwing te betrekken, weten TZ de aantrekkelijke conditie te handhaven dat het rijm bipoitioneel is: de *h* eist niet een extra rijmpositie op, maar, en daarbij baseren de auteurs zich op het citaat uit Ladefoged 1975, de laryngale knoop van de eerste rijmpositie bevat een opeenvol-

ging van twee tegenovergestelde kenmerken voor stem: [-stem] en [+stem].

3 Fonologisch gedrag van de *h*

De hypothese dat de *h* niet in de onset, maar in het rijm zit, verklaart volgens TZ de opmerkelijke distributionele eigenschappen van dit element. Zo staat de *h* altijd het meest links in de syllabe en is dit element altijd prevocalisch, nooit postvocalisch.

De hypothese verklaart tevens waarom syllaben met *h* zich bij vocaalreductie en glijklankinsertie gedragen als andere onsetloze lettergrepen.

In deze paragraaf richten we ons op de Nederlandse dialecten, waarin de *h* zich overigens op een vergelijkbare manier gedraagt bij de twee hierboven besproken processen. We stellen in deze sectie nog vijf andere fonologische processen aan de orde, die niet in het Standaardnederlands (in het vervolg: SN) voorkomen, maar wél in een aantal Nederlandse dialecten. Het gaat om de volgende vijf verschijnselen:

(1)	1.	vocaalnasalering,
	2.	r-reductie,
	3.	nasaaldeletie in <i>-en</i> bij masculina,
	4.	stemhebbend worden van obstruenten, en
	5.	sjwadeletie.

Nasaaldeletie in *-en* bij masculina treffen we aan in een reeks van Zuid-Nederland-se dialecten, de overige verschijnselen betreffen het Oost-Nederlands, waarvoor ik de taalfeiten ontleen aan het dialect van mijn geboorteplaats Hellendoorn.

3.1 Vocaalnasalering

In het Hellendoorns (in het vervolg: HE) ondergaan lange en korte vocalen nasalering als ze gevolgd worden door de coronale nasaal *n*. Nadat de vocaal genasaleerd is, verdwijnt deze *n*:

(2) man	[mâ]	doen	[dũ]
bon	[bõ]	loon	[lõ:]

Nasalering vindt ook plaats als de nasaal wordt gevolgd door een of twee consonanten:

(3) bont	[bõ̃t]	(hee) daanst	[dâ:st] '(hij) danst'
kaans	[kâ:s]	'kans'	

De regel werkt ook in afgeleide woorden en in syntactische omgevingen:

(4)	a	mankracht	[mɑ̃] kracht	loonbrief	[lõ:]brief
		onding	[õ]ding	gemeente	ge[mĩ]te

b	den [mã]	kracht egeven	‘die man kracht gegeven’
	det [lõ:]	votebracht	‘dat loon weggebracht’

Wordt de nasaal echter gevolgd door een vocaal, dan blijft vocaalnasalering achterwege:

(5)	kanne	[kanɔ̃]	‘kan’	zwane	[zwä:nɔ̃]	‘zwaan’
	tonne	[tonɔ̃]	‘ton’	bone	[bo:nɔ̃]	‘boon’

In afgeleide woorden en syntactische omgevingen zien we weer hetzelfde:

(6)	a	manachtig	[man] achtig	
		loonoaverzicht	[lo:n]oaverzicht	‘loonoverzicht’
	b	den [man] oarig		‘die man aardig
		evunden		gevonden’
		det [lo:n]		‘dat loon
		ekregen		gekregen’

De verklaring voor het uitblijven van nasalering is dat door hersyllabificering de *n* onset is geworden van de volgende lettergreep, waardoor vocaalnasalering wordt geblokkeerd: *man* (vocaalnasalering) tegenover *ka-ne* en *ma-nach-tig* (geen vocaalnasalering).

Wanneer nu de coronale nasaal gevolgd wordt door een *h*, dan blijft nasalering ook achterwege. Dat geldt voor zowel afgeleide woorden als syntactische omgevingen:

(7)	a	wonhuus	[won] huus	‘woonhuis’
		loonheugte	[lo:n]heugte	‘loonhoogte’
		manhulpe	[man]hulpe	‘manhulp’
		steunhòlt	[stʌ:n]hòlt	‘steunhout’
	b	[won] huus he’]		‘welk huis heb
		ezeen?		je gezien?
		det dit [lo:n]		‘dat dit loon
		hoge is		hoog is’
		dissen [man]		‘deze man hulp
		hulpe eböön		geboden’
		mu’j [du:n]		‘moet je doen
		heurl!		hoor!’

Net als vocaalreductie en glijklankinsertie laat vocaalnasalering zien dat *h*-initiële lettergrepen zich gedragen als onsetloze syllaben.

3.2 R-reductie

In het HE wordt de *r* na lange vocalen gereduceerd tot iets wat het meest op een *sjwa* lijkt:

(8)	weer	[wl: ^ə]	boer	[bu: ^ə]	
	koor	[ko: ^ə]	veur	[vʌ: ^ə]	‘voor’

Dit proces is in het HE complexer dan we het hier voorstellen. Voor ons doel kunnen we echter volstaan met deze uiteenzetting.

Reductie vindt ook plaats als de *r* wordt gevolgd door een of twee consonanten:

(9)	pee ^[r̥] s	‘paars’	lantee ^[r̥] n	‘lantaarn’
	koo ^[r̥] d		koo ^[r̥] ts	

De regel is ook van toepassing in afgeleide woorden en in syntactische omgevingen:

(10)	a	wee ^[r̥] bericht	b nie vee ^[r̥] goan	‘niet ver gaan’
		veu ^[r̥] zichtig	doa ^[r̥] niks te doen	‘daar niets te doen’

Wordt de *r* echter gevolgd door een vocaal, dan blijft reductie achterwege:

(11)	pere	[pl:r̥]	‘peer’	Europa	[Λ:ro:pä:
	deure	[dΛ:r̥]	‘deur’	Irak	[i:r̥ak]

In afgeleide woorden en syntactische omgevingen zien we weer hetzelfde:

(12)	a	weeroaverzicht	[wl:r̥]oaverzicht
		koorachtig	[ko:r̥]achtig
	b	[brΛ:r̥] op zolder	‘broer op zolder’
		[dü:r̥] in de winkel	‘duur in de winkel’

De verklaring voor het uitblijven van *r*-reductie is ook hier weer de positie van het desbetreffende element in de syllabe: de *r* reduceert in rijmpositie, wat te zien is in (8)-(10), terwijl reductie achterwege blijft als de *r* door hersyllabificatie in de onset van de volgende lettergreep zit, zoals in (11) en (12). Vergelijk: *weer* en *koord* (*r*-reductie) tegenover *deu-re* (geen *r*-reductie).

Wordt de *r* gevolgd door de *h*, dan treedt evenmin reductie op. Dat geldt voor zowel afgeleide woorden als syntactische omgevingen:

(13)	a	weerhaen	[wl:r̥]haen	‘weerhaan’
		huurhuus	[hü:r̥]huus	‘huurhuis’
		boorhelper	[bo:r̥]helper	
		veurhamer	[vA:r̥]haemer	‘voorhamer’
	b	w[l:r̥] haenties ezeen		‘weer haantjes gezien’
		‘n zw[o:r̥] hok		‘een zwaar hok’
		‘n d[ü:r̥] huus		‘een duur huis’
		v[Λ:r̥] haemers eruild		‘voor hamers geruild’

Ook bij r-reductie zien we dus dat *h*-initiële syllaben zich als onsetloze lettergrepen gedragen.

3.3 Nasaaldeletie in *-en*

Het West-Nederlands en het SN kennen een regel voor deletie van de *n* in de uitgang *-en* van de infinitieven en pluralia. Een groot aantal Zuid-Nederlandse dialect-

ten kent dit verschijnsel ook, maar daar wordt deze nasaal ook gedeleerd in preminale attributieve elementen bij mannelijke substantieven. Om articulatorische redenen blijft de *n* behouden voor bepaalde consonanten, zoals *d*, *t* en *b* (uitgebreider hierover Nijen Twilhaar 1992). Waar het ons hier echter om gaat, is dat deze *n* ook blijft als hij wordt gevolgd door een klinker. Opmerkelijk is dat hij evenmin verdwijnt voor de *h*, wat opnieuw laat zien dat lettergrepen die met dit element beginnen, zich gedragen als syllaben zonder onset. Enkele voorbeelden uit Taeldeman 1980: 227:

(14)	<i>voor consonant</i>	<i>voor vocaal</i>	<i>voor h</i>
	nen dikken tak ne	ne groten aap	(...) wilden hond
	langen dag (...)		nen hogen (...)
	hogen berg ne		
	wilden (...) ne		
	groten (...)		

Gezien de overige verschijnselen in het HE mogen we m.i. aannemen dat de *h* zich hier niet gedraagt als een *d*, *t* of *b*, maar als een vocaal.

3.4 Stemhebbend worden van obstruenten

In Nijen Twilhaar 1990: 203 komt een verschijnsel ter sprake waarbij stemloze obstruenten stemhebbend worden in een intersonorante omgeving: de rechter omgeving wordt gevormd door een vocaal, de linker door een vocaal of een sonorante consonant. In (15a) staat een aantal morfologisch afgeleide vormen, in (15b) enkele syntactische contexten. Ook dit proces is enigszins complexer dan hier wordt voorgesteld, maar ook nu beperken we ons tot de hoofdzaak: de gegevens die relevant zijn voor wat we in dit artikel willen illustreren.

(15)	a	gla[z] emmer	po[d]eerpel	'pootaardappel'
		loo [v] achtig	poo[G]emmer	
		sa [b] emmer	mel[G]emmer	
	b	gla[z]-in-loodraem	'glas-in-loodraam'	
		sol[d] op toafel	'zout op tafel'	
		poo [G] op toafel	'pook op tafel'	
		klim[d] op toafel	'klimt op tafel'	

De obstruent is niet stemhebbend als de rechter omgeving wordt gevormd door een sonorante consonant:

(16)	lèè[s]laampe	'leeslamp'
	bloe[t]rood	

Staat er echter rechts van die obstruent een *h*, dan wordt de stemloze obstruent wèl stemhebbend gemaakt. In (17a) staat een rijtje afgeleide vormen, in (17b) staan enkele syntactische contexten.

- (17)
a	gla[z]had	‘glashard’	groo[d]haandel	‘groothandel’
	gla[z]haandel	‘glashandel’	hal[v]hoge	‘halfhoog’
b	gla[z]huurn	‘glas huren’		
	’n soor[d]	‘een soort		
	hok	hout’		

De gevolgtrekking die we kunnen maken is dus dat het proces van het stemhebbend worden van obstruenten in intersonorante omgevingen laat zien dat h-initiële lettergrepen zich gedragen als onsetloze syllaben.

3.5 Sjewadeletie

Het vijfde en laatste verschijnsel dat we aan de orde stellen, is sjewadeletie. Dit proces treedt zowel woordintern (derivatie, samenstelling) als woordextern op (woordgroepen en zinnen). Als we het gedrag van de *h* met dat van vocalen willen vergelijken, dan is vrijwel alleen sjewadeletie over woordgrenzen heen relevant. Het HE bezit namelijk een zeer algemene regel die de sjwa deleert vóór alle derivationale morfemen (*stille + te → stilte*) en voor het rechterdeel van samenstellingen (*bloeme + pot → bloempot*). Sjewadeletie over woordgrenzen heen wordt geïllustreerd in de volgende voorbeelden:

- (18)
de deure is dikke	‘de deur is dik’
de vrouwe et appels	‘de vrouw eet appels’
de katte op zòlder	‘de kat op zolder’

Het fenomeen doet zich niet voor wanneer de rechter omgeving begint met een consonant:

- (19)
zesse ligt ’r in de kaste	‘zes liggen er in de kast’
de <i>bloeme</i> past nie in de deuze	‘de bloem past niet in de doos’
de <i>lift</i> remt nie	‘de lift remt niet’
de <i>poorte</i> wil nie lös	‘de poort wil niet open’

Interessant is nu dat de sjwa eveneens wordt gedeleerd wanneer de rechter omgeving begint met een *h*.

- (20)
disse hakke	‘deze hak’	grote heugte	‘grote hoogte’
disse hulpe	‘deze hulp’	mooie hoepels	‘mooie hoepels’
hoge huu	‘hoge hoeden’		
de heugte		‘de hoogte’	
de huuze		‘de huizen’	

Er zijn in het HE enkele prefixen met sjwa, zodat we kunnen vaststellen wat er woordintern met dit element gebeurt wanneer de rechter omgeving begint met een *h*. De sjwa van het prefix verdwijnt voor stammen die met een vocaal beginnen:

(21)	beoadem	'beadem'
	geärger	'geërger'

Ook hier blijft deletie achterwege als het prefix gevolgd wordt door een stam die met een consonant begint:

(22)	bedèènk	'bedenk'
	geloop	'geloop'

En weer zien we de sjwa verloren gaan voor *h*-initiële lettergrepen:

(23)	behoald	'behoud'
	geheur	'gehoor'

Het gedrag van de vormen met *h* laat zien dat sjwadeletie, net als de andere besproken fonologische regels als het ware door de *h* heen kijkt naar de onmiddellijk erop volgende vocaal. Hetzelfde lieten TZ voor het SN zien aan de hand van de regels voor vocaalreductie en glijklankinsertie. Dit betekent in termen van syllabestructuur dat de *h* deel uitmaakt van het rijm. In de volgende paragraaf zullen we verdere evidentie aanvoeren voor deze hypothese door het diachrone gedrag van de *h* te bekijken.

4 Fonologisch gedrag van de *h*: diachroon

Het lijkt erop dat de *h* al vele eeuwen lang een zwakke positie heeft gehad. Ik denk dat we mogen aannemen dat dit element reeds in een zeer vroeg stadium vanuit articulatorisch oogpunt gezien niet meer was dan de stemloze tegenhanger van de erop volgende vocaal. Het is algemeen bekend dat de *h* in allerlei talen en dialecten verdwenen is. Hiervan zijn tal van voorbeelden te geven uit het Middelnederlands, het zeventiende-eeuws en uit hedendaagse Nederlandse dialecten. De lezer wordt hiervoor verwezen naar Van Loey 1980: 108, Van Loon 1986: 132, Te Winkel 1884: 34-35, Koelmans 1959:87, Poorter 1989:22 en 49, Van der Haar 1967:87 en Winkler 1874: 378.

Voor een deel blijkt de afwezigheid van de *h* in de desbetreffende talen/dialecten uit het gebruik van hypercorrecte vormen, waarin een *h* wordt gebruikt waar deze historisch gezien nooit heeft bestaan. De verschijnselen van *h*-deletie en het hypercorrect gebruik van de *h* komen we al tegen in het Oudnederfrankisch (zie Franck 1909: 140) en het Oudhoogduits (Braune 1911: 132). Voor het Engels wijst Aitchison erop dat de *h* 'is in the process of disappearing. It has already been lost in a number of British dialects, such as London Cockney, which has been *h*-less for a long time'. (Aitchison 1991: 141) Op dezelfde pagina noemt zij als een van de oorzaken van die verdwijning dat dit element 'is (...) relatively weakly articulated and difficult to hear'.

Het is een bekend gegeven dat de *h* niet meer aan de oppervlakte komt in Romaanse talen als het Frans en het Spaans, hoewel het element nog steeds in de spelling van deze talen wordt weergegeven, iets wat overigens niet geldt voor

een taal als het Italiaans. Schwan 1966: 26 merkt over de *h* in het vulgair Latijn het volgende op: '*h* ist in der Vulgarsprache noch früher als in der Schriftsprache vollständig

geschwunden'. Het gaat hierbij telkens om de *h* in anlautpositie. Voorbeelden van *h*-deletie en het hypercorrect gebruik van de *h* in het vulgair Latijn en in het Latijn van Romeinse schrijvers zijn o.m. te vinden bij Te Winkel 1884: 32 en Schwan 1966: 26.

De zwakke positie van de *h*, die blijkt uit deletie van dit element, lijkt mij een mogelijk argument voor de hypothese dat hij al eeuwenlang niet meer is dan de stemloze tegenhanger van de erop volgende vocaal. Deze positie van de *h* (vertaald in een syllabestructuur waarin de *h* zich in het rijm bevindt) zou dan niet alleen het synchrone gedrag van dit element bij een reeks van fonologische verschijnselen verklaren in een aantal hedendaagse talen/dialecten, maar ook het op grote schaal verdwijnen van de *h*. De besproken verschijnselen zijn zo algemeen dat we wellicht mogen veronderstellen dat de hypothese van TZ van universele aard is.

5 Conclusies

In dit artikel hebben we het fonologisch gedrag van de *h* besproken in een aantal talen en dialecten. Uit dat gedrag blijken de bijzondere eigenschappen van dit element. De gedachte dat de *h* niet meer is dan een 'blote ademtocht' of, taalkundiger geformuleerd, simpelweg de stemloze tegenhanger van de onmiddellijk erop volgende vocaal, wordt door Trommelen en Zonneveld vertaald in een syllabestructuur waarin de *h* geen deel uitmaakt van de onset, maar van het rijm. Deze visie heeft betrekking op het Standaardnederlands. We hebben laten zien dat hun voorstel een veel groter, mogelijk zelfs universeel bereik heeft. De door hen geformuleerde hypothese wordt ondersteund door het gedrag van de *h* bij zeven fonologische processen, waarvan er twee reeds bij Trommelen en Zonneveld aan de orde kwamen, terwijl drie andere, zij het slechts zijdelings, in Nijen Twilhaar 1992 ter sprake werden gebracht. Vanuit articulatorisch oogpunt gezien lijkt de *h* al eeuwenlang niet meer te zijn dan de stemloze tegenhanger van de erop volgende vocaal. Wellicht mogen we daarom veronderstellen dat hij al geruime tijd de rijmpositie bekleedt en daarmee zouden we niet alleen een verklaring kunnen hebben voor het synchrone gedrag van dit element bij een reeks van fonologische verschijnselen in een aantal hedendaagse talen/dialecten, maar ook voor de verdwijning van de *h* in verschillende talen/dialecten. De verschijnselen die we bespreken in dit artikel, komen zo algemeen voor dat we misschien mogen veronderstellen dat de hypothese van TZ van universele aard is.

Bibliografie

- Aitchison, J. (1991).** *Language change: progress or decay?* Cambridge: Cambridge University Press².
- Bakel, J. van (1976).** *Fonologie van het Nederlands; synchroon en diachroon.* Utrecht: Bohn, Schekema & Holkema.
- Berg, B. van den (1978).** *Foniek van het Nederlands.* Amsterdam: Van Goor Zonen.⁸
- Bilderdijk, W. (1826).** *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage: Immerzeel.
- Booij, G.E. (1981).** *Generatieve fonologie van het Nederlands.* Utrecht: Het Spectrum.

Braune, W. (1911). *Althochdeutsche Grammatik*. Halle: Niemeyer.⁴

- Franck, J. (1909).** *Altfränkische Grammatik; Laut- und Flexionslehre*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Haar, D. van der (1967).** *Gaellemuun en 'et Gaellemunegers; een studie over Genemuiden en het Genemuider dialect*. Nijmegen: Thoben offset.
- Jacobs, H., en M.J. Koenen (1892).** *Nederlandsche spraakkunst*. Groningen: Wolters.
- Koelmans, L. (1959).** *Teken en klank bij Michiel de Ruyter*. Assen: Van Gorcum.
- Kuyper, G. (1851).** *Handleiding tot de beoefening der Nederlandsche taaien letterkunde*. Breda: Broese & Comp.³
- Ladefoged, P. (1975).** *A Course in Phonetics*. New York: Harcourt, Brace & Jovanovich.
- Loey, A. van (1980).** *Middel nederlandse spraakkunst*. II. Klankleer. Groningen: Wolters-Noordhoff.⁸
- Loon, J. van (1986).** *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven: Acco.
- Lulofs, B.H. (1831).** *Over de Nederlandsche spraakkunst stijl en letterkennis*. Groningen: Oomkens.
- Nijen Twilhaar, J. (1990).** *Generatieve fonologie en de studie van Oostnederlandse dialecten*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
- Nijen Twilhaar (1992).** 'Deflexie en genusverlies'. In: *De Nieuwe Taalgids* 85, 147-160.
- Poorter, P. (1989).** *Blokzielugger schippers; met een inleiding over het Blokzijs en een verklarende woordenlijst door Jan Nijen Twilhaar en Harrie Scholtmeijer*. Kampen: IJsselakademie.
- Schwan, E. (1966).** *Grammatik des Altfranzösischen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.¹²
- Tældeman, J. (1980).** 'Inflectional aspects of adjectives in the dialects of Dutchspeaking Belgium'. In: W. Zonneveld, F. van Coetsem & O.W Robinson (eds.) (1980): *Studies in Dutch phonology*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Trommelen, M., & W. Zonneveld (1982).** *Inleiding in de generatieve fonologie*. Muiderberg: Coutinho.²
- Weiland, P. (1805).** *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam: Johannes Allart.
- Winkel, J. te (1884).** *De grammatische figuren in het Nederlandsch*. Kuilenburg: Blom & Olivierse.²
- Winkler, J. (1874).** *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon*. DI. 1. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

* De geschiedenis van *dat*, *wat* en *hetgeen* in bijbelvertalingen
Judith Schoonenboom*

Abstract

This paper describes (changes in) the use of the neutral free relative from the earliest Middle Dutch up to the present on the basis of a corpus excerpted from a number of Bible translations. The forms used as neutral free relatives in Dutch are *dat*, *wat* and *hetgeen*. The corpus shows an increase in the use of *wat*, the disappearance of *dat*, and an increase followed by a decline in the use of *hetgeen*. These findings can be explained by a reanalysis of the antecedent *al* in *al dat* as an adjunct, which licensed the form *al wat*; the disappearance of *dien dat*, which promoted the use of *hetgene dat*; and resistance against the formal form *hetgeen*, which led to a decline in the use of *hetgeen*.

1 Opzet van het onderzoek

Dit artikel is een verslag van een onderzoek naar (veranderingen in) het gebruik van onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden met ingesloten antecedent. Dat het gebruik van betrekkelijke voornaamwoorden, en dus ook van onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden met ingesloten antecedent, sinds het Middelnederlands is veranderd, is bekend (vgl. Van der Horst 1988 en de daarin vermelde literatuur): werd in het vroege Middelnederlands voornamelijk *dat* gebruikt, in het hedendaagse Nederlands zijn *wat* en *hetgeen* mogelijk (zie voorbeeld (1)).

- (1) Ik ben het geheel eens met *hetgeen/wat*
de vorige spreker gezegd heeft

Tot op heden ontbreekt echter een nauwkeuriger beschrijving van het verloop van de veranderingen die optraden. Dit artikel hoopt hiertoe een bijdrage te kunnen leveren.

Het onderzoek is gebaseerd op een door de auteur samengesteld corpus van onzijdige relativa met ingesloten antecedent¹. Het corpus is geëxcerpeerd uit vijf vertalingen van de bijbel, uit resp. 1399, 1538, 1637, 1884 en 1951. Het gaat hier om de volgende vertalingen:

* Met dank aan Joop van der Horst, Wim Klooster en de redactie van dit tijdschrift voor commentaar op eerdere versies van dit artikel. Dank aan Evert Wattel die de statistische berekeningen uitvoerde, en bij wie ik altijd terecht kon voor hulp bij het analyseren van de data, en aan Pieter van Reenen voor het beschikbaar stellen van en hulp bij het exciperen van het VU-corpus niet-literair 14e-eeuws Middelnederlands. Dank tot slot aan Karina van Dalen-Oskam voor het beschikbaar stellen van gegevens uit de elektronische versie van het corpus Gysseling. Het adres van de auteur is: Vakgroep Linguïstiek UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht; email: judith.schoonenboom@let.ruu.nl.

1 De auteur stelt dit corpus graag beschikbaar voor ander onderzoek. Geïnteresseerden kunnen een mailtje sturen naar judith.schoonenboom@let.ruu.nl, met vermelding van het gewenste formaat (DBase, Access etc., met versienr. en DOS/Windows (95)).

1399	C.C. de Bruin (ed.), Het nieuwe Testament van de Moderne Devotie. Leiden: E.J. Brill, 1979.
1538	Den bybel met groter neersticheyt gecorrigeert. Antwerpen: Hansken van Liesvelt.
1637	Het nieuwe Testament, ofte alle boecken des Nieuwen Verbonds onses Heeren Jesu Christi. Door last van de [...] Staten Generael [...] overgeset. Tweede druk, 'verbetert van druckfouten en misstellingen'. Amsterdam, Borrit Jansz. Smit, 1662. Eerste druk: Leyden: Ravesteyn, 1637.
1884	Het nieuwe Testament: of alle boeken des Nieuwen Verbonds onzes Heeren Jezus Christus. Ingerigt overeenkomstig de thans meest gebruikelijke taal en spelling. Amsterdam: Brandt etc.
1951	Bijbel. Vertaling in opdracht van het Nederlandsch Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies. Amsterdam: Het Nederlandsch Bijbelgenootschap.

De vertaling van 1884 is een heruitgave van de Statenvertaling, waarin de spelling en enkele syntactische constructies (waaronder het onzijdig betrekkelijk voornaamwoord) zijn gemoderniseerd.

De genoemde jaartallen worden gebruikt om naar de vertalingen te verwijzen. *In 1538* betekent dus niet 'in het jaar 1538', maar: 'in de bijbelvertaling van 1538'.

Voor de bijbel werd gekozen, omdat dit door de tijden heen een relatief homogeen genre vormt. Vergelijk bijv. Openbaringen 2: 25 in de verschillende vertalingen:

1399	Ic en sal anders ghenen last op ju senden, nochtan hoeldet <i>dat</i> ghi hebbet thent ic come.
1538	ick en wil gheenen anderen last op v worpen. Nochtans houdt <i>het gene dat</i> ghi hebt tot dat ic come/
1637	Ick en sal u geenen anderen last opleggen. Maer het <i>gene</i> ghy hebt, houdt dat tot dat ick sal komen.
1884	ik zal u geenen anderen last opleggen; Maar <i>hetgeen</i> gij hebt, houdt dat, totdat ik zal komen.

Ik leg u geen andere last op. Maar *wat* gij hebt, houdt dat vast, totdat Ik gekomen ben.

In de verschillende periodes blijft de betekenis van dit tekstfragment min of meer hetzelfde (al blijft hier natuurlijk het probleem dat niet na te gaan is hoe een contemporaine lezer deze passage interpreteerde). Verschillen treden op in het lexicon (vgl. *thent* en *toddat*, *worpen* en *opleggen*), en de syntaxis (betrekkelijk voornaamwoord, ontkenning).

Een studie als deze kan geen algemene geldigheid bezitten. De studie kan niet gelden als een beschrijving van *de* verandering van het onzijdig betrekkelijk voornaamwoord in *het* Nederlands. Hiervoor zijn twee redenen. Ten eerste gaat het hier om een pilot-studie, wat de kans vergroot dat een tweede studie andere resultaten oplevert. Ten tweede is de studie gebaseerd op een bepaald genre teksten, bijbelvertalingen. De reden hiervoor, zoals boven al aangegeven, is dat bijbelvertalingen een relatief homogeen genre vormen. Daardoor ontstaat beter zicht op linguïstische kenmerken van de contexten waarin de verandering van het onzijdig betrekkelijk voornaamwoord zich voordoet. De keuze voor dit tekstgenre impliceert dat de

resultaten niet generaliseerbaar zijn naar andere tekstgenres. Om een algemeen overzicht te krijgen van de verandering van het onzijdig betrekkelijk voornaamwoord in het Nederlands is vervolgonderzoek nodig. Mijns inziens is de werkwijze waarbij verschillende genres worden onderzocht de aangewezen weg, omdat op deze manier zichtbaar wordt met welke linguïstische kenmerken van de context de verandering samenhangt. Mijn verwachting is dat de linguïstische kenmerken die ik in dit onderzoek op het spoor ben gekomen ook bij de verandering in andere genres relevant zullen zijn.

Van de verschillende bijbelvertalingen is het Nieuwe Testament geëxcerpeerd op onzijdige relativa met ingesloten antecedent. Dat is op de volgende manier gedaan: voor de vertalingen 1399 en 1951 is het gehele Nieuwe Testament op onzijdige relativa geëxcerpeerd. De corresponderende passages zijn in de vertalingen 1538, 1637 en 1884 opgezocht, en daaraan zijn toegevoegd enige onzijdige relativa die ik tijdens het exciperen tegenkwam. Het is dus waarschijnlijk dat er in de laatste drie vertalingen nog enkele onzijdige relativa voorkomen die niet in dit onderzoek zijn opgenomen, maar die zullen niet systematisch afwijken van de gevonden onzijdige relativa.

Het corpus is onderzocht op onzijdige relativa met ingesloten antecedent. Dat zijn in deze periode: *dat*, *wat* en *hetgeen*. Op deze regel is één uitzondering gemaakt: ook de combinatie *hetgene dat* is meegeteld. Verderop zal blijken dat *hetgeen* ontstaan is uit de combinatie *hetgene dat*, en door *hetgene dat* in het onderzoek mee te nemen kan deze ontwikkeling in kaart gebracht worden.

Van het corpus is een aantal onzijdige relativa in een later stadium uitgesloten van het kwantitatieve onderzoek. Het gaat hier om de uitdrukking *wat...betreft* (en zijn variant *wat...aangaat*). De gevallen met *wat... betreft* zijn om twee redenen apart gehouden. Ten eerste lijkt *wat... betreft* een vaste uitdrukking te zijn geworden, waarin het werkwoordelijke karakter van *betreft* is verbleekt. Zo lijkt *wat...betreft* niet goed mogelijk, en doet vervanging door *de dingen die.... betroffen* vreemd aan; ten tweede is het verband tussen de *wat...betreft*-zin en de matrixzin losser dan bij de overige relatieve bijzinnen. Ten eerste is een *wat...betreft*-zin steeds een bijwoordelijke bepaling. En verder geldt dat wanneer de *wat...betreft* zin voorop staat (wat vrijwel altijd het geval is), er niet altijd inversie in de matrixzin optreedt.

Het onderzoek van het bijbelcorpus leverde behalve gegevens ook een aantal nieuwe vragen op. Voor beantwoording van die vragen ben ik te rade gegaan bij een aantal aanvullende bronnen: (1) een door mijzelf samengesteld corpus van relatieve zinnen van de 13e - 20e eeuw (voortaan het 'algemene corpus' genoemd); (2) het corpus Gysseling; (3) het VU-corpus van niet-literair 14e-eeuws Middelnederlands, samengesteld door Maaïke Mulder en Pieter van Reenen; (4) het MNW.

In het onderzoek werd de samenhang onderzocht tussen het voorkomen van de onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden en linguïstische kenmerken van de contexten waarin de betrekkelijke voornaamwoorden werden aangetroffen. Hieronder volgt een omschrijving van de in het onderzoek gebruikte linguïstische kenmerken. Eerst wordt in hoofdletters de naam aangegeven waarmee het desbetreffende kenmerk in het vervolg aangeduid zal worden. Daarna volgt een omschrijving en een voorbeeld:

SO Het onzijdig relativum wordt voorafgegaan (en vaak ook gevolgd) door de vorm *so* of zijn varianten *soo*, *soe* etc.:

het en sy dat yemant gheboren worde wt den water ende wt den geest/ hi en mach niet int rijck Goods comen/ wat van vleesch gheboren wort/ dat is vleesch/ ende so *wat* vanden gheest gheboren wort/ dat is gheest (1399 Johannes 3:6)

(vgl. 1951:) tenzij iemand geboren wordt uit water en Geest, kan hij het Koninkrijk Gods niet binnen gaan. wat uit het vlees geboren is, is vlees, en wat uit de Geest geboren is, is geest.

AL Het onzijdig relativum wordt voorafgegaan door de vorm *al*: Etet al *dat* in 't vleeschhuys verkocht wort, niets ondervragende om der conscientie wille. Want de aerde is des Heeren ende de volheyte der selve (1637 1 Corinthen 10:25).

(vgl. 1951:) Al wat in de vleeshal te koop is, moogt gij eten, zonder navraag te doen uit gewetensbezwaar, want de aarde en haar volheid is des Heren.

VOOR De relatieve bijzin neemt binnen de matrixzin de eerste positie in: hoe zullen de dooden opgewekt worden; en met hoedanig een ligchaam zullen zij komen? Gij dwaas! *Hetgeen* gij zaait, wordt niet levend, tenzij dat het gestorven zij; (1884 1 Corinthen 15:36)

ZULLEN De matrixzin bevat het hulpwerkwoord *zullen*:

Omdat het u gegeven is de geheimenissen van het Koninkrijk der hemelen te kennen, maar hun is dat niet gegeven. Want wie heeft, hem zal gegeven worden en hij zal overvloedig hebben; maar wie niet heeft, ook *wat* hij heeft, zal hem ontnomen worden (1951 Mattheüs 13:12).

PREP De relatieve bijzin wordt geregeerd door een voorzetsel:

Ende zijn vader ende moeder waren haer verwonderende van *het ghenel dat* van hem geseyt wert (1538 Lucas 2:33)

(vgl. 1951:) En zijn vader en zijn moeder stonden verwonderd over hetgeen van Hem gezegd werd.

In het vervolg zal ik omwille van de leesbaarheid vaak spreken over bijv.

AL-contexten of nog korter *AL*. Hiermee bedoel ik dan: 'contexten waarin het kenmerk *AL* aanwezig is'.

Aanvankelijk richtte het onderzoek zich op SO- en AL-contexten. Later werden de VOOR-contexten hierbij betrokken, omdat uit de literatuur was gebleken dat deze contexten relevant zijn voor (veranderingen in) het gebruik van het onzijdig relativum met ingesloten antecedent in het Oudengels en het Oudhoogduits. ZULLEN en PREP werden toegevoegd, omdat die bij nadere bestudering van het corpus relevant bleken te zijn voor (veranderingen in) het gebruik van het onzijdig relativum.

2 Onderzoekresultaten: een overzicht

Tabel 1 geeft de aangetroffen aantallen onzijdige relativa in de geëxcerpeerde vertalingen aan. Onder de kolom *hetgeen* zijn de aangetroffen onzijdige relativa *hetgeen* en de combinatie *hetgene dat* samengevoegd.

Tabel 1***Aantallen onzijdige relativa in de bijbelvertalingen***

	dat	wat	hetgeen	totaal
1399	170	25	-	195
1538	156	74	26	256
1637	54	56	161	271
1884	9	101	160	270
1951	-	212	83	295

$$\chi^2 = 824.63; p < 0.05$$

Uit Tabel 1 komen een aantal veranderingen naar voren: (1) het verdwijnen van *dat*, dat in 1399 en 1538 het meest frequente onzijdig relativum is, maar in 1637 sterk terugloopt. In 1884 wordt het nog slechts sporadisch, in 1951 niet meer gebruikt; (2) de opkomst van *wat*. *Wat* is in 1399 een infrequent onzijdig relativum, en is in 1951 uitgegroeid tot het meest gebruikte; (3) ontstaan, opkomst en teruggang van *hetgeen*. *Hetgeen* is in 1399 nog niet aanwezig, en groeit in 1673 en 1884 uit tot het meest gebruikte onzijdig relativum, terwijl het in 1951 in gebruik sterk terugvalt ten gunste van *wat*.

Dit artikel bespreekt de opkomst van *wat*, en het ontstaan, de opkomst en teruggang van *hetgeen*. Het uitgangspunt is daarbij steeds om per relativum zijn geschiedenis te schetsen. Men zou ook een andere invalshoek kunnen kiezen, en zich afvragen: welke factoren beïnvloedden in iedere periode *de keuze van de taalgebruiker* voor het éne of het andere relativum? Hoewel het zeker mogelijk is om uit dit artikel deelantwoorden op deze laatste vraag af te leiden, zal die vraag hier niet centraal staan.

3 De opkomst van *wat*

3.1 1399 en 1538: *wat* en SO

In het Nieuwe Testament van 1399 zijn *wat*-relativa nog schaars: 25 van de 195 aangetroffen onzijdige relativa. Hieronder bevinden zich de volgende:

- (2) Ende ic sal di gheven die slotel des hemelrijcs, ende soe *wattu* bijndeste opter erden sal ghebonden wesen inden hemel, ende soe *wat* du ontbijnde op der eerden sal inden hemel wesen ontbonden. (Mattheüs 16:19) (vgl. 1951:) Ik zal u de sleutels geven van het Koninkrijk der hemelen, en wat gij op aarde binden zult, zal gebonden zijn in de hemelen, en wat gij op aarde ontbinden zult, zal ontbonden zijn in de hemelen.

(3)

Ende soe wie in mi niet en blivet, die sal
uut gheworpen werden als een tellich [...]
ende si sollen ze vergaderen ende
werpen se int vuer [...] Eest dat ghi in mi
sult bliven ende mine worde in u bliven,
soe *wat* ghi wilt, soldi bidden ende het
sal u ghescien (Johannes 15: 7)
(vgl. 1951:) Wie in Mij niet blijft, is
buitengeworpen als de rank [en is
verdord], en men verzamelt ze en werpt
ze in het vuur [en zij worden verbrand].
Indien gij

- in Mij blijft en mijn woorden in u blijven,
vraagt wat gij maar wilt, en het zal u
geworden.
- (4) Daer om, etet ghi of drinct ghi of *wat* ghi
anders doet, al doet dat inden lover
Godes (1Corinthen 10:31).
(vgl. 1951:) Of gij dus eet of drinkt, of wat
ook doet, doet het alles ter ere Gods.

Wat direct in het oog springt is de aanwezigheid van SO. Tabel 2 geeft het gebruikte onzijdig relativum weer, gegeven het gebruik van SO.

Ter toelichting op Tabel 2: de tabel vermeldt, evenals de meeste tabellen die zullen volgen, de in het corpus aangetroffen aantallen. Daarachter staan tussen haakjes de verwachte waarden, dat wil zeggen de aantallen die men zou verwachten aan te treffen wanneer er geen verband zou bestaan tussen de aanwezigheid van SO en het gebruikte onzijdig relativum. De laatste kolom vermeldt de significantie van de afwijking tussen de aangetroffen en verwachte aantallen *wat*. Deze significantie is berekend met behulp van de Fisher Yates test. Het vermelden van verwachte waarden en significantie maakt het de lezer mogelijk om op een makkelijke manier na te gaan of de conclusies die ik aan een tabel verbindt in overeenstemming zijn met de data in de tabel. Zelf verwijs ik in mijn conclusies niet naar verwachte waarden en significantieniveau. Wie onbekend is met of niet geïnteresseerd is in de analyse van kwantitatieve gegevens, kan verwachte waarden en significantieniveau overslaan.

Uit Tabel 2 blijkt dat SO in de periodes waarin het gebruikt wordt uitsluitend met *wat* voorkomt.

Tabel 2

Gebruikt onzijdig relativum bij aanwezigheid van SO

jaar	context	dat	wat	hetgeen	wat versus dat en hetgeen
1399	so	0 (17.4)	20 (2.6)	-	0.00001
1538	so	0 (9.1)	15 (4.3)	0 (11.5)	0.00001
1637	so	0 (3.0)	15 (3.1)	0 (8.9)	0.00001
1884	so	0 (0.5)	15 (5.6)	0 (8.9)	0.00001
1951	so	komt niet	voor		

Tabel 3 geeft het gebruik van SO aan, gegeven het gebruik van onzijdig relativum *wat*.

In 1399 geldt dat de aanwezigheid van SO in belangrijke mate een voorwaarde is voor het voorkomen van *wat*: als *wat* voorkomt, is dat in 20 van de 25 gevallen in combinatie met *so*. In de loop der tijden neemt echter het belang van *so* voor het verschijnen van *wat* af. De verhouding van *wat* met resp. zonder *so* is: 20:5 (1399), 15: 59 (1538), 15:41 (1637), 15:86 (1884). In 1951 speelt *so* helemaal geen rol meer: het is dan verdwenen. Al relatief snel, in 1538 is *so* in het geheel geen voorwaarde meer voor het gebruik van *wat*: 80 % (59 van de 74 (59+15)) van *wat*

in 1538 is zonder *so*. Het lijkt erop dat *wat* zich in de Middelnederlandse periode losmaakt van *so*, of anders gezegd: *so wat* word gereduceerd tot *wat*.

Tabel 3***Gebruik van SO bij aanwezigheid van onzijdig relativum wat***

jaar	onzijdig relativum	so	niet-SO
1399	wat	20 (2.6)	5 (22.4)
1538	wat	15 (4.3)	59 (69.7)
1637	wat	15 (3.1)	41 (52.9)
1884	wat	15 (5.6)	86 (95.4)
1951	wat		212

Naar aanleiding van deze bevindingen wil ik twee vragen opwerpen en in het volgende trachten te beantwoorden. De eerste vraag is: kwam *wat* als *so wat* het Oud-of Middelnederlands binnen? Het is niet ondenkbaar dat de 5 gevallen van *wat* zonder *so* in 1399 een innovatie vormen ten opzichte van een 'oude' vorm *so wat*. De tweede vraag is: hoe kon *wat* zich losmaken van *so*? Naar en via welk type contexten breidde het terrein van *wat* zich uit?

So wat als herkomst van wat

Het idee dat het onzijdig relativum *wat* zou zijn ontstaan als reductie van het onzijdig relativum *sowat* is niet nieuw. Deze mogelijkheid wordt, onder anderen, genoemd in de literatuur over relativa in de Germaanse talen. Over de ontwikkeling van onzijdige relativa in het Oudengels en Oudhoogduits trof ik het volgende aan.

Als onzijdig relativum met ingesloten antecedent kenden het Oudengels (Mitchell 1985-1:207; Peters 1992: 97-8) en Oudhoogduits (Behaghel 1928:762) de volgende vormen: (1) invariante partikels *pe* (Oudengels), *the* (Oudhoogduits); (2) demonstrativa *paet* (Oudengels), *dêr*, *diu*, *daz*. (Oudhoogduits); (3) de combinaties *swa hwoet swa*, *swa hwelc swa*. (Oudengels), *sô (h)wer sô*, *sô (h)welih sô* und *sô (h)wedat sô*. (Oudhoogduits). Deze laatste vormen zijn samengesteld uit een *w*-woord en twee keer *so*, dat in de grammatica's wordt geanalyseerd als een adverbium. Mitchell (1985-1: 483) noemt *swa* een 'intensifying adverb'; het MNW (deel VII, kolom 1436) noemt *so* in deze betekenis een voegwoord met een 'algemeenmakende kracht'; (4) 'Kale' *hw*-relativa komen in het Oudengels en Oudhoogduits niet voor.

De relativa met ingesloten antecedent (1) - (3) hebben verschillende gebruiksmogelijkheden. De *so..so*-relativa (3) hebben altijd een indefiniete, vaak een conditionele interpretatie, en gaan vaak vooraf aan de matrixzin. De als relativum gebruikte demonstrativa (2) gaan nooit vooraf aan de matrixzin, en kennen zowel een definiete als een indefiniete interpretatie. Dit gecombineerde vorm/betekenisverschil zal ik demonstreren aan de hand van een aantal voorbeelden uit het Middelnederlands, dat hetzelfde verschijnsel in verzwakte mate kende.

- (5) *Sowat so gheschied [...] up den dijk. of ene roede bin den dike; dat sal men berechten bin middelburg (Gysseling I 56.44).*

Indien er iets voorvalt op de dijk, of op één roede [bep. afstandsmaat] binnen

de dijk, dan dient dat berecht te worden
in Middelburg

- (6) Reynaerd doet *dat* ic u rade/ Ende gaet
met mi te hove waert (Van den vos
Reynaerde, r. 533).
- Reynaert doe wat ik u aanraad, en ga
met mij mee naar het hof

(5) is een voorbeeld van een relatieve zin met een *so..so*-relativum, die voorafgaat aan de matrixzin, en een indefiniëte interpretatie kent. De matrixzin is hier *dat sal men berechten bin middelburg*. De interpretatie is indefiniëte: alles wat op de dijk voorvalt moet in Middelburg berecht worden, of dat nu gisteren gebeurd is, vandaag gebeurt, of over 10 jaar. Door deze indefiniëtheid kan de relatieve bijzin ook beschouwd worden als een conditionele bijzin, zoals ook blijkt uit de vertaling: 'indien er iets voorvalt.....dan....'.

(6) is een voorbeeld van een relatieve zin met een demonstrativum als relativum, die volgt op de matrixzin, en een definiëte interpretatie kent. De matrixzin is hier *doet*. De relatieve zin verwijst naar een eenmalige gebeurtenis, die nader gespecificeerd wordt als 'meegaan naar het hof'. (6) impliceert niet dat Reynaert *alles* zou moeten doen wat de spreker hem aanraadt; de interpretatie van de relatieve zin is dus niet indefiniëte.

Het interpretatieverschil tussen (5) en (6) is zo groot, dat met recht mag worden gesproken van een verschillende gebruiksmogelijkheid.

Zowel in het Oudengels als het Oudhoogduits zijn de *so..so*-relativa onderhevig aan een reductieproces, waardoor ook vormen als *sowat* en *watso* voorkomen. Mitchell (1985-2:214) trof enkele gevallen aan waarin het eerste *swa* ontbreekt; het tweede *swa* ontbreekt iets vaker. In het Oudhoogduits wordt reeds in de 9e eeuw het tweede *so* vaak weggelaten. In het Laat-Oudhoogduits, in de 11e eeuw, ontstaat uit *so welich: swelich* (en uit *so wer. swer*). Weer later ontstaat hieruit: *welch, wer, was*. Deze reductie van de vorm gaat gepaard met een uitbreiding van de gebruiksmogelijkheden: *was* kent naast een indefiniëte ook een definiëte interpretatie (Behaghel 1923: 369-70, Braune 1975: 249).

Het is denkbaar dat het ontstaan van de huidige 'kale' *w*-relativa geheel terug te voeren is op reductie van de *so..so*-relativa. Zoals gezegd kwamen 'kale' *w*-relativa in het Oudengels en het Oudhoogduits nog niet voor, en het is dus mogelijk om de chronologische opeenvolging van *so..so*-relativa en 'kale' *w*-relativa te interpreteren als een ontstaansproces.

Volgens Mitchell (1985: 68) zouden nog andere voornaamwoorden een rol kunnen hebben gespeeld bij het ontstaan van de 'kale' *w*-relativa, en dat zijn de Oudengelse *vragende* voornaamwoorden *hwa, hwaet, and hwelc*, en het onbepaalde voornaamwoord *hwa* met de betekenis 'een ieder'. Mitchell (1985-2:211) voegt hieraan toe dat het verkeerd is om één bron van herkomst te willen aanwijzen, en daar sluit ik me graag bij aan. Een vergelijkbare redenering kan naar mijn mening worden opgezet voor de Oudhoogduitse *vragende* voornaamwoorden *(h)wer, (h)welih* en *(h)wedar*. Wat precies de rol is die deze voornaamwoorden speelden bij het ontstaan van de 'kale' relativa, blijft bij Mitchell onduidelijk.

Over het gebruik en de ontwikkeling van onzijdige relativa in het Oudnederlands is zeer weinig bekend. In de zeer schaars overgeleverde Oudnederlandse fragmenten trof Quak (1992:103-4) als indefiniëte onzijdig relativum, met betekenis 'al wat', de vormen *souuelixo, souuiliKin* en *souuiliKan* (zie voorbeeld (7) en (8)). Gevallen waarin de *vragende* voornaamwoorden *uad* en *uuie* relatief gebruikt worden, kwamen niet voor:

(7)

Inde *uuesan* sal also holz that gesazt
 uuart bi fluzze *uuassere* that uuahsemon
 sinan geuan sal in stunden sinro. Inde
 loof sin niueht nitheruallan sal, inde alle
souuelixo sal gesunt uuerthan sulen
 (Psalm I: 3). en wezen zal als hout dat
 gezet/geplaatst werd bij [de] stroom [van
 de] wateren dat vrucht zijn [bez.vnw.,
 postpositie] ['zijn vrucht, opbrengst']
 geven zal op uur zijn ['op zijn tijd']. En
 loof zijn ['zijn loof'] niet nedervallen zal,
 en alle welke-ook [Lat.: quaecumque]
 doen zal gezond worden zullen [Lat.: et
 omnia quaecumque faciet
 prosperabuntur]²

(vgl. 1951:) Want hij is als een boom,
 geplant aan waterstromen, die zijn vrucht
 geeft op zijn tijd, welks loof niet verwelkt;
 - al wat hij onderneemt, gelukt.

(8)

Also in an geheite thinro, than bekeron
 sulun fiunda mine behaluon. In **so**
uuilikin dage ic ruopen, ecco bicanda
 uuanda got min bist (Psalm LV: 10).
 zoals ook in belofte jouw, dan (be)keren
 zullen vijanden mijn weer, op welke dag
 ook ik roep, ik erken(de) [o.v.t.] want god
 mijn ben [je]²

(vgl. 1951:) Dan zullen mijn vijanden
 terugwijken ten dage dat ik roep; dit weet
 ik: dat God met mij is.

Op basis van de gegevens over het Oudnederlands en de frappante overeenkomsten tussen het Oudengels en het Oudhoogduits, is het mogelijk om de volgende vermoedens op te stellen: (1) Het is niet onmogelijk dat het Oudnederlands een onzijdig relativum *sowatso* kende. Zowel het Oudengels als het Oudhoogduits kenden de relativa *sowatso*, *sowieso*, *sowelkso*. In het Oudnederlands is alleen de laatste vorm aangetroffen, maar het is dus niet ondenkbaar dat ook de eerste twee voorkwamen. (2) Het is redelijk waarschijnlijk dat in het Oudnederlands net als het Oudengels en Oudhoogduits het relatief gebruik van interrogativa ontbrak.

Als deze vermoedens juist zijn, dan is het niet onmogelijk dat het Middelnederlandse onzijdig relativum *wat* is ontstaan uit *sowatso*.

Als het Middelnederlandse relativum *wat* zou zijn ontstaan uit een Oudnederlands *sowatso*, dan zou men verwachten dat in ieder geval in het vroege Middelnederlands *sowatso*-vormen en reducties hiervan naast *wat* voorkomen. Dit blijkt zo te zijn. Het MNW (VII Kol. 1438) vermeldt dat in het Middelnederlands vormen als *sowatso*,

² Vertaling van Joop van der Horst, waarvoor mijn dank.

² Vertaling van Joop van der Horst, waarvoor mijn dank.

sowat, *watso* en *wat* naast elkaar voorkomen. Enkele voorbeelden van *so + wat* uit het MNW (VII, Kol 1438-1439):

- (9) *So wat so si* (de vrouwen) goets doen,...
dat die scalke in dorperheit merken,
(Parthonopeus, r. 4866).
- (10) *So wat dene weet*, is den anderen al
bereet (Vander feesten een proper dinc,
p. 9).
- (11) Te scuvene ... *wat so* droghe es ende
heet (Heimelijkheid, r. 1109).

Ook in het vroege Middelnederlands van het corpus Gysseling komen varianten van *sowatso* voor:

- (12) [Zo]ne als dijn wijf verbolghen es / [D]vne salt niet maerken des / [S]o *wat so* soe seght in hare woert / [D]at draegt de wint al vter port / (Gysseling II deel 1, p. 481 r. 16)
- (13) *sowat* he stight. sed. of maket van den berge. des magh he allen tijt sinen willen doen. aue breken. verkopen of enweghe geven. ende *sowat* he vp den bergh stight of / maket des nemaghe niet afbreken nogh de brugge. (Gysseling I, p. 372, r. 29-44)

Hiermee is nog niet aangetoond dat de vorm *wat* jonger is dan de vorm *sowat(so)*. In combinatie met de gegevens over het Oudengels en Oudhoogduits, wordt dit echter wel een serieuze mogelijkheid.

Wat maakt zich los van *so*

Of *wat* nu wel of niet vanaf het begin zonder *so* kon voorkomen, duidelijk is dat *wat* nog in de vertaling van 1399 zeer vaak samen met *so* voorkwam. De vraag is nu in wat voor contexten *wat* zich heeft kunnen losmaken van *so*. Bij de beantwoording van deze vraag zijn de voorbeelden (2) en (3) van *so wat* relevant. Wat opvalt is dat deze voorbeelden tevens twee andere eigenschappen bezitten: de relatieve bijzin gaat vooraf aan de hoofdzin ('het is een VOOR-context') en de hoofdzin bevat een aanduiding van de toekomstige tijd ('het is een ZULLEN-context'). Bij onderzoek van het hele corpus blijkt dat *wat* in de vertaling van 1399 vaak in dit type context voorkomt (vgl. Tabel 4): 12 van de 25 gevallen zijn van dit type, voortaan aangeduid als 'type +SVZ' (zowel SO als VOOR als ZULLEN aanwezig).

Tabel 4

Gebruik van onzijdig relativum wat in combinatie met SO, VOOR en ZULLEN en in andere contexten

jaar	onzijdig relativum	+SVZ	niet+SVZ
1399	wat	12(1.5)	13 (23.5)
1538	wat	1 (0.3)	73 (73.7)
1637	wat	8(1.7)	48 (54.3)
1884	wat	8 (3.0)	93 (98.0)
1951	wat	-	212

Omdat dat in de verdere periodes niet zo is, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat *wat* zich niet alleen losmaakt van *so*, maar ook van de context +SVZ. Hierbij spelen twee vragen. De eerste vraag is: hoe verloopt het losmaken van *wat* per linguïstisch kenmerk? Is er sprake van dat het aantal linguïstische kenmerken dat in de contexten aanwezig is steeds minder wordt, dus bijv. van +SVZ naar +VZ naar

+Z? De tweede vraag is de volgende. Het is duidelijk dat bij *so* uitsluitend *wat* gebruikt wordt. Maar is het ook zo dat +VZ zonder *so* een context is waar uitsluitend *wat* gebruikt wordt, zodat hier sprake is van een uitbreiding van het typische *wat*-gebruik?

Om met dat laatste te beginnen: dat is niet zo. Uit Tabel 5 en voorbeeld (14) en (15) blijkt dat wanneer SO ontbreekt, ook andere onzijdige relativa in contexten met VOOR en ZULLEN kunnen voorkomen.

- (14) ende ghinc weder uut omtrent die dordre ure ende sach ander lude ledich staen op der merct ende dien seyde hi: Gaet ghi oec in minen wijngaert, ende *dat* recht is, sal ic u gheven (1399 Mattheüs 20:4).
(vgl. 1951:) En omstreeks het derde uur ging hij naar buiten en zag nog anderen werkloos op de markt staan, en hij zeide tot hen: Gaat ook gij in de wijngaard en wat billijk is zal ik u geven.
- (15) Hier om sal die mensche vader ende moeder laten ende bi sinen wive bliven ende si sullen si twe in enen vleysche wesen? Aldus en sijn si nu niet twe, mer een vleysche. Hier om, *dat* God verenicht hevet, dat en sal die mensche niet sceyden (1399 Mattheüs 19:6).
(vgl. 1951:) Daarom zal een man zijn vader en moeder verlaten en zijn vrouw aanhangen en die twee zullen tot één vlees zijn. Zo zijn zij niet meer twee, maar één vlees. Hetgeen dan God samengevoegd heeft, scheidde de mens niet.

Tabel 5
Gebruik van wat in VOOR en ZULLEN-contexten waarin SO ontbreekt

jaar	context	wat	dat + hetgeen
1399	+VZ-S	1 (2.1)	15 (13.9)
1538	+VZ-S	6 (4.3)	9 (10.7)
1637	+VZ-S	8 (3.3)	8 (12.7)
1884	+VZ-S	9 (6.0)	7 (10.0)
1951	+VZ-S	21 (15.1)	0 (5.9)

Wat betreft de eerste vraag: voor zowel VOOR als ZULLEN geldt dat ze al in 1538 niet langer een voorwaarde zijn voor het voorkomen van *wat*, zie Tabel 6 en Tabel 7 en voorbeeld (16) en (17):

- (16) Aldus geeft nv een yegelic *wat* ghi schuldich sijt/ schot dyen schot toebehoort/ wechgelt/ dye ghi wechgelt schuldich sijt/ vreesse dyen ghi vreesse sculdich sijt/ eere dyen ghi eere schuldich sijt (1538 Romeinen 13:7).

(17)

(vgl. 1951:) Betaalt aan allen het
verschuldigde, belasting aan wie
belasting, tol aan wie tol, ontzag aan wie
ontzag, eerbetoon aan wie eer toekomt.

Want dat vleesch gelust tegen den geest/
ende die geest gelust tegen dat vleesch/
Die selue sijn tegen malcanderen/ dat
ghi nyet en doet *wat* ghi wilt/ (1538
Galaten 5:17)

(vgl. 1951:) Want het begeren van het
vlees gaat in tegen de Geest en dat van
de Geest tegen het vlees - want deze
staan tegenover elkander - zodat gij niet
doet WAT gij maar wenst.

Tabel 6

Gebruik van onzijdig relativum wat in bijzinnen die wel of niet voorafgaan aan de hoofdzin

jaar	onzijdig relativum	VOOR	niet-VOOR
1399	wat	20 (11.0)	5 (14.0)
1538	wat	46 (26.9)	28 (47.1)
1637	wat	35 (19.4)	21 (36.6)
1884	wat	44 (35.2)	57 (65.8)
1951	wat	85 (73.3)	127 (138.7)

Tabel 7

Gebruik van onzijdig relativum wat in zinnen waarvan de matrixzin wel of geen hulpwerkwoord zullen bevat

jaar	onzijdig relativum	ZULLEN	niet-ZULLEN
1399	wat	13 (4.2)	12 (20.8)
1538	wat	10 (8.4)	64 (65.6)
1637	wat	17 (7.2)	39 (48.8)
1884	wat	22 (13.1)	79 (87.9)
1951	wat	29 (23.7)	173 (188.3)

Uit deze gegevens kan geconcludeerd worden dat *wat* zich in 1538 heeft losgemaakt van de typische contexten waarin het in 1399 voorkwam.

3.2 AL en de opkomst van *wat*

Inleiding

Voor de opkomst van *wat* na 1538 wordt een andere context van belang: AL.

Tabel 8

Gebruik onzijdig relativum bij aanwezigheid van AL

jaar	context	dat	wat	hetgeen	totaal AL	wat versus dat en hetgeen
1399	AL	22 (19.2)	0 (2.8)	-	22	0.04045
1538	AL	32 (28.0)	13 (13.3)	1 (4.7)	46	n.s.
1637	AL	6 (7.8)	29 (8.1)	4 (23.2)	39	0.00001
1884	AL	0 (1.3)	35 (14.6)	4 (23.1)	39	0.00001
1951	AL	-	46 (33.8)	1 (13.2)	47	0.00001

In Tabel 8 vallen twee dingen op over het gebruik van onzijdige relativa met AL. Het eerste is het ontbreken van *al wat* in 1399, en het tweede is het frequente voorkomen van *al wat* vanaf 1637. De bijbehorende vragen zijn: (1) bestond *al wat* al in 1399, en zo nee, waardoor werd *al wat* in de vertaling van 1538 mogelijk? (2) waarom komt *al wat* vanaf 1637 zo frequent voor?

Het antwoord op deze vragen luidt kort samengevat: *al/wat* werd, mogelijk door een mogelijke heranalyse van *al*, waarbij het in een eerder stadium geanalyseerd werd als nomen, later als een soort bepaling. In de volgende paragraaf zal dit idee nader worden uitgewerkt.

Al/wat als resultaat van heranalyse

Ik vermoed dat *al/wat* is ontstaan doordat taalgebruikers *al* hebben geheranalyseerd. Deze veronderstelde heranalyse houdt in dat *al* in het Middelnederlands werd gezien als antecedent van de relatieve bijzin, maar later, rond de 16e eeuw, werd geheranalyseerd als een bepaling bij de relatieve bijzin. In structurele termen: een constructie als *al dat leeft* was oorspronkelijk een NP met de N *al* als hoofd. De constructie wordt geheranalyseerd als een NP met een leeg hoofd, met daarin een CP met *al* als voorbepaling, analoog aan *al* als voorbepaling in NP's. Vergelijk: *al de studenten* en *al dat studeert*. Een gevolg van deze heranalyse is dat het onzijdig relativum bij het antecedent *al* wordt gepromoveerd tot onzijdig relativum met ingesloten antecedent.

$[a_N [\text{dat leeft}]_{CP}]_{NP} \rightarrow [e_N [al \text{ dat leeft}]_{CP}]_{NP}$
al (antecedent) *dat* (onzijdig relativum) *leeft* → *al* (bepaling) *dat* (onzijdig relativum met ingesloten antecedent) *leeft*

Er is dus sprake van twee, zich noodzakelijkerwijs gelijk voordoende veranderingen: de heranalyse van *al* van N tot bepaling en de heranalyse van het onzijdig relativum tot onzijdig relativum met ingesloten antecedent.

De door mij geraadpleegde corpora bieden een aantal aanwijzingen voor deze heranalyses. Ik begin met de heranalyse van het onzijdig relativum. Het is te verwachten dat een heranalyse van het onzijdig relativum tot onzijdig relativum met ingesloten antecedent een wijziging in de vorm van het onzijdig relativum met zich meebrengt. Immers: het onzijdig relativum met expliciet antecedent kan door andere vormen worden uitgedrukt dan het onzijdig relativum met ingesloten antecedent. De mogelijke vormen van het onzijdig relativum met en zonder antecedent (exclusief *al*) staan weergegeven in de volgende tabel:

Tabel 9

Onzijdige relativa met en zonder antecedent in de verschillende corpora

periode	met expliciet antecedent	met ingesloten antecedent
14e-15e eeuw	<i>dat</i>	<i>dat/wat</i>
16e-17e eeuw	<i>dat/(wat)</i> ³	<i>dat/wat</i>
18e-19e eeuw	<i>dat/(wat)</i>	<i>wat/dat</i>
20e eeuw	<i>dat/(wat)</i>	<i>wat</i>
bron	algemeen corpus	algemeen + bijbelcorpus

3 *Wat* komt deze periode uitsluitend voor bij antecedent *alles*. Het is mogelijk dat *alles wat* ontstaan is onder invloed van *al/wat*, dat al in het vroegste Middelnederlands sporadisch voorkomt (zie onder).

In het bijbelcorpus komt *al* voor met de volgende onzijdige relativa:

Tabel 10

Onzijdige relativa na al in het bijbelcorpus

periode	vertaling	+ al
14e-15e eeuw	1399	dat
16e-17e eeuw	1538	dat/wat
	1637	wat/dat
18e-19e eeuw	1884	wat
20e eeuw	1951	wat

Hieraan kunnen de volgende conclusies worden verbonden over de categorie waarin *al* ingedeeld moet worden: Ten eerste moet *al* in 1399 worden geanalyseerd als antecedent. Een analyse als bepaling is niet waarschijnlijk, want dan zouden we ook *al wat* verwachten aan te treffen, aangezien ook *wat* in deze periode al als onzijdig relativum met ingesloten antecedent voorkomt. Ten tweede is in 1538 en 1637 een analyse als bepaling mogelijk: zowel de onzijdige relativa met ingesloten antecedent als de onzijdige relativa met *al* kunnen *dat* of *wat* zijn. Of *al* in deze periode nog steeds een analyse kent als antecedent is onduidelijk: *al dat* is in deze periode verenigbaar met beide analyses. Tot slot is in 1884 en 1951 een analyse als antecedent niet meer mogelijk. In dat geval zouden we veelvuldig gebruik van *al dat* verwachten, terwijl in feite uitsluitend *al wat* voorkomt.

Deze resultaten staan samengevat in Tabel 11:

Tabel 11

De (on)mogelijkheid van de analyse van al als antecedent of bepaling, op basis van de aangetroffen onzijdige relativa

jaar	analyse van <i>al</i> als antecedent mogelijk?	analyse van <i>al</i> als bepaling mogelijk?
1399	ja	nee
1538	?	ja
1637		ja
1884	nee	ja
1951	nee	ja

Verdere aanwijzingen omtrent het tijdstip van heranalyse hebben betrekking op het tweede aspect van de heranalyse: de heranalyse van *al* van N tot bepaling. Een N heeft andere eigenschappen dan een bepaling. Zo kan een N kan verbogen worden, een bepaling niet. Ook kan binnen een NP het hoofd N gescheiden worden van een bijvoeglijke bijzin, maar een voorbepaling niet van het hoofd. Hieronder zal ik deze twee verschillen uitgebreider bespreken.

In het Middelnederlands werden NP's verbogen. Een NP krijgt een genitief-, datief- of accusatief-uitgang, afhankelijk van zijn positie in de zin. De overgang naar

het Moderne Nederlands wordt gekenmerkt door deflexie: de zichtbare naamvalsuitgangen verdwijnen. Ook verbuiging kan daarmee een, beperkte, aanwijzing geven over de status van *al*. Wanneer *al* een naamvalsuitgang krijgt, duidt dat op analyse als een N. Vanwege de optredende deflexie gaat het omgekeerde niet op: wanneer *al* niet verbogen wordt, wil dat nog niet zeggen dat het geen N is. Hieronder volgen een aantal voorbeelden uit het bijbelcorpus waarin *al* verbogen is:

- (18) Want ic bin vanden hemel ghecomen,
niet dat ic minen wil doen sal, mer den
wille des gheens die mi gheseynt hevet.
Dit is sijn wille, des vaders, die mi
gheseynt hevet, dat ic niet en verliese
van *allen*, *dat* hi mi ghegheven heeft
(1399 Johannes 6:39)
- (19) Want ick ben vanden hemel ghecomen/
nyet dat ick mijnen wille soude doen/
maer des gheens dye mi ghesonden
heeft/ Dat is den wille des vaders dye mi
ghesonden heeft/ dat ick niet en verliese
van *alle dat* hi mi ghegeuen heeft/ (1538
Johannes 6:39)
- (vgl. 1951:) Want Ik ben van de hemel
nedergedaald, niet om mijn wil te doen,
maar de wil van Hem, die Mij gezonden
heeft. En dit is de wil van Hem, die Mij
gezonden heeft, dat Ik van alles wat Hij
Mij gegeven heeft, niets verloren late
gaan,
- (20) Sijt ghi dan ooc noch soe onuerstandich?
En verstaet ghi noch nyet/ dat *alle dat*
wtwendich is/ ende inden mensche gaet/
dat en can hem nyet besmetten/ want
dat en gaet nyet in sijn herte/ mer in
sinen buyck/ ende gaet wt door den
natuerlijcken ganck/ (1538 Marcus 7:18)
- (vgl. 1951:) Zijt ook gij zo onbevattelijk?
Begrijpt gij niet, dat al WAT van buiten
in de mens komt, hem niet onrein kan
maken, omdat het niet in zijn hart komt,
maar in de buik, en er te zijner plaatse
uitgaat?

Merk op dat de verbogen vorm *alle* in (20) de functie van subject vervuld, en dat in die functie een onverbogen vorm *al* verwacht zou worden. Dit doet niets af aan het argument van de mogelijkheid tot verbuiging voor een analyse als N.

In Tabel 12 zijn de gevallen *al dat* en *al wat* in het bijbelcorpus opgesplitst naar het al dan niet verbogen zijn van *al*:

Tabel 12***Gebruik van AL onverbogen en verbogen***

	onverbogen				verbogen	
	dat	wat	hetgene dat	hetgeen	dat	wat
1399	19	-	-	-	3	-
1538	19	12	1	-	13	1
1637	6	29	-	4	-	-
1884	-	35	-	4	-	-
1951	-	46	-	1	-	-

Uit Tabel 12 volgt dat *a/* in 1399 en 1538 nog een analyse als N kende: in deze perio-

de komen verbogen vormen van *al* voor. Merk op dat ook volgens de verwachting de verbogen vormen onzijdig relativum *dat* krijgen: *al* als N is antecedent, en daarom verwachten we het bijbehorende onzijdig relativum *dat*. Hierop is slechts één uitzondering in 1538. Op basis van de gegevens over verbuiging van *al* moet het einde van de heranalyse, d.w.z. het moment waarop *al* uitsluitend als bepaling gebruikt kan worden, geplaatst worden ná 1538.

De tweede vormelijke aanwijzing voor de status van *al* als N of als bepaling is de (on)mogelijkheid om *al* en onzijdig relativum te scheiden. Een antecedent kan doorgaans gescheiden worden van de bijvoeglijke bijzin, zoals in:

- (21) Ik heb *het boek* gekocht *dat* je me
aangeraden had.

Een voorbepaling kan niet gescheiden worden van het hoofd van de constituent, vergelijk:

- (22) Ik heb *al de boeken*
gekocht die je me
aangeraden had.

- (23) * Ik heb *al* gekocht *de*
boeken die je me
aangeraden had.

Daarom is het gescheiden voorkomen van *al* en de relatieve bijzin een aanwijzing voor een analyse van *al* als antecedent. Het omgekeerde gaat niet op: als *al* onmiddellijk voorafgaat aan de relatieve bijzin is dat in overeenstemming met beide analyses.

Zin (24) is een voorbeeld van *al* gescheiden van de relatieve bijzin:

- (24) Wanneer ghi oec *al* ghedaen hebt *dat* ju
gheboden is, dan segghi: Wij zijn onnutte
knechten, dat wij sculdich waren te doen,
dat hebben wij ghedaen (1399 Lucas
17:10)
(vgl. 1951:) Zo moet ook gij, nadat gij
alles gedaan hebt wat u bevolen is,
zeggen: Wij zijn onnutte slaven; wij
hebben slechts gedaan, wat wij moesten
doen.

De gegevens van het bijbelcorpus staan weergegeven in Tabel 13.

Tabel 13

Gescheiden en niet-gescheiden gebruik van al + onzijdig relativum

	niet-gescheiden		hetgene dat	hetgeen	gescheiden	
	dat	wat			dat	wat
1399	21	-	-	-	1	-

1538	31	12	1	-	1	1
1637	6	29	-	4	-	-
1884	-	35	-	4	-	-
1951	-	4	-	1	-	-

Tabel 13 laat zien dat scheiding tussen antecedent en onzijdig relativum nog in 1538 mogelijk was, al is het aantal gevallen waarin dit gebeurt gering. De conclusie is dat *al* nog in 1538 een analyse als antecedent kende. Vanaf 1637 komen *al* en onzijdig relativum niet meer gescheiden voor. Aan dit laatste kunnen geen conclusies wor-

bogen kon worden, en dat in 99 % van de gevallen *al* gevolgd werd door een vorm van *dat*. De 1 % waarin *al* gevolgd wordt door een vorm van *wat* vormt echter een aanwijzing dat *al* ook, zij het zelden, gezien werd als toevoeging bij een onzijdig relativum met ingesloten antecedent *wat*. Het gaat hier om de volgende gevallen:

Tabel 15

Al + niet-gescheiden zelfstandig onzijdig relativum met ingesloten antecedent in het corpus Gysseling

	al onverbogen	al verbogen	totaal
al dat	459	22	481
al wat	4	2	6
(26)	want si werden so verdoeuet dat si laten varen <i>al wat</i> datter hem af comen sal (Gysseling II deel 1, p. 34).		
(27)	Virgilius heuet al bescreuen / Hoe dane wijs die dorpre leuen / Wiltu oec leren medicine / Of aersatre mede te sine / Maers heuet bescreuen <i>al / Wat</i> men daer toe segghen sal / Wiltu des di onderwijnden / Dattu gheuecht wils behinnen / Doe minen raet ende les lucane / (Gysseling II deel 1, p. 479, r. 35).		
(28)	Ochte elre daer ic wesen sal / Ende oppenbare ontdekket <i>al / Wat</i> v gegeuen sal te lone (Gysseling II deel 1, p. 103, r. 37).		
(29)	sal saen / Degene uinden die v sal / Berechten ende seggen <i>al / Wis</i> v behoeuet. ende geuen / Wel goeden raet. hoe gi / (Gysseling II deel 1, p. 213, r. 24).		
(30)	Want [se]kerleke hi es gh[eboren] / Die ste[ru]en moet omde g[hene zijn verloren] / Nadien dat hict ghesch[eu]en sach] / So maerct <i>alle wat</i> wesen mach / Hic wasser af we sere [.....] / Nochtanne wildict niet m[.....] / Alse die bisscop dit hadde g[eseit] / (Gysseling II deel 1, p. 409, r. 13)		
(31)	so groet meedogen dat sise bekeert hadde, had si gemogen <i>alle watter</i> was ind stat ende seid hen ende getuegde hen (Gysseling II deel 1, p. 127, r. 12).		

(32) Ik zal datgene vinden wat u als beloning
zult ontvangen.

- (33) Ik zal uitvinden wat of u als beloning zult ontvangen.
- (34) Hij zal u alles vertellen wat u nodig heeft.
- (35) Hij zal u uitleggen wat of u nodig heeft.

Het is dus heel goed denkbaar dat een taalgebruiker bij het produceren van dergelijke zinnen niet goed weet of hij *dat* (betrekkelijk voornaamwoord) of *wat* (vragend voornaamwoord) moet gebruiken. En dat maakt het mogelijk dat in deze zinnen voor *wat* is gekozen.

Ten tweede wordt in de zinnen (27), (28) en (29) de band tussen antecedent en onzijdig relativum (in ieder geval op schrift) losser, doordat het onzijdig relativum op een nieuwe regel begint. Hierdoor werd het mogelijk om het onzijdig relativum op te vatten als een onzijdig relativum met ingesloten antecedent, en dus de bijbehorende vorm *wat* te gebruiken. Het meest opmerkelijke zijn de zinnen (30) en (31), waarin een verbogen vorm van *al* gecombineerd wordt met onzijdig relativum *wat*. Hierin lijkt een tegenstrijdige combinatie van een duidelijk, want verbogen, nominaal antecedent en een onzijdig relativum met ingesloten antecedent *wat* aanwezig te zijn. Hiervoor heb ik geen verklaring.

De hypothese dat aan het ontstaan van *al wat* een heranalyse ten grondslag ligt van *al* als NP tot *al* als toevoeging, kan op twee manieren in bescherming worden genomen tegen deze tegenvoorbeelden. De eerste manier is door de tegenvoorbeelden te beschouwen als incidentele afwijkingen van de norm. Het aantal voorkomens van *al wat* in het corpus Gysseling is immers zeer gering. Dergelijke incidentele afwijkingen zijn ook goed verklaarbaar vanuit de manier waarop taaluitingen tot stand komen: het zijn steeds de individuele taalgebruikers die in concrete gevallen bepalen om wat voor context (vragend of relatief; *al* als antecedent of toevoeging) het gaat, en welke taalvorm in die context gebruikt dient te worden (*dat* of *wat*). En een taalgebruiker kan hier om goede of minder goede redenen afwijken van de norm.

Een tweede manier om de tegenvoorbeelden in overeenstemming te brengen met de heranalyse, is door te stellen dat op basis van de tegenvoorbeelden het begin van de heranalyse eerder in de tijd geplaatst moet worden. Een bijkomend argument om het begin van de heranalyse eerder te plaatsen is het volgende. *Al* kon in het Middelnederlands weliswaar verbogen worden, maar dat gebeurde vrij zelden. In 1399 blijft bijv. in 86 % van het voorkomen van de combinatie *al + dat al* onverbogen. Dit frequente voorkomen van de vaste combinatie *al dat* maakte het mogelijk dat taalgebruikers *al* gingen zien als een toevoeging aan *dat* in plaats van andersom.

3.3 Conclusies over de *opkomst* van *wat*

Waarschijnlijk is *wat* in de vorm *sowat* in het Oud- of Middelnederlands binnengekomen. In 1399 is SO nog een belangrijke voorwaarde voor het voorkomen van *wat*, in 1538 heeft *wat* zich uit deze context losgemaakt. Voor de ontwikkeling van *wat* na 1538 is een heranalyse van *al* van belang. *Al* werd vermoedelijk vanaf 1538 geheranalyseerd als toevoeging aan een onzijdig relativum met ingesloten antecedent. Dit maakte de vorm *al wat* mogelijk, waar voorheen *al dat* werd gebruikt.

4 De opkomst en terugval van *hetgeen*

Hetgeen komt in het bijbelcorpus het eerst voor in 1538 (zie Tabel 1). In het corpus komt het dan 26 keer voor, dat is 10.2 % van het totale aantal onzijdige relativa met ingesloten antecedent. In 1538 wordt *hetgeen* steeds gevolgd door *dat*, het gaat steeds om de combinatie *hetgene dat*. In 1637 is het gebruik van *hetgeen* sterk gestegen: tot 161 gevallen, dat is 59.4 % van het totaal. Naast *hetgene dat* is nu ook *hetgeen* mogelijk. In 1951 daalt het weer, tot 83 gevallen, oftewel 28.1 %. In de komende paragrafen worden de volgende vragen behandeld: (1) in welk type contexten komt *hetgeen* voor het eerst voor? (2) hoe moet de verandering van *hetgene dat* naar *hetgeen* geïnterpreteerd worden? (3) waarom daalt het gebruik van *hetgeen* in 1951?

4.1 Het begin: het gebruik van *hetgeen* bij voorzetsels

Het meest opvallende aan *hetgeen* is dat het frequent voorkomt in bijzinnen die door een voorzetsel worden geregeerd (zie voorbeelden (36) en (37) en Tabel 16):

- (36) Maer blijft ghi int *ghene dat* ghy gheleert hebt/ ende beuonden/ want ghi weet van wien dat ghijt gheleert hebt/ (1538 2Thimotheus 3:14) (vgl. 1951:) Blijf gij echter bij wat u geleerd en toevertrouwd is, wél bewust van wie gij het hebt geleerd,
- (37) Ende alle het volck sagh hem wandelen ende Godt loven. Ende sy kenden hem dat hy die was, die om een aelmoesse geseten hadde aen de Schoone poorte des Tempels: ende sy wierden vervult met verbaestheyt ende ontsettinge, over *hetgene dat* hem geschiet was (1637 Handelingen 3:10). (vgl. 1951:) En al het volk zag hem lopen en God loven; en men herkende hem als degene, die om een aalmoes gezeten had aan de Schone Poort van de tempel; en zij werden met verbazing en ontzetting vervuld, over wat met hem gebeurd was.

Tabel 16

Gebruik van onzijdige relativa geregeerd door een voorzetsel

+PREP	dat	wat	hetgeen	dat versus wat	hetgeen versus dat en wat
1399	10 (8.7)	0 (1.3)	-	0.00001	
1538	10 (15.8)	2 (7.5)	14 (2.6)		0.00001

1637	1 (9.6)	1 (9.9)	46 (28.5)	0.00001
1884	0 (1.6)	2 (18.0)	46 (28.4)	0.00001
1951	-	20 (45.3)	43 (17.7)	

Vanaf het begin van zijn bestaan is *hetgeen* het meest gebruikte onzijdig relativum wanneer de betrekkelijke bijzin wordt geregeerd door een voorzetsel. In 1637 en 1884 is het op een paar uitzonderingen na het enige onzijdig relativum in die context.

Het gebruik van *hetgeen* stijgt in 1637 sterk. Voor een deel is dat te verklaren uit de stijging van het gebruik van voorzetsels (zie Tabel 17).

Toch kan dit niet de hele verklaring zijn, want het gebruik van *hetgeen* stijgt ook

in contexten zonder voorzetsel. Bovendien stijgt het gebruik van voorzetsels in 1951 verder, naar 63 van de 295, terwijl het gebruik van *hetgeen* daalt.

Tabel 17

Aantallen relatieve bijzinnen die geregeerd worden door een voorzetsel

jaar	PREP	niet-PREP	totaal onzijdige relativa
1399	10	185	195
1538	26	230	256
1637	48	223	271
1884	48	222	270
1951	63	232	295

Wat er verder gebeurt, is dat *hetgeen* zich losmaakt van PREP. De manier waarop dat plaatsvindt lijkt sterk op wat er met *wat* en SO gebeurde (zie Tabel 18): eerst, in 1538 is *hetgeen* voor zijn verschijnen nog redelijk afhankelijk van het gebruik van een voorzetsel: in meer dan de helft van de gevallen (14 van de 26) wordt de *hetgeen*-zin geregeerd door een voorzetsel. In 1637 is dit effect verdwenen: *hetgeen* komt nu 2,5 keer vaker zonder voorzetsel voor dan met voorzetsel.

Tabel 18

Gebruik van PREP bij aanwezigheid van hetgeen

jaar	onzijdig relativum	PREP	niet-PREP
1538	<i>hetgeen</i>	14 (2.6)	12 (23.4)
1637	<i>hetgeen</i>	46 (28.5)	115 (132.5)
1884	<i>hetgeen</i>	46 (28.4)	114 (131.6)
1951	<i>hetgeen</i>	43 (17.7)	40 (65.3)

Tabel 18 maakt duidelijk dat voor een goed begrip van het ontstaan van het onzijdig relativum *hetgeen* de contexten met voorzetsel nader onderzocht moeten worden. Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf.

4.2 Het ontstaan van *hetgene dat* als onzijdig relativum

Het onzijdig relativum *hetgeen* komt in het bijbelcorpus vóór 1538 niet voor. Voor informatie over ouderdom en ontstaan van *hetgeen* raadpleegde ik de aanvullende bronnen. Dit leverde het volgende op: (1) in het algemene corpus komt *hetgeen* voor het eerst voor in de 15e eeuw. In dit corpus komen in die eeuw voor: *al tgun dat* (3x) en *tgunt dat* (1 x). In de 16e eeuw komt in dat corpus *hetgene dat* frequent voor, zowel met als zonder voorzetsel; (2) in het corpus Gysseling komen de vorm *hetgene dat* en zijn vormvarianten nog niet voor. Opvallend genoeg wordt *degene die* wél vaak aangetroffen; (3) in het VU-corpus komt *hetgene dat* nog niet voor; (4) het MNW noemt een aantal 13e- en 14e-eeuwse vindplaatsen van *hetgene dat*.

Deze gegevens doen vermoeden dat *hetgene dat* al vanaf het vroegste Middelnederlands voorkwam, maar dat het aanvankelijk vrij zelden werd gebruikt. Het

gebruik van *hetgeen* begint op een gegeven moment te stijgen, en volgens deze gegevens zou dat waarschijnlijk in de 15e, 16e eeuw zijn geweest.

Als tweede stap volgt nu een verkenning van die contexten waar in het bijbelcorpus *hetgeen* het meeste voorkomt: de door voorzetsels geregeerde relatieve bijzinnen. De resultaten voor het algemene corpus zijn weergegeven in Tabel 19, voorbeelden staan in de zinnen (38) - (40):

- (38) Ic ware mi vele liuer doet/ Dan mi een
ridder dwingen soude/ Van *dies* ic doen
nine woude (Moriaen, r. 452).
- (39) Daer bi so seggic u. est dat enege adre
es die gi niet en moget stremmen met
pulvere ende met *dat* daertoe gescreven
es. (Cyrurgie, 19.2.17).
- (40) Van *dien dat*tu heves beweuen, / Saltu
vroedelike leven; / Ende emmer wes so
ondersteken, / Dat di niet en mach
ghebreken (Disticha, p. 32 l.24, r. 1).

Tabel 19

Onzijdige relativa geregeerd door een voorzetsel in het algemene corpus

+ PREP	13e eeuw	14e eeuw	15e eeuw	16e eeuw
dat	4	7	5	2
dies	1	-	1	1
dien dat	3	2	-	-
hetgene (dat)	-	-	-	4
wat	-	-	-	-

Naast het gebruik van onzijdig relativum met ingesloten antecedent *dat* worden ook de verbogen vormen *dies* (2e naamval van *dat*) en *dien* (3e naamval van *dat*) *dat* aangetroffen. Dat laatste is in overeenstemming met het feit dat Middelnederlandse voorzetsels een naamval (meestal de derde) regeren. Ook geldt omgekeerd dat *dien dat* voorkomt op die plekken waar een derde naamval vereist is, dus meestal na voorzetsels (zie Tabel 20).

Tabel 20

Het gebruik van dien dat met en zonder voorzetsels

corpus	eeuw	zonder voorzetsel	met voorzetsel
algemeen	13	0	3
algemeen	14	0	2
VU	14	4	31

Nu lijkt het erop dat in het algemene corpus *dien dat* in de 15e eeuw verdwijnt (zie Tabel 19). De oorzaak hiervoor moet gezocht worden in het proces van deflexie:

de verbogen vormen van *dat* verdwijnen, of specialiseren zich in betekenis (vgl. *indien*, *bovendien*).

Wanneer *dien dat* verdwijnt, verdwijnt daarmee één van de mogelijkheden om een door een voorzetsel geregeerde relatiefzin in te leiden; de mogelijkheid om na een voorzetsel *dat* te gebruiken blijft overigens bestaan. Er ontstaat dus een gat dat opgevuld zou kunnen worden door een nieuw onzijdig relativum. Mijn hypothese is dat die nieuwe onzijdig relativum *hetgene dat* is geweest. De periode waarin volgens de gegevens het gebruik van *hetgene dat* vermoedelijk gaat stijgen, komt overeen met de periode waarin *dien dat* verdwijnt.

Nu rijst de vraag waarom het ontstane gat niet door het reeds bestaande onzijdig relativum *wat* opgevuld werd. Mogelijke redenen hiervoor zijn: (1) *wat*-zinnen staan in de vertaling van 1538 meestal voor de hoofdzin, terwijl zinnen geregeerd door een voorzetsel in 1538 niet in eerste positie voorkomen; (2) zinnen geregeerd door een voorzetsel missen het algemene karakter dat de *wat*-zinnen kenmerkt.

Hetgene dat heeft daarnaast het voordeel dat het de vorm heeft van een NP: in *hetgene* is *het* nog herkenbaar als lidwoord, en *gene* als nomen. Dit is een voordeel bij gebruik na een voorzetsel, omdat een PP meestal bestaat uit een voorzetsel en een (evt. verbogen) NP.

4.3 Van *hetgene dat* naar *hetgeen*

Deze paragraaf behandelt de vraag hoe uit *hetgene dat* *hetgeen* kon ontstaan. Zoals al vermeld op p. 4, kwam aanvankelijk uitsluitend *hetgene dat* voor, geen *hetgeen* (zie Tabel 21).

Tabel 21

Het voorkomen van hetgene dat en hetgeen in het bijbelcorpus

	hetgene dat	hetgeen
1399	-	-
1538	26	-
1637	19	142
1884	17	143
1951	-	83

Mijn hypothese is dat ook hier een heranalyse heeft plaatsgevonden, in twee stappen:

1. **hetgene** (antecedent) + **dat** (onzijdig relativum)
→
hetgene (onzijdig relativum met ingesloten
antecedent) + **dat** (voegwoord)
2. **hetgene** (onzijdig relativum met ingesloten
antecedent) + **dat** (voegwoord) →
hetgene (onzijdig relativum met ingesloten
antecedent)

Stap 1 houdt in een heranalyse van *dat* van onzijdig relativum tot voegwoord; stap 2 houdt in de mogelijkheid om het voegwoord *dat* weg te laten.

In stap 1 wordt veronderstelt dat de taalgebruiker aanvankelijk, dus vóór de heranalyse, *hetgene dat* analyseerde als [antecedent + onzijdig relativum]. Als argument voor deze analyse kan worden aangevoerd dat er een vergelijkbare constructie was

met de structuur [antecedent + relativum], nl. *degene die*. De analyse veronderstelt dat de taalgebruikers een analogie zagen tussen *hetgene dat* en *degene die*. De vraag is hoe vervolgens, in de heranalyse, deze analogie kon worden losgelaten ten gunste van een analyse van *dat* als voegwoord. Hiervoor kunnen twee redenen aangevoerd worden. De eerste is de vormelijke overeenkomst tussen onzijdig relativum *dat* en voegwoord *dat*. Dit maakte het mogelijk dat *dat* in *hetgene dat* als voegwoord werd geheranalyseerd, en verhinderde diezelfde mogelijkheid voor *die* in *degene die*. De tweede is het frequente voorkomen van combinaties van onzijdige relativa met ingesloten antecedent + voegwoord voorkwamen, zoals in zin (41):

- (41) Laet alle uwe worde wesen: Ja het is, ja
het is, neen, neen. *Wat* dat hier boven
gaet, dat is van quaden halven (1399
Mattheüs 5:37)

(vgl. 1951:) Laat het ja, dat gij zegt, ja
zijn, en het neen, neen; wat daar
bovenuit gaat, is uit den boze.

Wat nodig was, was dat taalgebruikers een analogie zagen tussen deze gevallen en *hetgene dat*.

Stap 2, de mogelijkheid om het voegwoord *dat* na *hetgeen* weg te laten, lijkt een aparte stap, maar vloeit in feite onmiddellijk voort uit stap 1. De toevoeging van voegwoorden aan onzijdige betrekkelijke voornaamwoorden met ingesloten antecedent was namelijk optioneel, zoals dat ook nog steeds geldt voor toevoeging van onderschikkende voegwoorden aan vragende of betrekkelijke voornaamwoorden in het Moderne Nederlands: *wat*, *wat of* en *wat dat* komen naast elkaar voor.

Wanneer de taalgebruiker nu *hetgene* in *hetgene dat* ziet als onzijdig betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent, zal hij ook hier *dat* zien als een optionele toevoeging. En dus wordt het mogelijk om *dat* weg te laten.

Het verband tussen de heranalyse van *hetgene* en de mogelijkheid om *dat* weg te laten is de volgende: weglating is alleen mogelijk wanneer *dat* als een optionele toevoeging van een voegwoord aan een onzijdig betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent wordt gezien. Zolang *dat* nog gezien wordt als onzijdig relativum, en *hetgene* als antecedent, kan *dat* niet weggelaten worden. In het bijbelcorpus komt *hetgeen* zonder *dat* voor vanaf 1637, en dat leidt tot de hypothese dat de heranalyse van *hetgeen* als onzijdig relativum plaatsvindt tussen 1538 en 1637.

De analyse van *hetgeen* als onzijdig relativum wordt verder ondersteund door het algemene corpus, waar vanaf de 17e eeuw *hetgeen* voorkomt als onzijdig relativum dat terugverwijst naar een voorafgaande zin:

- (42) Of 't gebeurde ('t *gunt* Godt verhoede)
dat de admiralen, commandeurs ofte
vlaggeluyden in 't vechten [...] in
ongeleghentheynt gheraecten [...] sullen
de capitainen van 'tselve esquadre
daernaer niet hebben te wachten, maer
haer vervoegen bij 't gros (Seinboeken,
p. 109, 21.33.1)

In 1951 is *hetgene dat* verdwenen. Dit laatste zou kunnen samenhangen met het ontstaan van schrijftaalnormen die het gebruik van een voegwoord na een onzijdig relativum met ingesloten antecedent afkeuren. (Vgl. bijv. ANS 1984: 231, die de vormen *wie of* en *wie dat* rekent tot de 'regionale' en spreektaal).

4.4 De teruggang van *hetgeen* in 1951

Wat nog te verklaren blijft, is de teruggang in het gebruik van *hetgeen* in 1951. Ten opzichte van 1884 loopt het gebruik van *hetgeen* terug van 160 (59.3 %) naar 83 (28.1 %). Dit kan niet verklaard worden vanuit een teruggang in het gebruik van voorzetsels of ingebedde matrixzinnen: die is er namelijk niet. De verklaring moet mijns inziens gezocht worden in het feit dat *hetgeen* wordt (en mogelijk ook in de 19e eeuw werd) gezien als een typische schrijftaalnorm, als een norm die in de spreektaal niet gebruikt werd. Zo stelt ANS (1984: 253): 'Het betrekkelijk voornaamwoord *hetgeen* behoort tot de schrijftaal en wordt in gesproken taal meestal door *wat* vervangen'.

Mijn voorstel is om de teruggang van *hetgeen* in 1951 te verklaren vanuit het 19e- en 20e-eeuwse streven om de schrijftaal beter te laten aansluiten bij de spreektaal. De 19e-eeuwse schrijftaal kan gekarakteriseerd worden als archaïsch. Hij bevatte veel elementen die al lang uit de spreektaal waren verdwenen, of daar nooit hadden bestaan. In Van der Wal (1992:297) worden als voorbeelden onder andere genoemd het gebruik van aanwijzend *dezelve*, betrekkelijk *(de)welke*, de genitief, en de aanvoegende wijs. Het gebruik van dergelijk archaïsche vormen gold voor de schrijftaal in zijn geheel, dus voor literaire genres, overheidsstukken, kranteartikelen, wetenschappelijke verhandelingen, preken, redevoeringen etc.

Veel 19e-eeuwers waren zich bewust van de te grote afstand tussen schrijftaal en spreektaal en probeerden daar ook wat aan te doen (Van der Wal 1992). Aan het eind van de 19e eeuw ontstaan twee stromingen die de vernieuwing van de schrijftaal sterk in de hand hebben gewerkt. De eerste is de beweging van Tachtig. De tweede betreft de onderwijsvernieuwingen in de jaren 1890. De onderwijsvernieuwers legden de nadruk op de individuele ontplooiing van het kind, dat men niet in een dwangbuis mag stoppen, ook niet in dat van de gereglementeerde schrijftaal. De schrijftaal diende zich dus meer naar de spreektaal te richten. De uitgangspunten van de taalhervormer Kollewijn zijn in dat verband illustratief: geen onderscheidingen in de schrijftaal invoeren die in de spreektaal niet bestaan, en geen onderscheiding handhaven die in de beschaafde spreektaal verloren is gegaan en waarvan de toepassing voortdurend problemen veroorzaakt (Van der Wal 1992: 296-326).

Het kan haast niet anders of de onderwijs- en taalhervormers moeten hun pijlen ook hebben gericht op *hetgeen*, dat een goed voorbeeld is van een schrijftaalnorm, die in de geschreven taal niet gebruikt wordt. En het is het gemeengoed worden van deze opvattingen dat naar mijn mening kan verklaren waarom *hetgeen* in de bijbelvertaling van 1951 zoveel minder wordt gebruikt.

4.5 Conclusies over de opkomst en terugval van *hetgeen*

Rond de 15e, 16e eeuw stijgt het gebruik van het tot dan toe zelden gebruikte *hetgene dat*, vooral wanneer de relatieve zin geregeerd wordt door een voorzetsel. Dit hangt vermoedelijk samen met het verdwijnen van het na voorzetsels gebruikte *dien dat*, dat in de 15e eeuw verdwijnt c.q. zich in betekenis specialiseert.

Het gebruik van *hetgene(dat)* stijgt in 1637 sterk. Dit is ten dele verklaarbaar uit de stijging van het gebruik van voorzetsels. Vanaf 1637 wordt naast *hetgene dat* ook *hetgeen* gebruikt. Dit laatste is mogelijk ontstaan door heranalyse van de

combinatie *hetgene dat* als onzijdig relativum met ingesloten antecedent *hetgeen*
+ voegwoord

dat (voorheen: antecedent + onzijdig relativum *dat*). Van deze twee vormen blijft in 1951 alleen *hetgeen* over. Het verdwijnen van *hetgene dat* heeft mogelijk te maken met schrijfadvisen die toevoeging van voegwoorden aan onzijdige relativa met ingesloten antecedent afraden.

In 1951 loopt het gebruik van *hetgeen* sterk terug. Dit komt vermoedelijk voort uit het 19e- en 20e-eeuwse streven om de schrijftaal meer te richten naar de spreektaal. Dat betekent dat vormen als *hetgeen*, dat een typische schrijftaalgewoonte is, vermeden dienen te worden.

5 Conclusies

Voornaamste doel van dit artikel was het geven van een beschrijving van (veranderingen in) het gebruik van onzijdige relativa met ingesloten antecedent. Dit artikel liet zien dat *wat* vermoedelijk als *so wat* het Middelnederlands binnenkwam, en afleef tot *wat*. Later ontstond de combinatie *al wat*, en steeg het gebruik van *wat*. *Hetgene* kwam binnen als *hetgene dat*, en werd aanvankelijk voornamelijk bij voorzetsels gebruikt, later ook daarbuiten. Uit *hetgene dat* ontstond onzijdig relativum *hetgeen*, waarvan het gebruik in de 17e eeuw sterk steeg, en vanaf de 19e eeuw daalde.

In dit artikel zijn twee soorten verklaringen voor deze veranderingen aangevoerd: herinterpretaties door taalgebruikers en het vermijden door taalgebruikers van al te formele taalvormen.

Bibliografie

- ANS (1984).** G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn (red.), *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen/Leuven: Wolters Noordhoff.
- Behaghel, Otto (1923).** *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung. Band I Die Wortklassen und Wortformen A. Nomen. Pronomen*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Braune, Wilhelm (1975).** *Althochdeutsche Grammatik*. 13. Auflage, bearbeitet von Hans Eggers. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Corpus Gysseling.** *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Uitgegeven door Maurits Gysseling. M.m.v. en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1977-1987. Reeks I: Ambtelijke bescheiden, 1977. Reeks II: Literaire handschriften. Deel 1, Fragmenten, 1980. Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal.
- Cyrurgie.** *De 'Cyrurgie' van Meester Jan Yperman*. Naar de handschriften van Brussel, Cambridge, Gent en Londen, uitgegeven door E.C. van Leersum. Leiden: A.W. Sijthoff, z.j.
- De Heimelijkheid der Heimelikheden.** Dichtwerk, toegekend aan Jacob van Maerlant; met eene inleiding en aantekeningen vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgegeven door J. Clarisse. Dordrecht: Blussé en Van Braam, 1838. r. 1109.

Disticha. *De 'Disticha Catonis' in het Middelnederlandsch.* Door dr. A. Beets.
Groningen: J.B. Wolters, 1885.

Horst, J.M. van der (1988). Over relatief *dat* en *wat*. In: *De nieuwe taalgids*
81-3, 194-205.

Mitchell, Bruce (1985). *Old English Syntax*. Two volumes. Oxford: Clarendon Press.

Moriaen. Opnieuw uitgegeven en geannoteerd door H. Paardekooper-Van Buuren en M. Gysseling. Zutphen: Thieme, z.j. Klassiek Letterkundig Pantheon 183.

Parthonopeus. *Ouddietsche fragmenten van den Parthonopeus van Bloys*, grootendeels bijeenverzameld door wijlen Professor Ferdinandus Deycks en verder in orde geschikt en kritisch uitgegeven op last van de Koninklijke Akademie van België door J.H. Bormans. Brussel, F. Hayez, 1871. r. 4866.

Peters, Hans (1992). Zur Entwicklung der englischen Relativpronomina: typologische und soziolinguistische Aspekte. In: *NOWELE* 20, 89-142.

Quak, Arend (1992). 'Versuch einer Formenlehre des Altniederländischen auf der Basis der Wachtendonckschen Psalmen'. In: Rolf H. Bremmer Jr. und Arend Quak, *Zur Phonologie und Morphologie des Altniederländischen*. Odense: Odense University Press, 81-123.

Schoonenboom, Judith (1997). Over het interpretatieverschil tussen vragende en betrekkelijke bijzinnen. In: E.H.C. Elffers-van Ketel, J.M. van der Horst, W.G. Klooster (eds.), *Grammaticaal spektakel: artikelen aangeboden aan Ina Schermer-Vermeer bij haar afscheid van de Vakgroep Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 205-217.

Seinboeken. R.E.J. Weber, *De seinboeken voor Nederlandse oorlogsvloten en konvooien tot 1690*. Amsterdam etc.: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1982. Werken Commissie voor Zeegeschiedenis, deel XV. Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, deel 112.

Van den vos Reynaerde. De tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen door F. Lulofs, met een ten geleide van W.P. Gerritsen. Groningen: Wolters-Noordhoff, z.j. [1983].

Vander feesten een proper dinc. In: *Van vrouwen ende van minne*. Middelnederlandsche gedichten uit de XIVde en XVde eeuw, uitgegeven door E. Verwijs. Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde, afl. 4 en 5. Groningen: J.B. Wolters, 1871.

Wal, Marijke van der (1992) (in samenwerking met Cor van Bree). *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Het Spectrum.

Signalementen

Leestekens

Onlangs verscheen van de hand van P.J. van der Horst het boekje *Alles over leestekens*. Het gaat hier om een geactualiseerde en uitgebreide versie van het boek *Leestekenwijzer*, dat bij dezelfde uitgever verscheen. Het is bestemd voor iedereen die zich met teksten bezighoudt.

Behalve informatie over de 'echte' leestekens, zoals punt, komma, puntkomma, dubbele punt, vraagteken, haakjes, uitroepetekens en aanhalingstekens, geeft deze handleiding aanwijzingen voor het gebruik van koppeltaken, deeltaken, apostrof enz. Ook gaat de auteur in op de typografische aspecten van deze tekens. De inhoud van dit boek en van de *Leestekenwijzer* is in grote lijnen hetzelfde. Door de nieuwe spelling was een grondige aanpassing nodig van de hoofdstukken over koppeltaken, deeltaken en accenttekens. Ook zijn enkele onderwerpen uitgebreid en verduidelijkt.

Bibliografische gegevens: P.J. van der Horst: *Alles over leestekens. Praktische handleiding voor het gebruik van leestekens en andere tekens*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1997. XIV + 136 blz. f 19,90 ISBN 90 75566 35 2.

Jan Nijen Twilhaar

Linguistics in the Netherlands 1997

Onder de bovenstaande titel verscheen onlangs een selectie van de lezingen die werden gehouden op de 28^e jaarlijkse bijeenkomst van de Algemene Vereniging voor Taalwetenschap op 18 januari 1997 te Utrecht. Het boek is het veertiende deel in de reeks AVT Publications, die wordt gesponsord door deze vereniging.

De bundel wordt geopend door Hans Broekhuis en Claire Gronemeyer met een bijdrage over *Causative Constructions: The Realization of the Causee*. Tina Cambier-Langeveld onderzoekt *The Domain of Final Lengthening in the Production of Dutch*. Eithne B. Carlin gaat in op *Nominal Possession in Trio*. Het artikel van Onno Crasborn en Els van der Kooij gaat over *Relative Orientation in Sign Language Phonology*. Joost Dekkers houdt zich bezig met *French Word Order: A Conspiracy Theory*. Marcel den Dikken en Anikó Lipták zijn van de partij met ***Csoda Egy Nyelv - Nominal-Internal Predication in Hungarian***. Mirjam T.C. Ernestus belicht *The Voicedness of Intervocalic Word-Final Stops in Dutch*. Astrid Ferdinand bekijkt *The Development of Phrase Structure in Child French*. Judith Haan, Vincent J. van Heuven, Jos J.A. Pacilly en Renée van Bezooijen geven *An Anatomy of Dutch Question Intonation*. Els van der Kooij vraagt zich af: *Contact: A Phonological or a Phonetic Feature of Signs?* Maarten Mous verdiept zich in *The e/a Alternation in Mbugu: The Limits of Allomorphy*. Het artikel van Iris Mulders behandelt *Mirrored Specifiers*. Anneke Nunn en Anneke Neijt geven *Rules and Exceptions in the Spelling of Loan Words*. Sharon Peperkamp's bijdrage gaat over *Output-to-Output Identity in Word-Level Phonology*. Het artikel van Josep Quer gaat in op eigenschappen van de subjunctief: *In the Cause of Subjunctive*. Esterella de Roo houdt zich in haar bijdrage bezig met de *Dissociation between the Nominal*

and Verbal Domain in Agrammatic Speech. Jan Schrotens artikel behandelt werkwoorden in het Spaans: *On Denominal Parasynthetic Verbs in Spanish*. Rint Sybesma en Guido Vanden Wyngaerd vergelijken het Nederlands en het Mandarijns in *Realizing End Points: The Syntax and Semantics of Dutch **ge** and Mandarin **le***. Ruben van de Vijver tenslotte brengt ons op de hoogte van *The Duress of Stress: On Dutch Clippings*.

Bibliografische gegevens: Jane Coerts en Helen de Hoop (red.), *Linguistics in the Netherlands 1997*. Amsterdam enz., John Benjamins PC, 1997. X + 268 p. ISBN: 90 272 3157. Er werd geen prijs vermeld. Leden van de vereniging krijgen het boek jaarlijks toegestuurd. De secretaris van de vereniging, Helen de Hoop, is te bereiken op Selwerderstraat 42, 9717 GL Groningen.

Jan Nijen Twilhaar

Trefwoord 1996

In *Trefwoord 1996* vinden we een rijke verzameling van bijdragen op het gebied van de lexicografie en over allerlei andere aspecten van het woordenboek, waaronder het gebruik van de computer, zowel bij het maken als bij het raadplegen van woordenboeken. Verder bevat de bundel etymologische bijdragen en een aantal boekbesprekingen.

De reeks artikelen begint met een bijdrage van H. Brand Corstius: *Wat de cd van het **WNT** nog meer onthult*. Verder zijn er bijdragen van Tanneke Schoonheim: *Het **Vroegmiddelnederlands Woordenboek** en de computer*, Nicoline van der Sijs: *Mogelijkheden en onmogelijkheden van de cd-rom: een praktijkvoorbeeld*, Peter Bakema: *Synonymie of de nachtmerrie van de lexicografie*, Ph. Hilgsmann: *Verbindingen en uitdrukkingen in het woordenboek*, Marijke Mooijaart en Hans Westgeest: *Muziek in de kathedraal. De Muzikale vakwoordenschat in het **WNT***, Truus Reijs-Extra: *Lexicografische inspanningen van een rechtsgeleerde heer*, Rina de Vries: *In the Tracks of a Lexicographer: Secondary Documentation in Samuel Johnsons **Dictionary of the English Language** (1755)*, Rob Tempelaars: *Vulsel voor de gans (3): De **WNT**-redacteur en het toeval*, Joep Kruijsen: *De Nijmeegse dialectlexicografische projecten*, en Dirk Geeraerts en Hans Smessaert: *Nog een rondje figuurlijkheid*. H.J. Verkuyl leverde twee bijdragen aan deze bundel: *Figuurlijk en stereotyperend taalgebruik* (waarop wordt gereageerd in het artikel van Geeraerts en Smessaert) en *Het laatste rondje* (waarin Verkuyl reageert op het artikel van Geeraerts en Smessaert).

In de afdeling met etymologische bijdragen vinden we de volgende artikelen: Hans Geluk: *Elektrisch dateren via de cdrom van het **WNT***, J. van Donselaar: *Woorden in de Surinaamse plakaten van de zeventiende eeuw en hun presentie en datering in het **WNT***, Ewoud Sanders: *Talmigoud*, Dick Wortel: *Over de etymologie van 'das' en 'iemand de das omdoen*, en Frans Claes S.J.: *Vroegere dateringen III*.

Verder zijn er negen recensies opgenomen in de afdeling boekbesprekingen.

Bibliografische gegevens: *Trefwoord 11 (1996)*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1997. 269 blz. f 49,50 ISBN 0929-6883.

Jan Nijen Twilhaar

18e eeuwse grammatica

Adriaen Verwer, *Schets van de Nederlandse Taal. Grammatica, poëtica en retorica*. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Met een fotomechanische herdruk van Anonymus Batavus' *Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica* bezorgd door Everhardus van Driel, Leiden 1783. Bezorgd door Th.A.J.M. Janssen en J. Noordegraaf met medewerking van A.J.

Burger, L.F. van Driel, A.J. Kleywegt en H. Stouthart. Stichting Neerlandistiek VU, Amsterdam / Nodus Publikationen, Münster. 1996. ISBN 90-72365-47-X / 3-89323-424-1. 143 pag. Bijlage: Lijst van bronnen genoemd in *Anonymi Batavi Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica, curante Everhardo van Driel* (Leiden 1783) samengesteld door Henk Duits en Rob de Graaf. 15 pag. Samen f59,50, excl. verzendkosten.

In 1707 publiceerde de van oorsprong Rotterdamse maar in Amsterdam woonachtige koopman en autodidact Adriaen Verwer een in het Latijn geschreven Schets van de Nederlandse Taal, getiteld *Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica*, echter niet onder zijn eigen naam maar onder de schuilnaam Anonymus Batavus. In 1783 werd dit werk opnieuw uitgegeven, nog steeds in het Latijn, maar met verbeteringen en enkele toevoegingen, door Everhardus van Driel, rector van het gymnasium te Goes. De reden voor de heruitgave was Van Driels bewondering voor Verwers werk, en het feit dat dit werk nauwelijks nog verkrijgbaar was. Momenteel is Van Driels heruitgave opnieuw niet meer te krijgen, hetgeen voor de Neerlandicus J. Knol aan de Vrije Universiteit te Amsterdam aanleiding was het werk ten derden male uit te geven, nu met een Nederlandse vertaling. Helaas echter overleed de heer Knol in 1991, zodat het werk, dat intussen ver was gevorderd, door anderen moest worden afgemaakt. Dit is tenslotte gedaan door de heren Janssen en Noordegraaf, beiden van de VU, met een groep medewerkers.

Gezegd moet worden dat de moeite van, eerst, E. van Driel voor zijn editie van 1783, en nu van Janssen, Noordegraaf enz., volledig gerechtvaardigd is. Het boek van Verwer (onder het pseudoniem Anonymus Batavus) uit 1707 is een typisch produkt van die tijd, en als zodanig een leerzaam geschrift. Alleen dat Verwer in het Latijn schreef (en niet eens een al te best Latijn), is minder typisch: het was toen toch al, op enkele uitzonderingen na, de gewoonte, ook in de omringende landen, om grammatika's van de nieuwe Europese talen (niet die van het Grieks en Latijn, die in het Latijn geschreven bleven worden) in die talen zelf te schrijven. Voor de rest is het werk echter een vrij zuivere weerspiegeling van datgene wat in die tijd van een grammaticus verwacht werd.

De uitgave die hier ter sprake is is tweetalig, de Van Driel editie van 1783 in facsimile op de linkerpagina, met de Nederlandse vertaling van Knol (e.a.) op de rechterbladzijde. De vertaling is in goed leesbaar modern Nederlands. Het enige bezwaar dat men zou kunnen hebben ligt in de vertaling van sommige termen, die niet beantwoordt aan modern taalkundig gebruik. Zo wordt bij voorbeeld *partes orationis* vertaald als 'rededelen', terwijl 'woordsoorten' bedoeld wordt; *praepositio* wordt vertaald als 'voorzetsel', terwijl de term beantwoordt aan wat men tegenwoordig 'voorvoegsel' of 'prefix' noemt.

Het werk zelf is als volgt opgebouwd. Na vrij uitvoerige uiteenzettingen over de variant van het Nederlands die hij als norm neemt voor de beschrijving, de zg. *lingua communis* als tegenhanger van de twee 'dialekten', nl. dat der dichters en dat van de senaat en de rechterlijke macht, volgt een lange paragraaf over letters en spelling (niet over klanken). (Hierbij valt op dat Verwer de z niet als letter wil accepteren.) Dan volgt de grammatica, die wordt voorafgegaan door een betoog dat er twee soorten taalgebruik bestaan, de *usus analogus* en de *usus anomalus*. De eerste is vooral terug te vinden in de oudste vormen van Nederlands, de laatste in eigentijds Nederlands - in feite een klakkeloze toe-

passing op het Nederlands van gangbare ideeën over het debat tussen de analogisten en de anomalisten in de klassieke Oudheid. In de eigenlijke grammatika worden acht *partes orationis* (woordsoorten dus) onderscheiden, waarbij opvalt dat het adjektief niet als een aparte woordsoort wordt gezien. Dan een lange passage over de geslachten, waarbij Verwer tracht de grammatikale genera terug te voeren op fysische of andersoortige eigenschappen van de benoemde klassen van objecten. Dan verbuigingen en vervoegingen, trappen van vergelijking, bijwoorden, morfologische derivatie, voorvoegsels (*praepositiones*), voegwoorden en tussenwerpsels. Van het werkwoord worden de tijden en wijzen behandeld, alsmede de hulpwerkwoorden *sullen*, *hebben* en *sijn*. Regelmatige werkwoorden worden onderscheiden van onregelmatige, en vrij veel morfologische verbuiging en afleiding wordt behandeld.

Dan komt Verwer terug op de twee 'dialekten', die in zijn ogen zijn ontstaan uit transformaties ('metaplasma's') t.o.v. de *lingua communis*. Dit begrip 'transformatie' (de Griekse term *metaplasma* betekent letterlijk 'transformatie') stamt regelrecht uit de Oudheid. Antieke auteurs, met name Plato (*Cratylus* 394B), Aristoteles (*De Poetica* 1457b-1458a) en Varro (*De Lingua Latina* 5.6), hanteerden het begrip transformatie op woordniveau: toevoegingen aan woorden, of inkortingen, verandering of omzetting van klanken of lettergrepen. Plato en Varro deden dit om bestaande Griekse woordvormen af te leiden van hun semantisch transparante etymon (een activiteit die de gehele Oudheid door populair bleef). Aristoteles hanteerde woordtransformaties om poëtisch en retorisch gebruik af te leiden van ongemarkeerde woordvormen. Verwer plaatst zich ondubbelzinnig aan de zijde van Aristoteles, niet aan die van Plato en Varro.

Tenslotte vijf bladzijden syntaxis, en wel hoofdzakelijk over overeenstemmingen in geslacht, getal en naamval. Daarna een hoofdstuk 'poëtica' en een laatste hoofdstuk 'rhetorica'.

Elke moderne lezer die enigszins thuis is in zowel de geschiedenis van de taalkunde als de taalkunde zelf zal bij een kijkje in Verwers taalkundige huiskamer een aantal dingen opmerken die zijn of haar aandacht trekken. Schrijver dezes werd getroffen door twee aspecten. Ten eerste werd hem opnieuw, op bijna pijnlijke wijze, duidelijk hoe weinig afstand de postmiddeleeuwse taalkundigen vanaf de Renaissance tot aan de 18e eeuw hebben kunnen nemen van de Oudheid. Vergeleken met de vernieuwingen van de 18e en 19e eeuw zijn die van de 16e en 17e eeuw zeker gering te noemen. Vanuit het oogpunt van originaliteit kwamen de Middeleeuwen duidelijk veel sterker naar voren dan hun Renaissancistische opvolgers. De Middeleeuwen waren zo onstuimig origineel en creatief dat hun observaties en probleemstellingen hun technische vermogens verre te boven gingen, met als gevolg dat de vele fascinerende aanzetten die zij gegeven hebben op het eind van de Middeleeuwen op niets uitliepen. Pas nu worden veel van hun inzichten herontdekt en aan hernieuwd onderzoek onderworpen.

Een tweede punt dat opviel bij het lezen van Verwers *Idea Linguae Belgicae* was de afwezigheid van elke vermelding van zinsdelen als onderwerp, lijdend of meewerkend voorwerp. Er wordt wel veel gesproken over de naamvallen, in de kontekst van naamwoorden, maar in het geheel niet over de zinsdelen. Dit was eigen aan de tijd. In de Port Royal grammatika, bijvoorbeeld, van 1660, speelt de subjekt-predikaat-distinctie nauwelijks een rol, en dan alleen als voorbeeld van wat zich in de geest afspeelt ('ce qui

se passe dans notre esprit'). Pas in de 18e eeuw zien we, hoofdzakelijk Franse, grammatici de leer van de zinsdelen verder ontwikkelen, hetgeen geleid heeft tot het grote subjekt-predikaatdebat in de 19e eeuw. Het kaleidoskopische kijkje dat Verwer ons biedt in zijn grammatika van 1707 bevestigt dit beeld en geeft er nadere inhoud aan.

De moderne verzorgers van de tekst verdienen alle lof voor de fraaie uitgave. Het boek is een welkome aanvulling op onze kennis van de vroege neerlandistiek, en een welkome toevoeging aan het materiaalbestand van de historicus van het taalkundige denken.

Pieter A.M. Seuren

Uit de tijdschriften Jan Nijen Twilhaar

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften behandeld: *Driemaandelijks Bladen*, *Gramma/TTT*, *Leuvense Bijdragen*, *Moer*, *Naamkunde*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *South African Journal of Linguistics*, *Spiegel*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, *Van Dale Taalbrief*, *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, *IJsselakademie*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar
Oerdijk 35
7433 AG Schalkhaar
0570-608080
e-mail: jvnijen@worldonline.nl

Driemaandelijks Bladen

49 (1997), nr. 1/2

Dit dubbelnummer is gewijd aan Harm Tiesing (1853-1936). Er is een *Woord vooraf* door de redactie. Het eerste artikel is van H. Nijkeuter: *Harm Tiesing (1853-1936). Een beknopte biografische schets*. De tweede bijdrage is van de hand van J. van der Kooi: *Lue hebben 't mie verteld. Harm Tiesing en zijn betekenis voor de volkskunde*. H. Nijkeuter schenkt in zijn tweede artikel aandacht aan het toneelwerk van Tiesing in ... *en krijgt zijn deel. Tiesings tendens, ook in zijn toneelwerk*. Het laatste artikel is van R. Ootjers: *Marthao Ledeng onder het mes. Een analyse van Harm Tiesings **Marthao Ledeng, de bloem van 't daarp***.

Ons Erfdeel

40 (1997), nr. 4

In dit nummer treffen we onder andere een bijdrage aan van Marita Mathijssen over *De kameleontische neerlandicus*.

Onze Taal

66 (1997), nr. 9

Dit themanummer bevat artikelen die 'taal en overtuigen' als thema hebben. De aflevering begint met een bijdrage van Ellen Sjoer en Antoine Braet over twee eeuwen universitaire taalbeheersing: *Van welsprekendheid tot communicatiekunde*. M.C. van den Toorn geeft enkele overwegingen bij een nieuwe ANS in *Taalkunde*.

is ook een vak. Het artikel van Marc van Oostendorp gaat over *Een databank met gesproken Nederlands*. Jan Verhoef schetst een portret van een purist: *Simon Stevin: bouwer van molens en taal*. Arie Pos geeft een beeld van *Jan Huygen van Linschoten als taalpionier*. De laatste bijdrage is van Jan Renkema en gaat over *Overheid en taalbeleid*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

nr. 10

De tiende aflevering van dit tijdschrift wordt geopend door Frank Jansen met een bijdrage over de invloed van de invalshoek van de universitaire voorlichter, die journalisten op het verkeerde been kan zetten: *De lotgevallen van een persbericht*. Het artikel van Peter M. van der Geer gaat over debatvormen: *Voorzitter, wat zijn de regels hier? Hoe lezen politici beleidsnota's?* vraagt Rob Neutelings zich af. Marc van Oostendorp houdt zich bezig met het Duitse spellingdebat in *Opschudding over Duitse spellinghervorming*. Jaap Engelsman heeft zich verdiept in de betekenis en de herkomst van het *Psychologisch moment*, waarop volgens velen belangrijke gebeurtenissen vallen. Hans Hoeken vraagt zich af: *Hoe onweerstaanbaar zijn warme woorden?* Gerard Verhoeven plaatst modieuze 'kundes' tegenover echte wetenschap in *Wetenschapskunde*.

Verder zijn er bijdragen in de vaste rubrieken en een aantal kleinere artikelen.

Spiegel

15 (1997), nr. 1

In het eerste nummer van deze jaargang vinden we onder meer een artikel van Patricia de Rooij en Cor Aarnoutse waarin zij ingaan op de vraag *Is een spellinglijst een geschikt onderdeel van een nieuwe spellingdidactiek?*

Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde

15 (1997), nr. 1

De eerste aflevering van deze jaargang begint met een artikel van Attie Coetser over *Afrikaanse leksikale elemente in Xhosa*. De bijdrage van R. Gamaroff gaat over *Language as a deep semiotic system and fluid intelligence in language proficiency*. Het derde artikel is van László Molnárfi en gaat over enkele gevallen van functionele grammaticalisatie: ***He gets the problem solved - oor die funksionele grammatikalisasie van get en kry in Engels en Afrikaans***. De laatste bijdrage is van Truida van der Merwe en gaat over *Pronominale verwysing na inanimata in Afrikaans*.

nr. 2

Het tweede nummer begint met een bijdrage van Barbara Bosch over *Die voegwoord of*. Het artikel van Nkonko M. Kamwangamalu gaat over *Language contact, code-switching, and I-languages. Evidence from Africa*. Johan Lubbe geeft een overzicht van de optimaliteitstheorie in *Die optimaliteitsteorie: 'n resente ontwikkeling in die generatiewe fonologie*. Malillo "Matšepo Machobane verdiepte zich in *Sesotho control verbs with applicative*. In het artikel van Arran Stibbe wordt verslag gedaan van een onderzoek naar de effecten van bepaalde metaforen op het leven van kankerpatiënten: *Fighting, warfare and the discourse of cancer*. De laatste bijdrage

is van de hand van Johan van Niekirk: *On the complex multi-verb initial in Afrikaans - an incorporation hypothesis*.

Verder is er opnieuw een supplement verschenen bij dit tijdschrift: nr. 33 (december 1996). De bundel bevat tien bijdragen over zeer uiteenlopende onderwerpen zoals tweedetaalverwerving, computerlinguïstiek, tekstlinguïstiek, syntaxis, semantiek, fonetiek en fonologie.

Van Dale Taalbrief

6 (1997), nr. 9

Het eerste artikel in deze aflevering

begint met een bijdrage van Mark Van Bogaert over *Cynisme in de reclame*.
 Françoise Keulen geeft in *Bloed, zweet en tranen* een draaiboek voor een jaarverslag.
 Christine Leedy gaat in op het *Spellingalfabet*.

nr. 10

Het eerste artikel van dit nummer is van Pauline Smabels en gaat over klantgericht schrijven: *Schoonheid komt van binnen*. In *Grenzeloos Europa* vraagt Ton den Boon zich af of het een 'grenzenloos' of een 'grenzeloos' Europa is. Eric Tiggeler gaat in op de meest voorkomende kommaproblemen: *Komma en kwel?*

IJsselacademie

20 (1997), nr. 3

In de dialectrubriek *Warkschrift* bespreekt G.J. Martens het *Nieuw Sallands Woordenboek*, dat in 1995 verscheen. Verder bevat de rubriek een in het dialect van Vroomshoop geschreven bijdrage van H. Entjes over het oude en ook verouderde woord 'pillegift': *Pillegift van lesselt en Vechte*.

Bundel Bo Sjölin

Jaargang 46 (1997) van *Us Wurk*, tijdschrift voor frisianistiek, bevat negen Duits- en Engelstalige artikelen die zijn opgedragen aan Bo Sjölin, die negentien jaar geleden bij het Fries Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen vertrok voor een leerstoel Fries aan de universiteit van Kiel, die hij in de winter van 1997 zal verlaten.

Het eerste artikel in de bundel is van Werner Abraham en gaat over *Kausativierung und Dekausativierung zwischen dem Friesischen und Deutschen*:

Sichtbarkeitskriterium als Paradigmenbedingung. De bijdrage van Pieter Breuker heet eenvoudig *How to teach West Frisians the spelling of their language*. Tony Feitsma's artikel gaat over de taalkundige ideeën van *Joast Halbertsma und Jacob Grimm: Zur wissenschaftlichen und ideologischen Auseinandersetzung über die Lautverschiebung*. Germen J. de Haan gaat in op *Contact-induced changes in modern West Frisian*. Jarich Hoekstra bestudeerde de *Absolutely intensifying adjectives and the emphatic marker -e in North Frisian (Fering-Öömrang)*, *West Frisian and other West Germanic languages*. Verder zijn er bijdragen van Birgit Kellner: *Zur Verschriftung der nordfriesischen Mundarten*, Christina Tadsen *Probleme mangelnder Institutionalisierung von Kleinsprachen am Beispiel Amrums*, Oebele Vries: ***Al ting sonder falikant. Die Arglistformel in den altfriesischen Urkunden***, en Dirk Willkommen: *Zur Verschriftung germanischer Kleinsprachen: Sölring, der Dialekt der Insel Sylt*.

Bibliografische gegevens: *Us Wurk. Tydskrift foar frisistyk* 46 (1997). Het redactie-adres is: dr. O. de Vries, Frysk Ynstitut, Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Grins/Groningen. Er werd geen prijs vermeld.

Ontvangen boeken

W.J.J. Pijnenburg en T.H. Schoonheim, *Middelnederlands Lexicon*. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 1997. ISBN 90-72872-17-0. iv+268 pp., f 49,50.

André Abeling, *De grote prisma Nederlands*. Utrecht: Het Spectrum, 1997. ISBN 90 274 6169 4. 835 pp., f 19,90.

The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands. 1997-98. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel, 1997. ISBN 90-75862-10-5, ISSN 0779-5815. 320 pp., f 85 (Nederland), 1.500 BEF (België), 2.500 BEF (andere landen).

Theo Janssen, *Communiceren: Over taal en taalgebruik*. Den Haag: Sdu, 1997. ISBN 90 75566 53 0. 231 pp., f 39,90.

Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Overzicht van het jaar 1996. Leiden, 1997. 106 blz. Secretariaat van de Stichting: Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Van de redactie

Behalve leden van de redactieraad hebben op verzoek van de redactie de volgende personen kopij voor de tweede jaargang beoordeeld:

dr. P.-A. Coppen, prof. dr. G. de Haan, dr. H. van der Hulst, prof. dr. L. Noordman, prof. dr. G. Redeker, prof. dr. C. Versteegh.

De redactie wil ieder van de genoemden bedanken voor zijn/haar bijdrage aan de beoordelingsprocedure.

* Inhoud Nederlandse taalkunde 1997, Jaargang 2

Artikelen

Hans Broekhuis <i>Twee typen subject</i>	35-51
Ineke van de Craats <i>Hullie papa-van kleren. Functionele categorieën en de verwerving van Nederlands als tweede taal</i>	199-222
Arnold Evers <i>Experimenten en leerscenario's</i> (Besprekingsartikel van Verrips 1996)	263-272
Jan Nijen Twilhaar <i>Meer fonologisch gedrag van de H</i>	333-342
Jacomine Nortier <i>Voorwoord</i> (bij themanummer 'Functionele categorieën in taalverwerving en taalgebruik')	177
Jacomine Nortier <i>Functionele Categorieën in Nederlands/Marokkaans-Arabische tweetalige gesprekken</i>	248-262
Marc van Oostendorp <i>Enkele eigenschappen van de Nederlandse sjwa</i>	3-13
Marc van Oostendorp <i>Lexicale variatie in optimaliteitstheorie</i> (Besprekingsartikel van Nouveau 1994)	133-154
Henk Pander Maat <i>Het verschil tussen comparatieve en additieve coherentierelaties</i>	93-120
Hotze Rullmann & Jack Hoeksema <i>De distributie van ook maar en zelfs maar. Een corpusstudie</i>	281-317
Joost Schilperoord & Arie Verhagen <i>Functionele elementen in een cognitief perspectief. Evidentie uit taalproductie</i>	223-247
Judith Schoonenboom <i>De geschiedenis van dat, wat en hetgeen in bijbelvertalingen</i>	343-369
Mieke Trommelen & Wim Zonneveld <i>Ha! Een analyse!</i>	318-332
Guido Vanden Wyngaerd	52-66

De minimaliteit van betekenis
(Besprekingsartikel van Barbiers 1995)

Marijke van der Wal **14-34**
*Grotius' taalbeschouwing in
contemporaine context*

Frank Wijnen **178-198**
*Functionele categorieën in Nederlandse
kindertaal*

Jan-Wouter Zwart en Eric Hoekstra **121-132**
Weer functionele projecties

Boekbeoordelingen

Jo Daan	70-75
<i>Caroline Smits, Désintégration of Inflection: The Case of Iowa Dutch</i>	
Frank Jansen	67-70
<i>J.M. van der Horst, Analytische taalkunde</i>	
J.A.M. Komen	160-163
<i>M.J. van der Wal, De moedertaal centraal</i>	
Margot van Mulken	163-167
<i>Per van der Wijst, Politeness in Requests and Negotiations</i>	
Guy Tops	155-159
<i>Nicoline van der Sijs, Leenwoordenboek</i>	
Signalementen	76-84, 168-173, 273-276, 370-374
Uit de tijdschriften	85-89, 174-175, 278-280, 375-377
Ontvangen boeken	90-92, 176, 378
Van de redactie	1-2, 378